

15. ÉVFOLYAM

2003

3–4. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
6720 Szeged, Dugonics tér 12. +36+62+426+043. Fax: 36+62+426+062;
Honlapunk: www.c3.hu/~mev
E-mail: heh@axelero.hu

Előfizetés: 700 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 700 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2003/3-4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma-Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

Főszerkesztő – General Editor
CSÓKA GÁSPÁR

Tiszteletbeli elnök – Honorary President
GABRIEL L. ASZTRIK

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,*

Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;

AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Horváth Tibor (alapító);

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor
ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa
ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

ISSN 0865-5227

Nyomdai előkészítés:
SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

SzŐLLŐSI Réka	Az Édenkert növényi szimbolikájának értelmezése középkori ábrázolások tükrében <i>Iconography of Eden's Plants in View of some Medieval Paintings</i>	5
KEPPEL Csilla	Bajorország a katolicizmus és a protestanizmus választóján <i>Bavaria On the Horns of the Dilema of Catholicism and Protestantism</i>	43
GLÜCK Jenő	Adatok a temesvári hitközség történetéből (1848–1918) <i>Contributions to the History of the Jewish Religious Community of Temesvár (1848-1918)</i>	77
MIKLÓS Péter	La formazione del centro diocesano di Szeged e la Santa Sede <i>A szegedi egyházmegyei központ kiépítése és a szentszék</i>	87
MÉSZÁROS István	Egy „haladó katolikus”: Szekfű Gyula <i>A "Progressive Catholic": Gyula Szekfű (1945, 1948)</i>	97
NÉMETH László	Adalékok a magyar lelkészség történetéhez II. 1963–1973 <i>Contribution To The History Of The Hungarian Priesthood In Rome. Second Part: 1963-1973</i>	119

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

KAKUCS Lajos	Szent Jakab emlékhelyek Magyarországon <i>Saint James' Memories in Medieval Hungary</i>	151
JÓZSA LÁSZLÓ	A középkori Kunszentmárton temploma <i>The Church of Medieval Kunszentmárton</i>	193
ZVARA Edina	Egyháztörténeti könyvek és kiadványok 2002, 2003 <i>Books Concerning Ecclesiastic History 2002, 2003</i>	203

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK BOOK REVIEW

<i>A temesvári római katolikus egyházmegye cím- és névtára. Ghidul adreselor diecezei romano-catolice de Timișoara (Ism. Merényi-Metzger Gábor)</i>	225
<i>Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve (Ism. Eötvös Péter)</i>	227

SZÖLLŐSI RÉKA

AZ ÉDENKERT NÖVÉNYI SZIMBOLIKÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSE
KÖZÉPKORI ÁBRÁZOLÁSOK TÜKRÉBEN

Édesapám,
Dr. Szöllősi István emlékére

BEVEZETÉS

A középkori keresztény művészet kedvelt témája volt az ember bűnbeesése előtti lakhelyének, az Édenkertnek a megjelenítése. A keresztény ikonográfia az Ó- és Újszövetség eseményeit, személyeit gyakran állította párhuzamba, így a Paradicsomkertben ábrázolt növények eredetét is elsősorban az Ótestamentumban, majd az Újtestamentumban kell keresnünk. A Biblia mellett értékes források még a vértanú-akták, a szentek legendái a szentek közbenjárását kérő korabeli imádságok. A középkorban, főleg a lovagkorban, sok új faj vonult be a keresztény művészetben; részint azért, mert gyógynövények voltak, s így akarták kifejezni egy szent csodatévő, gyógyító erejét, részint a klasszikus lovagi kultusz szorosán összefonódott a keresztény erények gyakorlásával és a nők iránti hódolatot is magába foglaló Mária-tisztelettel. A növényi szimbólumok, motívumok kidolgozása időről-időre változott: az ókeresztény művészetre az egyszerűség, a stilizálás jellemző, az érett középkor felé haladva pedig egyre gazdagabb, díszesebb és élethűbb ábrázolásokkal találkozunk.

Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy a Szentírásban említett növények miként váltak a keresztény, s majdan a világi művészet, irodalom meghatározó jelképeivé, és milyen további elemekkel, jelentéstartalommal gazdagodott az Édenkert növényi szimbolikája.

Maga az „éden” szó héber eredetű, jelentése: „gyönyörűség, boldogság.” A Biblia görög fordításai az Éden szó helyett a „Paradicsom (Paradeisos)” kifejezést használták,¹ a latinba is „Paradisus”-ként ment át, s ez honosodott meg az Édenkert szinonímájaként az európai kultúrában. Többféle Éden-elképzelés van: 1. egy távoli vidék Keleten, ahol Teremtő a Paradicsom kertjét ültette; 2. a gyönyörűségek kertje,²

1 ÁBEL - ZSUZSANNA: *Képes bibliai lexikon*. B.p, 1987. 37.

2 Izajás 51,3: „Bizony megvigasztalja az Úr Siont ... olyanná teszi sivatagját, mint az Éden, és a pusztaságát, mint az Úr kertje.” (Szentírás Budapest, 1997). Az Ezekiel 31,16.18 és 36,35 többször említi az Édenkert fáit úgy, mint a „gyönyörűség fáit”. A Joel 2,3 az Úr napjáról így ír: „Mint a gyönyörűség kertje, olyan a föld előtte, és kietlen pusztaság utána...”

a Sir 40,28 az „öröm kertje”-nek nevezi;³ 3. az egyházatyáknál az Egyház jelképe, Isten szellemi kertje, melynek jó fáí az igazak, kiket Isten maga ültetett el, vagyis a pátriárkák, próféták, apostolok, szüzek, papok, leviták;⁴ 4. az Újszövetség a mennyországot, a másvilágot érti a Paradicsom alatt.⁵

Sokszor értelmezik, tekintik úgy a Paradicsomot, mint a hajdan büntelen emberiség lakhelyét. A kert közepén álló két fa egyúttal a kozmosz középpontját is jelzi, ahonnan a négy paradicsomi folyó ered.⁶ E ligetben, mintegy királyi pihenőkertben, az igazak majd gondtalanul mulatnak a pálmák és a gránátalmafa alatt az Utolsó ítélet után, amikor visszaáll az ősi állapot. A középkori felfogás Jeruzsálemben látta a Paradicsom földi képmását, de minden nagyobb székesegyház a maga pompájával szintén a Paradicsomot volt hivatott megjeleníteni.⁷

Általában véve tehát az ószövetségi leírások nyomán⁸ egy ideális virágos- és gyümölcsöskertként, az emberiség születési helyeként tűnik fel a Paradicsom, mely a Jelenések könyvében megújulva ismét az örök boldogság színhelye lesz: „... utcája közepén és a folyó mindkét partján az élet fája volt, amely tizenkétszer terem gyümölcsöt... és a fa levelei a nemzetek gyógyulására szolgálnak.”⁹

A KÖZÉPKORI ÉDENKERT-ELKÉPZELÉSEK BIBLIAI ÉS ÓKERESZTÉNY GYÖKEREI

Mint a bevezetőben szó esett róla, a keresztény ikonográfia alapvető forrása a Biblia, mely növényekben, növényi szimbólumokban igencsak bővelkedik. A Szentírás könyvei közül is kiemelkedik Mózes 1. könyve (Teremtés), az Énekek éneke, Izajás könyve, a négy evangélium, illetve a Jelenések könyve (Apokalipszis), melyek a keresztény irodalomra, művészetre a legjelentősebb hatást gyakoroltak. A korakeresztény időkől pedig himnuszok, apokrif történetek gazdagították a növényi szimbólumok jelentésvilágát.

A bibliai növények jelentős része ma is megtalálható Izrael területén, de némelyek kultúrnövényként Európába is beszivárogtak. Ha tehát a keresztény növény-szimbolika gyökereit kutatjuk, a Szentföld flórájával kell előbb megismerkedni, amihez az ókor és a középkor folyamán számos, nem kisázsiai vagy közel-keleti eredetű növény kultusza is társult.¹⁰

3 Sirák 40,28: „Az Úr félelme olyan, mint az áldott paradicsom, és leple felülmúl minden dicsőséget.”

4 Magyar katolikus lexikon (továbbiakban: MKL) II. kötet Bp., é.n. 764.

5 ÁBEL ZSUSZANNA: *Képes bibliai lexikon*. Bp., 1987. 37. vö. Lk 23,43, melyben Jézus e szavakat intézi a megtérő latornak: „Bizony mondom neked: még ma velem leszel a Paradicsomban.”

6 Teremtés 2,10: „Édenből folyóvíz jött ki, hogy öntözze a kertet, utána pedig négy ágra szakadt.”

7 HANS BIEDERMANN: *Szimbólumlexikon* (továbbiakban: BIEDERMANN) Bp., 1996. 307-309.

8 Énekek éneke 1,12: „miközben a király nyugvóhelyén pihen, nárduszmom illatát árasztja,” illetve 4, 13-14: „Hajtásaid gyönyörű liget, benne gránátalma, és mindenféle gyümölcs, ciprusvirág és nárduszok, nárdusz, sáfrány, illatos nád, fahéj, mindenfajta tömjencserje, mirha, aloé és számtalan pompás balzsam...”

9 Jelenések 22,2; KERESZTY ZOLTÁN: „Nézzétek a mező liliomait.” (továbbiakban: KERESZTY) Bp., 1998. 315.

10 KERESZTY, 27.

Az élő fa

A Paradicsomban a legszembetűnőbb növények a fák, ezért fontos szólni arról is, hogy a fa mint jelkép milyen szerepet töltött be az ókori gondolkodásban. Az *élő fa* a választott nép körében az embert jelentette, az *erdő* pedig magát a népet vagy a népeket. Az erdő kettős értelmet hordozott: jelenthette a maga bujaságával, vadságával, rendetlenségével a nép bűnösségét, az emiatti isteni ítéletet, ugyanakkor gazdagsága az öröm, a lelki dicsőség jelképe is volt.¹¹ E két alapjelentés mellett sokkal árnyaltabb értelmet hordoz a fa mint bibliai szimbólum. A Szentírás gyakran magát Istent hasonlítja a pompásan zöldellő fához, mely Libanon legszebb fája (cédrus vagy fenyő) vagy az Édenkert gyümölcsfája. Máskor az Isten felé törekvő, fejlődő, hitében növekvő emberre utal a fa.¹² Nemegyszer a Paradicsom fáihoz méri valakinek a nagyságát, szépségét: „Még Isten paradicsomában sem voltak a *cédrusok* nála magasabbak; a *ciprusok* sem érték csúcsát s a *platánoknak* sem voltak olyan lombjaik, mint neki; Isten paradicsomának egy fája sem volt hozzá és szépségéhez hasonló. Mert széppé tettem őt, sok és sűrű lombozatával; és irigykednek rá mindazon gyönyörűséges fák, melyek Isten paradicsomában voltak.”¹³ Izajás prófétánál az erdővé növekvő gyümölcsöskert a majdani messiási ország dicsőségét jelzi.¹⁴ A fa – akár lombhullató, akár örökzöld – évente megújuló lombozatával a halál és az újjászületés szimbóluma is volt, de gyökere és koronája által összekötő szerepet játszott a föld és az égi, isteni szféra között.¹⁵

Az életfa

Az első fák, amelyek előfordulnak a Bibliában, az Édenkert fái, köztük is az *élet fája* és a *jó és a rossz tudásának a fája*.¹⁶ Az élet fájának gyümölcse halhatatlanságot ad, a tudás fájának termése pedig Istenhez tesz hasonlónak.¹⁷ Az első emberpár és így az egész emberiség élete, sorsa ehhez a kerthez kötődik: „Fogta tehát az Úr Isten az embert, és az Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze meg. Azt parancsolta az Úr Isten az embernek: A kert minden fájáról ehetsz, de a *jó és gonosz tudásának fájáról* ne egyél, mert azon a napon, amelyen eszel róla, meg kell halnod!”¹⁸ Itt két olyan fáról van szó, melyek közül az egyik gyümölcsének fogyasztása pusztulást hozza az ember számára. Egyes elméletek szerint a két fa talán két ókori keleti hagyományt képvisel, melyek egymás mellé illesztve mintegy összegzik az ember állapotának eredetéről alkotott elképzeléseket. A jó és rossz tudásának fája a zsidó hagyományban gyökeredzik, s nevében is jelzi az ember döntéslehetőségeit. Az örök élet fája sok nép mitológiájának eleme, s el-

11 KERESZTY, 33.

12 Zsolt 1,3: az igaz ember „olyan, mint a folyóvíz mellé ültetett fa, amely idejében hozza gyümölcsét...”

13 Ezekiel 31,8

14 Izajás 29,17; *Szimbólumtár* (továbbiakban: SZIMBÓLUMTÁR). Szerk. PÁL JÓZSEF, ÚJVÁRI EDIT Bp., 1997. 122.

15 JUTTA SEIBERT: *A keresztény művészet lexikona* (továbbiakban: SEIBERT) Bp., 1997. 91-92.

16 1Mózes 2,9 - Teremtés 2,9

17 Dávid Katalin tanulmánya: *Szent művészet*. Tanulmányok az ars sacra köréből. Szerk. CS. VARGA ISTVÁN (továbbiakban: DÁVID) Bp., 1994. 53.

18 1Mózes 2,15-17

terjedt a közel-keleti ikonográfiában is. Az Édenkert néhány prófétánál Izrael babiloni fogság utáni megújulását jelképezte.¹⁹ A köztudatban gyakran keveredett a két fa, sőt sokszor a kettő összemosódik az ikonográfiában is. Hogy milyen fák lehettek ezek konkrétan, nem tudjuk. Az ókori Keleten datolyapálmaként (*Phoenix dactylifera*) ábrázolták, az ókeresztény művészetben fügefaként, később almafaként képelték el a tudás fáját.²⁰ Az élet fáját pedig az ókeresztény időkben pálmafaként jelenítették meg. A középkori ábrázolásokon olykor már csak egyetlen fa jelképezi az Édenkertet, az is stilizált formában.²¹

Ha Izrael vagy Mezopotámia vidékén képzeljük el az Édenkertet, a fügefa- és palmafa-ábrázolások közelebb állhatnak a valósághoz, hisz e két fa honos Izraelben. Ugyanakkor leszögezhetjük, hogy e bibliai szöveg értelmezésénél érdektelen, hogy pontosan milyen fák voltak.

Az élet fája, az életfa csak az Apokalipszisben tűnik fel újra: „A győztesnek enni adok az *élet fájáról*, mely Istennek paradicsomában van!”,²² vagy: „Boldogok, akik megmossák ruhájukat a Bárány vérében, hogy hatalmuk legyen az *élet fája* fölött...”²³ Az „életfa”-kultusz Ázsiában egészen ősi eredetű, s ezt leginkább az ott őshonos örökzöldekkel, fenyőfélékkel jelképezik. Ezek folytonosan zöld lombozata az örök életet, az örökkévalóságot szimbolizálja. Az életfa az eljövendő Megváltóra is vonatkozik, aki örök életet hoz mindenki számára.²⁴ A Teremtés könyvéből azt is megtudjuk, hogy Isten kerubokat állított a kapuba, hogy őrizzék az élet fájához vezető utat, mely fa egyben a törvény és az Ige jelképe is.²⁵ Az ókeresztény írók is előszeretettel írtak a Paradicsomról. Hippolytus Dániel könyvéhez írt kommentárja a fentieket erősíti meg: „Ebben a *paradicsomban* található a *tudás és az élet fája*. Ma is a két fa van ültetve a *paradicsomban*, a *törvény és az Ige*.”²⁶ A Paradicsomról szóló látomásában Szt. Efrém ezt énekli meg: „Látom a paradicsomban az igazak sátrait, illatosan, gyümölcsökkel koszorúzva, virágokkal koszorúzva.”²⁷

A keresztény kultúrában a legkorábbi időktől kezdve az életfa összekapcsolódott a megváltással, s így a kereszttel (Melléklet 1. kép, 2. kép). Az apokrif iratok között ismertté vált kereszt-legenda szerint a kereszt fája az élet fájából sarjadt: „Az Úr a haladók Ádámmal küldte angyalát az élet fájának egy rügyével”, ő Ádám szájába tette, s így temették el, majd ebből nőtt ki az a fa, mely a kereszt fája lett.²⁸ Ezért sokszor a keresztet indákkal, rügyekkel, ágacskákkal ábrázolják, a megfeszített Krisztus teste pedig mint e fa nemes gyümölcse függ a fán. (Ezt támasztja alá jóval később, a 13. században Szent Bonaventurának a Jelenések könyve alapján született elmélgése is, amelyben Krisztus egy tizenkét ágából és tizenkét gyümölcsből álló fa, felidézve a nemes származást jelentő Jesse vesszejét, fáját;²⁹ 3. kép). Az apologéták közül Jusztinosz is össze-

19 J. R. PORTER: *A Biblia képes kalauza*. Bp., 1997. 28–29.

20 SEIBERT, 91–92.

21 SEIBERT, 258–259.

22 Jelenések 2,7

23 Jelenések 22,14

24 Péld 3,18; 11,30; KERESZTY, 77.

25 VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény művészet szimbólumai* (továbbiakban: VANYÓ). Bp., 1988. 54.

26 Hippolytus, Comm. in Dan. 1,17. in VANYÓ, 122–127.

27 Ephrem, Hymnus de Paradiso V,6 in VANYÓ, 113.

28 Ezt a kereszt-legendát átültették az almafára mint az egyik „lehetséges” életfára.

29 DÁVID, 54.

kapcsolja a paradicsomi életfát, a vízpartra ültetett termőfát és a kereszt fáját. Később a keresztény szimbolika Máriát is „életfának” tartotta, hiszen ő szülte a világba a Megváltót, az Életet.³⁰

A pálmafa (*Phoenix dactylifera* L.)

A fák királynőjének tartott pálma ősidóktól fogva fontos táplálék, takarmány, építőanyag,³¹ ékszer. Ennélfogva a művészetben is kivívta a maga helyét, meglehetősen gazdag a szimbolikája is. Minthogy a pálma Palesztina elfoglalásának „szomorú tanúja” volt, egyben Jeruzsálem pusztulásának is jelképévé vált. De nemcsak a halál, a pusztulás, hanem az élet, a termékenység, az anyaság, a születés és a halálon aratott győzelem szimbóluma is az ókori Keleten, különösen a zsidó vallásban. Pozitív jelentése ezért a pálmafa sudár termete révén több hasonlatba is beépült. Az Énekek éneke a szeretett menyasszonyról írja: „Termeted *pálmafához* hasonló, és melleid *datolyafürthöz*.”³² A 92. zsoltár pedig az igaz embert hasonlíítja a viruló pálmához: „Az igaz virul majd, mint a *pálma*, és terebélyesedik, mint a Libanon cédrusa.”³³ A világi gondolkodásban a győzelem, a gazdagság, az alkotás és a fény jelképeként is ismert. Ezt is magában foglalva a zsidó, majd a keresztény kultúrában a születés fájává és egyben az élet fájává (4. és 5. kép) emelkedett, ezért őrzi Dávid özanyja (Tamar) nevében a pálma héber elnevezését („támár”). Dávid leszármazottjának, Krisztusnak jeruzsálemi bevonulásakor pedig a nép pálmaágakat lengtetett, ujjongva a hiába várt messiási győzelmen.

Később az apokrif legendák számos vonással egészítették ki a pálma jelentőségét. Azt vallották, hogy a vértanúk lelkét angyal kíséri el a mennybe, miközben kezében pálmaágat tart, jelezve a mennyei életre való újjászületést. Ezért ábrázolnak minden vértanú szentet kezében pálmaággal, de ezzel már a vértanúság, az üdvözülés szimbólumává is tették.³⁴ A Szent Család meneküléséről szóló történetekben például Mária kéri a pálmát, hogy lehajló ágaival adjon táplálékot és árnyékot a kis Jézus számára, ezért a Gyermekek megáldotta a fát, mely aztán szenvedésének és a halál feletti győzelmének lett a jele.

A Testamentum Nephtali – mely az egyik pátriárka nevét kölcsönzi, mintegy a hitelességet bizonyítva – szintén egy látomásról számol be: feltűnt az Olajfák hegye, rajta Lévi, aki tizenkét pálmaágat kapott. A pálmaágak a győzelem, de nem a messiási győzelem jelképei,³⁵ mintegy Izrael tizenkét törzsének Isten által segített diadalmas területfoglalására és letelepedésére utalva, megelőlegezve, hogy majdan a törzsek valamelyikéből születik a Megváltó, aki győzelmet arat a világon.

Az Angyali üdvözet ábrázolásakor is megjelenhet³⁶ a pálmafa, amit érthetünk úgy, mint a paradicsomi életfának újszövetségi megfelelője, akárcsak az ókeresztény mű-

30 SZIMBÓLUMTÁR, 104.

31 1 Kir 6,29.32: „...a templom egész falára: kerubokat, *pálmákat* s mindenféle, a falból kiemelkedő s ki-domborodó ábrákat készítettek rájuk.”

32 Énekek éneke 7,8

33 Zsolt 92,13; A. HELLER: *Bibliai szimbólumok* (továbbiakban: HELLER). Evangéliumi Kiadó, é.n. 160.

34 vö. Jel 7,9: „Ezután nagy sereget láttam ... minden ... népből és nyelvből a trón előtt és a Bárány előtt állni, hosszú fehér ruhába öltözve, kezükben *pálmaággal*.” HELLER, 160.

35 VANYÓ, 113.

36 SEIBERT, 23.

vészetben. A tipológikus kapcsolat egyértelmű: ahogy Éva evett az életfáról vagy a tudás fájáról, s ezzel bünt és szenvedést hozott az emberiségre, úgy Mária istenanyasága által az üdvösség jön a világba. Ezt jelenti a pálma, az élet és a győzelem jelképe, az új életfa, mely az örök életre utal. Ugyancsak az örök életet jelenti akkor, amikor – az apokrif irat szerint – az angyal Mária „halálakor” paradicsomi pálmaágot hoz.³⁷

Az almafa (Malus sylvestris Mill.)

Az Ószövetség egyik legfontosabb, a hagyományos nyugati keresztény felfogás szerint pedig a Paradicsom legnagyobb jelentőségű fája. Hogy a választott nép mit nevezett almának a Szentírásban, arra többféle elképzelés van. Többen próbálták rekonstruálni az ókori Izrael vadalmafáit, s a felsoroltak közül elfogadható a paradicsomalma (*Malus paradisiaca* L.), melyet Kínából hurcoltak be Mezopotámiába, tudományos nevét az Éden-kert (görögül „paradeisos”= paradicsom) tiltott fája nyomán kapta. Felvetődik a gránátalma is (*Punica granatum* L.), mely az ókori ember számára általában az „alma” volt. De gondolhatunk még a birsalmára (*Cydonia oblonga* Mill.) is, amely ugyancsak régóta ismert és termesztett növény volt a mediterrán vidékeken.³⁸

Az almafa virágai, gyümölcse, s maga a fa mind a szerelmet fejezik ki: „Mint az almafa az erdő fái között, olyan kedvesem az ifjak között...”,³⁹ „Üdítetek fel virággal, frissítetek fel almával...”⁴⁰ A Joel 1,12 is az életfontosságú, táplálékot adó növények közé sorolja: „Odalett a szőlőtő, elhervadt a fügefa; a gránátalma-, pálma- és almafa s a mező minden fája kiszáradt.”⁴¹ A terméketlen és kiszáradó fák Izrael bűnös népét jelentik.⁴² Hiába hordoz ennyi pozitívumot, Ádám és Éva kapcsán mindig mint a bűnbeesés szimbóluma⁴³ jelenik meg, bár a Teremtés könyve meglehetősen szűkszavúan fogalmaz a tiltott fát ill. fákat illetően, csupán azt tudjuk, hogy „a fa evésre jó, szemre szép és tekintetre gyönyörű.”⁴⁴

Az apokrif legendák igyekeztek összekapcsolni Krisztus keresztfáját az életfával, s magával az almafával, hogy e téren is ószövetségi előzménnyel támasszák alá Krisztus istenségét. Krisztus szenvedését és halálát okozó keresztfá – az apokrif iratok szerint – nem akármilyen fából készült, hanem egy Jeruzsálem közelében nőtt almafa fájából, mely az első emberpárra vezethető vissza. Ez a fa annak az almafának ágából fejlődött ki Ádám sírján, melyről még ő evett. A fa gyökerei körbefonták Ádám koponyáját, s a vízözön alkalmával a fa elsodródott Libanonba, ahonnan a cédrusokkal együtt Jeruzsálembé került Salamon építkezéseihez. Az almafát azonban nem használták fel, hanem sokáig hanyódott, mígnem Krisztus keresztfájának oszlopa lett. A Megváltó vérét az

37 SEIBERT, 257–258.

38 KERESZTY, 288.

39 Én 2,3a

40 Én 2,5.; Az almafa a szeretett ifjúra vonatkozik.

41 A kiszáradt fa a választott nép bűnösségére és a rá váró ítéletre utal.

42 BIEDERMANN, 104.

43 HANNELORA SACHS, ERNST BADSTÜBNER, HELGA NEUMANN: *Christliche Ikonographie in Stichworten* (továbbiakban: SACHS). Leipzig, 1988. 39.

44 1Mózes 3,6

oszlop tövében levő Ádám-koponya felitta, jelezve, hogy a megváltás az első bűnös emberre is vonatkozik.⁴⁵

Azzal, hogy az üdvösség szerzésében mintegy a Megváltó eszköze lett, eddigi vést hozó szerepe csökkent. Az almafa termése nemcsak a bűnt hozta el a világba, már nemcsak a halál és a gyenge emberi akarat jelképe, hanem Krisztussal együtt az örök élet szimbóluma is az alma. Erre gondolhatunk, amikor a gyermek Jézust anyja ölében látjuk aranyalmával kezében.⁴⁶ Érdekes azonban, hogy az alma gömb formája a világot, a hatalmat, illetve a világmindenség feletti uralmat is jelenti. Az országalma ezt úgy fejezi ki, hogy a gömbön gyakran kereszt található, mely arra utal, hogy Krisztus legyőzte a bűnt, a bűnös világot és uralkodik rajta, miként a keresztény uralkodók védelmezik a keresztény világot. Ugyancsak az Üdvözítő majdani győzelmére és uralmára vonatkozik az is, hogy a 11. század óta hol Mária, hol a gyermek Jézus kezében látható az alma.⁴⁷

A gránátalma (*Punica granatum L.*)

Az almafa kapcsán szóba jöhet a gránátalmafa is, mely igen nagy népszerűségnek örvendett az ókorban, Kínától egészen Görögorszáig. Az ókori kultúrában a termékenység, a halhatatlanság, a bőség és a feltámadás jelképe⁴⁸ volt, miként az ősi zsidó jelképvilágban is megtalálható. Izraelben a főpap ünnepi köntösét gránátalma-motívumok díszítették.⁴⁹ A tökéletes gránátalmának 613, azaz a törvények számával megegyező mennyiségű magja volt, s e sok magja miatt válhatott a bőség, a bőkezűség és a termékenység szimbólumává, mely utóbbi gyakran Máriára, a termékeny Istenanyára vonatkozik.

Az Énekek éneke menyasszonya szépségével a gránátalmához hasonló,⁵⁰ ezt értelmezhetjük Máriára is, aki lelki szépségével, hibátlanságával tünt ki az emberek közül.⁵¹ Az alma latin neve nyomán a gránátalma („malum punicum”= pun alma) is magán viseli a bűnbeesés bélyegét, ugyanis ezt a fát is azonosították az édenkerti életfával. Miként az alma a bűn következményeként a halál jelképe lett, úgy a gránátalma is az, de egyúttal a bűn feletti győzelem, vérvörös virágaival pedig a vértanúság, gyümölcseivel a Passióban a feltámadás, az örök élet⁵² szimbóluma.

45 „Egy ember által jött a bűn ebbe a világba, a bűn által pedig a halál...”(Róm 5,12) “Ahogy ugyanis a sok ember bűnössé vált egy ember engedetlensége által, éppúgy a sok ember megigazulttá is válik egynek az engedelmsége által.” (Róm 5,19)

46 KERESZTY, 292.

47 SACHS, 39.

48 A görögöknél a megújuló termékenység, az újjáéledés istennőjének, Perszeponénak szimbóluma volt, s ez bővült ki jelentésében a feltámadással.

49 Kiv 28,33-34: „Alulra, a felsőköntös aljára készíts körös-körül *gránátalmához* hasonló díszeket...”

50 Én 4, 3.13: „...halántékd mint a *gránátalmaszelet* a fátyolod mögött...”; „hajtásaid gyönyörű liget, benne *gránátalma*...”

51 KERESZTY, 292., SZIMBÓLUMTÁR, 33-34.

52 SEIBERT, 107.

A fügefa (Ficus carica L.)

A fügefa szintén a bűnbeeséssel kapcsolható össze, akár az almafa, hiszen a bűnbeesett emberpár fügelevelekből varrt magának ruhát, ugyanis észrevették mezítelenségüket.⁵³ Az Ádámot és Évát ábrázoló képeken való szerepeltetését részben ez indokolja, másrészt a bizánci és iszlám hagyományok is a fügefát teszik meg a tudás fájának. Így válhatott a szőlővel és az olajjal együtt az örök élet szimbólumává.⁵⁴ Egy 12. századi miniatúra nyomán készült ábrázolás jól mutatja, hogy a tudás fája és a ruhának való leveleket adó fa egyaránt fügefa, melyre rátekeredik az Évát bűnre csábító kígyó (6. kép).

Bár az ókorban a nemi élet, a termékenység jelképe volt, s a gnosztikusok a bűnbeesést nemi bűnnek feltüntetve egyszerűen fügefának mondták a tudás fáját,⁵⁵ jelentősége vitathatatlan: a zsidóknál – talán táplálók erejének, valamint sok apró magjának köszönhetően a béke, a bőség, a virágzás és Izrael jelképe.⁵⁶ Ezt jelzi a Joel 1,7, mely a bűnös Izraelt sújtó szenvedést szemlélteti a fügefa pusztulásával: „Szőlőmet pusztaságá tette, *fügefámat* lehántotta...” Ugyancsak az ítéletről szól Izajás:⁵⁷ „...és minden seregük elhull, ahogy lehull a levél a szőlőről, s ahogy lehull a *fügefáról*.” Ellenben az örömet, a virágzást fejezi ki az Énekek éneke:⁵⁸ „A *füge* már kihajtja első gyümölcsét, s a virágzó szőlő illatot áraszt.” Az Újszövetségben a fügefa Izrael terméketlen, bűnös népére vonatkozik,⁵⁹ de jelenthet mindenféle terméketlen tudományt.⁶⁰ A Jelenések könyvében visszaköszönnek Izajás szavai:⁶¹ „A csillagok lehullottak az égről a földre, ahogy a *fügefa* lehullatja éretlen fügéit, amikor nagy szél rázza”, mellyel már nemcsak a zsidóságnak, hanem az egész emberiségnek festi le az eljövendő ítéletet.

Az ókeresztény művészetben az ószövetségi hagyományok nyomán megmaradt a tudás fájának,⁶² illetve a bűnbeesés jelképének, amiként a Bécsi Genesis (6. század) Ádám és Éva kezében fügefalevelet ábrázol. Sőt az egyházatyák kibővítették azzal, hogy a levél bolyhai (serteszőrei) egyenesen a bűnös öröm miatti fájdalomra utalnak.⁶³

Később a középkorban, a Mária-ábrázolásokon tűnik fel a fügefa. Mivel Mária az „új Éva”, aki világra hozza az Éva által hajdanában bűnbeesett emberiség számára az üdvösséget, a Szabadítót, így a növényre is fennáll a tipológikus párhuzam: miként egykoron a bűnbeesés fája volt, most Mária istenanyaságának, termékenységének szimbóluma,⁶⁴ ugyanakkor szüzességére is utal.⁶⁵ Mária által azonban Krisztus jelképévé is

53 1Mózes 3,7

54 KERESZTY, 235.

55 MKL III, 850.

56 SZIMBÓLUMTÁR, 155.

57 Izajás 34,4

58 Én 2,13

59 Mt 21,18: Jézus megátkozta a fügefát, azt mondta neki: „Ne legyen rajtad gyümölcs soha többé!”

60 SZIMBÓLUMTÁR, 155.

61 Izajás 6,13

62 SEIBERT, 102.

63 MKL, III, 850.

64 SEIBERT, 102.

65 SZIMBÓLUMTÁR, 155.

válík: miként a repedezett vagy felvágott fűgéből – mintegy a sötétségből –, előjönnek a hangyák, úgy nyílik meg Krisztus oldalsebe,⁶⁶ melyből világosság árad az emberekre.⁶⁷

A cédrus (Libanoni cédrus, Cedrus libani Loud.)

E szívós, ellenálló örökzöld csak az Ószövetségben fordul elő, ott azonban számos helyen.⁶⁸ Hosszú életkorának, fenséges természetének köszönhetően vált az erő, a hatalom, a boldogság, a szépség, a méltóság jelképévé. Mint örökzöld fa az örök élet és a Paradicsom szimbóluma is,⁶⁹ s ezzel magyarázható, hogy a jeruzsálemi Templom építésénél sok ilyen fát használtak fel⁷⁰ és a zsolnárok cédrusfái Istent dicsőítik.⁷¹

A cédrust egyéb célokra is használták: pl. hamuját izsóppal együtt kultikus eseményeken. Ezenkívül legendákat fűztek a fához. Az egyik történet szerint a fönixmadár elrepült Libanonba, ahol a cédrus ágaival illatosította magát, majd Heliopoliszban a templom áldozati oltárán elégett, de harmadnapra feltámadt, s visszatért hazájába. Így vált a fönix a feltámadt Krisztus jelképévé.⁷² A görög-római hiedelemvilágban a fönix egyértelműen az újjászületés jelképe, s általában nem cédruson, hanem egy pálmafán ülve ábrázolják. Ennek háttérében etimológiai hasonlóság van: a palma görög neve „phoenix.” Tehát a cédrust helyettesítheti pálmafa, de bármelyik fáról is van szó, mindkettő bibliai jelkép. Egy 567-ben Alexandriában elhangzott, Mária elszenderedéséről szóló homília szól a fönixről, illetve a cédrusról, mely itt kifejezetten paradicsomi fa. „Továbbá minden 500 évben felrepül a magasba a fönix, ez a nagy madár, a templomba megy, ott az oltáron helyezkedik el, ahol az áldozatot mutatják be. Előtte azonban elmegy a paradicsomba, ahonnan három ágat hoz az illatozó fáról – tudniillik a cédrus sokáig őrzi kellemes illatát⁷³ –, a gallyakat az oltárra teszi. Akkor tűz jön le az égből és elemésztí az illatos ágakat és a madár testét ... Ez az Úr feltámadását jelenti számunkra. Ahogyan a méh a mező virágaival táplálkozik ..., úgy él a fönix az ég harmatából és *Libanon cédrusainak virágaiból.*”⁷⁴ Másik ószövetségi „legenda” is fűződik a cédrushoz, mely szerint a halálán levő Ádám elküldte egyik fiát, Szetet az Édenkertbe, hogy az őrt álló angyaltól az életfa terméséből készült gyümölcslevet hozzon. Az angyal azonban magokat küldött, amelyekből Ádám sírján három hatalmas, hosszú életű fa fejlődött ki: olajfa, ciprusfa és cédrus. E fákból készült később Krisztus keresztje.⁷⁵

66 Talán azért is kapcsolták össze a fűgét Krisztus sebével, mivel az érett gyümölcsöt sebek, gyulladások kezelésére is alkalmazták, in KERESZTY, 234. Így miként a füge édes termése begyógyítja a testi sebeket, úgy Krisztus sebeiből is gyógyulás származik az emberek számára.

67 MKL III, 850.

68 Szám 19,6; 24,5; 2Sám 7,7; 1Kir 5,13; 6,9.18.20.36; 1Krn 14,1; 22,4; 2Krn 2,7; Zsolt 80,11; 92,13; 104,16; Én 5,15-16; Jer 22,7.23; Ez 17,22; 27,5; 31,3; Zak 11,2

69 SEIBERT, 60.

70 vö. 1Kir 5-6

71 vö. Zsolt 80,11; 48,9

72 KERESZTY, 155-156.

73 KERESZTY, 155.

74 VANYÓ, 192.

75 KERESZTY, 156.

A ciprus (Cupressus sempervirens L.)

Ez a fa gyakran keveredik az Ószövetségben más örökzöldekkel, elsősorban a cédrussal. Mindegyik állandó zöld lombozata miatt az örök élet és a bölcsesség,⁷⁶ a bölcs és erényes ember, valamint Isten dicsőségének jelképe.⁷⁷ Mint az örök élet szimbóluma utal a Paradicsomra, s így Isten kertjének egyik fajaként tarthatjuk számon.⁷⁸ Az Énekek éneke szintén a legnemesebb, legdrágább épületfák között említi,⁷⁹ amire az a magyarázat, hogy a ciprus fája, akár a cédrusé, ellenálló, kemény, ezért védelmet is nyújt. A ciprus távolból sötétnek látszó lombozata miatt egyúttal a halál és a gyász szimbóluma lett az ókori görögöknél, illetve a keresztényeknél,⁸⁰ ezért régóta jellegzetes fája a mediterrán temetőknél is. Az ókeresztény időkben a ciprus ábrázolása is összefonódik keresztfával, ennek szép példája egy elefántcsontból készült dombormű (7. kép).

A boróka (Juniperus phoenica L.) – föníciai boróka

E Szentföldön őshonos örökzöld fa a zsidóság körében sokoldalú haszonnövénynek is számított: fertőtlenítő, bőrgyógyító hatása folytán gyógynövényként, száraz leveleit füstölőszerként használták tisztulási, temetési szertartásokon. Illatos fája miatt még a cédrusnál is értékesebb volt. Bár – a ciprushoz hasonlóan – sokszor felcserélték az Ószövetségben a cédrussal, karcsú formájával, hosszú életkorával ez is bevonult a zsidó-keresztény szimbólumvilágba. Tüszérű levelei révén a védelem jelképe,⁸¹ örökzöld faként az örök életre utal, a kietlen vidéken, pusztaságban növekvő boróka pedig a nehézségek közt is kitartó, hitében növekedő embert szimbolizálja.⁸² Később a nehézságú boróka (*Juniperus sabina* L.) is feltűnt a keresztény szimbolikában, bár ábrázolás és értelmezés terén nem különböztették meg a közönséges borókatól (*J. communis* L.) vagy a föníciai borókatól, hiszen mind Krisztus feltámadását is jelzik.⁸³ A keresztény ikonográfiában kifejezetten, elkülönülten borókával nem találkozunk, inkább cédrussal és ciprussal keveredve jelenik meg a képeken.

A fenyőfa (Pinus halepensis Mill.) – aleppói, jeruzsálemi fenyő

A fenyőfélék elkülönítése, meghatározása igen nehézkes a Bibliában, hiszen nagy keveredés van. Maga a „fenyő” kifejezés is sokféle fafajt takar, sokszor ideértik a ciprust, a

76 Sirák 24,17: „Magasra nőttem, mint a cédrus a Libanonon, mint a *ciprus*fa Sion hegyén...”

77 Izajás 60,13: „Hozzád jön a Libanon dicsősége, *ciprus*, szilfa és cédrus egyaránt, hogy ékesítsék szent helyemet...”

78 MKL II, 241., vö. Ezekiel 31,8: „Még Isten paradicsomában sem voltak a cédrusok nála magasabbak; a *ciprusok* sem érték el csúcsát, s a platánoknak sem voltak olyan lombjaik, mint neki...”

79 Én 1,17: „Üde zöld a fekvőhelyünk, cédrusok a házunk gerendái, *ciprus* borítja falunkat.”

80 SEIBERT, 61.

81 SZIMBÓLUMTÁR, 172.

82 Jer 48,6: „...legyetek olyanok, mint cserje a pusztában!”, de Illés próféta esetében az elcsüggedt ember számára jelzi a reményt, a hitben való megerősödést, vö. 1Kir 19,4

83 KERESZTY, 261-263.

borókát is, ugyanis szintén örökzöldek. Kiemelkedik közülük az aleppói vagy jeruzsálemi fenyő, mely Palesztínában őshonos, de Perzsiától a Pireneusi-félszigetig is előfordul. Különlegessége abban rejlik, hogy lombzata idős korban is üdezőld, így méltán válhatott — akár a többi örökzöld — paradicsomi életfává, s a cédrussal együtt a halhatatlanság,⁸⁴ a hosszú élet és a győzelem szimbólumává.⁸⁵ Több kutató a ma is meglévő Kereszt-erekléket vizsgálva megállapította, hogy a keresztfa nagy valószínűséggel fenyőfából, méghozzá aleppói fenyőből, mint a gerendának leggyakrabban használt fafajtából készült. Ha ez igaz, az csak növeli a fa ikonográfiai értékét, hisz a Megváltó által valóban az örök életet hordozó fává emelkedik.⁸⁶ A magyar népi eredetmagyarázat szerint a fenyő befogadta ágai alá a menekülő Szent Családot. Krisztushoz való kötődését ezen túl jelzik a keresztben álló ágak is. A székely monda már a szenvedéstörténethez köti a fenyőt: a poroszlók fát kerestek a kereszthez, de a fenyő tűivel összeszurkálta őket.

Az olajfa (Oleum europaeum L.)

A palesztinai őshonosságú olajfa korán elterjedt a Mediterráneumban, az egész Közel-Keleten, ezért már a Noé-hagyományban is megtalálható az olajfagally, mint az élet (8. kép), az újjáéledés jelképe.⁸⁷ Ez az újjászületés később jelentette a választott nép megújulását, a fogságból való hazatérését.⁸⁸ Ezen igénytelen fa a zsidóság egyik fő táplálékát, gyógyszerét adta, így a Közel-Keleten a szépség, az erő és a gazdagság jelképe lett, a választott nép körében Isten áldásának a kifejezője, amit alátámaszt az is, hogy a királyokat olajjal kenték fel.⁸⁹ A fa hosszú gyökerei biztonságot nyújtanak, olajának illata pedig nyugalmat, békét áraszt és meggyógyítja a sebeket. Később e jelentéstartalomhoz társult, hogy a szőlővel és a fügével együtt a jólét és gazdagság szimbóluma lett.⁹⁰ Az olajfa életfontosságát fejezi ki az — s így életfának is tekinthető —, hogy Jób jóslatában a pusztulást jövendölve említi az olajfát: a gonosz ember „olyan, mint az olajfa, mely elhánnya virágát,”⁹¹ azaz a gonosz ember sorsa hasonló a hervadó és kiszáradó olajfához. Máskor éppen ellenkezőleg, a hűséges és istenfélő ember hasonlítható az Isten házában növekvő termékeny olajfához,⁹² miként ezt később a kegyelemben, tettekben termékeny Krisztusra is vonatkoztatták. A kitartó, hívő ember olyan, mint a „zöldellő, szép, formás gyümölcsű olajfa,”⁹³ ahogyan Isten nevezi fiait. A Jelenések könyvében is inkább a jó tulajdonsá-

84 Izajás 41,19: „A sivatagban cérdust növesztek, akácot, mirtuszt, olajfát; a pusztaságban fenyőt ültettek, szilfát és ciprust egymás mellé...”

85 KERESZTY, 350-360.

86 KERESZTY, 350-360.

87 Ter 8,11: „Noé...újra kibocsátotta a galambot a bárkából. Az pedig estefelé tért vissza hozzá, és zöldlevelű olajfagallyat hozott a csőrében.”

88 Isten ígérete népének: „A sivatagban cédrust növesztek, akácot, mirtuszt és olajfát...” (Iz 41,19)

89 KERESZTY, 324-331.

90 Zsolt 128,3: „Feleséged olyan lesz, mint a bőven termő szőlőtő házad oldalán, fiaid, mit az olajfa-csemeték asztalod körül.”

91 Jób 15,33

92 Zsolt 51,10: „Én azonban olyan vagyok, mint a termékeny olajfa Isten házában...”

93 vö. Jer 11,16

gok megtestesítőjeként jelenik meg két próféta, mint „két *olajfa*...”, amelyek a föld Ura előtt állnak”,⁹⁴ s ezzel már az örök boldogságra, békére mutat előre.

A tölgyfa (Quercus coccifera L.) – palesztin tölgy

Furcsa talán, hogy a tölgyet (valószínűleg az örökzöld tölgyet) is tartották életfának. Erre szolgál magyarázatul az, hogy a bibliában előforduló héber nevei ('élah, 'él, 'élon) Isten nevét ('Él) rejtik, aki minden élet eredete. Így érthető, miért övezte tisztelet a tölgyfát a zsidók körében.⁹⁵ Az európai kultúrában is az életet hordozó erő, a bátorság és a határozottság jelképe. Magas életkora és kemény fája miatt a halhatatlanság és a kitartás, sőt az örök élet szimbóluma (9. kép).⁹⁶ Ennek folytán pedig Máriát és az örök életet hozó Krisztust is jelenti a tölgyfa. A korakeresztény ábrázolásokon, majd az érett középkori festményeken nem a palesztin tölgy, hanem európai megfelelői tűnnek fel.⁹⁷

A mandulafa (Amygdalus communis L.)

A Szentföldön vad és kivadult formában terjedt el ez a növény. A gyümölcsfák közt az első, mely a tél végén hirtelen virágba borul az ébredést, az éberséget jelképezve.

De nemcsak az ember, hanem Isten éberségét is jelzi.⁹⁸ Ennek háttérében etimológiai hasonlóság áll: a mandulafa (héberül: sáqéd vagy sákéd) és a virrasztani (sákéd) szavak héber alak megegyezése folytán a virrasztás, az állandó, éber figyelés szimbóluma.⁹⁹ Mint az ébredés, a tavaszi újjáéledés első hírnöke a Paradicsom egyik fája lett.¹⁰⁰ A zsidó néphit e szimbólum alapján a papság buzgóságára és hűségére gondol, s felidézi Áron vesszejének csodás kivirágzását.¹⁰¹ Jelenti a mandulafa e csoda alapján is Isten jelenlétét, hatalmát, hűségét is, aki megerősíti Áron papi méltóságát.¹⁰² A kiválasztottságnak ilyen jelzése átkerült Krisztusra, akivel Jessze, azaz Áron vesszeje ismét kihajtott,¹⁰³ hiszen Krisztus az Újszövetség főpapja és egyben a legfőbb pap. Ugyanakkor jelképezheti Máriát és Mária szüzességét, aki korán, fiatalon „hajtott ki” és „hozott termést”, vagyis vállalta az anyaságot.¹⁰⁴ A fa termését is hasonlították Krisztushoz:

94 Jel 11,4

95 KERESZTY, 381 0150388.

96 SEIBERT, 306.

97 KERESZTY, 381-388.

98 Jer 1,11-12 szerint a próféta mandulafavessztő lát látomásában, amihez Isten ennyit fűz: „Jól láttad; mert virrasztok igém felett, hogy beteljesítsem.”

99 SZIMBÓLUMTÁR, 322.

100 SEIBERT, 213.

101 Számok 17,23: „...a Lévi házából való Áron vesszeje kihajtott, a duzzadó bimbókból virágok fakadtak, s a azok kitárták szirmaikat és *mandulává* alakultak.”

102 KERESZTY, 99-100.

103 Izajás (11,1) próféta a messiási országról szóló jövendölése szerint: „Vessző kél majd Jessze törzsköreiből...”

104 SEIBERT, 213.

miként a kemény termésfal határolja a magot, úgy Krisztus is titokzatos módon hordozza isteni természetét.¹⁰⁵

A babérfa (Laurus nobilis L.)

E jellegzetesen mediterrán vidékeken előforduló növény az ókori görög-római világban a halhatatlanság és a művészi nagyság jelképe volt, de az örökké zöldellő lombjából font koszorú a győzelem, a dicsőség és kitüntetés jele volt.¹⁰⁶ Ezt a felfogást vette át az ókeresztény művészet is, s a szarkofágokon Krisztusnak a bűn és a halál feletti győzelmét fejezték ki vele: a keresztet vagy a Krisztus-monogramot O övezte babér¹⁰⁷ (10. kép).

A keresztény jelképrendszer több régi római birodalmi jelvényt olvasztott magába, így a legyőzhetetlen kereszt (crux invicta) jelvényben is babérkoszorú díszíti a keresztet.¹⁰⁸ A nyugati kultúrkörben a Krisztust jelképező leölt Bárány¹⁰⁹ hatalmát is babérkoszorú fejezi ki. Örökzöld volta miatt az örök életet is jelenti, ezért néha a paradicsomi életfával azonosították.¹¹⁰ Sokszor mint a győzelem és a mennyei dicsőség koszorúja¹¹¹ (11. kép), a szüzek és vértanúk attribútuma.¹¹²

A fűzfa (Salix acmophylla Boiss.) – keleti fűz

Az ókortól kezdve a Földközi-tengeri térség népeinek gondolkodásában a fűzfa gazdag jelentéssel bírt, annál is inkább, mert Egyiptomtól Palesztinán át Európáig mindenhol előfordult ez a gyakran lecsüngő ágú fa. Egyik nézet szerint a fűzfa még éretlen magjait elhullatva terméketlen marad, mintegy „érintetlen, szüzi állapotban” marad: ennél fogva a tisztaság jelképe lett.¹¹³ Máshol Isten kegyelmének jele,¹¹⁴ illetve a Bibliához, a bölcsesség kiapadhatatlan forrásához hasonlít: mindig új ágakat hajt a folyó partján álló fűzfa.¹¹⁵ A zsidóság körében a gyász, a szomorúság jelképévé vált, hiszen a babiloni fogságba hurcoltak hárfáikat fűzfákra akasztva siratták Izraelt,¹¹⁶ bár korábban a Sátoros ünnepen az öröm kifejezője volt.¹¹⁷ Az, hogy levágott ágai újra zöldelnek, az evangélium örökkévaló érvényességét is hordozza.¹¹⁸ A szomorúfűz lecsüngő ágaival

105 SZIMBÓLUMTÁR, 322.

106 KERESZTY, 267-268.

107 MKL I, 489-490.

108 VANYÓ, 80.

109 vö. Jel 5,12

110 SEIBERT, 44.

111 2Tím 4,8: „Készen vár már rám az igazság koszorúja...”

112 MKL I, 489-490.

113 BIEDERMANN, 126.

114 vö. Izajás 44,4: „Sarjadoznak majd a fű között, mint fűzfák a vízfolyások mellett.”

115 BIEDERMANN, 126. vö. Jób 40,22

116 SZIMBÓLUMTÁR, 158., vö. Zsolt 137,2

117 KERESZTY, 417., vö. Leviták 23,40

118 SEIBERT, 103.

nemcsak a szomorúság, de a halál szimbóluma is, ezért látható gyakran temetőben akár sírok mellé ültetve, akár fejfákon faragva.¹¹⁹

A borostyán (Hedera helix L.)

A nem fatermetű örökzöldek közé tartozó borostyán Euráziában és Észak-Afrikában kedvelt növénye volt az ókori ünnepeknek, hiszen a babér mellett sokszor ebből is készítettek koszorút. Örökzöldként alapvetően az örök élet, a halhatatlanság jelképe, kúszó és erősen kapaszkodó növényként a hűség szimbóluma volt. Az Ószövetség egyszer tünteti fel rossz fényben a borostyánt, amikor a zsidók koszorús fejvel – jöllehet kényszerből – részt vettek a pogány baccháliákon.¹²⁰ Háromkarójú levelei a keresztényeknél jelentette a Szentháromságot, ugyanakkor a három siteni erényt (hit, remény, szeretet) is. Koszorúként való felhasználása egyúttal a jutalom jelképévé is emelte: Pál apostol egyértelműen Isten ajándékát, az örök élet zálogát látta benne.¹²¹

A borostyánt gyakran tévesztik össze a repkénnyel (*Glechoma hederacea*) levelük hasonlósága miatt, s e téren a különböző Ószövetség-fordítások sem adnak támpontot. A Jónás 4,6-ban említett kúszónövényt hol repkénynek, hol szőlőnek fordítják, maga Szt. Jereomos is a „borostyán” szót használja.¹²² Mindazonáltal a csere nem indokolatlan, ha azt vesszük, hogy a repkény is, a szőlő is kúszik, kapaszkodik, tehát utalhat a barátságra, a hűségre.

Az akantusz (Acanthus syriacus Boiss.) – szír akantusz

Az Ószövetségben a bűnt, a romlást, a rosszat jelentő szúrós, tövises növények nagy változatosságot mutatnak, mintegy tizennyolc héber elnevezést használnak ezek megjelölésére. A tövis és a bojtortján szavakkal visszaadott növények általában a rosszat, a lelki szárazságot, terméketlenséget jelzik: Isten bünteti meg ezzel is az engedetlen embert (12. kép).¹²³ Máshol fenyegető jóslatban közli Isten, hogy a nép bűnei miatt Izrael földjét, az Ő „szőlőskertjét” pusztasággá teszi, amit felver a tövis és a tüske.¹²⁴ Jelzi az élet megpróbáltatásait, az igaz ember áldozatait is,¹²⁵ amely Krisztus szenvedése által magasztosul fel, s így már nem a halálra, hanem az életre vezet. A „tövis, tüske, bogánccs vagy bojtortján” mögött sejthető egyik lehetséges növényként az akantusz, mely akkoriban is a Földközi-tenger vidékének elterjedt faja volt. Az ókorban tövisait, tüskéit úgy értelmezték, mint az élet próbatételeit, azonban a keresztény művészetben kedvezőbb és mélyebb jelentést kapott: a római Szent Kelemen-bazilika mozaikján a kereszt akantuszlevelek közül emelkedik ki (ld. 2. kép) jelezve Krisztusnak

119 BIEDERMANN, 126.

120 vö. 2Makk 6,7

121 KERESZTY, 246–250.

122 KERESZTY, 394.

123 Ter 3,18: „Teremjen az neked *tövis* és *bogánccsot*...”

124 vö. Iz 5,6

125 Mikeás 7,4: „A legjobb is olyan közöttünk, mint a *szedertövis*, és az igaz is olyan, mint a sövény tükéje.”

a halálon aratott győzelmét:¹²⁶ ezzel a halhatatlanság és a hatalom szimbóluma is lett.¹²⁷ Negatív jelentése miatt (szenvedés, halál) azonban nem jelenítették meg a Paradicsomkert növényei között.

A szőlő (*Vitis vinifera* L.)

A szőlőtermesztés hagyománya több ezer éves múltra tekint vissza Egyiptomban, Szíriában és Palesztina területén. Palesztinában a legfontosabb gyümölcsök közé tartozott, szinte az életet jelentette: a fügével és az olajbogyóval egyetemben a jólét, a bőség, a gazdagság kifejezője volt.¹²⁸ A szőlő pusztulása a nyomort, az ítéletet és mintegy az Istentől való elhagyatottságot,¹²⁹ a bő termés pedig Isten jótékonyágát, áldását jelezte. Az életet, örömet kifejező szőlő ezért válhatott az Énekek éneke egyik kedvelt szimbólumává.¹³⁰ A szőlőhegy a választott népet jelenti Izajás prófétánál,¹³¹ s ennek nyomán a 3. századi keresztény írók az Egyházat, az Újszövetség népét az Atya ültetvényének, szőlőskertjének nevezték.¹³² Az Újszövetségben Krisztusban teljesedik ki a szőlő jelentéstartalma, amikor önmagát szőlőtőhöz, tanítványait szőlővesszőkhöz hasonlítja, amikor az utolsó vacsorán a bort vérévé változtatja. E vonalon haladva előkerül Mária is, akit az egyházatyák szőlőtőhöz hasonlítanak, hiszen ő „termette” Krisztust, miként a szőlő gyümölcsét.¹³³ Nem véletlen tehát, ha egyes ókeresztény szarkofágok amúgyis gazdag növényi ornamentikájában helyet kap a szőlő. Kiváló példája ennek a ravennai San Apollinare-tempomban található Szt. Teodor-szarkofág, de más sírhelyeken is előbukkan stilizáltan, hol terméssel és levéllel, hol csak levéllel (13. kép).¹³⁴

A rózsza (*Rosa phoenicea* L.) – föníciai rózsza

A bibliai népek már az ókorban is sokféle rózsát ismertek, de Palesztinában vadon csak a föníciai rózsza, illetve a nálunk is gyakori gyepürózsza élt. Ezekén túl számos más növény kölcsönözte ezt a nevet hasonló virága miatt, s gazdagította a rózsza ikonográfiáját.

Az ókori gondolkodásban – miként ma is – az ünnepélyesség, a fennköltség, ugyanakkor a szépség és az öröm kifejezője, a vörös rózsza pedig a szenvedésre utalt.¹³⁵ Az Ószövetség is említi, hogy az ünnepekre gyakran rózsakoszorút kötöttek,¹³⁶ de a fia-

126 SZIMBÓLUMTÁR, 28.

127 SEIBERT, 15.

128 KERESZTY, 472., vö. Zsolt 105,33

129 vö. Izajás 7,23: „...minden hely, ahol ezer ezüstöt érő, ezer szőlőtő van, tövissé és tüskévé válik.”

130 Énekek 2,13: „A füge már kihajtja első gyümölcsét, s a virágzó szőlő illatot áraszt.”

131 SEIBERT, 295–297.

132 VANYÓ, 122–127.

133 SEIBERT, 295–297.

134 FRANZ XAVER KRAUS: *Geschichte der Christlichen Kunst* (továbbiakban: KRAUS). Freiburg im Breisgau, 1896. 252–253.

135 KERESZTY, 397–400.

136 vö. Bölcs 2,8: „Koszorúzzuk magunkat rózsákkal...”

talság és az üdeség szimbóluma is volt.¹³⁷ A bogáncs között növekvő liliom (vö. Énekek 2,2) azt a rózsát jelenti, mely Mária majdani szenvedéseire utal.¹³⁸

A görög-római kultúrában is nagy tiszteletnek örvendő virág később megjelent a középkori kolostorkertekben, s a Mária-tiszteletnek köszönhetően jelentősége nőtt.

A liliom (Lilium candidum L.) – fehér liliom

A Biblia leggyakrabban említett virágai közé tartozik a liliom, de e kifejezés azonosítása annál problémásabb. Egyes helyeken nőszirmmal, nárcisszal, másutt gyöngyvirággal vagy a fehér liliommal hozzák kapcsolatba. Leginkább az Ószövetség könyveiben tűnik fel mint a tisztaság, a szépség, az ártatlanság szimbóluma: az Énekek éneke a szeretett személyt, a menyasszonyt hasonlítja a virághoz.¹³⁹ Később maga Krisztus is használja tanításában, s minthogy a mediterrán vidéken a fény, az élet jelképe volt, így érthető, miért lett éppen Krisztus jele, aki maga volt a „világ világossága.”¹⁴⁰

Mint a lelki tisztaság, a kegyelem, a lelki hatalom és a szentség kifejezője a liliom elég korán összekapcsolódott Máriával is,¹⁴¹ miként ezt egy 6. századi apokrif irat is alátámasztja: Mária elszenderülésének körülményeiről számol be. A történet szerint, amikor Mária testét meg akarták mosni, tündöklő fényességgel ragyogott. „Amikor letakarták a halotti lepellel, azonnal megszűnt a fényesség, Szűz Mária teste pedig a *liliom virágaihoz* vált hasonlóvá, igen kellemes illatot árasztott, mihez fogható találni nem lehet.”¹⁴²

VÁLTOZÁSOK A KÖZÉPKORI KERESZTÉNY NÖVÉNYSZIMBOLIKÁBAN

Összevetve a bibliai-ókeresztény időket a középkorral, felfedezhetjük, hogy az Édenkert ikonográfiájában egyes növények háttérbe szorultak, míg mások – a vallásos gondolkodás változásának következtében – előtérbe kerültek. Itt különösen a lovagi kultúra és a Mária-kultusz nyomta rá bélyegét a növényesztétikára, s így a Paradicsom növényvilágára is. A bibliai-ókeresztény idők édeni növényeihez képest újnak számít például a százszorszép,¹⁴³ a mályva, a szegfű, a kankalin, a harangláb, az ibolya, a számóca, a cseresznyefa, a pitypang, a gyöngyvirág, s még sorolhatnánk. Érdeemes arra is felfigyelni, hogy az eddig már „népszerű” paradicsomi növények (almafa, olajfa, rózsza, liliom stb.) milyen újabb jelentést vettek fel.

137 vö. Sirák 39,17: „...viruljatok, mint a patak mellé ültetett rózsza...”

138 SEIBERT, 271–272.

139 vö. Énekek 5,13: „...ajkai *liliomok*, finom mirhától csepegnek...”

140 SEIBERT, 206–207.

141 KERESZTY, 272–276.

142 Pseudo-Melitone, A Szűz elszenderülése, (550.k.), X, 1-2, in BENYIK GYÖRGY: *Az újszövetségi Szentírás keletkezés- és kutatástörténete I.* Szeged, 1995. 141., vö. *Apokrifek.* Szerk. VANYÓ LÁSZLÓ. Bp., 1980. 359.

143 Ennek korai megjelenése pl. a Ravennában található Szt. Apollinarist ábrázoló mozaik (6. század).

A középkori keresztény ikonográfia új növényi elemei

Az alcímben szereplő „új” arra utal, hogy a Szentírás és az ókeresztény „kanonizált” és apokrif iratain, legendáin alapuló Édenkert-elképzelésekhez képest találkozunk újabb növényekkel. Annak időpontja, hogy mikor kerültek a Paradicsomba, ugyan nehezen megragadható, de eredetük valamivel biztosabb: valószínűleg a középkori kolostorok kertje, valamint a lovagregények, s az ennek nyomán virágzó Mária-tisztelet növény-szimbolikája a forrás.

A nőszirm (Iris sp.)

E különleges növénynek több fajtáját ismerték ugyan a Biblia földjén, mégsem különböztették meg – legalábbis a szóhasználatban – a liliomtól: mind a Bibliában, mind a középkori Európában sokáig a „liliom” névvel illették, legfeljebb színe alapján „kékliom”-nak nevezték néha. Tör alakú leveleinek köszönhetően az Ószövetségben általánosan a szenvedés, a halál, a gyász kifejezője volt,¹⁴⁴ később – újszövetségi alapon – Mária-szimbólum lett, valamint Krisztus áldozatát is jelentette.¹⁴⁵

A gyöngyvirág (Convallaria majalis L.)

Akárcsak a nőszirm, a gyöngyvirág is sokáig 'liliom' értelemben volt használatban. Az Énekek énekében (2,1) szereplő „liliom a völgyben” kifejezést is gyakran a gyöngyvirágra értik. Fehér virága Mária szelíd jóságát, szüzi tisztaságát fejezi ki, tehát Mária személye ezt is a Paradicsomkert növényei közé emelte.¹⁴⁶

A százszorszép (Bellis perennis L.)

Egyike azon növényeknek, mely kifejezetten a Mária-tiszteletben gyökerezik. Az apokrif irodalomból vett történet szerint a Szent Család Egyiptomba való menekülésekor Mária földre hullott könnyeiből nőtt ki a százszorszép.¹⁴⁷ A képeken könnyű felismerni apró, fehéres-pirosas virágairól, a ma is ismert formájában, hitelesen ábrázolják. Hogy van-e különösebb jelentése a koraközépkori Szt. Apollinaris-mozaikon, nem tudni, de Mária által megerősítést nyer a paradicsomi növények közt való szerepeltetése.

144 KERESZTY, 255-257.

145 SEIBERT, 244. vö. Lk 2,35: „...és a te lelkedet tör járja át...”

146 SEIBERT, 111.

147 SEIBERT, 284-285.

A mályva (Malva sylvestris L.)

A Biblia csak egy helyen említi (Jób 6,6) mint ízetlen termést hozó növényt. Mivel Jób a szükség idején kénytelen megelégedni az ilyen jellegű táplálékkal, a mályva a jámborság, az egyszerűség jelképe lett.¹⁴⁸ Ezen jelentése, valamint gyógyhatása révén Mária attribútuma is egyben, kifejezve, hogy miként a mályva a testi (főleg női) bajokat gyógyítja, úgy Mária a lelki betegségeket képes orvosolni.¹⁴⁹

Az ibolya (Viola odorata)

Az ibolya gyakran szerepel a Mennyei Királynőjének, Máriának kísérőjeként. Kicsiny természetével a Szűz alázatosságát, szerénységét fejezi ki, lila színével pedig Krisztus szenvedésére és majdani királyságára utal.¹⁵⁰

Az árvácska (Viola arvensis Murr.)

Az ibolyához hasonlóan alázatot, szerénységet fejez ki az árvácska is (latin nevük hasonlósága is ezt támasztja alá). Háromszínű virága miatt a Szentháromság jelképe, ezért nevezik Szentháromságfünek (lat. Herba Trinitatis) is.¹⁵¹ Továbbá gyógyító erejének köszönhetően Krisztus és Mária szimbóluma is, német nyelvterületeken úgy is nevezik: jézusvirágocska.¹⁵²

A szegfű (Dianthus sp.)

A szegfű sem rendelkezik bibliai gyökerekkel, valamikor a 13. században kerülhetett Európába a kereszties hadak révén. Leginkább vörös vagy fehér színben ábrázolják a gyermek Jézus vagy anyja kezében: az előbbi színével Krisztus szenvedéseire és halálára, az utóbbi Mária tisztaságára utal. Ár alakú levele, szög alakú toktermése ugyan csak Krisztus gyötrelmeit jelzi.¹⁵³

A harangláb (Aquilegia vulgaris L.)

A pogány germán kultúra és a kereszténység kölcsönhatásának ragyogó példája ez. A germán mitológiában a harangláb Freija Istennő szent növényeként a termékenység szimbóluma volt, de miként Freija helyét átvette Mária, úgy vált ez a növény is kereszt-

148 KERESZTY, 293.

149 SZIMBÓLUMTÁR, 172.

150 SEIBERT, 126.

151 SEIBERT, 41.

152 MKL I, 421.

153 SEIBERT, 285.

tény jelképpé, Mária attribútumává. Virágja harangokra emlékeztet, de sarkantyúival mintha kitárt szárnyú madár lenne, ezért galambvirágnak is nevezték, s hamarosan a Szentlélek virága lett. A hét harangláb ezért a Szentlélek hét ajándékát fejezi ki, de jelentheti Mária hét fájdalmát is.¹⁵⁴

A cseresznyefa (Cerasus avium L.)

A középkori keresztény művészetben többször az almafa helyett ábrázolják, mint a tudás fáját.¹⁵⁵ De a fa mellett megjelenhet Szt. Dorottya, aki kosarába cseresznyét – a Legenda Aurea szerint almát – szed, amely az üdvözültek örömét fejezi ki.¹⁵⁶ Mint Isten jó-téteményének jelét a gyermek Jézus is tarthatja kezében a cseresznyét¹⁵⁷ (14. kép).

A szamóca (Fragaria vesca L.)

A gyógynövényként is ismert szamócát a középkorban az üdvözültek és a korán elhalt gyermekek mennyei eledelének tartották. Mivel egyszerre virágzik és terem, Mária jelképe lett, hiszen ő is még „virágzó,” fiatal szűz volt, amikor fiát szülte.¹⁵⁸ Szépsége és illata felemeli a föld szintjéről, mégis alázatos, mint Mária. Hármasan összetett levele a Szentháromságot jelképezi, virágának öt szirma Krisztus öt sebére utal, termésének piros színe pedig Krisztus és a vértanúk kihulló vérének jelenti.

Miként a cseresznye lehet Szt. Dorottya attribútuma, úgy a szamóca is helyettesítheti a legendában szereplő almákat. Az eperbokr ábrázolása ezért gyakran Dorottya jelenlétére utal.¹⁵⁹

A pitypang (Taraxacum officinale L.)

Régóta alkalmazott gyógynövényeink egyike, ennél fogva a középkori vallásosság két fő gyógyítójának, Krisztusnak és Máriának szimbólumává vált. Ha virágzatait nem is mindig, de mélyen hasogatott leveleit gyakran ábrázolják, s ezekről könnyen felismerhető.¹⁶⁰

154 SEIBERT, 118.

155 MKL II, 419.

156 SEIBERT, 63. Dorottya nemcsak a Paradicsomban, hanem egymagában vagy más szüzek társaságában is megjelenhet, kezében almával vagy cseresznyével teli kosár.

157 SZIMBÓLUMTÁR, 92.

158 SEIBERT, 282.

159 MKL I, 421.

160 SEIBERT, 268.

A kankalin (Primula veris Huds.)

Paradicsomi „eredetét” egy legenda támasztja alá, miszerint Szt. Péter elejtette a mennyország kulcsát, s az földet érve gyökeret vert. (Német területeken ezért hívják ma is kulcsvirágnak.) Ábrázolásain sárga virágai csoportosan lecsüngők, növénytani-
lag élethűen megjelenítve. Természetesen Máriához is kapcsolta a középkor e virágot, hiszen fia – mint valami kulcs – által nyílt meg a mennyek kapuja.¹⁶¹

A télizöld meténg (Vinca sp.)

Újabb növénnel gazdagodik az örökzöldek bibliai tárháza, bár méreteiben kisebb, mint az eddigiek: lándzsás, fényeszöld levelű, lágyszárú növény, melynek liláskék virágait nemigen tüntetik fel a képeken. Az örökzöld fákhoz hasonlóan ez is az örök élet jelképe,¹⁶² s ezzel az Édenkert növénye, éppen ezért – a középkori felfogás szerint – az ördöggel cimboráló boszorkányok varázslatai ellen védelmet nyújt.¹⁶³

NÉHÁNY „HAGYOMÁNYOS” PARADICSOMI NÖVÉNY JELENTÉSÉNEK MÓDOSULÁSA

Az almafa

Az Édenkert legfontosabb fája, az életfa azonosítási problémájáról már esett szó. Milton egyben a legpompásabb termetű fának is tartja: „Dús televényből mindenféle színű, szagú, ízű fát ültetett: köztük az *Élet fája* a legsudárabb, növény-arany, ambróziás gyümölcsét termette ... Lám, a közelébe nőtt fel halálunk: a *Tudás-fa*.”¹⁶⁴ Kultúrkörönként változó ennek megjelenítése is. A bizánci ábrázolásokon általában fügefa látható, erre – mégha stilizáltak is – utalnak a háromkaréjú levelek. Bár felvetődött tiltott faként a birsalma (15. kép), gránátalma, valamint a datolyapálma, a korakeresztény Európában az alma (*Malus sylvestris*)-elmélet terjedt el, de hogy a zsidó hagyományokból és növényvilágból merített-e, nem tudni. Az bizonyos, hogy a nyugati keresztény világban elsősorban etimológiai alapon képzeltek almafának a tiltott fát, ugyanis az almafa latin neve „malus,”¹⁶⁵ ami írásban azonos a „rossz” latin megfelelőjével (mālus).¹⁶⁶ Így az alma a bűnbeesésre emlékeztet, arra, hogyan lépett a rossz a világba. Az almafát sokszor csak a rátekeredő kígyóval ábrázolják, a kígyó már magában is jelzi a bűnt, ami a Gonosz megtestesítője. Máskor maga a halál – csontváz képében – a kérdéses gyümölcsfa (16. kép). Az egyik legszebb későközépkori megjelenítés Hugo van der Goes festménye, melyen a paradicsomi növények rendkívül élethűek, akárcsak az almafa, mely Évával együtt a központban áll (17. kép).

161 SEIBERT, 163.

162 SZIMBÓLUMTÁR, 172.

163 SEIBERT, 300.

164 MILTON: Elvesztett Paradicsom, 1. könyv (továbbiakban: MILTON)

165 A „malus” szó mögött még egy jelentés húzódik meg: „tápláló”, miként Mária, az új Éva is táplálta fiát, az Üdvözítőt.

166 Ugyanúgy az alma („malum”) írásbelileg szintén azonos a „mālum” szóval, melynek jelentése: baj, szenvedés, büntetés.

A Biblia pauperum Angyali üdvözetet (Annuntiatio, 18. kép) bemutató tábláján Éva egyedül jelenik meg, kezében almával, míg Goes festményén (17. kép) mellette látjuk Ádámot is, a gyümölcs azonban itt is csak a nő kezében van. Egy 15. századi fametszeten már Ádám is almát tart kezében, melyen a harapás jelzi engedetlenségüket (19. kép).¹⁶⁷

Néha az almafát helyettesíti a bűnbeesés-képeken a narancsfa, amit szintén a Mennyei Paradicsom fájának tartottak. Termését méltán festették a Madonna mellé, hisz jelentése azonos az almáéval:¹⁶⁸ a narancs gömb alakja a teljességet, a tökéletességet szimbolizálja,¹⁶⁹ de az ember engedetlenségére emlékeztet. Azzal, hogy az almát a Madonna mellé vagy a Gyermeke Jézus kezébe helyezik, „megszelídül” az almafa jelentése, s a Paradicsomkertekben láthatóan kikerül a középpontból, s már csak nyomokban utal a bűnbeesésre.

Az olajfa

Az örök élet jelképeként hagyományosan a paradicsomi fák közé sorolták, s az Ószövetségben az áldás, a kegyelme, a bölcsesség és a bizalom kifejezője volt. Még ezt a gondolatot tükrözi a ravennai Szt. Apollinaris-mozaik (6. század, 20. kép)

Később, már Mária gyógyító jóságára vonatkoztatták préselt olajának az orvoslásban való alkalmazása miatt, így nemegyszer már az Angyali üdvözetkor feltűnik a fa.¹⁷⁰ Szentviktori Ádám Mária-énekében maga Madonna az olajág: „Eleven gyökér, zöldellő olajág, virág és szőlő, ki nem magból lettél termő, szent gyökér, áldott anya...”¹⁷¹ Dante Isteni színjátékában (Paradicsom, 21. ének) az üdvözültek eledelének számít: „...minden étkem az *olajfa nedve*...”¹⁷² Máriát, a Menny Királynőjét is olajfa-koszorúval, mint koronával, jeleníti meg: „...fehér fátyol fölött *olajfüzérből* font dísszel egy hölgy tűnt föl...”¹⁷³

A rózsza

A rózsza-kultusz „virágkora” a középkor, amikor a cisztercieknek köszönhetően Mária különleges tiszteletnek örvendett: maga Szt. Bernát nevezte őt „fehér rózsának”.¹⁷⁴ Így érthető, miért jelenik meg minden Angyali üdvözet-ábrázoláson a rózsza valamilyen formában, s válik a templomépítéssel jellegzetes elemévé a rózszaablak.¹⁷⁵ Máriát a középkor emberei úgy tekintették, mint „tüske nélküli rózsza”, felidézve a bűnbeesés előtti állapotokat. A „szent szerelem” költői is Máriát sokszor rózsához hasonlítják. A Szent

167 A földi paradicsom. Fametszet, 15. század., Arts déco., Paris, in: *Fêtes et Saisons* No. 468- Octobre, 1992.

168 Ezt támasztja alá az is, hogy a Linné előtti nevezéktanban a narancs latin neve: *malus aurantium*, ami az alma latin nevét hordozza.

169 SEIBERT, 240.

170 SEIBERT, 249.

171 BABITS MIHÁLY (ford.): *Amor sanctus* (továbbiakban: AMOR SANCTUS). Bp., 1988. 109.

172 DANTE: Isteni színjáték, ford.: Babits Mihály (továbbiakban: DANTE).

173 DANTE, Paradicsom, 30. ének

174 ENTZ GÉZA: *Ikonográfia* (továbbiakban: ENTZ). 8-13.

175 SEIBERT, 23.

Szűz anyaságáról c. versében az ismeretlen költő így beszél: „Fehérből mint *liliom*, tavaszibb, mint *rózsa*, légy fiadnál, Szűzasszony szívünk szószólója...”¹⁷⁶ Egy magyarországi szerző a fájdalmas Szűzanyáról ír: „Jóság anyja aki volt, *tövistelen rózsa*...”¹⁷⁷ Erről olvashatunk Miltonnál is, amikor megpróbálja lefesteni az Édenkertet: „Közből pázsit, lankák s az enyhe füvet legelő nyájak, pálmás helyek, harmatos völgy virágbaszótt öle kitarja kincseit: *tüskétlen rózsákat* és minden színárnyú szirmot.”¹⁷⁸ A „tüske nélküli rózsa” kifejezés arra utal, hogy eredetileg a paradicsomi rózsának nem voltak tüskéi, miként az ugyancsak Mária-jelképként ismert bazsarózsának sem, de a bűnbeesés változtatott ezen. Dante vallásos ihletésű sorai az Istenszülőt rózsaként emlegeti: „Itt van a *rózsa*, melyben amaz áldott ige testté lőn, s *lilyomok*, amelyek illata vitte jóra a világot!”¹⁷⁹ A középkori misztika – Szt. Bernát himnuszai nyomán – emelte Máriát a „virágok, a mennyek királynőjévé”, ezért a kezében jogar helyett rózsát tart.¹⁸⁰ Ehhez társult a lovagi kultúra eszmevilága: a 13. századi Rózsaregény (Roman de la Rose, 1230 k.) hatása figyelhető meg,¹⁸¹ amikor a Madonnát – mint egy udvarhölgyet a „szerelem kertjében” – a Paradicsomkertben, e megközelíthetetlen, zárt kertben látjuk. Főleg német területeken előszeretettel ábrázolják rózsalugasban Máriát (Rosenkranzmadonna, 21. kép).¹⁸²

De nemcsak Máriának sajátja a rózsa, hanem kifejezetten az Édenkert növénye is. Ezt támasztja alá Damjáni Szt. Péter himnusza is: „Ott a *rózsa* hervadatlan, és örök tavasz ragyog, sáfrány virul *liliommal*, balsam-verejték csorog.”¹⁸³ Mennyei virágként a vörös rózsa a vértanúk jelképe, színe a szenvedésre utal. Ugyanúgy Krisztus sebeit is kifejezi a stilizáltan ábrázolt rózsa öt szirma.¹⁸⁴

Ahogy a rózsa helyett nem egyszer a hasonló bazsarózsát¹⁸⁵ mintázzák meg (pl. M.S. Mester: Vizitáció, 22. kép), úgy alkalmazza a keresztény művészet a szellőrózsát is, mely gyors hervadása miatt a halál szimbóluma, s vörösesfehér virágaival ugyanazt fejezi ki, mint a vörös rózsa.¹⁸⁶

A *liliom*

A Bibliában is sokat emlegetett virág a kereszties hadjáratok idején jutott el Európába,¹⁸⁷ s megőrizve addigi szimbolikáját a leggyakrabban ábrázolt növényé vált: több szent elengedhetetlen attribútuma lett. Mint a tisztaság jelképe jogarként angyal vagy valamelyik szent (Páduai Szt. Antal, Szt. Domonkos, Szt. Klára stb.) tartja kezé-

176 AMOR SANCTUS, 123.

177 Helyesebben: a rózsának nem tövise, hanem tüskéje van.

178 MILTON, 4. könyv

179 DANTE, Paradicsom, 30. ének

180 SEIBERT, 271-272.

181 JOHAN HUIZINGA: *A középkor alkonya*. Bp., 1996. 81-82.

182 ENTZ, 35.

183 PUSKELY MÁRIA: *Ezer év misztikájából*. Szeged, 1990. 59.

184 SEIBERT, 271-272.

185 Érdekes, hogy a bazsarózsa görög nevének jelentése: 'szabadító úrnő', ami ismételten Máriával hozható kapcsolatba, vö. MKL I. 'bazsarózsa' címszónál

186 SEIBERT, 285.

187 SZABÓ ATTILA-PÉNTÉK JÁNOS: *Ezerjófű*. Bukarest, 1976. 26.

ben, a lilimos jogar és korona az Atya, Jézus, Mária és Gábrriel jelvénye. Láthatjuk vázában vagy a földön heverve, illetve a kertben Mária mellett. A lelki hatalom jeleként az utolsó ítélet képein a bíró – vagyis Krisztus – szájából az igazságot jelentő kard mellett lilium tör elő (23. kép).¹⁸⁸

A KÖZÉPKORI ÉDENKERT-ÁBRÁZOLÁSOK NÖVÉNYI IKONOGRÁFIÁJA

Az alábbiakban a középkor végi keresztény művészet néhány remekműve alapján nyomon követhetjük, miként változott az Édenkertről alkotott kép, illetve a növények megjelenítése. A vizsgált alkotások két csoportba sorolhatók. Az egyikben az első emberpár és a tudás fája áll a középpontban, a másik típusnál, a Paradicsom mint a külvilágtól elkülönülő vagy teljesen elzárt kert („hortus conclusus”) látható (az 1400-as évek elejétől kedvelt téma¹⁸⁹), s szereplői egészen mások. Az utóbbi csoportba tartozó ábrázolásokon már nem a bűnbeesés motívuma dominál, sokkal inkább a bűn által elvesztett, de nem elérhetetlen mennyei boldogság, melynek kifejezői a szentek.

Az első emberpár és a tudás fája a Paradicsomban

A képek sorában haladva láthatjuk, hogy egyre gazdagodik az Éden növényvilága, ráadásul sokkal élethűbb formában. Míg a 15. századi fametszeten (ld. 19. kép) a növényzet meglehetősen egyhangú és stilizált, addig Cranach vagy Hugo van der Goes képein annál kidolgozottabb. A Földi paradicsom című fametszeten mindössze a középén tudás fájaként álló almafa ismerhető fel gyümölcseről és a rátekeredő női arcú Kisértőről. A környező fák, bokrok egyformák, stilizáltak, s helyettük az állatoknak van ikonográfiai jelentősége. Boschnál szintén az almafa képezi a bűnbeesés középpontját, de már jóval élethűbben (24., 25. kép). Bár a kert tájkép jellegénél fogva alapos munka, de a jelenet szereplői fontosabbak a történet szempontjából.

Cranach festményén (26. kép) nemcsak a Paradicsom állatai teszik színesebbé a jelenetet, a békés, idilli állapotot és a majdani bűnbeesés okozta szenvedés fenyegetését szembeállítva, hanem a növényvilága is bővül. A jelenet háttérében örökzöldek tűnnek fel: fenyők, olajfák, talán ciprusok is, melyek az örök életet fejezik ki. A kép tengelye az almafa, melyen a Gonosz most már ténylegesen kígyó alakot ölt, s melynek tövében növekvő szőlő nemcsak az Életet jelenti, hanem – a fügefalevél helyett – Ádám és Éva „ruházataul” is szolgál. A bűnbeesés fája alatt fejlődő szőlő jelentheti Krisztust s, aki magát egy alkalommal szőlőtőhöz hasonlította. Az édeni állapotban már fenyeget a bűn és a következményei, ugyanakkor reményt ad a szőlő, a megváltást hozó Krisztusra utalva.

Pár évvel később Cranach megfestette ismét a Paradicsomot,¹⁹⁰ de ezen fel sem vetődik a bűnbeesés gondolata, maga a cím is ezt jelzi: Aranykor (27. kép). Láthatóan szereplői megsokasodtak, míg korábban csak Ádám és Éva képviseli általában az emberiiséget, itt egész embercsoport éli idilli életét. Az Éden körbezárt kertté (hortus

188 SEIBERT, 206-207.

189 SEIBERT, 258.

190 LUCAS CRANACH. Bp., é.n. 25. (Hires festők)

conclusus) változik, növényzete változatosabb. Középpontban még mindig az almafa áll, közelében rózsza, valamint fehér és piros virágú szegfűk hajladoznak. A fal mellett valamint a paradicsomi folyó partján faként és bokorként olajfa ismerhető fel fehér boggyóiról és lándzsás leveleiről. A sziklák tövében sárga közepű fehér virágaival húzódik meg a százsorszép, mögötte termése alapján valószínűleg fügefafa, tőle jobbra a mennyei eledelt adó cseresznyefa. Az Élet és a remény jelképeként a fal mellett nő a feltuttatott, fürtöktől roskadozó szőlő.

Hugo van der Goesnál még érdekesebb a környezet (ld. 17. kép). Az almafa mellett, Éva lábainál megbújik az ibolya és az árvácska alázatát és szerénységet kifejezve, a virágzó számozca, mely mennyei eledel, de Máriának, a „második Évának” is növénye.

Éva szemérmét most már nem levél, hanem egy virág, a nőszírom fedi el.

A nőszírom – Máriára vonatkoztatva – inkább szenvedést jelent,¹⁹¹ de ha e növény eredeti, görög nevére (*íríz*=szívárvány) gondolunk, akkor az Istennel kötött szövetség¹⁹² majdan Krisztusban történő megújítása pozitívabb jelentést kölcsönöz neki. A nőszírom mellett rögtön felismerhető a harangláb, mely Mária-szimbólumként szintén a bűn előtti állapot visszaállítására, a megváltásra tesz utalást. Nem hiányzik az örök élet jelképe sem, amely itt a télizöld meténg. Kissé hátrébb a bazsarózsa már természetes formában látható, s „tüske nélküli rózsza”-ként ugyancsak még a bűnbeesés előtti állapotot jelzi.

A Paradicsom mint zárt kert

Az Édenkert-elképzelések másik részét jelentik tehát azok a képek, melyeken egy többé-kevésbé zárt kertként jelenik meg a Paradicsom, s nyoma sincs a bűnbeesés két szereplőjének, helyettük az ősi, idilli állapotot már elnyert szenteket látjuk. A Van Eyck testvérek által készített oltárképen (ld. 28. kép) a Bárány imádatára gyülekező szentek között feltűnnek a vértanúságot halt egyházi személyek és szüzek, akik pálmaágakkal kezükben jelzik, miként nyerték el az üdvösséget. A szüzek között az első sorban Szt. Ágnes és Borbála mellett vonul Dorottya is kosárcájával. Bár a festmény háttérében egy város látszik, a fák (pálmafák, fenyők, ciprusok, mind a mennyei dicsőséget és az örök életet jelentve),¹⁹³ dombok mégis jól elválasztják a Paradicsomot a „külvilágtól.” A szentek szomszédságában a jól ismert paradicsomi növények láthatók. Az almafa kikerül a középpontból, a tudás fája többé már nem a bűn „eszköze”, helyét a Bárány veszi át. A szőlő is inkább már a Bárány, vagyis Krisztus győzelmét hirdeti. A rózsabokrok piros virágaikkal részben Krisztus és a vértanúk szenvedéssel teli halálára, de utalhatnak Máriára is, bár ő nincs rajta a képen. A kép jobb oldalán liliumok található, mely szintén a szentek tisztaságát fejezik ki, a nőszírom pedig Krisztus áldozatát jelenti. A fűben megbújik alázatosan az ibolya, sárga virágával a pitypang, de alaposabban megnézve felfedezhető a százsorszép is.

191 vö. Lk 2, 35

192 SEIBERT, 244. vö. Ter 9,12, mely szerint Isten és Noé szövetségének jele a szívárvány, mely összeköti az eget és a földet.

193 Milton leírása is ezt erősíti meg: „...Elérhetetlen magasra nő a *cédrus és fenyő*, sokágú *pálma*, árnyékot terít...” ld. MILTON, 4. könyv.

A Lányok körtánca a mennybe vezető úton c. alkotáson is látszik (ld. 29. kép), hogy a Paradicsom zárt hely, ahová csak egy szűk kapun lehet bejutni. A már szentként ábrázolt lányok és néhány szerzetes körül mintegy ízelítőként megjelenik néhány jellegzetes édenkerti növény. Egy rózsza aranyos fényben ragyog közepén, miként Dante írja: „Az örök Rózsza arany közepében mely fejlik, feslik...”¹⁹⁴ feltűnik a Mennysországi. A többi rózsabokor virágai vagy a tisztaságot kifejező fehérben, vagy a szenvedést jelentő vörös színben virítanak. A Paradicsom kapujánál cseresznyefák a rájuk eső fényárban fűrödve már előrevetítik az eljövendő mennyi dicsőséget.

A zárt kert jellegű Éden egyik legszebb és leismertebb megőrkítése az ún. frankfurti Paradicsomkert (ld. 30. kép). Az ismeretlen közép-rajnai mester szokatlan pontossággal és rendkívül élethűen ábrázolja a növényeket. A közepén üldögélő Mária körül megtaláljuk az ő attribútumait: a mályvát, nőszirmot, ibolyát. A mályva Mária gyógyító erejét jelenti, az utóbbi két növény jelentéséről fentebb esett szó. A fal mellett szinte kúszik a bostyán párja, a repkény, valamint fehér rózsák. A fűben látható kankalin, vagyis a mennysországi „kulcsa”, a gyöngyvirág, mely fehérségével a tisztaság kifejezője, akárcsak a kép jobb szélén látható liliumok. Elöl virágzó bazsarózsa található, szintén Mária virága, de megbújik a százszorszép is, az egyszerűség szimbóluma, a pitypang, a gyógyító Krisztus és Mária szimbóluma, valamint a virágzó szamóca, mely a „virágzó és mégis termő” Máriára utal. A festmény jobb alsó sarkában harangláb utal a Megváltó anyjára. Az előtérben az örök életet szimbolizáló télizöldön fekszik a már legyőzött sárkány, vagyis a Gonosz, jelezve, hogy a Paradicsomban, az Örökkévalóságban neki már nincs ereje.

A fák között már nem is találunk almafát, helyette cseresznyefa áll, melyről éppen Szt. Borbála szed gyümölcsöt. Bár a legenda szerint eredetileg almát ígér a hitetlenkedő katonának, előfordul, hogy inkább cseresznyével ábrázolják. A Legenda Aureában a következőket olvashatjuk: „Dorottya örömtől sugárzó arccal válaszolt (az előljárónak): 'Akárhogy erősködöl, kész vagyok Krisztusért ... vállalni a szenvedését. Ővé a gyönyörűségek kertje, ahol rózsákat és almákat fogok szedni ... Dorottya pedig lehajtotta fejét a bakó előtt. Ekkor egy bíborba öltözött ifjú jelent meg ... kezében keszkenő, vagyis egy kosárka, három rózsával és ugyanannyi almával Theophilus az előljáró palotájában álldogált, midőn hirtelen megjelent előtte egy ifjú és félrevonta őt, így szólt: 'Ezt a rózsát az almával együtt Dorottya nővérem küldi neked Jegyese Paradicsomkertjéből.'”¹⁹⁵

Zártsága, az elzárt kert, mint a büntől való védetség jelképe, megjelenik a világi művészetben is, de erősen kötődik a keresztény gondolkodáshoz. Erre példa Az egyszerű fogságban c. kép, amelyen egy unicornis látható egy nálánál alig nagyobb kertben bezárva, leláncolva egy gránátalmafához.¹⁹⁶ (ld. 31. kép) Az eredetileg lovagregényekben szereplő különleges állat – az akkori felfogás szerint – jelenti Krisztust is,¹⁹⁷ aki mentes minden büntől. S ha már a Szentről van szó, ide kapcsolhatjuk a Paradicsomot is, s így nem véletlen, hogy a kertben és azon kívül ilyen növényeket látunk, mint lilium, nőszirm, szegfű, mely piros színével Krisztus szenvedését fejezi ki, fehér színével pedig az ő tisztaságára utal. Itt-ott még margaréta is látható, amely jelentése megegyezik a százszorszéppel.

194 DANTE, Paradicsom, 30. ének

195 JACOBUS DE VORAGINE: *Legenda Aurea* (ford.: Madas Edit), Budapest, 1990. 72-73

196 Itt eszünkbe juthat, hogy a tudás fáját egyesek kutatók éppen a gránátalmával azonosították.

197 JOHAN HUIZINGA: *A középkor alkonya* Budapest 1996. 295.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentebb bemutatott képek alapján sejthető, milyenek is képzeltek az akkori emberek az Édenkertet, s miből táplálkozik a mai növényi jelképrendszer. Mivel ebben a kertben a főszereplők (Ádám és Éva) mellett fontos szerepet kapnak a növények is, nem elhanyagolandó ezek megjelenítése. Az Ószövetség növénytípusainak talán a leggazdagabb a vizsgált források közül: ott elsősorban az örökzöld fák (fenyők, ciprusok, cédrusok, olajfák) jelennek meg, s örökké viruló zöld színükkel az örök életet, illetve annak helyét, a Paradicsomot, vagyis a Mennyszágot jelképezik. A fákon kívül – a későbbi időkre tekintve – kiemelkedik a liliom és a rózsa. Az Újszövetség már „mostohábban” bánik a növényekkel: egyedül az evangéliumok és a Jelenések könyve használ növényi képeket hasonlataiban, leírásaiban. Az ókeresztény iratok, különösen az apokrifek egyaránt merítettek az Ó- és Újszövetségből. Később a kolostorok megépülésével, kertek kialakításával még színesebb, változatosabb lett az Édenkert. Már nemcsak a Szentföld növényei szerepeltek, hanem az európai kultúrában is népszerű fák és virágok, bár tegyük hozzá, hogy nem egy közülük éppen a keresztes hadjáratokkal került kontinensünkre. A „paradicsomkertek áradata” a 15. századdal vette kezdetét, amikor a túlvilágról való képzelgések testet öltöttek, ki-ki a maga módján igyekezett minél hitelesebb képet festeni róla. Ezen ábrázolások legtöbbször valamelyik oltárról köszönnek ránk, s hirdetik a várva-várt Ország gyönyörűségét. A vizsgált alkotásokat aszerint különíthetjük el, hogy az első emberpár és az almafa, vagy pedig az elzárt kert-téma dominál-e rajtuk. Míg az előbbieket a bűnbeesésre és annak következményeire akarnak emlékeztetni, addig az utóbbiak a szentek – különösen Mária – által közelebb hozzák az idilli állapotot, jelezve, hogy ha nekik sikerült bejutniuk, akkor az egyszerű, tudatlan hívőnek is.

RÉKA SZÖLLŐSI

ICONOGRAPHY OF EDEN'S PLANTS IN VIEW OF SOME MEDIEVAL PAINTINGS

The Garden of Eden was one of the most „popular” themes for medieval christian paintings and is for christian iconography as well. If we would like to find a possible explanation why these „special” plants are represented on the pictures we have to focus on the Old Testament and the New Testament. Naturally documents of martyrs, legends, contemporary prayers and poems are also important sources. In the Middle Ages a lot of new species became „the plant of Paradise” for being medicinal herb or symbole of the knights whose homage to women included the honour to Mary. Preparing of plant symbols was very simple, stylized in early christian art and much more ornamental and lifelike in the Late Middle Ages.

The present thesis includes the possible interpretation of the Eden's plants according to the changes from the Early Christianity to the Late Middle Ages in view of some famous paintings. Trees are fundamental in Paradise, specially the Tree of Life and the Tree of Knowledge (these trees are often the same on paintings). Trees that are usually represented: apple tree (in Western Europe), palm, fig tree (in Eastern Europe) and evergreens (referring to eternal life) such as pine trees, cypresses, oil trees, cedars. Some other important herbs are rose, lily, common ivy, paeony, iris, strawberry etc.

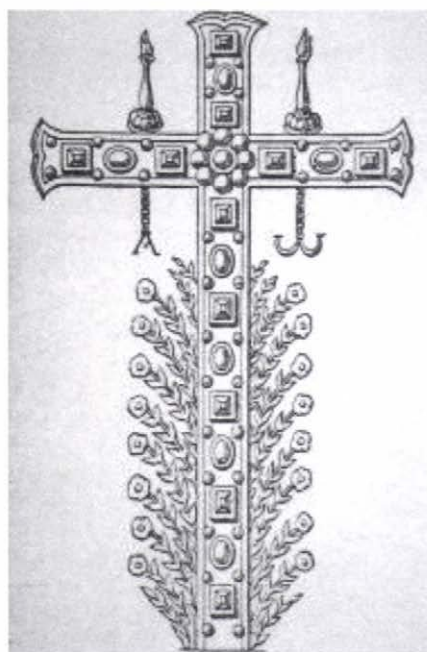
There are two groups of the Eden-paintings: Adam and Eve with the Tree of Life (pointing to the Fall) and the Paradise as a closed garden (hortus conclusus) with Mary and some saints on the other hand which expresses redemption.

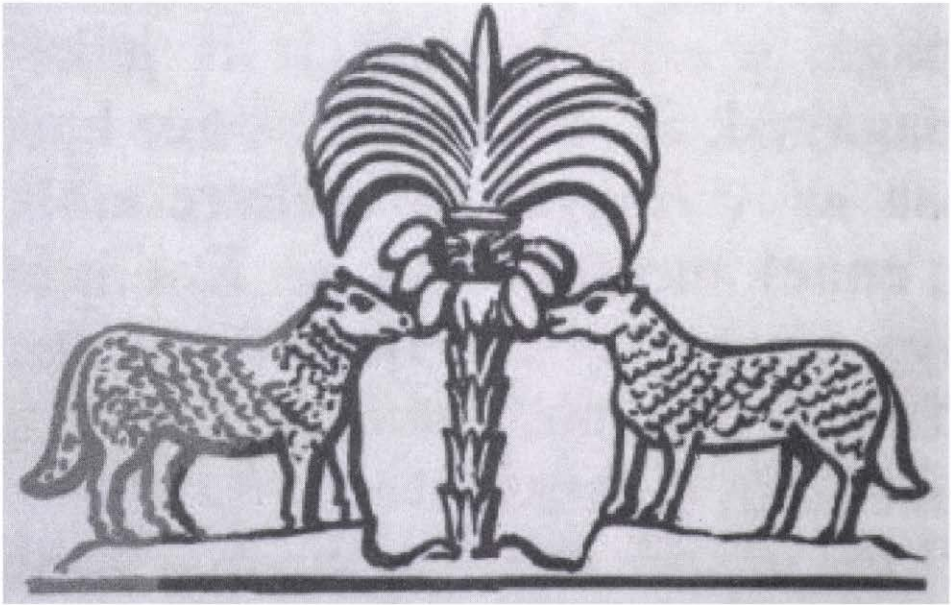
1. kép: A kereszt, mint életfa. Egy ókeresztény szarkofág részlete, 6. sz., San Apollinare in Classe, Ravenna. In: F. X. KRAUS: *Geschichte der Christlichen Kunst* (továbbiakban: KRAUS) Freiburg im Bregau, 1896. 253.

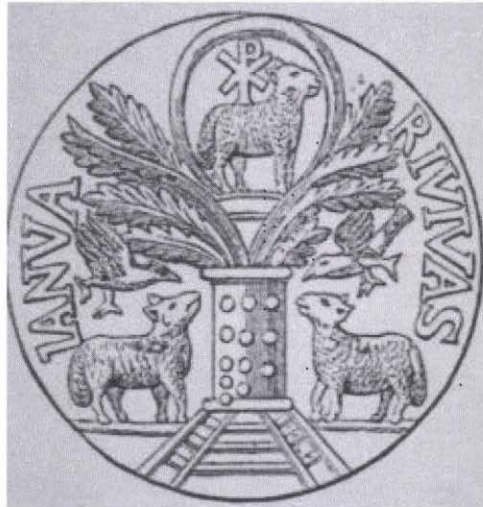
2. kép: Az életfa-kereszt, melyből ágak fakadnak. Egy későbbi ábrázolás: a San Clemente apszizmozaikjának részlete, 12. sz. Róma. In: FÖVÉNY LÁSZLÓNÉ: „Rómának esete világ tüköre” Budapest, 1984.

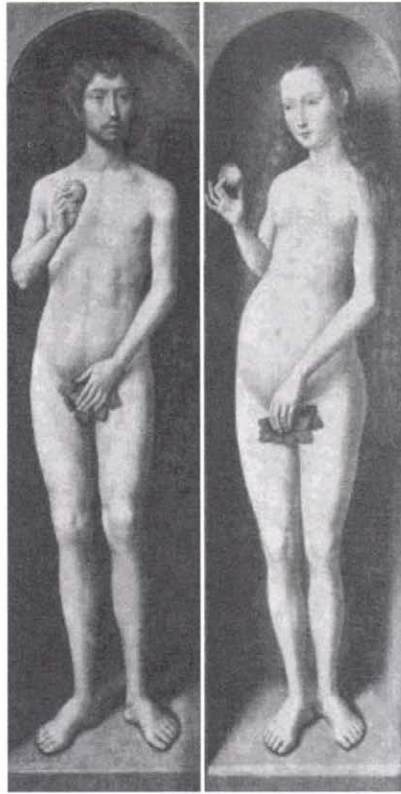
3. kép: *Crux gammata* („kirügyezett, kihajtott kereszt”), 5. század. In: KRAUS, 133.

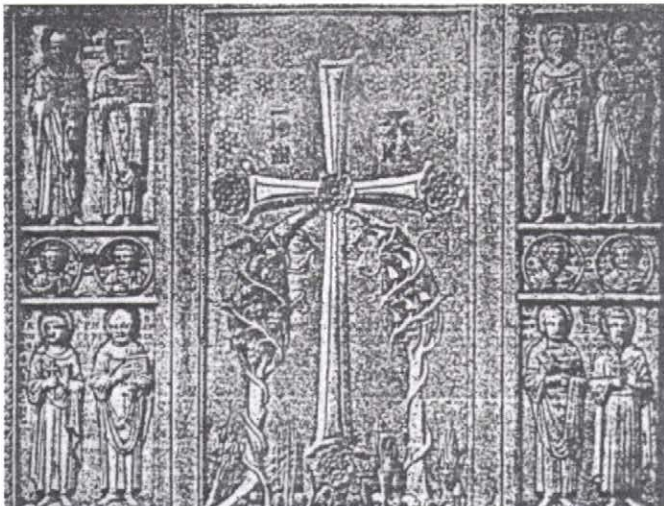
4. kép: Pálma életfa két báránnyal. Motívum Galla Placidia ravennai mauzóleumának egyik szarkofágjáról. In: JUTTA SEIBERT: A keresztény művészet lexikona (továbbiakban: SEIBERT) Budapest, 1994. 257.

5. kép: Az oszlopon álló bárány felett Krisztogramm, körülötte pálmaágak láthatók egy kőfaragványon. In: KRAUS, 125.

6. kép: *Lignum fici*. Ádám és Éva fügefalevéllel
Hans Memling, 15. század. In: *Híres Festők-sorozat*

7. kép: Elefántcsontból faragott triptichon hátlapja, Arras. In: *KRAUS*

8. kép: Galamb olajággal. Schmid:
Mintakönyv. In: SEIBERT, 104.

9. kép: Ádám és Éva. Az első emberpár és a
tölgy, mint életfa ábrázolás egy ókeresztény
szarkofág alapján. In: KRAUS, 143.

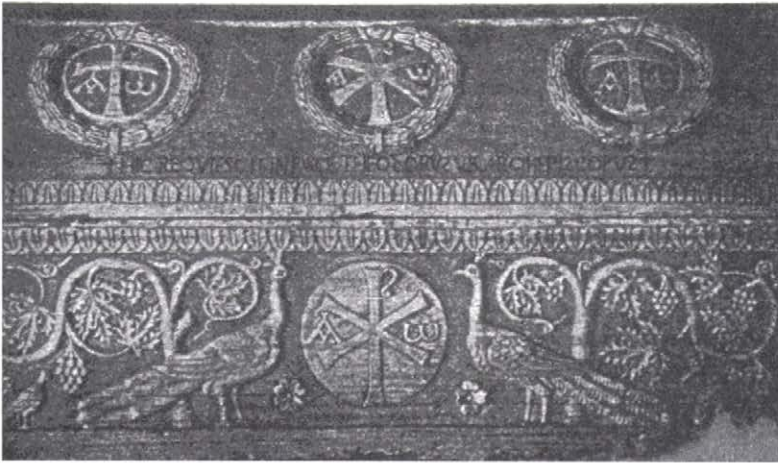
10. kép: Krisztogramm babérszoríval övezve két pálmaággal. In: KRAUS, 119.

11. kép Babérszorú Isten kezével
a római Sta Maria Nuova
apszisában, 12. század, Schmid:
Mintakönyv. In: SEIBERT, 44.

12. kép: A kígyó szájában a tudás
fájának termése. A bűnbeesés
következményei: a szenvedés (tövis és
bojtorján) és a halál (koponya). Schmid:
Mintakönyv. In: SEIBERT, 177.

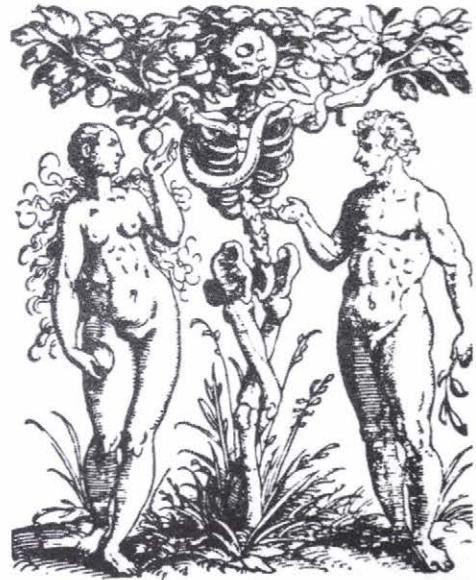
13. kép: Szt. Teodor szarkofágja, San Apollinare in Classe, 6. század, Ravenna. In: KRAUS, 252.

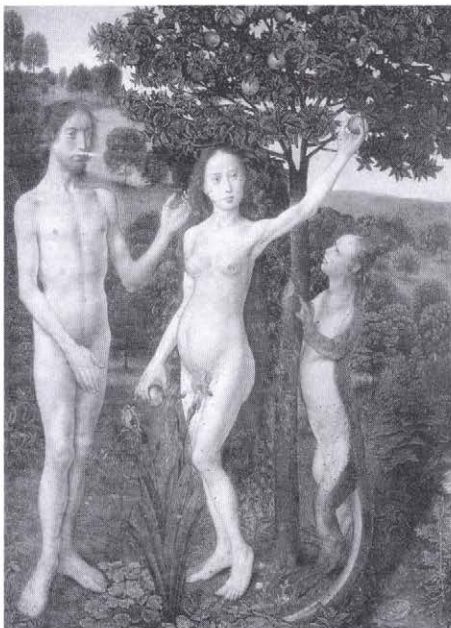
14. kép: Szt. Dorottya cseresznyét szed a Paradicsomkertben.
Táblakép. Közép-rajnai mester. 1410. k. Frankfurt,
Stadelsches Kunstinstitut. In: SEIBERT

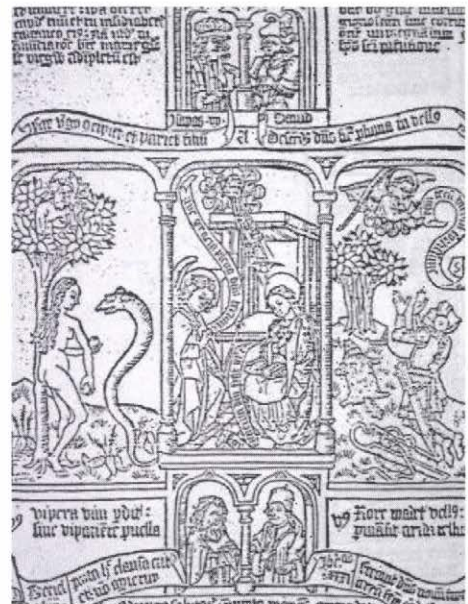
15. kép: S. Andreas fametszete a Hortus sanitatisból. A tudás fájának termése meglepően birsalmára emlékeztet. In: SEIBERT, 177.

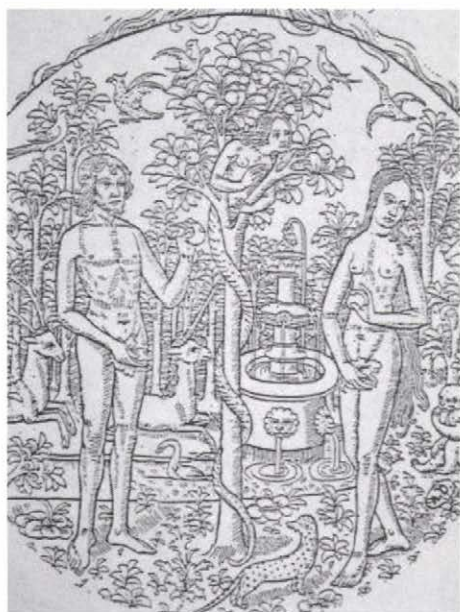
16. kép: J. Amman: A paradicsomi tudás fája mint a halált hozó fa. Fametszet. In: SEIBERT, 177

17. kép: Hugo van der Goes: Bűnbeesés. 15. sz. Részlet. Bécs, Kunsthistorisches Museum. In: SEIBERT

18. kép: Éva egyedül, két kezében almával. A tudás fája alig emlékeztet az almafára, s ez a stilizálás jellegzetes a korabeli fa metszeteken. Egy 15. századi Biblia pauperum részlete

19. kép: A földi paradicsom, 15. század.
Fametszet. In: *Fêtes et Saisons* No. 468 -
Octobre, 1992.

20. kép: Szt. Apollinaris a kereszttel
Mózessel és Illéssel. Ravenna, 6. Sz. Mozaik.
Foto Scala, Firenze

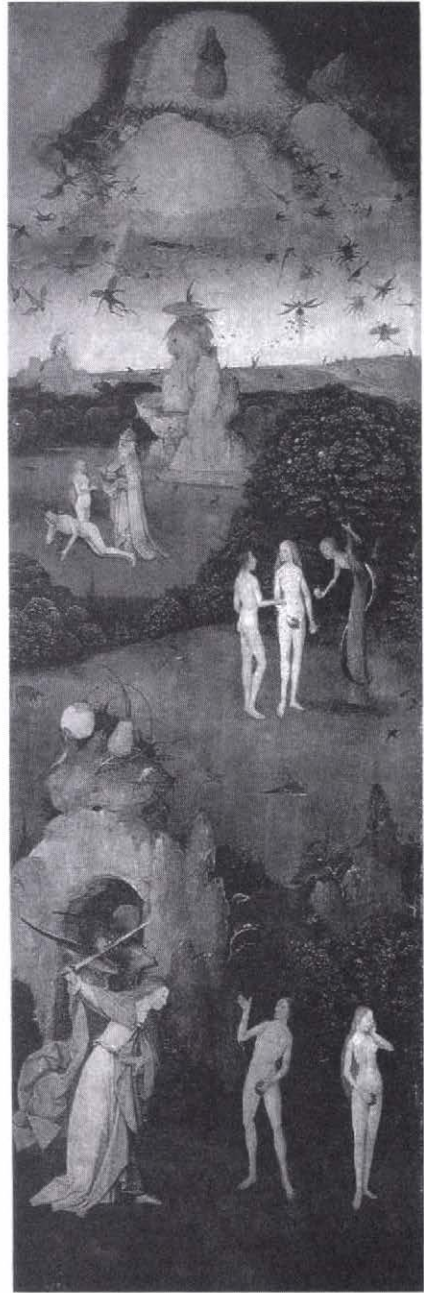
21. Stefan Lochner: Mária a rózsasalugasban.
15. század. Köln, Wallraf-Richartz Museum

22. kép: M.S. Mester: Vízitáció. Magyar
Nemzeti Galéria, Budapest

23. kép: Krisztus áldásra emelt jobbjá felől liliom, a lelki hatalom jelképe. Hans Memling: Utolsó ítélet. Gdanski triptichon középképe. Részlet. 1466–1473. Nemzeti Múzeum, Gdansk. In: Híres Festők-sorozat

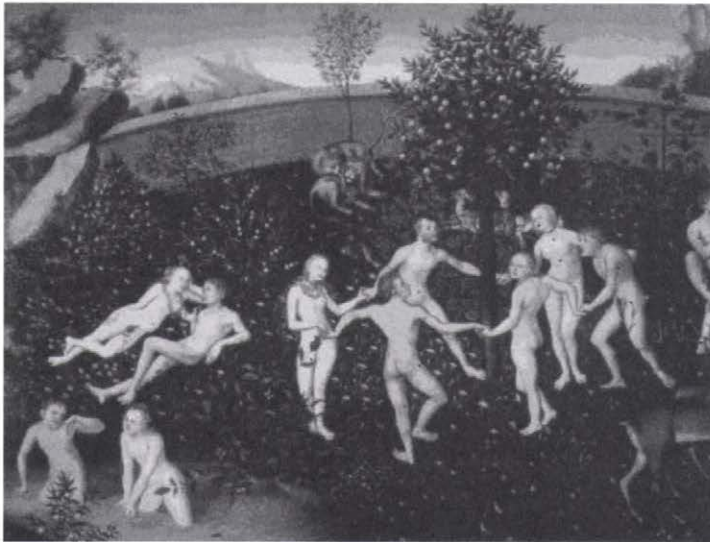
24. kép: H. Bosch: A szénásszekér c. triptichon bal szárnya 1500–1502. Prado, Madrid. In: Híres Festők-sorozat

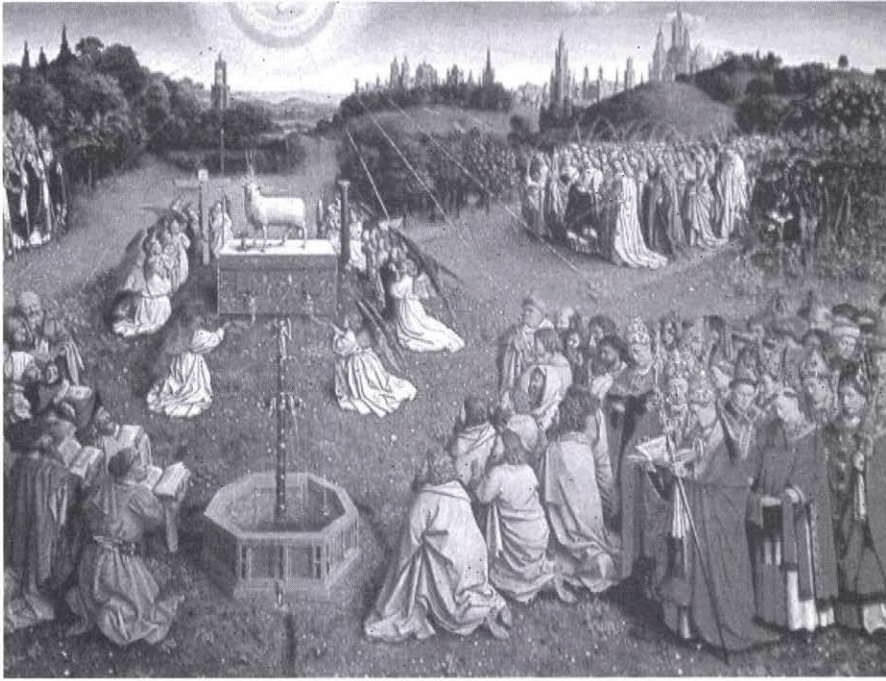
25. kép: H. Bosch: Utolsó ítélet c. triptichon bal szárnya 1500–1510 k. Akademie der Bildenen Künste, Bécs. In: Híres Festők-sorozat

26. kép: L. Cranach: Ádám és Éva, 1526. Courtauld Institute Galleries, London. In: Híres Festők-sorozat

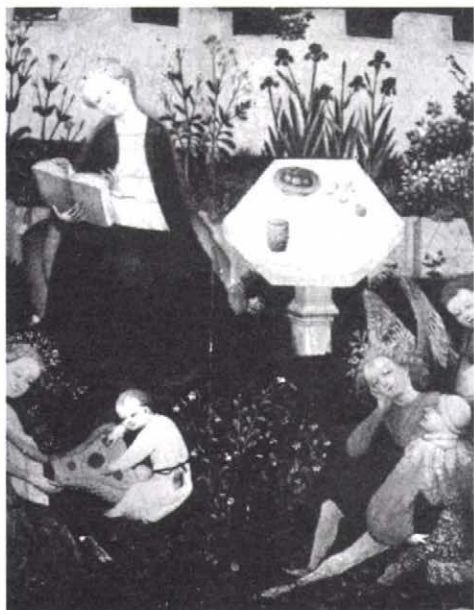
27. kép: A rendkívül gazdag paradicsomi növényvilágban még mindig dominál az almafa. L. Cranach: Aranykor, 1530. Alte Pinakothek, München. In: Híres Festők-sorozat

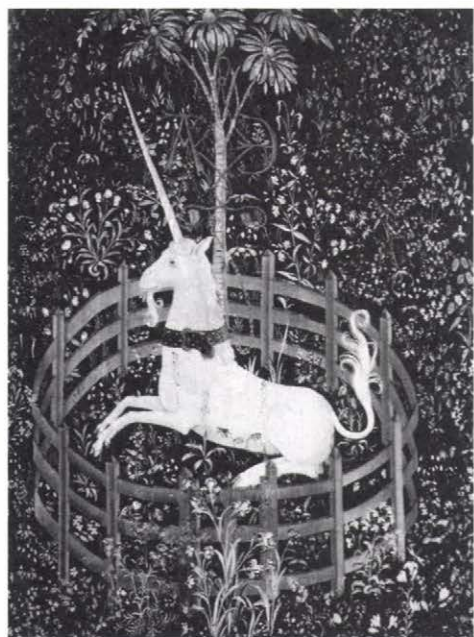
28. kép: Van Eyck-testvérek: A Bárány imádása. A genti oltárkép alsó központi része. 1425–1429. Szt. Bavo-székesegyház, Gent. In: Híres Festők-sorozat

29. kép: Lányok körtánca a mennybe vezető úton, Firenze, 15. sz. A Spanyol kápolna freskója (Santa Maria Novella). In: Magyar Kódex. I., Budapest, 1998.

30. kép: Paradicsomkert, Közép-rajnai mester. 1410 k.
Frankfurt, Stadelsches Kunstinstitut. In: SEIBERT

31. kép: Az egyszarvú fogságban. Flamand mester,
1500 k. New York, The Metropolitan Museum of Art.
In: Johan Huizinga: A középkor alkonya

KEPPEL CSILLA

BAJORORSZÁG A KATOLICIZMUS ÉS PROTESTANTIZMUS VÁLASZÚTJÁN

Eme rész tanulmány egy nagyobb terjedelmű és mélyebb kutatásokat megelőző munka kiindulási alapja. Müncheni egyetemi tanulmányaim során figyeltem fel Bajorország történetének Luther fellépése utáni évtizedeire. Bár Bajorország volt az egyetlen olyan tartomány a Német-Római Birodalomban, leszámítva a „Habsburgok Ausztriáját”, amely a reformáció korában és a későbbiekben is következetesen a katolicizmus mellett maradt, a címben megfogalmazott „válaszút”-tal mégis döntések sorozatát kívánom sejtetni. Ezen döntések mögé nézve vizsgálom azok hatalompolitikai, vallási, gazdasági okait. Alapkérdésül azt vettem fel, hogy miért választotta Bajorország 1522-től fogva következetesen a katolicizmust és ennek milyen következményei voltak a hercegség bel- és külpolitikájára. Jelentősen hatott a reformáció és ellenreformáció harca egy újfajta államelméleti gondolkodásforma kialakulására, mely a bajor hercegségben már a kora-abszolútizmus irányába mutat. Ezzel kapcsolatban Leonard von Eckert, a bajor udvar legjelentősebb politikusát kell kiemelni, aki több mint három évtizedig alakította Bajorország sorsát. Azért tartom különlegesen érdekesnek a reformációs évtizedeket, mert a területi egységesedés után (1506) az egyház meggyengülésével, vele mégis szövetségben maradván, bravúros módon erősödött meg a bajor állami hatalom. Minél inkább magára maradt a katolikus ügy a birodalomban, annál nagyobb mértékben kényszerült a bajor hercegeknek engedelményeket tenni a pápai szentszék.

A legérintettebb bajor herceg, IV. Vilmos (1508–1550) politikáját elhanyagolta még a német történetírás is, hiszen nem jelent meg eddig róla semmilyen összefoglaló jellegű mű, mint amilyen fiáról V. Albertről (1550–1579). Így kutatásom német nyelvű tanulmányokra épül melyek kiválasztásában és hozzáférhetőségében Dr. Alois Schmied és Dr. Walter Ziegler urak, a müncheni LMU Bajor Történeti Intézetének professzorai segítettek.

A Hercegség konszolidációja a 16. századig

Bajorország története szorosan összefügg a Wittelsbach család történetével. Wittelsbachi Otto 1180-ban kapott hercegi méltóságot Barbarossa Frigvestől. Ettől kezdve 1918-ig a Wittelsbach-ház döntő befolyással bírt Bajorországban. Az itt-ott elszórt birtokokkal rendelkező Wittelsbachoknak hatalom kiépítésükben szerencsésük volt azért, hogy a 13–14. század során kihaltak mellőlük a hatalomért rivalizáló nemesi családok: pl. a regensburgi várgrófsági méltóságot betöltő Andechsek és Bogenek, a Diepoldingerek, a Staufok stb. Így a Bajor államra visszaszállt birtokokat, grófságokat, is-

pánságokat ügyesen, néha erőszakos úton megszerezték és átrendezték. Központi helyeken új városokat alapítottak (1204 Landshut, 1218 Straubing) és hetven év, azaz 3 generáció alatt háromszorosára növelték hatalmi pozíciójukat.

A Német-római Birodalomban a 12. sz.-tól indult meg a territóriumok [maiores: meliores terrae] államháttér fejlődése. A territórium állam ily felemelkedésében a legnagyobb szerepet Wittelsbach Otto fia, I. Lajos herceg játszotta. A legveszélyesebb politikai ellenfelének, Bogen grófnak (aki a cseh I. Ottokar egyik unokaöccse volt) az özvegyét vette feleségül. Így 1214-ben II. Frigyes jóváhagyásával megkapta a Rajna menti pfalzi grófságot, egy részét a felső-lotharingiai pfalzi grófságnak (amely a Welfeké volt). Onnantól kezdve jelent meg a bajor címerben az oroszlán, ami welfi-staufi eredetű. A kék-fehér rombuszos motívumot 1242-ben vették át a Wittelsbachok, miután kihaltak a bogeni grófok.

A IV. (gúnynevéen: „Bajor”) Lajos (1294–1347) volt az első a Wittelsbach-házból, akit császárrá koronáztak (1328). Nagy belpolitikai jelentőséggel bírt az általa kiadott „Város- és vidékjog” (Stadt- und Landrecht), mely Bajorország minden lakosára érvényes egyfajta alkotmány volt. Az uralmi körzetek hivatalait tovább építette és a közigazgatásban résztvevő miniszteriálisokból egy új rendszer szerint felépülő hivatalnoki réteget hozott létre. Az ország központi hivatalai a herceg szűk körű tanácsadói rétegéből alakultak ki: udvari tanács/Hofrat (általános közigazgatás szerve), udvari kammara/Hofkammer (pénzügyi hivatal), kancellária/Kanzler (írásbeliség pl. oklevelek kiállítása). A territórium államát (Territorialstaat) sikerült kibővítenie a brandenburgi örögrófsággal, a Tiroli grófsággal, a németalföldi Holland, Seeland, Friesland tartományokkal, valamint Hennegauval, amiket utódai azonban sorra elvesztettek. A „párizsi házszerződésben” (1329) Lajos és Rudolf herceg megegyezett, hogy amelyikük férfiágon kihal, annak birtokait örökli a másik ág. Így 1777-ig egy „lajosi” és egy „rudolfi” ágra bomlott a Wittelsbach-ház.

Mivel bajor szokás szerint minden fiú utód között fel kellett osztani az örökséget, ha nem tudták közösen kormányozni az országot, Bajorország egyre több részre oszlott a 14/15. században. Először csak Felső- és Alsó-Bajorországra, majd ezek, valamint Pfalz egyre több herceg között mind több részre.

1392-ben végülis három hercegségre (Ingolstadt, Landshut, München) osztották Bajorországot. Megosztottsága a hercegek közötti állandó háborúskodást vonta maga után, valamint azáltal, hogy a hercegek folyton növekvő pénzhiánnyal küzdöttek, a vidéki birtokos nemesek, az egyházi hivatalok betöltői és a gazdag polgárság befolyásukat megvásárolhatták. Ez kihatott a jogra, közigazgatásra és országbékére, ráadásul valamiképp behatárolta a hercegek uralmi nagyságát. A 14–16. századi legnagyobb mértékű presztizsnövekedést a városi polgárság könyvelhette el magának. A bajor részhercegségek rezidenciális városainak (Ingolstadt, Straubing, Deggendorf, Burghausen, de mindenek előtt Landshut és München) nagyszabású építkezéseiben nyilvánult meg a kultúra és gazdaság virágzása. Az építmények egyúttal az ország urának fenségét is reprezentálták.¹

IV. Albrecht által vívott landshuti örökösödési háború (1503–1506) a hatalmas pusztítások és területi veszteségek (Nürnbergé lett Altdorf; Jungpfalzhoz csatolták

1 HELDVIK, OTTO: *Bayern und seine Territorialstaaten*. pp. 1–5. HENKER, MICHAEL: *Bayern im Zeitalter von Reformation und Gegenreformation*. pp. 1–5. Dollinger, Hans: *Bayern, München*. 1987. p. 47.

Laufot, Hersbruckot; Württemberghez Heidenheimet és I. Miksa császáré lett Kufstein, Rattenberg, Kitzbühel, Zillertal, a Kirchbergi grófság és Weißenhorn városa) mellett azzal az eredménnyel zárult, hogy a Bajor Hercegségben egyesült fejedelemségek jövőbeni egységességét és feloszthatatlanságát törvény deklarálta. Az 1506. július 8-i primogenitúrát elfogadó törvényhez Albrecht testvére, Wolfgang is hozzájárult. E szerint az elsőszülött fiú öröklő a hercegséget, a fiatalabb fiútestvérek ennek az alattvalói, és csak rang és cím szerint grófok, valamint miután elérték a nagykorúságot, évi járadékként 4500 guldent kaptak.

A Bajor Hercegségnek eme egységessége egyedülálló volt a korabeli német fejedelemségek között. Sem a szász Brandenburg, sem Frankföld és Svábföld sem rendelkezett ily mértékű fejedelmi hatalommal.

Míg Németország többi területein a középkor és újkor határaként általánosan elfogadott esemény a reformáció, a korszakhatár Bajorországban, mivel nem csatlakozott az új irányzathoz, a primogenitúra-törvény elfogadtatására, ill. az azt követő pár évre (a közigazgatás átalakítására), tehát a 16. század elejére tehető.

Bajorország területe és belső felépítése

1506-ban az egész óbajor térségben, az Alpoktól a Bajor Erdőig és a Lechtől az Inn-négyszögig véglegesen egységesült a hercegség. Nyugaton Augsburgig bezárólag a Lech határolta, Északon a Duna, de ezen túl még a felső-pfalzi birtokok és az eichstäti püspökség területei is hozzá tartoztak. Az Inn-nél Ortenburg, Haag, Hohenwaldeck és Neuburg grófságok képezték határterületeit. A 16. századi Bajorország területe tehát a mai Felső- és Alsóbajor körzeteknek felel meg, amihez hozzájött még egy darabka Felső-Ausztriából, az ún. Inn-négyszög.

A 28 000 km² területen 800 000 lakos élt. IV. Albert halála után az 1508-as landshuti tartományi gyűlés rögzítette egyszer s mindenkorra a „bajor vidék” egységességét, ugyanis a rendi tartománygyűlés eddig egy alsó- és egy felsőbajor szokás szerint működött. Ekkor azonban egy egységes eljárási mód megvalósításáért kompromisszumot kötöttek. Ezentúl a tartományi gyűléseket meghatározott sorrendben mindig Straubingban, majd Münchenben, aztán Landshutban, s végül Ingolstadtban tartották. A döntéshozatalban így minden tartományrész véleményét, érdekeit egyenlő arányban figyelembe vették. A nemesség, prelátusok és városok küldötteit mindig a helyenként változó szokások szerint választották és küldték a fejedelmi tárgyalásokra. A küldöttségen belül a nemesség, papság és városok képviselőinek aránya mindig 2:1:1 volt.² A landshuti gyűlés legfontosabb eredménye egy tartományi szabadságlevél (Landesfreiheitserklärung) kiadása volt, ami a fejedelemmel szembeni rendi jogok jelentős javulását hozta, és a későbbiekben is a fejedelem és rendek közötti tárgyalások alapját képezte. Ez a dokumentum bár nem foglalta össze a rendi jogokat (nem érintette az adójóváhagyást sem), mégis jelentős lépést tett a bajor rendek alkotmányjogi pozíciója felé.³ A fejedelmi birtokok és a

2 LANZINNER, MAXIMILIAN: *Fürst, Räte und Landstände* (Die Entstehung der Zentralbehörden in Bayern 1511–1598), Göttingen, 1980. p. 14, (a továbbiakban: LANZINNER 1980)

3 LUTZ, HEINRICH: *Das konfessionelle Zeitalter*. In: *Handbuch der bayerischen Geschichte*. München, 1966. p. 298. (a továbbiakban: LUTZ 1966)

regálék jövedelmeiből nem tudták fedezni a hercegek az itáliai mintára kialakult fényűző, egymással a luxus területén versengő udvartartásuk költségeit. A közigazgatási szervek további kiépítésének, fenntartásának költségei is megterhelték az államkincstárat. A tartomány költségvetési hiányait a rendek által megszavazott adó tömte be.⁴

A hercegség közigazgatási felépítését illetően a négy számtartóhivatal központjai Felső-Bajorországban München és Burghausen, Alsó-Bajorországban Landshut és Straubing, melyek szervezeteit IV. Albert óta kormányzatnak hívják. A számtartóságok élén egy nemes állt, akinek egy jogilag képzett kormányzati „kancellár” asszisztált. A számtartó a kormányzó tanácsnokokkal alkotta a kormányzói kollégiumot, amely a tényleges közigazgatási munkát végezte. A számtartó a tartományi központi bíróságokat is felügyelte, melyek vezetője egy tartományi bíróból és egy eseti gondnokból állt. Ők a magasabb és alacsonyabb fokú bíráskodástól kezdve (rendőri feladatokat is ellátva) a közigazgatási jogokon át gyakorolták hatalmukat az alattvalókon. Minden bírósághoz tartozott egy-egy ún. fiókhivatal élén a hivatalvezetővel. Ez a hivatalvezető igazgatta a hercegi birtokokat, és ő képviselte az alsófokú igazságszolgáltatást az uradalmi birtokokon az alattvalókkal szemben.⁵

Mindezek fölött már a korábbiakban említett, IV. Bajor Lajos alatt kifermálódó központi hivatalok álltak, a kancellária, a kamara és az udvari tanács. Ezek azonban csak a 15. század folyamán kezdtek az egész állami közigazgatást befolyásolva központi uralmi eszközökké válni, befolyásolva majdnem minden politikai döntést.⁶ A korai modern állami szervek kialakításában a legnagyobb munkát V. Albert (1550–1579) végezte, akinek kora-abszolútizmus irányába haladó államépítő tevékenységét Lanzinner részletezi.⁷

BAJORORSZÁG ÉS A REFORMÁCIÓ

Egyházi állapotok a hercegségben a 16. század elején

Az újkor kezdetén Bajorországban közigazgatási szempontból modernül felépített, behatárolható, viszonylag zárt területű állam alakult ki, mely az egyházi szervezetre már a 15. században IV. Alberttel megindította hatalmának kiterjesztését. A hercegség központi területe a freisingi, regensburgi, passauai és salzburgi egyházmegyében helyezkedett el, kisebb peremterületei pedig az augsburgi, eichstätti, chimseei egyházmegyéhez tartozott. Az Augsburgot és Eichstättet leszámítva az összes püspökség a Salzburgi Érsekség fennhatósága alatt állt.⁸ Nem sikerültek azok a törekvések, hogy császári mintára legalább egy püspökséget szerezzenek a hercegek rezidenciájuk számára. Ennek ellenére a tartományúri egyházuralom jelentős sikereket ért már el 1500 körülre. A tartományúri hatalom azt célozta meg, hogy az egyház külső igazgatását lehetőleg minél messzemenőbben alávesse, az egyházi bíráskodást kiiktassa, valamint hogy az egy-

4 LANZINNER 1980. pp. 13–14

5 POHL, RÜDIGER: *Die „gegenreformatorische“ Politik der bayerischen Herzöge (1522–1529)*. Erlangen, 1972. p. 16. (a továbbiakban: POHL 1972)

6 POHL 1972. p. 20.

7 LANZINNER 1980. pp. 21–56.

8 SCHWARZ, REINHARD: *Herzogtum Bayern*. In: *Handbuch der Geschichte der evangelischen Kirche in Bayern*. 1992. p. 305.

házi javakat saját kézbe összpontosítsa, kolostorok és plébániák fölötti vizitációs jogokat kapjon, és a püspökök felett minden elképzelhető befolyással bírjon.⁹ Ezen célok már az eredetileg papi pályára szánt IV. Albert alatt körvonalozódtak, de e célok módszeres követése fiára, IV. Vilmosra maradt a reformációs mozgalom elindulása után.

A szakirodalomban a leggyakrabban arra a megállapításra bukkanhat az olvasó, hogy Bajorországban is ugyanolyan állapotok uralkodtak egyházkerülési szempontból, mint bárhol máshol a birodalom többi területén.¹⁰ Az egyházi élet területén magasabb szinten a püspöki székeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Bajorországban is a főnemesi családok hozzátartozói birtokolták. A nemesi sarjak elsősorban rangjukhoz méltó megélhetést vártak hivataluktól anélkül, hogy az azzal járó kötelességekről tudomást vettek volna. A székeskáptalanokban is hasonló volt a helyzet. A kanonoki állásokat is főképp nemesek töltötték be. A magasabb pozíciókat tehát az arra elég alkalmatlan, érdektelen személyek birtokolták. A legmagasabb szinten az egyház egy züllött nemesi egyház képét mutatta.¹¹ Kraus adatai alapján 1450-ben pl. a passauai püspökség 5000 guldenbe, a freisingi 4000-be, az ebersbergi kolostor pedig 300 guldenbe került.¹² Gyakran egyszerre több egyházi hivatalt vásárolt magának a nemes. A hivatali beiktatás megerősítéséhez szükséges, pápának fizetendő adókat aztán a hierarchiában alája tartozó egyháziakon hajtott be. A papok a püspököknek fizettek az egyházi javadalmukba iktatás után, a papok, akiknek több plébániájuk volt, olyan javadalomintézőkre bízta a parókiák igazgatását, akiket nem morális alkalmasságuk alapján választottak ki, hanem aszerint, hogy minél kevesebbet vállalták-e el a parókiák adminisztrációját. A javadalomintézők még felfogadtak parókiaintézőket, akik viszont nem ritkán kevesebből éltek, mint a tehénpásztorok. Ezen körülményeket részletesen leírva és az állandó pénz körül való forgolódást ostromozva jelent meg 1519-ben egy anonym írás „Onus ecclesiae” címmel, melynek szerzője valószínűleg az egyházi állapotokon jól átlátó, chiemseei püspök, Berthold Pirstinger volt.¹³ A pápák és kardinálisok csillapíthatatlan birtokvágya, az ágyastartás fizetés ellenében való eltérése, a kolostori élet fegyelmezetlensége áll az írás középpontjában. A nép babonaságának okát pedig kifejezetten a búcsúcédulák adásvételében látja. Az egyházi állapotok javítása szerinte egy pápa nélküli zsinat összehívásával lenne elérhető. Írásában az egyház apostoli szegénységhez való visszatérését csakis a fennálló egyházi hierarchia összeomlásával tudja elképzelni.¹⁴ Az augsburgi püspök von Stadion 1517-ben a püspökségi zsinaton tartott, emlékezetes beszédéből vannak még a bajor egyházi gondokról adataink. Hasonló egyházi főméltóság tollából fakadó írást nem ismer a szakirodalom, hiszen a fent említett módon neki nem állt érdekében a reformok szükségességének beismerése.

9 ZIEGLER, WALTER: *Von der Reformation bis zum westfälischen Frieden*. In: *Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte*. St. Ottilien, 1993. p. 4. (továbbiakban: ZIEGLER 1993)

10 LUTZ 1966. pp. 309–312.; SCHMID, ALOIS: *Bayern-Reformation und Gegenreformation*. Bayerischer Rundfunk, 1991. pp. 3–4 (a továbbiakban: SCHMID 1991.); KRAUS, ANDREAS: *Geschichte Bayerns*. München, 1983. p. 199. (továbbiakban: KRAUS 1983)

11 SCHMID 1991. p. 3.

12 KRAUS 1983. p. 199.

13 RIEZLER, SIGMUND: *Geschichte Bayerns* (4. köt.). Gotha, 1899. p. 68. (továbbiakban: RIEZLER 1899)

14 ROEPKE, CLAUS-JÜRGEN: *Die Protestanten in Bayern*. München, 1972. p. 14. (továbbiakban: ROEPKE 1972)

Aventinus, a hercegi udvar krónikása a „Bayerischen Chronik”-jában szintén megemlíti „gravaminák” állandóan visszatérő pontjaihoz hasonlóan a klerikusok hiányos képzettségét és erkölcstelen életformáját, melyek mellett szerinte a klérus adómentessége szintén sokféle panasznak adott okot. Sokszor támasztott konfliktust, hogy az adómentességet élvező egyházi sörfőzdék olcsóbbért kínálták a lakosság számára a szeszt, mint más városi konkurenseik. Ahogyan Aventinus az egyház állapotát állandó lutheri lendülettel ostromozta, azt csak egy darabig nézte el a bajor herceg. Az, hogy egészen 1528-ig tűrte ezt, talán nem utolsósorban az a fejedelmi szándék húzódnak meg, hogy az egyházi ügyekbe való hercegi beavatkozás jogosságát igazolja.¹⁵

15. századi vizitációs jelentésekből kiderül, hogy elég rossz állapotok uralkodtak a kolostori élet területén. Ezek a nemesek és előkelő polgárság megélhetését voltak hivatottak biztosítani, ami a nép megvetésének és gyűlöletének adott gyakran hangot. Kilian Leib (1471–1553) rebdorfi perjel így írt 1517-ben az évkönyvbe: „Wir Mönche sind ärger verhaßt und verwünscht als Wölfe.”¹⁶

Ziegler¹⁷ a leggyakoribb szakvéleménnyel szemben más állásponton van az általános egyházi, vallásérkölcsei állapotok megítélésében.: „Die Meinung, in Bayern sei es wohl so gewesen wie überall im Reich, ist schon methodisch, nicht akzeptabel.”¹⁸ Javasolja a rendek egyesével történő megvizsgálását, hogy vajon a szerzetesek megbecsültsége 1517 előtt is oly csekély volt-e, mint utána. A klérus szerinte semmi esetre sem volt züllött, melyet egyes reformáció előtti vizitációkra alapoz, bár elismeri, hogy az alsó- és felsópapság közötti különbségek szerkezetileg gyengének bizonyultak és a vidéki alsópapság anyagilag igen szegényes körülmények között élt.

Schmid a szerzetesrendek 15. századi széles reformmozgalmára hivatkozik.¹⁹ Habár a szerzetesrendek között is különbséget kell tenni, és azon belül egyes területekre nézve is, nem szabad átsiklanunk szerinte a dominikánusok, ciszterciták, ferencesek, ágoston-rendiek és bencések reformáció előtti megújító mozgalmi felett, amelyek által a konventek belső élete sok helyen megszilárdult.

A katolikus, bajor egyháztörténészek szerint tehát Bajorországban kicsivel jobb állapotok uralkodtak az egyház alsóbb, különösen szerzetesi rétegében, melyek fölött a tartományúri egyházfennhatóság egyre növekvő kiterjesztésével különféle vizitációs és más jellegű ellenőrző tevékenységet már a reformáció előtt kifejtett.²⁰

Nem kevésbé voltak jelentéktelenek azok az évek (pl. 1482-ben is), melyek során a pápai állam – Velencével kirobbanó újabb konfliktusait kihasználva a hercegek ügyes egyeztetései nyomán a pápa – meghagyta nekik a püspökségekből beszedett bevételek felét, hogy területükön fordítsák egyházi célokra.²¹

Azon jogok között, amelyeket Bajorország a tartományúri egyházfennhatóság alapján a reformáció előtt igényelt és megszerzett magának, különbséget kell tenni az

15 ZIEGLER 1993. pp. 9–10.

16 „Minket, szerzeteseket gyűlölnék és utálnak bennünket, mint a farkasokat” – idézi POHL 1972. p. 30.

17 Bajor, katolikus egyháztörténész.

18 Az a vélemény, hogy állítólag Bajorországban minden ugyan úgy volt, mint mindenhol a birodalomban, nem fogadható el. (ZIEGLER 9. p.)

19 SCHMID 1991. 4. p.

20 LANZINNER 1980. 61. p. (1479-ben a müncheni és landshuti herceg is kolostorvizitációs privilégiumot kapott a pápától.)

21 Uo. p. 63.

egyeztetések során elért privilégiumok (amelyek többször kibővítve szokásjoggá válhattak), az általános érvényű felhatalmazások és azon praetentiók között, amelyeket, az állam mint egy maximális programot tűzött ki célul.²² Az első kategóriába tartozott az egyházi javadalmakra kivetett adóztatási jog, búcsúcédulás pénzek fölötti egyeztetések, a hercegség területén kivetett egyházi adók felemelésének elutasítása, tartományi szabályzatok felállítása által beavatkozás az egyházi igazságszolgáltatásba, egyes kolostorok feletti vizitációs jog megszerzése. Ide tartoznak továbbá egyszeri alkalomra kivívott, de aztán megtartott sikerek, mint pl. a két müncheni, Szent Mária és Szent Péter főplébánia kegyurasági jogának megszerzése (1478), vagy az 1478-ban kivívott engedély, hogy Freisingből, Regensburgból, Augsburgból egy-egy kanonokot, mint fizetett tanácsost az udvarnál foglalkoztathassanak. A második csoportba tartoznak az általános felhatalmazások. Ilyen pl. már a Luther által indított mozgalom kapcsán 1523–26 között Rómától megszerzett kolostorvizitációs felhatalmazás, a „török-ötöd”, a heretikus egyháziak feletti joghatóság, amelyekre a későbbiekben még visszatérünk. A harmadik csoportba soroljuk az egyház és egyházi birtokok feletti jogok hercegi igénybevételeit, amelyeket az egyház védnökeiként tartományúri pozíciójukra hivatkozva könyveltek el maguknak.²³

Az egyházzól a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy erősen hercegi és főnemesi irányítás alá került még a reformáció előtt, habár a főnemesek és hercegek egyházpolitikai érdekei különbözőek voltak. A főnemes püspökök nem voltak érdekelve a rendszer megreformálásában, a hercegek viszont igen, de csak annyiban, amivel tartományukban az egyház feletti fennhatóságukat újabb privilégiumokkal és engedményekkel tovább bővíthették.

A katolikus történészek a szerzetesrendek körében nem látják bizonyítottnak a források alapján az általános züllöttséget, bár a szervezeti felépítettségéből és a főnemesi érdektelenségéből fakadó visszasságokat történelemformáló jelentőségűnek tartják. Véleményünk szerint pedig ezen a területen sem tudott lelkületében, tanításában mást nyújtani lényegileg az egyház, mint az erkölcsileg megrendült központjában, Rómában.

Megélnkülő vallásosság és hercegi felügyelet

Míg Riezler vallási „langymelegséggel” illeti a bajorokat, az újabb kutatások alapján az egyházi elvilágiasodással párhuzamosan a „gemeiner man” (kisember, átlagember) körében egy rendkívül intenzív Istent kereső, megélnkülő vallásosságnak lehetünk a tanúi 1500 körül. Andechs és Altötting épp ebben az évtizedekben lett a bajorok nagy búcsújáró helye. Ekkor lett zarándok-központ a regensburgi „Szép Mária” is. 1519-ben egy kőfaragóval esett csoda emlékére fakápolnát emeltek és a kápolna elé egy kőből és egy fából készült Mária szobrot helyeztek. 1520 György napján (április 24.) 50000 zarándok kereste fel a helyet, akik közül rengetegen extázisba estek. Michael Ostendorfer híres fametszetén megörökítette az eseményeket.²⁴

22 ZIEGLER 1993. p. 5.

23 ZIEGLER 1993. p. 6.

24 ROEPKE 1972. p. 14.

Zarándoklatok, kegytárgyak tisztelete, búcsúcédula vásárlás, önmegtagadás, böjt misemondatás határozta meg a bajor hétköznapokat és ünnepnapokat is.²⁵ Így ebbe a közegbe lángot kapva terjedt országszerte a hit általi megigazulás, az egyedül Krisztus általi üdvösség tana, amelyből következett, hogy nincs szükség a búcsúcédulák megvásárlására az üdvösség elnyeréséhez, sem a papi feloldozásra és még sok minden másra sem. 1521-ig a Habsburg örökös tartományok utolsó szegletéig is eljutottak Luther tanai az olvasni tudók körében.²⁶ Mindez tehát a megélenkülő vallásosságnak volt köszönhető, amely a 16. század egészét oly mértékben határozta meg német földön, hogy a nyomdákat más témájú könyvek nem is hagyták el. Az irodalomtörténészek az irodalom hagyományos értelemben vett megszüntéről beszélnek, mivel a korszak minden nyomtatott terméke az agitáció és hitvita lelkülete alatt fogant.²⁷

A már említett humanista krónikáiról, Johann Aventinus a bajor nép vallásosságát kiemelve kezdi elbeszélni az egyházi állapotokat:

„Das baierische Volk ist kirchlich, schlecht und recht, geht und läuft gerne wallfahrten, hat auch viele kirchliche Aufzüge.”²⁸

A bajorországi közeg tehát nem volt más, mint a birodalom többi területén.²⁹ A többi német területhez képest csak annyiban volt Bajorország valamennyivel másabb, hogy a reformációs mozgalom nem jelent meg a felső politikai szintéren, legalábbis a hercegi politikában nem. Ezért Schmid szerint nem lehet reformációs korszakról beszélni. Véleménye szerint ezzel szemben találóbbr Bajorország 1517 és 1648 közötti történetét konfesszionális korszakként jelölni.³⁰ Riezler szerint negyedszáz évre az egyházi faktor vált a bajor történelem meghatározójává, és azáltal, hogy a hercegek az első öt évtizedben kitartóan az ellenreformáció mellett döntöttek, nemcsak a bajor nép hitvallását, hanem jövőjét és kultúráját napjainkig tartó kihatással alakították.³¹

Bajorországban a Német-római Birodalomban elsőként jelent meg az ellenreformáció, mint hatalmpolitikai eszköz a reformált tanok visszaszorítására. Az ellenreformáció megindulása viszont feltételezi, hogy a reformációra felhívó irodalom itt is elterjedt. Nem volna helyes tehát arra következtetni, hogy mivel a hercegek a katolicizmus védőbástyái voltak, attól a népesség körében sem terjedt az új tan. Így a bajor hercegségre nézve a konfesszionális korszak alatt mégiscsak beszélhetünk egy reformációs-ellenreformációs korszakról. A reformációs mozgalmat Bajorországban a Freisingi és Passai Püspökség dokumentációit vizsgálva a 16. sz. első felében két nagyobb fázisra oszthatjuk. Az első IV. Vilmos herceg alatt kb. 1520–30 között volt jelentős, a második fia, V. Albert alatt az ötvenes években indult és 1563-ban érte el a mozgalom a csúcspontját. Amíg a huszas évek mozgalmanak főbb hordozói egységet nem alkotva, kever-

25 KRAUS 1983. p. 200.

26 ET. al. MOELLER: *Deutsche Geschichte* (2.). Göttingen, 1985. p. 62. (továbbiakban: MOELLER 1985)

27 KÖNNECKER, BARBARA: *Die deutsche Literatur der Reformationszeit*. München, 1975. 5 p.; MOELLER 1985. p. 71.

28 „A bajor nép vallásos, szívesen megy zarándokútra és sok egyházi körmenetet is tart.” SCHMID 1991. p. 4.

29 ROEPKE 1972. p. 14.

30 SCHMID 1991. p. 2.

31 RIEZLER 1899. p. 58.

ten az alsóbb néprétegek és a gazdag polgárok voltak, addig a második fázist a nemesi körök már egy egységesebb fellépéssel határozták meg.³²

IV. VILMOS (1508-50) ÉS X. LAJOS (1514-45) VALLÁSPOLITIKÁJA

A Hercegi egyetértés kialakulása

Az 1506-os primogenitúra törvényt nem sikerült azonnal érvényesíteni a bajor hercegi udvarban. Lajos arra hivatkozva, hogy a primogenitúra törvényt az ő születése után hozták, tehát rá nem érvényes, a bátyjával való együttkormányzást, vagy pedig e helyett az ország egyharmad részét követelte. Kunigunda anyahercegnő (I. Miksa császár testvére) fiai egyenrangúságát hangsúlyozva a rendekkel közösen lépett fel legidősebb fia ellen. 1516-ig a rendi tartománygyűlések a későbbiekben soha vissza nem térő politikai tényezőt alkottak a hercegségben, így volt lehetséges, hogy 1514. október 14-én megállapodásra jutott a két fiútestvér: Lajos megkapta az ország harmad része feletti kormányzás jogát és Landshuton saját udvartartást rendezhetett be. Az ingolstadtai tartománygyűlés után (1516) megszüntették területeiken a külön közigazgatást, valamint ettől kezdve együtt kormányoztak és vezették az udvartartást. A rendeknek többé nem volt alkalmuk beavatkozni a két testvér közötti viszonyba. Mivel Lajos nem házasodott meg, a továbbiakban nem kellett vitatkozni a primogenitúra törvényen.³³ A hercegek legkisebb fiútestvérüket egyházi pályára szánták. Leonhard von Eck, udvari kancellár 1513-tól dolgozott azon, hogy nagy hasznot hajtó egyházi birtokok megszerzésével a kormányzási szándékától Ernstet eltérítse. 1514-ben a passzai püspök, Wigleus fel is vette segédpüspökének, ahol Ernst 1517-től adminisztrátorrá lépett elő, majd az eichstätti segédpüspökséget is megkapta. Ezek után Eck Ernst számára már egy egyházi választófejedelemség megszerzésén spekulált.³⁴ Jól láthatjuk tehát, hogy mire a lutheri tanok elérték az országot, a hercegi udvarban egység és egyetértés uralkodott.

Arra a kérdésre, miért nem tudott Bajorországban olyan jelentős mozgalmat képezni a reformáció, és miért jelentek meg a hercegi politikában az elsők között az ellenreformációs törekvések, már sokféle magyarázat született. A 19. századi történész, Riezler szerint Itália kulturális hatása érvényesülhetett, és magyarázatában a déli területek eltérő „népszellemére” (Volksgeist) apellál. A bajor mentalitást a latin nyelvcsaládhoz tartozó vidékekéhez hasonlítja, ahol a reformáció kérdését az uralkodók vették a kezükbe és az egyházon belül oldották meg.³⁵ Ugyanakkor megemlíti, hogy a hercegi fennhatóság és egyházfejedelmi joghatóságon kívül álló területeken, Ortenburgban, Haagban, Hochenwaldeckben ugyan az a néptörzs Luther mellett döntött.³⁶ Maga által is megcáfolva a

32 WEINFURTER, STEFAN: *Herzog, Adel und Reformation* (Bayern im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit). In: *Zeitschrift für historische Forschung* 10 (1983) p. 1. (továbbiakban: WEINFURTER 1983)

33 LUTZ 1966. pp. 300-301.

34 METZGER, EDELGARD: *Leonhard von Eck* (1480-1550). *Wegbereiter und Begründer des frühabsolutistischen Bayern*. München, 1980. p. 78. (továbbiakban: METZGER 1980)

35 RIEZLER 1899. p. 54.

36 Uo.

19. századi oly divatos protestáns nézetet, hogy Bajorország azért maradt katolikus, mert kevésbé volt német, mint az északiak, végül arra a következtetésre jut, miszerint:

„Das Beharren der herzoglichen Bayern im alten Glauben wäre demnach keine durch tiefe innere Gründe bedingte Erscheinung, keine natürliche Wirkung des Volksgeistes, sondern durch die Macht einzelner Persönlichkeiten oder augenblicklicher historischer Verhältnisse erzwungen, wäre die Wirkung von Faktoren, die man nach Geschichtsphilosophischer Auffassung nur unter die niedrigere Kategorie der historischen Zufälle einreihen kann.”³⁷

Ezen nézet tükröződik Lutznál is, aki szerint a hercegség vallási, egyházi sorsára nézve döntő jelentőségű az állami hatalom intézkedése volt, és nem az egyházi intézmények ellenállása, sem a parasztság, polgárság, nemesség körében terjedő evangélikus mozgalom.³⁸ A hercegi döntés okait azonban nem szabad kizárólagosan a hatalompolitikai érdekekkel azonosítani, hiszen a bajor fejedelmi püspökségek szekularizálásának vagy a kolostori javakra megszerzésének a gondolata nem jelent meg a fejedelmi tanács mérlegelése között, pedig biztosan könnyebben lehetett volna Róma nélkül reformot végrehajtani, mint vele. Ráadásul a császár is a francia háborúval volt elfoglalva, akitől 1521 és 1525 között tényleg nem kellett volna tartani.³⁹ A hercegek teológiai képzetlensége pedig épp arra adott okot, hogy annál nyugodtabban maradjanak a hagyományok mellett. Maga IV. Vilmos kizárólag vallási okokat említ a döntése mögött, amire később még visszatérünk. A Luther elleni döntést tehát mind hatalompolitikai, mind vallási és hitbéli okok motiválták. De a grünwaldi tanácskozáson (1522) meghozott döntésekig még a tétovázás és kivárás politikája a mértékadó.

A KEZDETI EVANGÉLIKUS MOZGALOM 1517-22

A hercegség több városában, Münchenben, Eichstättben, Straubingban, Wasserburgban, Burghausenben stb. elterjedt a nyomdászműhelyekből a lutheri tan, amelyet elsősorban a szellemileg aktív városlakók fogadtak nagy szimpátiával, tehát az értelmiség, az egyháziak, a kereskedők és a vendéglősök.⁴⁰ Luthert kezdetben tartomány szerete, mint vallásos író ismerték. A legtöbb helyen felismerték a nyomdászmesterek, hogy mekkora keletje van az ilyen írásoknak. Münchenben Hans Schobser nyomtatta ki Luthertól 1519-ben többek között a „Sermon oder Predigt von der Betrachtung des heiligen Leidens Christi” (Krisztus szent szenvedéseinek vizsgálatáról való prédikáció) című művét. Ingolstadtban Andreas Lutz, Landshutban Johann Weyssenburger nyomdáiból röppentek szét a traktátusok. Az új tanok közvetítőjeként meg kell említeni azt a mobilis társadalmi réteget, amelyet a kereskedők, a céhlegények, vándordíákok képeztek. Ők utazásaik, vándorlásaik alatt esetleg közvetlenül hallhattak tehetséges, új szellemen prédikáló igehirdetőket. Az új tan elterjedése kezdetén az ingolstadti egyetem

37 Uo. A hercegi Bajorországnak a régi hit mellet való kitartása ezek szerint nem valami mély, belső okokból fakadna, nem a népszellem természetes hatása, hanem pillanatnyi történelmi körülmények és egyes személyiségek hatalma által alakult így, melyet a történelemfilozófiai felfogás szerint a történelmi véletlenek alacsonyrangú kategóriájába lehet sorolni

38 LUTZ 1966 p. 310

39 KRAUS 1983 p. 199, p. 202.

40 ZIEGLER 1993 p. 12

és a püspökségek még nem helyezkedtek egyértelműen az ellenreformációs álláspontra. Az ágostonrendi kolostorokban is terjedt a lutheri tan, ugyanis az ágostonrendiek szervezeti központja Szászországban volt.⁴¹

Johann Staupitz, az ágostonrendi szerzetesek püspöki helynöke, aki Luthert, mint tanítómesterét tisztelte, 1517 adventjén Münchenben prédikált. Egy évvel később ezeket a prédikációit egy kis könyvben adta ki „Ein sälig neues Jar”⁴² címmel. A címlapon az imádkozó Kunigunda anyahercegnő látható. Az Isten szeretetéről tartott prédikációk anélkül, hogy az uralkodó tannal szemben bármilyen pontban elütöttek volna, mégis már a reformáció szellemiségét idézik. Bár Staupitz a katolikus egyházban maradt élete végéig és a salzburgi Szt. Péter bencés kolostor apátjaként halt meg, egykori rendtársára, Kaspar Büttelről már nem mondhatjuk ugyan ezt el, hiszen ő már mint a mansfeldi grófság superintendánsa hunyt el. Büttel reformációs szellemben írt munkája „Von Adams Werken und Gottes Gnaden” („Ádám érdemeiről és Isten kegyelméről”) 1518-ban jelent meg nyomtatásban, amit még más írások is követtek.

A weinsbergből származó Oekolampadius néven ismert reformátor, a német tudósegyéniségek egyik legnagyobbika, 1518 végétől volt az augsburgi dóm prédikátora. Amikor fülébe jutott, hogy Johann Eck⁴³ szerint Augsburgban csak egy-két tanulatlan klerikus ért egyet az új tannal, a „Responsio indoctarum canonicorum” című névtelenül megjelent írásában nyíltan Luther mellett állt ki, és barbársággal valamint tévelygéssel vádolta Ecket.⁴⁴ 1520-tól az altomünsteri kolostorban tevékenykedett, ahonnan a hercegi börtönre ítéltő parancsa elől 1522-ben szinte menekülve kellett elhagynia Bajorországot.

A reformációs tanok bajorországi elterjedésében tehát három közvetítőt emelhetünk ki: a társadalom mobilis rétegét, az ágostonrendi kolostorokat és a könyvnyomtatást. A könyvnyomtatás centrumaiban, a városokban a papokra hatottak Luther nézetei, amit a hívők is megéreztek. A vendéglősök, kézművesek szintén nyitottak voltak az új eszmék befogadására. Azonban ami az evangélikus közösségek kialakulását gátolta, az az volt, hogy a papok, prédikátorok között nem voltak kiemelkedő jelentőségű, karizmatikus egyéniségek, akik a szimpatizánsok csoportját összefogták volna.⁴⁵

A kivárás 1522-ig

Kezdetben a hercegek egyetértettek Lutherrel az egyház megreformálásának szükségességében a már korábban kifejtett hatalompolitikai és vallási okokból. Így az 1522-i, első ellenreformációs törekvéseikig több esemény és személyiség határozta meg végső elkötelezettségüket a katolikus ügy mellett.

Luther egyik legnagyobb ellenfele, Johann Eck, az ingolstadti egyetem teológusa által indított lipcsei disputa sem készítette a hercegeket állásfoglalásra. Eck a hitvita után személyesen jelentette X. Leónak a hitvita eredményét, átadta Luther német nyelvű

41 POHL 1972. pp. 32–34.

42 „Egy boldog újévet”

43 Ingolstadti teológus, ld. később.

44 RIEZLER 1899. pp. 65–66.

45 KRAUS 1983. p. 201.

írásait latin fordításban, valamint ezzel együtt saját könyvét is „De primatu” címmel. A pápai udvarban az ő tevékenységének köszönhető az „Exurge domine” kezdetű bulla 1520. július 15-i kiadása, mely Luther téziseit 41 ponton találta az egyház tanításaihoz képest elhajlónak, tehát eretneknek. Ezen pontok szinte szó szerint összezsengnek Ecknek az „Errores luderani” című írásában megfogalmazottakkal.⁴⁶ A pápai nuncius-sal, Alexanderrel együtt azt a feladatot kapták X. Leótól, hogy terjesszék a birodalomban a kiátkozó levelet. Ebbéli feladatában a hercegek inkább akadályozták Ecket, mintsem segítették. Még 1521. március 11-én azzal a felszólítással fordultak a püspökökhöz, hogy a lutheri írások birtokosaival szemben ne járjanak el, hanem várják meg a wormszi birodalmi gyűlés kimenetelét.⁴⁷

A hercegi álláspont vizsgálatánál a másik fontos forrásunk a velencei küldött, Gasparo Contarini (a későbbi kardinális) 1521. április 21-i jelentése a wormszi birodalmi gyűlésről. Az útban hazafelé, Augsburgban feljegyzett, Lutherről formált hercegi vélemény közvetlenül azok után hangzott el, amikor Luther a császár és a birodalmi rendek előtt fellépett. Ezek szerint azt mondta neki Vilmos, hogy ha Luther értelmes maradt volna és nem esett volna kézzelfoghatóan téves hittételekbe, hanem az egyházkritikát a hagyományos keretek között tartja, úgy most egész Németország imádná.⁴⁸

Ezen két forrás alapján arra a következtetésre juthatnánk, hogy a hercegek kezdetben némi szimpátiával viseltettek a reformációs mozgalom iránt.⁴⁹

De azt a lehetőséget is meg kell vizsgálni, hogy a lutheránusok elleni fellépés rövid halogatása nem csupán felsőbbbségi-egyházpolitikai érdekekből történt-e. IV. Vilmos püspökeinek egyházi jogszolgáltatását próbálta ugyanis kiiktatni, akik által a saját tartományúri hatalmát látta csorbítani. A Luther elleni harc a hercegi nézet alapján – ezek szerint – úgy volt csak jogos, ha a császár a kereszténység világi fejeként birodalmi átokkal sújtja a reformátort. Ez azonban az 1519-es választási kapituláció alapján csak az után volt lehetséges, ha a birodalmi rendek előtt Luthert kihallgatták.⁵⁰

IV. Vilmos felszólítása, hogy a lutheri írásokat birtoklók ellen a wormszi kihallgatásig ne járjanak még el a püspökök, ilyen összefüggések háttérén nem mondható szimpátiája megnyilvánulásának.

A legradikálisabb vélemények szerint a hercegek már a pápai bulla megjelenése után közvetlen döntöttek Luther ellen. Metzger abból (1520. november 15-i keltezésű) levélből következtet erre, amelyben Johann Eck Christoph von Stadion püspöknek ír az udvari tanácsos Leonard von Eckel való beszélgetéséről. E szerint Leonhard von Eck kancellár egyet értett a bulla tartalmával, csak a német fordítást kritizálta.⁵¹ Habár azért ez véleményünk szerint még nem bizonyíték arra, hogy a hercegek is így gondolták.

1521 októberében a müncheni nyomdász, Hans Schobser által 1500 példányban ki nyomtatott lutheri röpiratot – „An den christlichen Adel deutscher Nation” („A német

46 RIEZLER 1899. p. 60.

47 LUTZ 1966. p. 311.

48 ZIEGLER 1993. p. 13.

49 Ezen a véleményen vannak a 19. századi történészek. RIEZLER szerint (p. 67.) a klérus megreformálásában egyet értettek Lutherrel és kezdetben ez váltott ki náluk a teológussal szemben szimpátiát, DOEBERL (p. 388.): a fiatal hercegek alábecsülték Luthert és kezdetben azért nem fogadhatták meg Eck tanácsait, mert nem láthatták még Luther nézeteinek következményét.

50 METZGER 1980. p. 75.

51 METZGER 1980. p. 74.

nemzet keresztény nemességéhez”) – IV. Vilmos lefoglaltatta és megsemmisíttette. Csak a pestis kitörése akadályozta meg, hogy lutherellenes rendeletet adjon ki, de amint elcsitult a vész, grünwaldi kastélyába egy tanácskozást hívott össze. Leonhard von Eck készítette el erre a konferenciára azt a programtervezetet, amely a bajor valláspolitikát a továbbiakban meghatározta.

Vallási rendelet, reformkonvent és pápai privilégium

1522 februárjában a Wittenbergből kiinduló zavargások miatt Vilmos és Lajos a München melletti Grünvaldban találkoztak, hogy tanácskozzanak és összehangolják valláspolitikai nézeteiket. A hercegi tanácsos, Eck itt terjesztette elő az ingolstadti teológusok javaslatát egy lutherellenes vallási rendelet kiadására. Mindkét herceg jóváhagyta azt az egyházpolitikai programot, mely szerint Bajorország hűséges marad a katolicizmushoz és a hitújító mozgalom elterjedését kivédik. A hercegek megegyeztek, hogy kétirányú politikát fognak folytatni. Először is Luther ellen fejedelmi hatalmukkal lépnek fel, másodsor pedig az egyház sürgető belső megújításáért a tartományuk püspökeitől konzervatív szellemben, de reformokat fognak követelni.⁵²

Ezen határozatok első kézzelfogható eredménye volt az 1522. március 5-i első bajor vallási rendelet (mandátum) és a májusi mülhdorfi reformkonvent.

Mandátumok kiadása Bajorországban a 15. század közepétől követhető nyomon. A fogalmat: mandátum (azaz parancs) a fejedelmek felváltva használták az ediktum, rendelet, dekrétum, leirat mellett, és mindig valamilyen viselkedési vagy rendtartási normákra hívták fel általuk a figyelmet. A reformáció kezdetén kiadott öt vallási mandátum formálisan a tartományúri törvényhozás és a hercegi közigazgatási utasítás átmenetét tükrözi. A katolikus hittől való elhajlást minden alattvalónak törvényileg tiltja meg, másrészt a hercegi hivataloknak utasítást ad a törvényszegők felkutatását és további kezelését illetően, tehát mindkét hatáskört érinti. A reformációs kori vallásparancsokat nem sorolhatjuk egy kategóriába a korábban kiadottakkal, mert ezeket maguk a hercegek fogalmazták meg és adták ki. Az újabb vallásparancsok mélyebben és élesebben avatkoztak be alattvalóik viselkedésébe, nemcsak vallási és hagyományos normákat rögzítettek, hanem eleve megtiltottak minden újonnan felmerülő vallási tant.⁵³

Az első bajor vallási rendeletet a hercegek a sváb országgyűlésről, Ulmból küldték Münchenbe két különböző megfogalmazásban, melyek közül a rövidebb változatot tartották alkalmasabbnak. Mivel még ismert két másik tervezet Leonhard von Eck kezéből, így valószínűleg ő dolgozta át az ingolstadti professzorok tollából kelt több variációt és két példányban terjesztette a hercegek elé, amelyek közül ők a rövidebbet és kevésbé teológikus érveket felvonultatót választották. Ezt Schobser müncheni műhelyében március 5-i dátummal nyomtatták ki.⁵⁴

52 BECKER, WINFRIED: *Faktoren der bayerischen Politik im konfessionellen Zeitalter*. In: *Ostbairische Grenzmarken*. 1988. p. 48. (továbbiakban: BECKER 1988)

53 KOPFMANN, KLAUS: *Die Religionsmandate des Herzogtums Bayern in der Reformationszeit*. München, 2000. pp. 9–13. (továbbiakban: KOPFMANN 2000)

54 ZIEGLER 1993. p. 14.

Szövegét tekintve elsőként hivatkozik a birodalom területén a pápai bullára (*Exurge domine*) és V. Károly wormsi ediktumára, mely megtiltja Luther tanainak elfogadását, megvitatását, terjesztését. A rendelet hangsúlyozza továbbá a nemes vagy nemtelen egyazon eljárás alapján való megbüntetését. A hivatalnokoknak meghagyja, hogy minden törvényszegést rögtön jelenteni kell Münchenben, valamint a szöveget mindenhol közzé kell tenni, nehogy bárki is arra hivatkozzon, hogy nem ismerte.⁵⁵

A főkegyúri jogokkal élve, a hercegek a saját kezükben akarták tartani az azonnali jelentési kötelezettséggel a büntetés mértékét. Az első évekből főképp pénzbírsággal vagy a tartományból való kiutasítással büntetettek példáit ismerjük. Kivételes esetet képez Sebastian Tuschler esete, aki Münchenben dolgozott egy pékmesternél és mellette a franciabetegségben, a syphilisben szenvedőket kuruzsolta. Tuschler a kihallgatási és bírósági jegyzőkönyvek alapján még megkínzás ellenére sem volt hajlandó visszavonni lutheri nézeteit, így 1523 júliusában lefejezték.⁵⁶

A hercegi valláspolitikai másik irányvonala is – amely az egyházon belüli reformot szorgalmazta – hamarosan megnyilvánult. A salzburgi érsekkel, Matthäus Langgal megélnékültek a tárgyalások egy egyházi reformgyűlés összehívására, amely az egész salzburgi egyházmegye területéről tervezte a püspököket egybehívni. Már az előzetes tárgyalásoknál szembe találták a hercegek magukat a püspökök panaszaival, akik egy sor ellenkövetelést támasztottak. Ezek az egyháziak világi hivatalokkal szembeni panaszát kérték orvosolni. A reformzsinaton azonban a hercegi küldöttek hangneme volt a meghatározó. Egy terjedelmes panaszkatálogust kapott a salzburgi érsek, amire már korábbi tanácskozásokon meghozott reformokat szavaztak meg és az újabb pontok között ilyenek is megjelentek, mint pl. minden klerikus számára a tonsura és bokáig érő reverenda viselésének kötelezővé tétele, a cölibátus áthágásának súlyos büntetése. Azt is megtiltották, hogy Isten ígéjét bárki tetszőlegesen hirdethesse.⁵⁷

A zsinat végeredménye egy reformszabályzat kiadása volt, továbbá döntés született egy generálvizitáció és az annak az eredményeit megvitató egyházmegyei zsinat tartása mellett. Eldöntötték még, hogy a birodalom többi püspökét hasonló intézkedésekhez próbálják megnyerni. A mühlendorfi határozatokat azonban nem hajtották végre a püspökök, akik attól tartottak, hogy az ily nagy mértékű reformintézkedések még inkább kibillentik a klérust egyensúlyi helyzetéből. Sokan még most sem hirdették ki a Luthert kiátkozó pápai bullát, és Sickingen⁵⁸ Trier ellen vonulása csak még nagyobb félelmet keltett bennük.

A hercegek a püspökök ellenállására hivatkozva, és mivel nyilvánvaló lett a nemesi vezetésű egyház önreformra való alkalmatlansága, a saját kezükbe vették a vallási reform ügyét. A tartományúri egyházuralom korábbi előretörésével most az ógyház reformtörekvéseit kihasználva egyre messzebb menő engedményeket szerezhettek a bajorok.

55 POHL 1972. p. 56.

56 KOPFMANN 2000. p. 22.

57 RIEZLER 1899. p. 83.

58 Pfalzi választófejedelem vazallusa. A Rajna középső folyásánál egy valóságos kis államot hódított össze megának. Luthert tanulmányozta és humanista tanácsadókkal vette körbe magát (pl. Ulrich von Huttnel, aki az irodalomtörténetben, mint a reformációs dialógus megteremtője ismert). Az egyházi zsarnokság ellen felkelve, áthágta az országbékét, 1522/23-ban a birodalmi lovagokkal Trier ellen vonult (hogy megszerezze a választófejedelemséget), de a sváb szövetség fejedelmei szétverték csapatát, maga is a csatában halt meg.

Az akadémikus és egyházi körökben már nagy hírnévre szert tett teológus, Johann Eck tűnt a legalkalmasabbnak a hercegi kérések tolmácsolójaként a pápai udvarban. 1523. február 12-én indult Rómába a hercegi instrukciókkal és ottani tárgyalásai során is levelezésben állt a bajor fejedelmekkel. Pohl összehasonlította a fejedelmi instrukciókat azzal, amit Eck a pápának előadott. Ebből kitűnik, hogy a kérések tartalmát illetően semmin sem változtatott.⁵⁹ Sőt az eredeti kérések⁶⁰ mellé csak Eck diplomáciájának köszönhetően került még hozzá Ferdinánd főherceg „török-tercét” lekoppintva a „török-ötöd” (Türkenquint), amelyet 1523. június 4-én VII. Kelemen bullában engedélyezett a bajoroknak. Ebből az adófajtából befolyó pénz nemcsak a török, hanem mindenki ellen felhasználható volt, aki a katolikus egyház ellenségének minősült.

Az 1523. június 12-i bulla hanyag és heretikus klerikusok ügyében hat apátot és két kanonokot (Stiftsdekan) bízott meg az igazságszolgáltatással. Ez a bírói fórum püspöki hozzájárulás nélkül büntethetett. A hercegek egyedül azt fájlalták, hogy nem sikerült egy állami befolyás alatt álló vizitációs küldöttséget engedélyeztetni. 1526-ig azonban több olyan engedményt kaptak, amelyek az egyház fölötti mind fokozottabb ellenőrzésre hatalmazták fel a bajor államot. 1523–25 között létrejött egy hivatal, amely az egyházi fejedelmek udvartartását ellenőrizte. Szintén ekkor sikerült kivívni a pápánál egy olyan hatáskörrel rendelkező világi bíróság jóváhagyását, amely az egyháziak nagyobb bűncselekményeit javadalmaiktól való megfosztással, lefokozással vagy kiutasítással büntethette.⁶¹ Mivel a privilegium egy passzusa alapján a hatalmaskodó apátokat is joguk volt a hercegeknek letenni, ezzel a fejedelmek az egyházi hivatalba ültetendők megválasztási folyamatára is nyomást tudtak gyakorolni.⁶²

Eck ügyes diplomáciájának köszönhetően a „privilegia immunitas és fori”-ba beavatkozással az egyház erős függésbe került a tartományuraktól, és így a territórium egységesedésében nagy szolgálatot tett. Az egyház feletti fejedelmi hatalom elismerését egy újabb reformkonventen, a regensburgi gyűlésen ismerte el az érsekség.

A Regensburgi Konvent (1524. június 27.–július 7.) és a második vallási rendelet

Miután a wormszi ediktumot birodalomszerte csak részlegesen hirdették ki, Campeggio pápai legátust a bajor fejedelmek egy újabb reformkonvent összehívásának szükségességéről győzték meg. A regensburgi gyűlés engedélyezését ő eszközölte ki VII. Kelemennél.⁶³ Az indoklásban ismét a reform ügye és a katolikus fejedelmi erők hitharcba való bevonása szerepelt. A résztvevők (IV. Vilmos, X. Lajos, Johann Eck, Campeggio legátus, a tridenti érsek, mint Ferdinánd főherceg kancellárja, és a salzbur-

59 POHL 1972. p. 72.

60 (Uo.) Tartalmát a következő pontokban lehet összefoglalni: a hercegek alakíthassanak egy prelátsókból álló vizitációs küldöttséget, amely a klerikusok polgárjogi- és bűnügyeiben a büntetés-végrehajtást meghatározza

1. a laikusok polgárjogi ügyekben nem az egyházi bíróság alá tartozzanak

2. az Ingolstadti Egyetemnek több teológusra van szüksége

3. a müncheni ágoston rendi kolostort válasszák ki a rend szászországi megyéjéből

61 POHL 1972. pp. 78–80.

62 Uo.

63 POHL 1972. p. 93.

gi püspök), tehát Ausztria, Bajorország és Salzburg szerződést kötöttek a wormszi ediktum feltétlen végrehajtására. Az alattvalók zavargásai esetére kölcsönös katonai segítségnyújtást ígértek egymásnak, és az új tan elhárítására egy sor előírást hoztak. A határozatok tartalmilag az eddigiekhez képest két új ponton bővültek. Az érsekség elismerte a világi fejedelmek beavatkozási jogát az egyházi személyek visszaszállásába, és elrendelte a Wittenbergi Egyetemen tanulók visszarendelését szülőföldjükre.⁶⁴ Figyelmet érdemel még az ötödik és hatodik rész, amely a könyvnyomtatás ellenőrzésének gondolatát veti fel. Konkrét megszorítások helyett azonban véghezviteléről csak ennyi áll a rendelkezésben: „mit vleiss examiniert werden sollte.”⁶⁵ Innentől számíthatjuk tehát a cenzúrázás körvonalainak kirajzolódását.

Az egész német egyházra nézve ez az egyezés nem hatott különösen, de a bajor hercegek kívánalmaikat teljesülni látták benne. Domináns szerepük a nyitóbeszédükből, a regensburgi egyezés kihirdetéséből, és a reformszabályzatok megfogalmazásából is kiviláglik.⁶⁶ Miközben a bajor fejedelmek a wormszi ediktumban foglaltaknak az érvényszerzésén munkálkodtak Habsburg Ferdinánddal egy asztalnál ülve, ezzel egyidőben – kétszínű módon – Ferdinánd főherceg háta mögött viszont a protestáns Ferdinánd-ellenes érdekszövetségben is részt vettek. A regensburgi gyűléssel párhuzamosan megtartott heidelbergi fejedelmi napokon ugyanis jelen volt, hercegi megbízásból, Leonhard von Eck. Heidelbergben a négy rajnai választófejedelem egy „fejedelmi lövészet” eseményének ürügyével gyűlt össze, hogy tanácsot tartsanak Ferdinánd főherceg római királlyá választása ellen. Innentől volt meghatározó a bajor politikában az a kettősség, mely szerint vallási egységet képezve a Habsburgokkal egyrésztől támogatta őket, de a három oldalról körülzáró szomszéd ellenében azért tagja lett a protestáns irányultságú fejedelmi szövetségnek is.⁶⁷ Az államérdekeknek mindent alávető, tehetséges, dör-

64 KOPFMANN 2000. p. 25.

65 „szorgalmasan kellene végezni/kivitelezni.” POHL 1972. p. 95.

66 Ezek nyelvi kifejeződéseit idézi POHL 94 p. 94.

67 A bajor területiális állam és a Habsburgok pozíciója és céljai közötti ellentét olyan mélyreható volt, hogy nem lehetett az egyházi célok szolidaritása alapján áthidalni. IV. Vilmosban megfogant az a gondolat, hogy övé lehetne a római királyi cím az erre jelölt Ferdinánd helyett. A Wittelsbachok felemelkedése ezzel megakadályozta volna a Habsburgokat egy „monarchia universalis” létrehozásában, ill. az „Imperium Sacrum” (Heiliger Römischer Reich deutscher Nation) átváltoztatásában egy csupán öröklődő monarchiává. Miatán 1526-ban Ferdinánd cseh király lett, három oldalról fogta közre Bajorországot a Habsburg-nagyhatalom. Vilmos törekvései sikertelenek maradtak, mert a pápa közben kibékült V. Károlyal (1529 Cambria). Ferdinánd római király lett (1531. január 5.). Röviddel ezután csatlakozott Bajorország Saarfeldenben a protestáns fejedelmek ún. schmalkaldeni szövetségéhez (1531. október 14.). 1534-ben változott a helyzet: a schmalkaldeni szövetség közeledni kezdett a császárhoz és ha Bajorország nem akart egyedül maradni, el kellett ismernie Ferdinándot mint német királyt. De a császárhoz való közeledésre ösztönözték érdekei is. Az 1530-ban csak három évre kapott vámprivilegiumot meghosszabbíthatta a császár határidő nélküli időtartamra. Felkínálta Ferdinánd egyik lányának, Annának a kezét a bajor trónörökösnek, Albertnek, ráadásul Ferdinándhoz való közvetítő szerepét is felajánlotta. A tárgyalásokat Eck bonyolította le, aminek következtében létrejött Linzben a fent említett pontokat rögzítő szerződés (1534. szeptember 11.). A linzi szerződés azonban még messze nem jelentette a bajor hercegek lemondását a korábban kötött Habsburg-ellenes kapcsolatokról. Bár az 1546-os augsburgi titkos szerződésben a császár ismét előnyökkel kecsegtette a bajorokat, ha a protestáns szövetség elleni háborújában segítik. Ennek fejében Neuburg-Pfalz grófságát és a pfalzi választófejedelemi címet ígérte. A harcban Bajorország pártatlan maradt. Az ingolstadtai vár előtt néztek farkasszemet két héten át a császári és protestáns csapatok. A schmalkaldeniek megbénítva érezték magukat a bajor semlegességtől, nem támadták meg Ingolstadtot, csak 3000 golyót lőttek felé, majd visszavonultak. Az Elba melletti

zsólt tanácsnok, Leonhard von Eck volt a diplomáciai bravúros helyzetek kivitelezője, akiről részletesebben a parasztháború kapcsán szólunk még.

Visszatérve a regensburgi egyezésre, a reformstatutumok végrehajtását a fejedelmi érdekeknek megfelelően már állami és egyházi hivatalok alá helyezték. Az egyezésnek V. Károly is örült, aki 1524. október 31-i írásában ezt tudatta a résztvevő fejedelmekkel.⁶⁸ A továbbiakban a határozatok érvényre juttatásának útját nyomon követve a püspökök egyházi kerületeikben kísérő rendelettel hozták nyilvánosságra a reformstatutumokat, Ferdinánd főherceg, Lang kardinális (a salzburgi érsek) és a bajor fejedelmek pedig egy-egy vallási rendelettel léptették életbe. Elsőként Ferdinánd adta ki a rendeletét (1524. szeptember 1.) az osztrák örökös tartományban és Württembergben.⁶⁹ Matthäus Lang érsekségében 1524. október 5-én adta ki a regensburgi pontokat. Mindkét rendelet szinte szó szerint vette át a regensburgi egyezésben megfogalmazottakat. A bajor tartományi jogba a második bajor vallási rendelettel léptek hatályba a regensburgi gyűlés határozatai. Ezt három önálló szövegtestben fogalmazták meg (az első volt a tulajdonképpeni második vallási rendelet a „Lanndpot imm Herzogtumb Obrn unnd Nydern Bayrn” a második az 1521. június 8-i wormsi edictum szövege, és a harmadik az 1524. július 7-i regensburgi reformszabályzat), amely többszöri nyelvi finomítás után harminckilenc oldalas lett. Nagy terjedelme miatt ezt csak belső használatra adták ki a hivataloknak, kolostoroknak, plébániáknak, de a teljes szövegnek a lényegi részét az ún. „Lanndpot”-ot plakátformában, tehát nagyméretű egyoldalas lapként is kinyomtatták és ezt nyilvánosan kifüggesztették a városkapukra, templomajtókra, fogadók bejárataira. Így a második bajor vallási rendelettel egy tartományi törvény lépett életbe, amely a tiltott lutheri tanokat részletesebben definiálta. A dokumentum azzal kezdődik, hogy az eretnek prédikációk, röpiratok Németország területén nagy tévhitet, felháborodást, ellenszenvet, panasza okot adó, tűrhetetlen hűtlenséget, bosszúságot és kétségbeesést váltottak ki. Ezen nyugtalanságok elkerülése végett adott ki a császár és a pápa rendeleteket. Abból a felismerésből, hogy ezen eretnek tanok csak komoly büntetéssel írthatók ki, a regensburgi gyűlés hatékony ellenintézkedéseket írt össze. Mindez természetesen az alattvalók anyagi és lelki javát hivatott szolgálni. Ezután a regensburgi egyezés főbb pontjai következnek:

1. Tilos az eretnek prédikáció. Ezt a papok lelkiismeretes ellenőrzésével lehet megakadályozni. A papjelöltek felszentelési elővizsgáztatását az illetékes püspöki hivatal végzi, különben ezen jog gyakorlásában a világi és egyházi hatalom egyenlő jogállásúnak tekintendő.
2. A regensburgi reformszabályzat az egész papság számára érvényes.
3. Szigorúan büntetendő a hagyományos egyházi szokások és szabályzatok áthágása (pl. böjt).
4. A szökött papokat és szerzeteseket megbüntetik és száműzik az országból.

mühlbergi csatában aztán döntő vereséget szenvedtek 1547 elején. Münchenben hamarosan belátták, hogy a választófejedelmi tisztség elnyeréséből semmi sem lesz és a neuburgi földdarabkáért is oly nagy összegű kárpótlást kért a császár, amit képtelenség lett volna behajtani. IV. Vilmos habsburgellenes politikai hangulatban hunyt el. (LUTZ 1966. pp. 312–320.)

68 KOPFMANN 2000. p. 25.

69 1519-ben Habsburg közigazgatás alá került, mert Ulrich von Württemberg a birodalmi békét áthágva megtámadta Reutlingent, erre a sváb szövetség a bajorokkal az élen elfoglalta az egész területet és 1534-ben térhetett csak vissza Ulrich mint Ferdinánd hűbérese.

5. A könyvek, mindennemű írások és képek adásvétele és nyomtatása állami cenzúra alatt áll.
6. Tilos bajor diákoknak Wittenbergben tanulni, az ottaniaknak három hónapon belül vissza kell térniük Bajorországba.
7. A fenti parancsok végrehajtására biztosokat neveznek ki, a büntetés a wormsí határozatok alapján hajtandó végre.
8. A Regensburgban összegyűlt hatalmak közül egyik sem ad menedékjogot a száműzötteknek.⁷⁰

A rendeletet megszegők büntetéseként a rendelet ismét előírta elfogatásukat és a hercegnek való esetjelentést, aki a büntetés mértékét és formáját maga akarta megválasztani az egyedi esetektől függően.

A rendelet hangneme ugyan élesebb, mint az elsőé, de indoklását tekintve ugyanazokat a politikai-szociális érveket soroltatja fel, mint 1522-ben. A teológiai szempontokat tehát meghagyta a herceg a teológusoknak, az alattvalók széles tömegei számára a hit nem képezhetette megfontolás vagy alku tárgyát, a jól bevált hagyományok követésében a fennálló hatalmi rend védelmét látták. Nem mellékes ugyanakkor a katolikus hiten maradt teológusok publicisztikai aktivitása sem. Csipkelődő, antilutheránus karikatúrák, versek, brosúrák, plakátok kerültek ki a katolikus teológusok tollából. Ezek közé tartozott Johannes Cochläus (1479–1552), a strasbourg Thomas Murner (1475–1537) és Christoph von Schwarzenberg a müncheni udvarmester, akinek apja, Johann Bambergben viszont evangélikus hívőként ismert. A legnépszerűbb antilutheránus népi íróként a ferencesrendi Kaspar Schazgert tartják számon.⁷¹

VALLÁSI ÉS SZOCIÁLIS ZAVARGÁSOK AZ 1520-AS ÉVEKBEN

A vallási zavargások alatt ebben a fejezetben az evangélikus tanok elfogadói közötti hatósági beavatkozások útját követjük nyomon, majd a bajor újrakeresztelők esetével is foglalkozunk. Elsőként azonban mint széleskörű, háborúba torkolló mozgalmat, a parasztháborút néznénk meg. Bajor földön nem beszélhetünk parasztháborúról, de kisebb megmozdulásokról igen. Ebben az alfejezetben azt vizsgálom, hogy ezek miért nem váltak olyan szervezett, kiterjedt mozgalmá, mint pl. a szomszédos svábok, tiroliak körében.

A parasztháború és a bajorok

A parasztháború legkeményebb megtorlását a Sváb Szövetség hat tagú haditanácsának egyik tanácsosa, Leonhard von Eck⁷² (1480 Kehlheim – 1550 München) szorgal-

70 KOPFMANN 2000. pp. 67–68.; POHL 1972. pp. 102–103.; METZGER 1980. p. 92.

71 ROEPKE 1972. p. 18.

72 A központi hivatalok kiépítésének első bajor kezdeményezője, az Ingolstadt Egyetem támogatója. IV. Vilmos számára a római királyi cím megszerzésére kitűző törekvések irányítója. Az itálra kivetett pótdíjjal és rendszeres adókkal – mint állandó jövedelmi forrással – visszaszorította a rendek belsőlehetőségeit a politikába és előkészítette a koraabszolutisztikus centralizmust. A protestáns

mazta, aki 1512 óta állt a bajor hercegi udvar szolgálatában és aktívan alakította a hercegi politikai gondolkodásmódot. Eck a lutheri tant kizárólag politikai oldalról közelítette meg. Az egyházi uralom elleni támadásokat úgy tekintette, mint amely a világi hatalmat is szükségképpen veszélyezteti. Az 1522-es Sickingen-féle lovagi támadásnál kialakított véleményét – mely szerint a lutheri tanok rebelliót és zavargásokat támasztanak –, csak megerősítette a nürnbergi polgármestertől, Christoph Kresstől 1523-ban megszerzett újonnan megjelent lutheri kiadványt: „Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr gehorsam schuldig sei.”⁷³ Eck 1523. március 20-i óvvaintó levelében IV. Vilmosnak idéz Luther eme írásából, aki Bajorországot is többek között a tirannusok közé sorolja. Ebben a röpiratában Luther céljaként jelöli meg, hogy az alattvalókat a felségük ellen indítsa.⁷⁴ Így Eck a parasztfelkelés okait is kizárólag az új tanban látta.

Hozzá hasonlóan vélekedett a teológus Johann Eck is, aki a parasztháborút úgy nevezte, mint „a lutheri magvetés gyümölcsét.” Mindkét Eck szerint a felkelők az ország politikai és vallási ellenségeként a törökökkel egy kalap alá vehetők. Leonhard von Eck Vilmos hercegehez írt 1525. március 3-i levelében elítélte az értelmetlen és pokoli parasztokat, akiket a legkegyetlenebbül ki kell irtani. Ecket extrém felfogásával a parasztok legkérelmezhetlenebb ellenségeként tarthatjuk számon, akihez nem volt hasonló sem a fejedelmek között, sem a katolikus táborban.⁷⁵

Ha a bajorországi parasztok elégedetlenségüknek adtak hangot, azt Eck tanácsai nyomán erődemonstrációval rögtön letörték a hercegek. A hercegi ügyintézők jelentéseiből kiderült, hogy főképp a peremterületeken, 1525 folyamán Bajorországban is voltak zavargások. Egy tipikus példa Pfarrkirchen esete, ahol a parasztok vadászati jogot követeltek és emiatt törtek ki megmozdulások. A hercegi hivatalnokok azonnali beavatkozása azonban még meg tudta előzni a felkelést. Traunstein akkor lázadt fel, amikor salzburgi parasztok nyomultak be és állították maguk mellé az ottaniakat, így a sváb szövetségnek kétszer is be kellett avatkoznia, míg rendet tudott teremteni.⁷⁶ A négy főkolompot azonnal elfogták, és a kihallgatási jegyzőkönyvet Münchenbe küldték. A válaszlevélben a lázadók megkínzását és lefejezését adták parancsba.

A legveszélyeztetettebb a felső-bajor peremterületen húzódó sáv volt: Landsberg, Friedberg, Starnberg, Weilheim, Rauhenlechsberg, Schongau, Murnau, Tölz és Aibling, amely mind határos volt a felkelő Allgäi-jjal, itt mégsem kapott lángra a mozgalom. Az intenzív megmozdulásokkal határos területeken a hercegek ugyanis készültséget rendeltek el már 1525 elején. Ezen területekre tanácsosokat küldtek, hogy a parasztokat különösen jól felügyeljék. Az állandó felügyelet hatásosnak bizonyult.

és a Habsburg-párt közötti ügyes lavirozással megalapozta Bajorország mint legfőbb katolikus ország hatalmi állását a halála után következő évtizedekre.

73 „A világi felsőbbiségről, hogy meddig tartozik az ember neki engedelmességgel”

74 METZGER 1980. p. 91. idézi a szöveget: „die Fürsten, die er seine Junkern, Narren, Böswicht und Unchristen schilt, und auf das allerhöchst ausrichtet (...) wenn ein frommer verstendiger Fürst sei, so sei es der größten Wunderzeichen eins, das Gott thun möge (...) Tyrannen sind sonderlich Meißen, Bayern und in der Mark (...) und steht darauf, die Unterthanen wider ihre Obrigkeiten zu bewegen”

75 METZGER 1980. p. 106. Szász Frigyes halálos ágyán állítólag megkérdezte, hogy vajon Isten a paraszton keresztül a fejedelmek bűneit akarta-e megbüntetni. Pfalzi Frigyes lelkiismereti megfontolásból beleegyezett bizonyos engedmények tételébe. (RIEZLER 1899. p. 120.) Johann Eck sajnálta a szerencsétlenséket és remélte, hogy Isten megbocsát a megtévesztetteknek.

76 POHL 1972. p. 118.

A bajor parasztok hűségének legismertebb esete, amelyről minden bajor történelmi könyv beszámol, az volt, amikor az alsó-alföldiek átkelve a Lechen megtámadták Steingaden kolostorát. Felégették és megpróbálták a bajor parasztokat is a maguk oldalára állítani. Köckeritz vadászmeister jelentése szerint, ami autentikusnak tekinthető, május 13-án Peißenbergben kétszázötven bajor paraszt gyűlt össze felfegyverkezve, hogy a benyomulóknak elzárják az útját. A württembergiekhez közben eljutott a hazai parasztok leverésének híre. Így miután a bajorok csatlakozását illetően is csalódtak, nem maradt más számukra, mint a visszavonulás.⁷⁷

Északon az eichstätti parasztfelkelés fenyegette Dietfurt, Riedenburg, Vohburg és Ingolstadt környékét a továbbterjedéssel. A forrongó hangulat lehűtésére száz lovas és háromszáz íjászt küldött a herceg az eichstätti püspöknek, hogy vesse be őket a térségben.

Salzburgban 1525. május 25-én tört ki a felkelés, amikor egy papot, két parasztot kiszabadított a börtönből, de elfogták őket és kivégezték. A felkelők a szabad prédikáció mellett gazdasági könnyítéseket követeltek.⁷⁸ A sváb szövetség élén szintén a bajorok küldték a legnagyobb sereget az elfojtásra, de ezúttal olyan megfontolás is szerepet játszott, hogy megszerezzék a segítség fejében Ernst hercegnek a salzburgi segédpüspöki állást. Ezt végül nem sikerült elérni, de kilátásba helyezte a zavargásokat lezáró 1525. augusztus 31-i szerződés, bizonyos feltételek mellett.⁷⁹

A parasztháborús hercegi politikában tökéletesen érvényesültek Eck tanácsai és módszerei, bár a parasztmegmozdulások kiterjedésének hiánya mögött még más okok is meghúzódnak. A hercegi intézők esetszemléletre történő kiküldése feltehetően nem tudta volna az indulatokat lecsillapítani, ha azok elszabadulnak, de még a kihirdetett körlevelek ígéretei sem segítettek volna. Az ilyen hercegi írásokban ugyanis leírták, hogy milyen pusztítóak és értelmetlenek a paraszti felkelések, és felszólították a helyieket a szülőföldhöz való hűség megtartására, miután ez a rablótámadások elől menedéket nyújtott a múltban.⁸⁰ Tehát még a hercegi propaganda sem fogadható el fő magyarázatként, hogy miért nem keltek fel a bajor parasztok. Pohl Vogt-ra⁸¹ hivatkozva az erős bajor hercegi uralomban látja az ország különállását. Ugyanakkor mindketten elismerik a bajor parasztságot jobb gazdasági, társadalmi helyzetét, amely azonban kevesebbet nyomott a latba. Sokkal inkább a kormányzat erős felügyelete akadályozta meg az parasztszervezetek átterjedését.

A 16. század első felében, miután a rendek veszítettek hatalmukból, új kapcsolatba kerültek egymással a parasztságot és földesurakat. Pénzügyi, gazdasági és politikai megfontolásból a tartományurak egy teljesítőképes parasztság fenntartásában voltak érdekeltek, amely érdekek megvalósítása összefüggésben állt a közigazgatás differenciáltabb kiépítésével. Ebben az időszakban indult meg ugyanis a földesúri viszonyok beépítése a fejedelmi állam közigazgatási szervezetébe. A bajor földesurak megtartották társadalmi helyzetüket, miközben a földesúri viszonyok kevésbé személyes jelleget kezdtek ölteni. A középkori-földesúri közösségi viszonyoktól mentes vidéki község újabb típusa kez-

77 HUBENSTEINER, BENNO: *Bayerische Geschichte* 1992. p. 212. (továbbiakban: HUBENSTEINER 1992)

78 RIEZLER 1895. p. 132.

79 POHL 1972. p. 129.

80 POHL 1972. p. 148.

81 Uo. (VOGT: Bauernkrieg)

dett kialakulni, amely közvetlenül állami-tartományúri felügyelet alatt állt és a helyi ügyekben saját közigazgatással rendelkezett. A hercegi közigazgatási szervezet kiépítése ezt a folyamatot csak még inkább előre lendítette. Döntő jelentőséggel bír emellett, hogy a hercegek a maguk és az alattvalóik között fennálló közbenső lépcsőfokokat (hivatalokat) majdnem teljesen beépítették az államszervezetbe. Ezeken túl a tartományi törvényszék, amely továbbra is a régi uralmi formákra épült, a parasztnak kielégítő jogvédelmet nyújtott. A parasztháború korában tehát az alsó-ausztriai, sváb, frank területekhez képest Bajorországban egy sokkal modernebb állam állt fenn. Egy további előny a parasztság számára abban rejlett, hogy a bajor nemességre jellemző volt egyfajta egyszerű, népies gondolkodásmód, amely fokozottabb összetartozási érzést váltott ki az alsóbb néprétegekkel náluk. Ugyanakkor nem volt a parasztsággal szemben egy egységes, zárt uralkodó réteg, mert igen különbözőek voltak a földesúri jogok és viszonyok.⁸² A tartományi rendek és a tartományúr, illetve az egyház és nemesség politikai egyensúlya érvényesült, amely nem engedte az alsó néprétegeket az egyéni érdekekkel szemben kiszolgáltatni úgy, mint ahogy ez a kisebb territóriumokban tipikus volt.

A kevés vásároshely a népsűrűség egyenletesebb, így előnyösebb megosztásához vezetett. Előnyös gazdaságföldrajzi helyzetüknél fogva a paraszton lecsapódó hátrányos gazdaságpolitikai intézkedések nem hatottak rájuk olyan erővel, mint máshol. A bajor parasztnak különleges joga volt még a korlátlan fa- és legelőhasználati jog.⁸³

Összefoglalva tehát, hogy miért nem fogtak fegyvert a bajor parasztnak uraik ellen, elsősorban egy modern territóriumú állam kiépülésével magyarázható. Bár Leonhard von Eck a lutheri tanok lényegét a rebellióval azonosította és többszörösen igazolni látta véleményét, ez mégsem megfelelő magyarázat a parasztnak „hűségére”, mivel parasztmegmozdulások jóval az új tan terjedése előtt is előfordultak, mint pl. Bajorországban 1486-ban.

Luther elhatározta magát a parasztnaktól, továbbá Sickingentől, Huttentől és mindenkitől, aki kard által akart győzni. „Úgy hitte, további győzelmeket ért volna el, két vagy három év alatt 'ököl' nélkül, fegyverek nélkül, ha nem keresztezik útját szertelenek, tébolyultak.”⁸⁴ Más volt viszont a hozzáállása a bajorországi evangélikusüldözések megítélésében. A hitükért meghurcoltakat, kivégezettek a protestáns történetírás Luther nyomán mártírokként kezeli.⁸⁵ Ismét másképp ítélte meg Luther az újrakeresztelők mozgalmát (akiket fanatikusnak tartott), amely Bajorországban is tért hódított 1527 után. Vizsgáljuk most meg ezeket az irányzatokat, de ne Luther szemszögéből, hanem a történelmi tények oldaláról!

Lutheránus-üldözések

Eddig többek között azt vizsgáltam, milyen döntéseket hozott a politikai elit (hercegek, tanácsadók, teológusok) a katolicizmus mellett. Most azt nézzük meg, hogy a pápától nyert privilégiumokkal milyen büntetésekkel akadályozta meg az egyes alattvalók

82 POHL 1972. p. 193.

83 Uo.

84 FRIEDENTHAL, RICHARD: *Luther élete és kora*. München, 1967. p. 514.

85 ld. ROEPKE: *Die Protestanten in Bayern*.

életében a reformációs hit terjesztését és gyakorlását. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kezdeti bajor „protestantizmus” messzemenőleg nem volt egységes, többféle irányzat. Lutherhez képest radikálisabb gondolatkörök is befogadóközegre találtak. Mivel 1527-ig a kormányzat is egy kalap alatt lutheránusoknak hívja a rendeletmegszegőket, az egyszerűség kedvéért mi is átvesszük ezt a megjelölést.

A pápai engedélyeknek köszönhetően a hercegek közvetlenül maguk járhattak el a lutheránusokkal szemben. Az új tanok követőinek üldözése, meghurcolása már az első vallási rendelet után megindult.

Az elsők között, akikkel meggyűlt a hatóság baja, az ingolstadti rendbontók szerepelnek. Egy szövölegény, akinek nem tudjuk a nevét, a Szt. Sebestyén-templom előtt hirdette a lutheri tanokat, őrizetbe vették és az ítélet szerint el kellett hagynia Bajorországot.⁸⁶ Jakob Dachsert, aki ingolstadti pap és magister volt, börtönbe vetették, mert Luther írásairól vitatkozott. A kihallgatási jegyzőkönyvet elküldték Vilmos hercegnek, aki erre őt kiszolgáltatta az eichstäti püspöknek. Ehhez hasonló feljegyzések tucatjait őrzik a jegyzőkönyvek. Ingolstadtban volt egy kiemelkedő eset, amely hosszú időn át a közérdeklődés középpontjában állt.

Arsacius Seehofer müncheni polgárcsaládból származott. 1521-ben Wittenbergbe ment tanulni és ott az új tanok lelkes követője lett. Három rajongással teli levele maradt fenn az utókor számára, amelyben otthoni barátainak ír Melancthonról, és Lutherről. Seehofer Wittenberget új Betlehemnek nevezi, ahol „Krisztus másodsorra jött a világra.” A megigazulásról és a miséről úgy ír, mint ami a pápai elferdítés után most a sok sallangtól megtisztítva visszatér eredeti értelemébe.⁸⁷ Hazatérve az ingolstadti egyetem magistereként tizenkét diákkal megalakította a „Natio Bavarica” közösségét. Amikor előadásából és beszédeiből kitűnt szimpátiája Luther iránt, feljelentette az egyetem. A jelentés a hercegi udvarba került, amely szerint a kihallgatáskor visszavonta nézeteit. Leonhard von Eck tanácsára száműzték az etтали kolostorba, ahol öt évet töltött. Onnan kiszabadulva Augsburgban, majd Württembergben lett evangélikus lelkész és tanító.⁸⁸ A Seehofer-ügy akkor kavarta fel a kedélyeket, amikor a bajor nemesasszony, Argula von Grumbach nyilvánosan állást foglalt a fiatal lutheránus magiszter mellett. Az ingolstadti egyetem eljárás módjától felháborodva két nyílt levelet írt, egyet Vilmos hercegnek, egyet az ingolstadti professzoroknak. A dáma az illetékeseket, mint testvéreit szólítja meg Krisztusban, és elnézést kér, amiért nem tud hallgatni, de szerinte a magiszterrel igazságtalanságot követtek el, mert mindenféle vita nélkül kényszerítették a szent evangélium megtagadására. A herceget alázatosan kéri, hogy álljon ki az igazság mellett Seehofer oldalán, a teológusokkal azonban élesebb hangnemben beszélt. A legenda szerint Johann Ecket is kihívta vitázni, de a teológus csak egy rokkát küldött vissza neki válasz helyett.⁸⁹ Argula nézetei nyomtatásban országszerte elterjedtek, de az igazságérzetével csak kivívta a sorsot maga ellen. Férje elvesztette hercegi intézői állását, és 1530-ban elhagyták az országot. Társadalmi pozíciójuk biztosan kihatással volt a hercegi végzésre, ugyanis a száműzetés más esetekben mindig csak a nézetek nyilvános visszavonása után járt.

86 POHL 1972. p. 83.

87 ROEPKE 1972. p. 18.

88 Uo.

89 ROEPKE 1972. p. 19.

A hercegi igazságszolgáltatással Wolfgang Ruß neuöttingi segédlelkész is összeüt-közésbe került, amikor 1522-ben az igaz evangéliumról prédikált. Ezeket a prédikációit Hans Schoebser 1523-ban kinyomtatta, amiért kiutasították az országból. Szintén ebben az évben fogták el Luther útikísérőjét, Leonhard Reifet, amikor szülővárosának ágostonrendi kolostorába betért, kalodába zárták.

Képzett ferences rendiek között többen akadtak, akik bibliaismerő parasztnak vagy kézművesnek adták ki magukat, hogy a közemberek bizalmát megnyerjék. A müncheni születésű Hans Rut, ulmi szerzetes is ilyen taktikát választott, aki 1522–23 között prédikált szülővárosában. A hercegi elfogatás elől Zwickauba menekült. Ott Johann Locher álnéven forradalmi röpiratokat nyomtattatott ki, melyekből párat Münchenbe küldött. A már említett halálraítélt pékinas is közvetve az ő tevékenységének köszön-hette halálát.⁹⁰ A lefejezéséről szóló beszélgetés viszont végzetesnek bizonyult egy ke-reskedő sorsára nézve.

A müncheni Rindermarkton⁹¹ az ismert Bernhard Dichtel 1524. december 24-én Nürnbergbe (ahol patriciusokkal állt rokoni, baráti kapcsolatban) tartott és útközben betért a pfaffenhofeni fogadóba, ahol találkozott az ingolstadi jogprofesszorral, Franz Burkharddal, és vacsoránál vitába bocsátkozott vele a vallási megújulásról. Burkhard mellékesen megjegyezte, hogy javaslatára fejezték le a müncheni pékinast és a további-akra nézve is kívánta az e fajta eljárásmódot a lutheránusokkal szemben. Erre Dichtel felháborodva így válaszolt: „Ja, wenn die Köpf »wieder wüchsen wie die Krautköpf«!”⁹² Aztán a lutheri tanok mellett érvelve még arra is fogadni mert, hogy még a hercegek is meggondolják magukat, ugyanis hiába küldték ki a regensburgi artikulusokat, azok a papok között is csak gúny tárgyát képezi.⁹³ Burkhard feljelentette Dichtelt a fogadóban elhangzott beszélgetés tanúira hivatkozva. Leonhard von Eck pengellérre állíttatta, és a sólyomvárba hosszú rabságra íteltette. Eck javaslatában még az is szerepelt, hogy az arcát és homlokát meg kéne égetni Dichtelnek, de ezt a herceg nem hagyta jóvá. A rab-ságban megtörve visszavonta nézeteit (1525. február 13.), így Philip, badeni örgróf és a családja kérésére ezer Gulden pénzbírság fejében szabadon bocsátották.⁹⁴

A lutheri tanok elfogadásának két főbb megnyilvánulása a börtönbe nem tartása és a két szín alatti áldozás volt. Ezen vétségek gyanújával került a herceg elé az augsburgi Jerg Rogl esete, aki a liechtenbergi kastély birtokosa is volt egyben. Ott látta vendégül Ludwig Hetzert, a későbbi augsburgi újrakeresztelők egyik fő alakját. A herceg nevében Leonhard von Eck felhatalmazta Kölner titkárt, hogy fogja el Roglt, feleségét és Hetzert, és minden németül írt könyvet foglaljanak be, majd küldjék Münchenbe. A házaspárt különválasztották. A férfit a sólyomvárba zárták.

Hetzernek még az elfogatás előtt sikerült elmenekülnie. A házaspárt először szám-űzték jószágvesztés mellett, de miután megesküdtek a későbbiekre nézve, hogy betart-ják a hercegi rendeleteket, visszakapták javaikat Liechtenberggel együtt. Kétezer Guldent kellett fizetniük bírságként.⁹⁵

90 ld. fent 18. o.

91 A marhapiac még ma is ismert piaca Münchennek, a Viktuarienmarkt mellett.

92 „Igen, ha a fejek úgy nőnének újra, mint a káposztafeje!”

93 RIEZLER 1895. p. 111.

94 ROEPKE 1972. p. 20.

95 METZGER 1980. p. 95.

A lutheri tanok még a hercegi udvarban is terjedtek. Szinte az egész müncheni „szó-
rakoztatóipar” evangélikus lett. Az éles eszű udvari bolond Löffler, Ludwig Senfl, az
udvari komponista bizonyítottan evangélikus hitű volt.⁹⁶ Az udvari trombitás, Erhard
Gugler minden figyelmeztetés ellenére sem hagyott fel az evangélikus tan melletti propa-
gandával. Amikor egy traktátust védelmébe vett, amely kétségbe vonta Krisztus je-
lenlétét az oltáriszentségben, elvesztette állását mindamellett, hogy a sólyomvárba zár-
ták. Csak 1525-ben engedték szabadon családja könyörgő kérésére azzal a feltétellel,
hogy „von Stund an aus der Stadt München und aus den Ländern der beiden Herzöge
sich zu entfernen und sich denselben die Zeit senes Lebens auf zehn Meilen Wegs nicht
zu nähern.”⁹⁷

Mások nyilvánvalólag jobban tudták palástolni meggyőződésüket, és a hercegi ud-
var zsongásában vagy meggondolták, mikor-mit mondanak, vagy önként elhagyták az
udvart, ha lehetőség adódott másnak a szolgálatába állni.

A lutheránusok elleni kezdeti büntetések közül minimum négy halálos ítéletről⁹⁸
van forrásos bizonyíték, de pontos számukat nem tudjuk. Az itt említett esetek végki-
menetele tehát tipikusnak mondható: börtön, esetleg egy kis kínzás, míg a vádlott
visszavonja nézeteit, aztán pénzbírság mellett kiszabadul és vagy száműzik a fejedelem-
ségből, vagy megesküszik a hercegi rendeletek betartására.

Csak ritkán fordult elő, hogy Leonhard von Eck a hercegeknél ne a halálos ítéletet
követelje, és még ritkábban, hogy kegyelemért járjon közben. Ezen kivételes esetek
közé tartozott, amikor Aventinus kiszabadítása mellett lépett fel. Bár Aventinus nem
tért át a lutheránus hitre, az „Annales ducum Baioriae” (1519–21) és a „Von den
Ursachen des Türkenkrieges” című műveiben sok ellenséget szerezve magának, éles
hangnemben bírálta a klérust. Fő művét, az „Annales”-t hercegi megbízásból készítette
és 1526-tól kezdte meg átdolgozni német nyelvre. Maga Aventinus szerint az evangéli-
um miatt történt, hogy Vilmos fejedelemségének leghíresebb (történelem) tudósát
1528. október 7-én börtönbe vetette. Ezt amint megtudta Eck (október 18.), levelében
kérte a herceget, hogy ő kezeskedik Aventinusért, csak engedje szabadon. Mindenek
előtt azért, mert ilyen tudós emberrel nem lehet úgy bánni, mint egy rossz paraszttal,
azontúl pedig a hercegi udvar hírére is rossz fényt vethet ez az eset.⁹⁹ Erre Aventinust
azonnal szabadon engedték, mire ő elhagyta a bajor hercegi territóriumot. Re-
gensburgban telepedett le, és Leonhard von Eck-kel baráti jó viszonyban maradt.¹⁰⁰

Az 1527-es év legnagyobb közérdeklődést kiváltó eseménye mégsem Aventinus, ha-
nem Leonhard Käser, az egykori weizenkircheni plébániaintéző esete volt. Käser wit-
tenbergi tanulmányai során került kapcsolatba Lutherral és elfogadva tanait ott ma-
radt. Amikor haldokló apját Bajorországba jött meglátogatni, elfogták és a passau
püspöki bíróság elé állították. Az ítélet szerint – melybe belevonták az ingolstadti és bé-
csi egyetemet is – megfosztották papi méltóságától és átadták a bajor hercegi ítélőszék-
nek. A szász választó és a brandenburgi örgróf sem tudták megakadályozni, hogy egy

96 ROEPKE 1972. p. 20.

97 „Ennél az óránál fogva elhagyja München városát és mindkét fejedelem országát, és egész életében
10 mérföld távolságra marad a territóriumtól.”

98 ZIEGLER 1993.

99 METZGER 1980. p. 84.

100 Olyannyira, hogy fiának, Oswald von Ecknek Aventinust választotta nevelőjéül, aki később a kelyhes
(reformációs) mozgalom egy vezető egyénisége lett. (METZGER 1980. p. 86.)

újabb tárgyalás nélkül kivégezzék Käsert, aki így 1527 augusztus 16-án a Schärding melletti Ingriesben máglyán végezte életét.¹⁰¹

1524 után a parasztháború miatt a szigorodó büntetőintézkedésekkel egyre gyakrabban jelentek meg a halálos ítéletek. 1527/28-ra lezárult a lutheránusok üldözésének első fázisa.¹⁰² A bajor hercegek figyelmét egy újabb hitközösség, az újrakeresztelők keltették fel.

Az újrakeresztelők és Vilmos utolsó vallási rendeletei

Az újrakeresztelők mozgalma a reformáció szórványaként jelent meg 1523/24-ben, Zürichben. A keresztelők a belső megújulásra egyedül a Szentírás igéiből és szellemiségéből kívántak eljutni. A közösségbe önkéntesen, keresztség által lehetett belépni. Az ebből következő felnőttkeresztségből adódott önelnevezésük, mint „keresztelők”, de a csoportukon kívülállók mint „újrakeresztelők” jelölték őket. Ez a hitközösség a fennálló uralmi rend mindenfajta beavatkozását kizárva, önállóan szervezte az ügyeit. A Rómaiakhoz írott levél 13. fejezetének az 1–7-ig tartó versekre hivatkozva csak olyan pontokon engedelmeskedtek az uralkodói érdekeknek, ahol ez nem állt ellentmondásban keresztény lelkiismeretükkel. Ugyanakkor az erőszaknak mindenfajta formáját elutasították, pl. a hadbahívást is. Krisztus hegyibeszéde alapján pedig elutasították az esküvést és a halálos ítéletet. Nézeteik ugyanakkor ezen pontokon kívül vezető egyéniségek köré csoportosulva nagyon különbözőek voltak. Az újrakeresztelők Bajorországban sem képeztek egységes mozgalmat.

A felnémet irányzatok általában véve a mérsékeltékhez tartoznak, amelyek nem hasonlíthatók a münsteri esethez. Itt Riezler szerint Hands Denck irányvonala terjedt el, akinek tanai nagy békeszeretetre, türelemre intettek és egyáltalán nem mondhatók a társadalomra nézve lázítónak vagy forradalomgerjesztőnek. A jegyzőkönyvekből ismert vallomásoknak nem szabad teljes hitelességet adni, mert ezeket kínzások közepette fogalmazták meg az újrakeresztelők.¹⁰³ Ugyanakkor, ha az újrakeresztelőkre, mint az egyház és az állam szétválasztójának, valamint a vallásszabadság előharcosaira tekintünk, akkor nyilvánvaló, miért sorolták be őket az ó- és újhitű hatalmak egyaránt a fennálló rend és biztonság veszélyeztetői közé.¹⁰⁴

Az újrakeresztelők zürichi üldöztetésüknek megindulása után keltek útra Dél-Németország, Ausztria, valamint a cseh és magyar területek felé. 1527 augusztusában Ferdinánd Budáról adott ki először ellenük egy általános rendeletet, amely mint „Ofener Neu-Sekt-Mandat” ismert.

A bajor udvarban ismét Eck nézetei érvényesültek, aki azért tartotta különösen veszélyesnek az új szektát, mert az a városokban terjedt. Elültette a hercegekben a félelmet, hogy a harcban jártas városi lakosok hadi szerszámok és puskapor birtokában a parasztnépséggel szövetségbe mindent a feje tetejére fognak állítani. Riezler – aki a mérsékelt újrakeresztelőkről igen nagy tisztelettel ír – véleménye alapján ezért nem vet-

101 ROEPKE 1972. p. 22.; POHL 1972. p. 202.

102 ZIEGLER 1993. p. 18.; POHL 1972. pp. 105–109.

103 RIEZLER 1899. p. 175.

104 KOPFMANN 2000. p. 34.

ték észre a hercegek az újrakeresztelők alázatosságát, békeszeretetét, erkölcsi magasságát, „akikben pedig csak az első keresztények áhított tulajdonságai keltek életre.”¹⁰⁵

A salzburgi érsek után a bajor hercegek is kiadták első „újrakeresztelkedők elleni rendeletüket” 1527. november 13-án, amelyben megparancsolják, hogy az istenkáromló újrakeresztelő tanokat hirdetőket fel kell jelenteni a tartományuraknál. Hivatkozások vannak benne a régi hit megtagadására, amely vérontást hozott a birodalomban (parasztháború). Ráadásul újonnan megjelent az a szekta, amely terjedését már a kereszténység korai századaiban is a legkeményebb büntetésekkel gátolták.¹⁰⁶ A rendelet ismét a worms-i edictumot és a regensburgi határozatot hozza fel jogalapul, majd az új, eretnek közösség híveit „boshaft, unchristlich, unmenschlich”-nek (gonosznak, nem kereszténynek, embertelennek) nevezi, de lemond tanaik további taglalásáról, nehogy felkavarják általa az „ártatlan, vallásos kedélyeket.”¹⁰⁷ Az újrakeresztelők tanainak híveire halál vár, de mindenki másra is, aki a miséről, szentségekről eltérő tanokat vall, mint ahogy azt az egyház vallja.¹⁰⁸ A rendeletet egy külön parancs mellékletében küldték el a közigazgatási szerveknek. Emellett a hercegek egy külön inkvizitori tisztséget állítottak fel „Martin Pasenseer von Isenwang” főinkvizítor személyében, akinek az lett a feladata, hogy az országban mindenütt felkutassa az anabaptistákat. A hercegi parancs szerint minden hercegi ügyintéző, bíró, hivatalnok engedelmességgel tartozott neki. 1528 februárjában a kormányzat harminckettő Gulden vérdíjat tűzött ki az újrakeresztelők fejére, a lutheránusokéra pedig húsz Guldent.¹⁰⁹

A „máshitűek” üldözése 1527/28-ban volt a legintenzívebb Bajorországban. Az elfogottakkal senkit se érintkezhetett, még családjuk sem. Általában eretnekség és lázítás vádjával mielőtt halálra ítélték az anabaptistákat, kínzásoknak és hosszas vallatásnak vetették őket alá, amivel a teológusok tanaik visszavonását remélték elérni. Az általános kivégzési módszer férfiaknál a lefejezés volt, nőknél a vízbefojtás. A rendelet kiadása után közvetlenül minden egyes esetben különös következetességgel és keményen jártak el a hercegek. Johann Eck szász Györgynek írott 1527. november 27-i levelében így írt az újrakeresztelőkről: „welcher revonciert, den soll man köpfen, welcher nit revoncirt, den soll man brennen.”¹¹⁰ Aki tehát visszavonta nézeteit, azt lefejezték, aki nem vonta vissza, azt megégették, vagyis a végkimenetele mindkettőnek ugyanaz volt.

A 16. század 20-as éveinek végén összesen kb. hetven és száz fő között lehet azoknak a keresztelőknek a száma, akiket megégették, lefejeztek vagy megfojtottak.

Ezzel a rendelettel viszont sikerült megakadályozni a hercegeknek, hogy Bajorországban újrakeresztelő-központok alakuljanak ki. Pedig Fel-Németország újrakereszte-

105 RIEZLER 1899. p. 174. „Eine besondere Gefahr der neuen Sekte fand man am bairischem Hofe darin, dass dieselbe in den Städten wurzeln: wenn die städtische Bevölkerung, die über Geschütze, Pulver, Harnische und kriegsgeübte Knechte verfüge, sich mit dem Bauernvolk auf dem Lande verbünde, dann, befürchtete man würde alles drunter und drüber gehen. (Eck) Und so blieb man ungerührt durch die Friedfertigkeit, Sittenstrenge und Demut dieser Leute, in denen doch die ersehnten Zustände der ersten Christen wieder aufzuleben schienen.”

106 KOPFMANN 2000. p. 40.

107 RIEZLER 1899. p. 190.

108 POHL 1972. p. 228.

109 POHL 1972. p. 229.

110 „aki visszavonja nézeteit, azt le kell fejezni, aki nem vonja vissza, azt meg kell égetni.” KOPFMANN 2000. p. 43.

lő-központjai a bajor határokon igencsak jelen voltak. Az újrakeresztelők Svájból Tiro-
lon keresztül jutottak osztrák és bajor földre. Ezen utóbbi két terület mindigis szellemi
összeköttetésben állt egymással. Főképp a városokban – Augsburgban, Regensburg-
ban, Passauban, Salzburgban – terjedt el a mozgalom, de 1527 végére Felső-Ausztriá-
ban már nem volt sem város, sem mezőváros, ahol átmenetileg ne telepedtek volna le
újrakeresztelők.

Bajorországban számos városból olvashatunk a forrásokban újrakeresztelőkről. Még
az első „újrakeresztelők elleni rendelet” megjelenése előtt kivégeztek Münchenben ti-
zenhat újrakeresztelőt a kortárs, Andreas Pernöder krónikája szerint. Egy fürstenfeldi
Jörg nevű vargát 1527. február 8-án égettek meg. Halála előtt szörnyű kínzásokkal pró-
bálták rávenni, hogy vonja vissza nézeteit, de meggyőződését, miszerint egyedül Krisz-
tus bocsáthatja meg a bűnt, Isten nincs az áldozáskor a kenyérben, és a keresztség nem
üdvözít, nem adta fel. Állhatatossága miatt a herceg meg akart neki kegyelmezni és
maga Vilmos is beszélt vele. Még a családját is beengedték hozzá, hátha ők meggyőzik,
de ő nem adta fel azt, amiben hitt. A jelentésben az áll róla, hogy nevetve, boldogan
ment a máglyára.¹¹¹ Jakob Wagner windachi paraszt viszont visszavonta újrakereszte-
lő nézeteit, így őt kegyes módon „csak” lefejezték 1527. november 12-én.¹¹²

Ezután jelent meg az a rendelet, aminek nyomán az újrakeresztelők felgöngyölítése
nagyobb erővel indult meg és a kivégzések száma is megnőtt. 1528 első hónapjaiban
Münchenben kivégezték a nemesi származású testvérpárt, Christoph és Augustin
Perwangert, az anabaptista-prédikátort, Hans Grintz-et, hat kézművest és három polgá-
ri származású asszonyt. Ez utóbbiak ahhoz a huszonkilenc fős anabaptista csoporthoz
tartoztak, akiket január 6-án tartóztattak le Münchenben. A közösség tagjai szinte
mind a kézművesek köréből kerültek ki. Mivel titkos összejöveteleiket a kertvárosban
tartották, „kerttestvéreknek” nevezték el őket. Az elfogottak közül huszan visszavonták
hittételeiket, amiért Pernöder, hercegi titkár¹¹³ krónikája szerint Vilmos herceg meg-
kegyelmezett nekik. További három anabaptista tanító került még ez évben a müncheni
hóhér keze alá, amiből Pohl arra a következtetésre jut, hogy a bajor újrakeresztelőknek
itt alakulhatott ki a legnagyobb közössége, amely kb. negyven fős lehetett.¹¹⁴

A hercegség más területein is felléptek újrakeresztelők. Az „Új augsburgi kereszte-
nyek” már szélsőségesebb nézeteiket tizenöt pontban fogalmazták meg. Krisztust csak
profétának ismerték el, 1529-re datálták a világ végét, és mindenkit kizártak az urba-
csorából, akinek magántulajdona volt, ők tehát a teljes vagyonközösség hívei voltak és
a többnejűséget is elfogadták. Hasonló tanokat prédikált passauai Jörg, akit Bam-
bergben égettek meg 1528 januárjában. Augsburgban összesen tizenkét újrakeresztelőt
végeztek ki, és öt szépasszonynak az arcát égették meg.¹¹⁵ Jóval több volt viszont az el-
űzöttek száma.

1527 folyamán Augsburg, szabad birodalmi város nyolc parasztot üzött el kereszte-
lő hite miatt, majd a következő évben tizenkettőt. Érdekes, hogy az eredetileg városok-
ban terjedő mozgalom a Lech menti falvakban is megvetette a lábát. Talán az

111 RIEZLER 1899. p. 192.

112 POHL 1972. pp. 209-210.

113 RIEZLER 1899. p. 191.

114 POHL 1972. p. 213.

115 RIEZLER 1899. p. 189.

augsburgiak sikeres térítő munkájával hozható ez összefüggésbe. 1527/28 során Landsbergben tíz embert fejeztek le és hármat égettek meg. Burghausenben nyolc halálos ítéletet hoztak és tizennyolc letartóztatott sorsáról nincs további feljegyzés.

A hercegek annyira az erős kéz politika hívei voltak, hogy Regensburg (szabad birodalmi város) tanácsát is olyan kitartóan ostromolták felszólításaikkal, míg az halálra nem ítélte Augustin Würzburger iskolamestert, aki Landshut környékén keresztelt parasztokat és szövöket. Ezeknek az újrakeresztelkedőknek a kihallgatás folyamán már egy, a kormányzat által kidolgozott kérdőívre kellett válaszolniuk. A kérdések Würzburger tantételeire, nézeteire és azok hatására irányultak. A kihallgatás eredménye azonban az ő esetükben is halálos ítélet lett.¹¹⁶

Freising püspöki városban egy tizenkét fős csoport került a bíróság elé, holott ők nem voltak újrakeresztelkedők, inkább Zwingli és Karstadt nézeteit vallották magukénak. A püspöki ítélőszék azonnali beavatkozással az ő közösségüket is feloszlatta.¹¹⁷

A hercegi intézkedések tehát ezt az irányzatot is sikerrel nyomták el. 1528-után az újrakeresztelők többsége elhagyta a hercegi territóriumot, akik a környező birodalmi városokban telepedtek le vagy tovább vonultak kelet felé. Ezt a példát követte az újrakeresztelő mozgalom két meghatározó személyiségű ideológusa is, Hans Denk és Balthasar Hubmeier.

Balthasar Hubmeier, Johann Eck egykori freiburgi tanítványa, Ingolstadtban rektorhelyettesi címig vitte. 1516-ban Regensburgba került, ahol a zsidók ellen szította a népet, méghozzá annyira, hogy 1519-ben az tettelegesséig fajult. (Felégették a zsinagógát és helyére építették a Szép Mária fakápolnát, amely zarándokhelyről már korábban szólunk.) Kalandos utat járt be, miután 1525-ben Thomas Münzer újrakeresztelte. A felkelő parasztok tizenkét artikulusának kibővítésében és értelmezésében segített nekik. 1526-ban Augsburgon keresztül Csehországba menekült és ott tanított tovább. Akik viszont a meghurcoltatások ellenére is maradni kívántak, újabb hercegi rendeletekkel találták szembe magukat.

A bajor hercegek valláspolitikája az anabaptistákat illetően birodalmi szinten összehangolt a többi fejedelmével.

Mivel a szélsőséges újrakeresztelő tanokban még az evangélikus birodalmi rendek is a világi autoritás veszélyeztetését látták, a katolikus fejedelmekkel együtt megegyeztek az új szekta üldözendőségében. A Sváb Szövetség gyűlésén 1528. március 7-én az újrakeresztelő tanok terjedése elleni óvintézkedésekben egyeztek meg a fejedelmek. Megtiltották a vidéki templomszenteléseket és esküvőket, mert ezek az ünnepek alkalmat szolgáltattak az újabb szektás tanok terjesztésére.

V. Károly 1528. január 4-én „általános rendeletet” hozott a „keresztelők ellen.” Ebből miután Speyerben¹¹⁸ a birodalmi rendek is megszavazták, birodalmi törvény lett.

A császári rendelettel összhangban, 1529-ben megenyhült a bajor hercegi ítélkezés is azokkal az újrakeresztelőkkel szemben, akik visszavonták nézeteiket. Mivel azonban több

116 POHL 1972. pp. 215–217.

117 POHL 1972. p. 220.

118 1529. ápr. 22-én meghozott birodalmi törvény kimondja, hogy minden újrakeresztelő és felnőtt korú újrakeresztelt akár férfi akár nő tűz vagy kard általi halálra ítéltessék minden előzetes inkvizíciós procedúra és egyházi bíróság nélkül. Aki viszont tételeit visszavonja, kegyelmért könyörög és hajlandó az igaz hittől való eltávolodása miatt bűnhődni, értelmi képességei, ifjusága és lényéből fakadó minden más körülmény tekintetbe vételével megkegyelmezzenek neki.

ilyen embernél visszaesést tapasztaltak, IV. Vilmos 1530 áprilisában még egy „újrakeresztelők elleni rendeletet” adott ki, amelyben viszont ismét semmilyen körülmények között nem lehetett megkegyelmezni, ha a vádlott szektához tartozása bizonyított volt.¹¹⁹

V. Károly Franciaországgal és a pápával kötött békéje után ismét a vallási kérdés felé fordította figyelmét és békés tárgyalásokkal próbálta a birodalomban visszaállítani az egységes hitet. A birodalmi gyűlésre való előkészületben a protestánsok a „Confessio Augustiana”-ban fogalmazták meg hitbeli álláspontjukat, amire a katolikusok Johannes Eck összeállításában a „Confutatio Confessionis Augustanae”-val válaszoltak. Egyetértésre nem került sor. A protestáns rendek jelenléte nélkül 1530. november 19-én lezártak tekintették a vallási ügy tárgyalását és a protestánsoknak 1531. április 15-ig adott gondolkozási időt (Bedenkzeit), hogy a régi katolikus tételekhez igazítsák eltérő pontjaikat, valamint javasolta a szakramentáriusok¹²⁰ és újrakeresztelők elleni közös fellépést. Mivel a birodalmi törvényeket általában a tartományurak saját törvényükkel ikatták be territóriumukban, a bajor hercegek 1530 decemberében tanácskozást hívtak össze ezen törvények bajor földön való alkalmazására. Itt Johann Eck nézete érvényesült, amely szerint senki sem lesz újrakeresztelő, csak miután lutheránus lett,¹²¹ így a lutheránusok ellen továbbra is küzdeni kell.

Pedig a harmadik vallási rendelet, amely 1531. május 19-én minden elhajló vallás (protestánsok, újrakeresztelők, szakramentáriusok) ellen fordult, kiadásakor az új tanok híveit már alig érintette. Az első reformációs hullám lecsengett. A közösségek képződését és a tanok nagyobb területeken való elterjedését sikeresen megakadályozta a hercegek következetes valláspolitikája. IV. Vilmos uralkodása végéig tartott alattvalói körében az evangélikus tanok hallgatólagos elfogadásától. Utolsó éveiben ismételt utasításokat adott a régi hit megtartására és hagyomány szerinti ápolására (1543, 1544). A cenzúra kérdését is szabályozta 1540-ben egy rendelettel. Ez alapján 1769-ig minden mű kiadhatóságát az ingolstadti egyetem két dékánja engedélyezte. A teológiai fakultásnak és az adott tudományág (amiről a könyv szólt) dékánjának egyhangú jóváhagyásával kerülhetett bármely publikáció a nyomdába.¹²² A továbbiakban érdekes lenne a szombathelyi Smidt Múzeum tulajdonában levő Wolfgang Eder és David Sartorius ingolstadti mesterek nyomdáiból kikerülő könyvek (1563, 1593) útját megvizsgálni a cenzúrázásuktól Smidt Lajos (1903–1975) szombathelyi sebész főorvos tulajdonába kerüléséig. Más ott őrzött 16. századi regensburgi és nürnbergi kiadványok feldolgozása is beépíthető lenne témánkba, de ez dolgozatunkban egy olyan újabb, terebélyes témakört nyitna, amire most nem vállalkozhatunk.

Átfogó jelleggel tekintsük inkább át IV. Vilmos utódai alatt fellobbanó újabb reformációs hullámok kimenetelét!

119 KOPFMANN 2000. p. 44.

120 Az úrvacsorai vita után így nevezte Luther Kálvint, Zwinglit, Karlstadtot, Münzert, Oekolampadiust.

121 „Es wurd̄t keiner ein wiedertauffer, er sey dann vor lutterisch” (POHL 1972. p. 239)

122 NEUMANN, HELMUT: *Staatliche Bücherzensur und Aufsicht in Bayern von der Reformation bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts.* 1977. p. 71. (továbbiakban: NEUMANN 1977)

V. Albert (1550–1579) uralkodása kezdetén egy neutrális, kiegyensúlyozó szerepet vállalt a birodalom két vallási pólusa között. Az augsburgi interim (1548) és vallásbéke (1555) bajor-osztrák előkészítésén felbuzdulva egy újabb evangélikus hullámnak lehetünk a tanúi. Az ún. kelyhes mozgalom 1553-ban a landshuti tartományi gyűlésen lépett a nyilvánosság elé.

Itt a nemesek (Joachim von Ortenburg gróf, Wolf Dietrich von Maxrain, Achaz von Laiming, Oswald von Eck,¹²³) azt kérték, hogy a laikusok is két szín alatt áldozhassanak és a szent evangéliumot igazi, eredeti, krisztusi értelemben prédikálják. A kelyhes követelést Albert visszautasította, de ígéretet tett az egyházon belüli körülmények általános javulására. A nemességből ez idő tájt ötven család tért át az evangélikus hitre, és a herceg egyre engedékenyebbnek bizonyult a lutheri tan híveivel szembe, csakhogy a fényűző, művészeteket pártoló életéhez szükséges újabb adóit megszavazzák. 1558-ban Albert vallási rendeletében viszont a laikus-kelyhet leszámítva minden más újítást megtiltott.¹²⁴ Ezzel a kehelykérés jogosságát azonban hallgatólagosan elismerte. Így felkereste egy nemesi küldöttség IV. Pius pápát, hogy a kelyhes mozgalmat hagyja jóvá, de ő átirányította a kérést a tridenti zsinathoz. Augustin Paumgartner, a bajor küldött 1562. június 26-án vázolta fel a zsinaton ülésezőknek a hercegség vallási helyzetét és V. Albert nevében kérte a laikusok kehellyel való áldozásának és a klerikusok házasodásának jóváhagyását, valamint a klérus megreformálását. A zsinat többször is megvitatta ezeket a pontokat, miközben Ferdinánd és Albert legalább a kehelykérés pozitív elbírálását próbálta kieszközölni. A zsinat azonban a pápa hatáskörébe tartozónak ítélte a dolgot. A herceg tehát semmi eredményt sem tudott felmutatni az ingolstadti tartományi gyűlésen (1563), ahol a megjelentek törekvéseik alapján három csoportra oszlottak: a prelátusokra, akik nem akartak az egyházi kérdésekről diskurálni, az ún. középre (Mittelpartei), akik konzervatív úton az egyházon belüli reformokat követelték, és az egészen radikálisokra, akik az augsburgi vallás jóváhagyását kérték. Mivel ezek a csoportosulások erőegyensúlyban voltak, nem született különösebb eredmény. Az evangélikus vallás bevételét a herceg viszont egyértelműen elutasította. Erre Joachim von Ortenburg hercegi engedély nélkül, önkényesen bevezette grófsága területén az új hitet. 1664 elején Albert kezébe jutott egy levél, amiben egy öt gyalázó szöveget és egy elene készülő támadás burkolt megfogalmazását vélte felfedezni. A herceg nemesi összeesküvést előfeltételezve eljárást és kihallgatások sorozatát indította meg, de a protestáns hitű nemeseket a felségárulási per során bizonyítékok hiányában felmentették. A perrel a herceg mégis egyfajta politikai elrettentést ért el. Ezentúl szó sem lehetett az ágostai hit nyilvános eltűréséről. A protestáns nemességet ezentúl csak addig tűrték meg, míg hitük gyakorlásának minden nyilvános formájáról lemondott.¹²⁵

A tridenti zsinat lezárulása után egy évvel Bajorországban is megindult a katolikus ellenreformáció. Az első jezsuitákat még IV. Vilmos hívta be az országba 1549-ben, de csak az ötvenes évek végén vetették meg lábukat. Az elnépszerűtlenedett papi pályát in-

123 Apja Leonhard von Eck IV. Vilmos elhunyt után két hétre 1550-ben halt meg.

124 BUXBAUM, ENGELBERT: *Petrus Canisius und die kirchliche Erneuerung des Herzogtums Bayern* (1549–1556). 1973. p. 39. (továbbiakban: BUXBAUM 1973)

125 LUTZ 1966. p. 344.

gyenes kollégiumokkal és szemináriummal próbálták vonzóvá tenni a szegény, de teológia iránt érdeklődő fiatalok körében.¹²⁶ 1564-től sorozatos missziós tevékenységükkel (agitációval, prédikációkkal) igyekeztek a népet és klérust meggyőzni a régi hit mellett, de aki makacsul ellenállt, annak ki kellett vándorolnia. Az egész iskolarendszert a zsinati előírások alapján építették fel. A cenzúráról már szoltunk. Az állami tisztségviselőket, csakúgy mint az igolstadti egyetemi professzorokat feleskették a „Tridentium”-ra. 1571-ben visszavonták a „laikuskehely” engedélyezését is. A szomszédos Haag nevű birodalmi grófságot Bajorország legyőzte és rekatolizálta.¹²⁷ Minél nyilvánvalóbb lett Bajorországban a katolicizmus kizárólagossága, annál inkább emelkedett ki „Jézus Társaságának” szerepe a mindenhova kiterjedő egyházi újjáépítés keretei között. A jezsuiták nem csak a Luther által felfedezett módszereket – iskolai nevelés, egyetem, nyomtatott könyv – vették át, hanem ezen felül a reneszánsz kultúrában kifejlődött minden művészi erőt (színház, zene, építő- és képzőművészet) az egyház szolgálatába állították.¹²⁸

V. (Vallásos) Vilmos (1579–1598) uralkodása első éveiben az evangélikus mozgalom harmadszor lángolt fel bajor földön. A jezsuiták hathatós tevékenysége ellenére a protestantizmusra való hajlam megmaradt a nemesség körében. A katolikus reform utolsó ellenreakciójaként az 1580-as tartományi gyűlésen egyes nemesek az evangélikus hit engedélyezését kérték a hercegtől, de V. Vilmos ezt visszautasította.¹²⁹

Az 1581-es tartományi gyűlés mutatta, hogy ettől kezdve a bajor rendekből eltűntek a proevangélikus csoportok. Ezzel a rendek befolyásának letörése is megpecsételődött.¹³⁰ Az újrakeresztelők ismételt megjelenése ellen V. Vilmos 1584-ben és 1587-ben adott ki újabb rendeleteket, mely szigorát tekintve hasonló volt az előzőekéhez, és ezúttal a szekta végleges felszámolásához vezetett. A herceg uralkodásának végére azonban nemcsak a szektákat irtotta ki, hanem megállapíthatjuk, hogy a katolikus hit teljes mértékben kizárólagossá vált. I. Miksa (1598–1651) alatt utoljára az 1605-ben kiadott norma-adó törvényeiben jelenik meg az eretnek irodalom olvasásának, szektás prédikációknak súlyos büntetése, ami az átkozódással és istenkáromlással volt egyenrangú. A későbbiekben a reformációs tanokat a rendeletek és más egyéb utasítások soha többé nem említették.¹³¹

ÖSSZEFOGLALÁS

IV. Vilmos és X. Lajos vallási, gazdasági és politikai okokból a katolicizmust választották. A katolicizmus melletti döntés majdnem olyan előnyöket hozott Bajorország számára, mint a többi fejedelemségben a protestantizmus, hiszen bajor földön a tartományúri hatalom egyház fölé terjesztésének már történelmi gyökerei voltak. A valláspolitikai irányvonalának kialakításában nem hanyagolható el két tudós, ugyanakkor erős egyéniség befolyása sem. A teológus Johann Ecket és a tanácsnok Leonhard von

126 SEIFERT, ARNO: *Staat und Kirchenreform* (Die Seminarpolitik Bayerns im 16. Jh.) Aschendorf, Münster-Westfalen, 1978. pp. 12–14.

127 HUBENSTEINER 1992. p. 221.

128 LUTZ p. 346.

129 KOPFMANN 2000. p. 50.

130 LUTZ p. 313.

131 KOPFMANN 2000. p. 51.

Ecket bár nem fűzték egymáshoz rokon szálak, filozófiájuk tekintetében igencsak hasonlóak voltak. A reformációt mindkettejük csakis a katolikus egyházon belüli reformokkal kívánták elérni. A hűség fejében ugyanakkor a pápai udvarnál vártak és kaptak a bajor tartományúri hatalom, egyház fölötti kibővítésére engedményeket.

Míg a hercegi politika azonosult ezen kiemelkedő személyiségek irányelveivel, a bajor társadalom főképp mobilis rétege nem maradt érintetlen az új tanoktól. A hercegség területén a megélénkülő, Istent kereső vallásosság közepette az olvasóközönség élt a reformációs irodalommal. Zárt közösségek azonban nem jöttek létre vezető, karizmatikus személyiségek hiányában. Amint feltűnt egy-egy pap, szerzetes vagy értelmiségi (pl. Aventinus esete), aki szimpátiáját az evangélikus tan mellett burkoltan, de kifejezésre juttatta, az előbb-utóbb a hercegi törvényekkel találta szembe magát. A lutheránus, kálvinista, újrakeresztelő tanok egy megítélés alá estek, miszerint a hercegek ezeket mind eretneknek nyilvánították. A grünvaldi tanácskozás (1522) után IV. Vilmos és X. Lajos 1531-ig öt vallási rendeletet adott ki, melyek az új tanok nyomtatott és verbális úton való terjesztését, elfogadását, sőt a megvitatását is megtiltotta. Nincs pontos adatunk arra nézve, hogy hány halálos ítéletet hajtottak végre a lutheri tanokat elfogadók körében. A parasztháború kitöréséig ilyen súlyosan csak az extrém rendbontókat büntették (pl. a mise közben Máriát gyalázókat), különben az evangélikus- szimpatizánsok rendszerint nézeteik visszavonásával, pénzbírsággal vagy száműzetéssel fizettek. Keményebb bánásmódban részesültek az újrakeresztelők, akikre a birodalom protestáns területein is üldöztetés várt. Kb. 80-100 halálos ítéletet hoztak meg a bajor territóriumban az újrakeresztelők 1527/28-ban megélénkülő mozgalmának letörésére. A nőket rendszerint vízbe fojtották, a férfiakat vagy elégették vagy lefejezték. Az 1520-as évek végére így Bajorországban lecsengett az első reformációs hullám.

Ezen radikális valláspolitikai törekvésekkel párhuzamosan a hercegek kezükbe vették az egyház belső megreformálásának ügyét (mühldorfi reformkonvent, regensburgi gyűlés), aminek végrehajtása lassabban, az európai eseményekkel szinkronban (tridentini zsinat) zajlott. A pápi pálya elnépszerűtlenedésén a jezsuita rend asszisztálása mellett csak az alapítványi szemináriumok politika segítette, amely lehetővé tette a szegény, de a katolikus teológia iránt érdeklődő diákok számára a stúdiumot.

A bajor hercegek külpolitikája korántsem volt olyan következetes, mint valláspolitikája. 1531. október 14-én a hercegség csatlakozott a protestáns fejedelmek schmalkaldeni szövetségéhez, ugyanakkor Habsburg Anna kezéért és gazdasági előnyökért a császárral is szerződést kötött (Linz, 1534. szeptember 11). A katolikus császár és a protestánsok közötti összeecsapáskor az az érdekes helyzet állt elő, hogy a bajorokat mindkét fél a maga oldalán hitte. Leonhard von Eck volt a szellemi és diplomáciai kivitelezője ennek a „hintapolitikának”, amelyet a bajorok a későbbiekben (Eck halála után) is folytattak.

A vizsgált korszakot azért tartottam különösen érdekesnek, mert ebben az évtizedekben alakította ki Bajorország azokat a kül- és belpolitikai irányelveket, amelyek a következő századokban is meghatározták történelmét.

BAVARIA ON THE HORNS OF THE DILEMA OF CATHOLICISM AND PROTESTANTISM

The only territory of the Holy Roman Empire was Bavaria (not counting „Austria”) which supported Catholicism consistently. Bavarian dukes William I and Louis X followed dual policy defending Catholicism after the conference in Grünwald in 1522. By the means of congregating conventions they wanted some reforms within the church. On the other hand, they tried to repulse the new doctrines among the people by editing confessional mandates, in which they penalized the spreading of the new doctrines seriously. Despite all the sanctions the new doctrines were spread fast among the people who could read. The intermedia of the new doctrines were businessmen, travelling preachers, printings and Augustinian monasteries. The Bavarian dukes edited confessional mandates five times with more and more serious sanctions by 1531. By the end of the 16th century reformed social actions waned. At the same time Bavarian dukes received more and more preferences at the papal court. With this Bavaria started a kind of early absolutism.

GLÜCK JENŐ

ADATOK A TEMESVÁRI HITKÖZSÉG TÖRTÉNETÉBŐL (1848–1918)

A temesvári zsidóság több évszázados történetében szintén fordulópontot jelentett az 1848–49-es forradalom kirobbanása. Az első órák, sőt napok a különböző nyelvű és vallású lakosokat a forradalom programja alapján a testvériség szintjén ragadták magukhoz. A 12 pont szabadság, egyenlőség és testvériség jelszava úgy látszott, pontot tett a múlt, sőt a közelmúlt nemzeti és vallási ellentéteire. Az eufórikus hangulat csúcspontját a március 22-ére összehívott népgyűlés jelentette. A népgyűlést megelőzően a 12 pontot ünneplő tömeg az azóta Szabadság térnek nevezett városközpontban felállított négy sátorban istentiszteleten vett részt. Az egyik sátorban *Oppenheim Zwi* (Hirsch) b. Dávid bánsági főrabbi imádkozott, majd prédikált.

Sajnos a későbbiekben, még aznap, antiszemita mozgalmak robbantak ki, sőt nem sokára annyira elfajultak, hogy a Batthyány-kormány Preyer polgármestert végső szükség esetére erőszak alkalmazására is felhatalmazta.¹

Ezek a kilengések, csakúgy, mint a zsidók állampolgári egyenlőségére vonatkozó kívánságok halogatása sem lohasztotta le a zsidók lelkesedését a forradalom iránt. Valójában az emancipációt csak 1849 augusztusában, Szegeden iktatta törvénybe az országgyűlés, és sajnos így már nem is léphetett érvénybe.

A temesvári zsidóságot 1848 nyarán fegyverbe szólította a délvidéki helyzet, és tömegesen csatlakoztak a Temes és Torontál vármegyék déli részére irányított nemzetőr csapatokhoz.

Habár 1848 októberében Temesvárt a Habsburgokhoz hű bánsági főhadparancsnokság hatalmába kerítette, több helybeli zsidó férfi elhagyta a várost és a honvédekhez vagy nemzetőrökhöz csatlakozott. Ezek közül tizet név szerint ismerünk. Többek között *Waldner Nathant* vagy *Ehrenfeld Fülöp* törzsorvost.

A forradalom bukása után (1849. augusztus 13.) Haynau ugyan felmentette a temesvári zsidókat büntetéspénz fizetése alól, azon a címen, hogy császári és király megszállás alatt álltak, de végül is az illetékes központi hatóságok 5.200 forint fizetésére kötelezték őket. Az említett összeget abba az alapba fizették be, amelyből 1856-ban létrejött az iskola.²

- 1 SINGER JAKAB: *A temesvári zsidók az 1848–49-iki szabadságharcban*. Egyenlőség 6/13 melléklet 1–3. p., 10/1913. 2–3. p.
- 2 *Der Ungarische Israelit* 10. 1848. 95. p. A temesvári Zsidó Hitközség Levéltára (kőr. Hitközség), 1848-as iratok.

Ugyanakkor Temesvár a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság fővárosává lépett elő (1849–1860). A temesvári hitközséget a tartományi kormányzóság közvetlen irányítása alá helyezték és a hatóság részletkérdésekbe menően élt is jogaival, beleértve a vezetőség tagjainak kinevezését is. Az abszolutizmus idején a Bánságban több olyan törvényt léptettek életbe, amelyek súlyosbították a zsidók amúgy sem rózsás helyzetét. A reformkor sem tudta elseperni teljes mértékben a 18. századból visszamaradt helyi szabályozásokat, és ezeket most tovább erősítették. Így például egyes céhek makacsul elzárkóztak a zsidók befogadásától és most további foglalkozásokat tiltottak el. A zsidók letelepedését Temesváron beszüntették és a házassági szabályokat a legszigorúbban értelmezték.

A Szerb Vajdaság megszüntetése és a megyerendszer visszaállítása bizonyos mértékig javított a helyzeten, gyökeres változás azonban csak az 1867-es törvénybe iktatott emancipáció hozott.³ Temesváron e törvény nyomán aránylag gyorsan lebontódtak a múlt maradványai. A következő évtizedekben azonban a temesvári zsidók tovább küzdöttek és élen jártak a „bevett” felekezeti jogállás megszerzéséért vívott harcban (1895-ig). Hasonlóképpen küzdöttek az autonómia megszerzéséért is, még ha annak formáját illetően komoly nézeteltérések merültek is fel az egyes irányzatok között. Sajnos 1918-ig az autonómia nem is valósult meg.

Az 1848 és 1918 között eltelt hét évtizedben, főképp 1867 után, hatalmas lépésekkel folytatódott a zsidóság társadalmi átszerveződése, amely Temesváron már az előző időszakban is szembeszökő volt. Kétségtelen, hogy a nagy modern gazdaság fejlődésében élenjáró Bega-parti város felzárkózásában a zsidóság döntő szerepet játszott, elsősorban az ipar és kereskedelem terén. E fejlődés vonzó hatása nyomán 1880 után felgyorsult a falusi zsidóság városba tömörülése, sőt a nagyrészt fejlődésképtelen városok, mint például Lippa elhagyása. A falusi szövetkezeti mozgalom állami támogatása mindinkább megsemmisítő versenyt jelentett, és számos kiskereskedőt üzlete felhagyására késztetett. Az első világháború (1914–1918) végét követő nagyarányú parasztmozgalmak a Bánság nagy részében végleg megpecsételték helyzetüket. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a távolabbi vidékekről származó bevándorlás, beleértve Galíciát is, 1848 után érezhetően már nem érintette Temesvárt.

A demográfiai változások lényeges elemévé vált a természetes szaporodás ijesztő csökkenése és 1910-ben már csak 15 ezreléket ért el. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a bevándorlás képezte a népszaporulat fő forrását. Az összes tényezőt egybevetve kiderül, hogy Temesvár zsidó népessége általában lassabban növekedett, mint a város lakóinak összessége. Így megállapíthatjuk, hogy 1869 és 1920 között a temesvári zsidó lakosság 2,08-szorosára szaporodott, míg az összlakosság növekedése 2,53-szoros volt.

A fejlődést a következő táblázat szemlélteti.⁴

3 Uo. A zsinagógai hálaadás emléklapja.

4 A táblázatot a Magyar Statisztikai Hivatal kiadványai alapján állítottuk össze. Az 1920-as adatok forrása MARTINOVICI, G. – ISTRATI, N.: *Dictionarul Transilvaniei si a colorlalte tinututi alipite*. Sibiu, 1920.

Nép- számlálás	Össz- lakosság	Növekedés %	Zsidó népesség	Növekedés %	Zsidó lakos- ság hányada
1869	32,223	143,16	3,982	-	12,35
1881	33,694	104,56	4,019	100,80	11,92
1891	39,889	118,38	4,870	121,17	12,10
1900	69,229	148,48	6,057	124,37	10,27
1910	72,555	122,49	6,728	111,07	9,27
1920	81,689	112,58	8,296	123,30	10,15

Örvedetes tényező volt a zsidó család szilárdsága, amit többek között az is bizonyít, hogy az elváltak számaránya csupán 0,68%-ot tett ki 1910-ben.

A vizsgált időszakban az aktív zsidó lakosság keretében igen komoly eltolódások mutatkoztak meg az egyes foglalkozási ágakat illetően. A rendelkezésünkre álló 1910-es népszámlálás a korabeli meghatározások alapján a következőképpen osztotta fel az aktív zsidó lakosságot foglalkozás szerint⁵ (1920-ban ilyen természetű felvétel nem készült):

Foglalkozási ág	%
ipar	6,8
kereskedelem - hitel	40,4
közlekedés	3,2
kisiparos - mesterember	12,1
közszolgálati - értelmiség	10,5
védelem	2,2
napszámos	0,9
háztartási alkalmazott	0,3
járadékos (nyugdíjas)	9,1
ismeretlen	-

Az 1900-as és 1910-es népszámlálás adatainak egybevetése azt mutatja, hogy a fent említett helyzet a temesvári zsidóság visszaszorulását tükrözi a kereskedelem és a hitel terén és elsősorban azt, hogy ez évtizedben immár elvesztette abszolút többségét az áruforgalmazás terén. Az említett időszakban fajsúlyuk 53,6%-ról 40,4%-ra esett vissza, ami 17,91%-os csökkenésnek felel meg. Az ipar és mesterségek területén is némi visszaesés következett be. A legfigyelemreméltóbb az értelmiségi és közszolgálati foglalkozásokban elhelyezkedő személyek további növekedése volt. A fejlődés legdinamikusabb eleme a szabadfoglalkozásúak számának növekedése. E tény azzal magyarázható, hogy Temesvár város és Temes megye hivatalai, az állami hatóságok és a hadsereg állásai a zsidók számára nehezen elérhetőek voltak az úgynevezett „úri” osztály igényeivel szem-

5 A Magyar Statisztikai Közlemények 56., 61., 64. kötetei alapján. Az 1900-as adatok forrása a Magyar országos Statisztikai Hivatal Levéltárának 837., 869. sz. mikrofilmjei.

ben. A zsidó szabadfoglalkozásúak működésének terebélyesedésére megemlíthetjük, hogy például 1910-ben, Temesváron számos zsidó orvos (47,2%), ügyvéd és ügyvédi irodai alkalmazott (48,9%), egészségügyi dolgozó (30,2%) fejtett ki tevékenységet.

Kétségtelen, hogy Temesvár hatalmas ipari fejlődésében a zsidó alapítások nagy szerepet játszottak. Ezek közé sorolhatjuk az iparalapis első nemzedékéhez tartozó Blau, valamint a Friedmann Emánuel-féle szeszgyárat. Singer József és Steiner Miksa hozta létre a Bánság első műtrágyagyárat, Weisz Lipót pedig Mehala újjáépítésében ecetgyárat működtetett. A híres sörgyár Deutsch Ignát és fia tulajdonába került.⁶

A Bánság hatalmas gabonatermelésének értékesítésében kulcsszerepet játszott Dereira Israel (1827–1900). A bankélet fellendítésének ténye elválaszthatatlan Sternthál Salamon nevével. A 19. század második felében a helyi gazdasági élet központi alakja Eisenstadter Ignát volt. Tevékenységét 1855-ben gabonanagykereskedéssel kezdte, később számos bank és gyár főrésztulajdonosa volt. A Kereskedelem és Iparkamara 1859-ben alelnökké, 1891-ben pedig elnökké választotta. Ugyanakkor azonban meg kell jegyeznünk, hogy sajnos Temesváron a zsidóság többségének társadalmi felemelkedése igen lassú volt és a hitközségek, valamint a zsidó társadalmi szervezetek karitatív működésére igen nagy szükség mutatkozott.

A temesvári zsidóság 1870-ig egyetlen hitközséget alkotott. Igaz, már a 60-as évek elején mind nyilvánvalóbbá váltak a polarizáció jelenségei és valóságos pártalakulatok keletkeztek, amelyek végső fokon a neologokhoz, illetve az ortodoxokhoz csatlakoztak. Ellentétes véleményeik a nagy nyilvánosság előtt is megjelentek, többek között az Allgemeine Illustrierte Judenzeitung hasábjain. Sajnos az ellentétek többször odáig fajultak, hogy az egyes vitapontok megoldására az állami hatóságok közbelépését vették igénybe, mint például 1864-ben egy házasságkötés nyomán kirobbant ügyben.⁷

Az újjászervezés kérdése döntő szakaszba lépett az 1868-as kongresszus küldötteinek megválasztása alkalmával. A 406 Temesvár városi választó a mandátumot a kifejezetten reformista Eisenstadter Ignátnak juttatta. A még különálló községet képező Mehala és vele együtt néhány kisebb település 106 választója Reich Ignácot bízta meg, aki később az ortodox szervezet élére is került.⁸

A szintén reformista Hirschfeld Mór temesvári főrabbi Versecen lépett fel, de eredménytelenül.

A kongresszus (1868–1869) által elfogadott szabályzatot a temesvári hitközség elfogadta, míg Mehala elutasította és csatlakozott a „Hitőr” mozgalomhoz.

A magyar országgyűlés 1870. április 2-i határozata nyomán, mely kizárta a kényszer alkalmazását a kongresszusi határozatok végrehajtása érdekében, Temesváron is megindult a különböző hitközségek szerveződése. A Sternthál Salamon elnöklete alatt álló belvárosi hitközség neológ irányzatú maradt. A gyárvárosiak, akik már régóta autonómiát vívtak ki, majd 1861 után megkezdték fokozatos elválásukat a belvárosiaktól, 1871-ben az ortodoxokhoz csatlakoztak.⁹ Csakhamar felbomlott a nézetazonosság és a többség a régi alapszabályok alapján „status quo” jellegű hitközséget hozott létre. Való-

6 *Hitközség. Adólajstromok 1870–1880.*

7 *Allgemeine Illustrierte Judenzeitung* 4. 1860. 30. p., 12. 1862. 92., 93. p., 15. 1862. 119–119. p.; *Hitközség Berichte* 1864.

8 *Izraelita Közlöny* 47. 1868. 440. p., 48. 1868. 445. p.

9 *Das Traditionelle Judentum* 36. 1871. 396–397. p.

jában közelebb álltak a neologokhoz, ami végülis 1930 után lehetővé tette egyesülésüket a belvárosiakkal. A kisebbség megalakította a gyárvárosi ortodox hitközséget. Hasonló irányzatú volt a józsefvárosi új hitközség, amely később időlegesen Mehalával egyesült.

A 18. század elejéig a kizárólagosan szefárd jellegű temesvári hitközségekben fokozatosan az askenázok kerültek hatalmas többségbe. A szefárdok gondosan őrizték hagyományaikat és különálló hitközséget hoztak létre. Számuk rohamos csökkenése arra kényszerítette a Derreire Israel elnöklete alatt álló szefárd hitközséget, hogy 1899. január elsejével feladják önnálóságukat és csatlakozzanak a belvárosiakhoz. Zsinagógájuk azonban tovább működött.¹⁰

Nem vitás, hogy a temesvári zsidóság megosztottsága hátrányokkal járt és nem véletlenül merültek fel együttműködési tervek is. Így például 1913-ban Drechsler Miksa belvárosi főrabbi kezdeményezésére Weisz Hugó tanácsos tervet készített, amely előirányozta egy közös képviselő felállítását, amely az egyes hitközségek önállóságának fenntartása mellett egyesítette volna az iskolai, karitatív és más anyagi vonzatú kérdések megoldására tett erőfeszítéseket.

A terv csak négy év elmúltával kezdett testet öltetni, midőn az összes helybeli hitközség vezetősége egy asztalhoz ült és a fenálló kérdések megoldásáról tanácskozott. A kapcsolattartás ezután állandó maradt, szervezeti keretek létrehozása nélkül. Például közös megegyezéssel biztosították a héber óvoda megnyitását.¹¹

Valamennyi temesvári hitközség alapvető feladatának tekintette az istentisztelet fényének emelését. Taglétszámuk növekedése és a hívek jelentős részének gazdasági megerősödése napirendre tűzte az előző századból származó szűk és lepusztult belvárosi zsinagóga újjal történő helyettesítését. A kezdeményezés Hirschfeld Mór főrabbit dícséri, aki beiktatása után (1863. szeptember 16., kész tervvel állt a közgyűlés elé. A tagok felkarolták a gondolatot és Brünbaum Márk elnöklete alatt építőbizottság alakult, míg a pénzügyeket Eisenstadter Ignácra bízta. A kezdeti lelkesedést csakhamar felváltották a gondok, annál is inkább, mivel a Gyárvárosban és a Józsefvárosban is hasonló terveket melengettek. Végül is a megoldást nagyobb kölcsön felvétele biztosította, ami a hitközségi adó tetemes emelkedését vonta maga után. Az építkezés 1864-ben megindult és a következő évben lényegében véget is ért.¹²

A terveket egy bécsi építész készítette el a megadott feltételek alapján. Ezek előírták egy 3.000 férőhelyes, mór stílusú zsinagóga építését, szerkezeti beosztását pedig a bécsi Stadttempel alapján képzeltek el. A kor legtekintélyesebb zsidó lapja, a „Ben Chanaja” 1865. október 4-i számában nagy meglepéssel nyugtázta, hogy Temesvár-Belváros új zsinagógája „önmagában is egy művészi megvalósítás” és ugyanakkor „a város díszé”. A cikk szerzője csodálattal emelte ki „az égre meredő két hatalmas tornyot”.¹³

A zsinagóga felavatása valóságos közös városi ünneppé csúcsosodott. A zárkövet von Martens altábornagy, a főhadparancsnok helyettese helyezte el a városi és megyei előkelőségek jelenlétében. Abban az időben jelentős kivételnek számított, hogy megje-

10 *Ungarische Wochenschrift* 1. 1899. 4. p., 2. 1899. 12. p.

11 *Ungarlandische Jüdische Zeitung* 10. 1913. 159. p.; *Zsidó Szemle* 1. 1917. 5. p.

12 Hitközség. Vegyes iratok. 1862-1865.

13 *Ben Chanaja* 1865. 708-709. p.

lentek az egyes felekezetek képviselői is. A kulcsokat – ünnepélyesen – a főrabbinak adták át, aki magas szárnyalású avató-beszédet mondott.

A felavatás után tetemes felajánlások érkeztek és így további beruházások váltak lehetővé. Először 1866-ban egy monumentális orgonát építettek, amelyet néhány évtized múlva egy még nagyobb méretűvel váltottak fel.¹⁴

A többi kerületben is sor került zsinagógák építésére. A gyárvárosi régi zsinagóga, amely még 1848 előttről származott a „status quo” hitközség birtokába került. A múlt század végén lebontották, és a máig álló zsidó művészi elemekkel díszített zsinagógát emelték helyébe. Ünnepélyes keretek között került sor 1900-ban a gyárvárosi, az ortodox zsinagóga felavatására, amelyen megjelentek a hatóságok és a keresztény felekezetek képviselői is.¹⁵ A Józsefvárosban nagy nehézségek árán, 1895-ben fejezték be az ortodox zsinagóga építését, szintén ökumenikus avató-ünnepség keretében. Később 642 férőhelyre bővítették ki (1910).¹⁶

A legnagyobb nehézségek Mehalában merültek fel. Magánháiban bérelt imaházuk helyébe 1867 után országos gyűjtés révén tudtak egy szerény zsinagógát létrehozni.¹⁷

A temesvári hitközségek gondosan ügyeltek arra, hogy a rabbiszéket kiváló férfiak foglalják el. Az 1848–49-es forradalmat követő években továbbra is Oppenheim Dávid, Zwi (Hirsch) b. Dávid töltötte be a főrabbi hivatalt (1821–1859). Ő volt az utolsó bánási főrabbi, habár 1848 után csupán a puszta címet viselte. Békeszerető és okos ember volt, aki igyekezett a szembenálló nézetek között egyensúlyt tartani és a külső kerületek szaporodó kívánságait is teljesíteni. Halála után csak három év múlva találtak számukra megfelelő rabbit a már említett Hirschfeld Mór személyében. Amilyen lelkesedéssel dolgozott a zsinagóga felépítésén, ugyanolyan fájdalommal szemlélte a belvárosi hitközség felbomlását és súlyosbodó pénzügyi helyzetét. Végül 1872-ben lemondott és Bécsbe távozott.¹⁸

A pénzügyi zűrzavar közepette és az ezzel járó egyenlenségek nyomán csak 1879-ben választották meg Löwy Mórt (1849–1908). Legnagyobb érdeme, hogy legalább tisztán vallási szinten újra bizonyos kapcsolatot teremtett a temesvári zsidóság között és nem egyszer prédikált a többi zsinagógában is. Mint köztisztviselőként álló személyiséget beválasztották a városi tanácsba is.

Korai halála újabb kérdőjelekkel terhelte a belvárosi hitközséget. Végül Drechsler Miksa (1883–1970) személyében állapodtak meg, aki a budapesti rabbiképző növendéke volt és a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett doktorátust, majd Nyugat-Európában egészítette ki tanulmányait.¹⁹ Több mint hatvtizedes működése alatt hatalmas tekintélyt szerzett mesteri szónoklataival, törhetetlen szervezőképességével, kultúra iránti szeretetével és főképp a zsidó érdekekért való bátor kiállásaival. Nemcsak hívei körében örvendett köztisztviselőnek, prédikációit sokszor keresztények is meghallgatták. Tudományos tevékenységet is folytatott, és munkatársa volt a zsidó lapoknak is.

14 *Uo.* 1865. 308. p., 1866. 691. p.

15 *Egyenlőség* 38. 1899. 10. p., 40. 1900. 10. p.

16 *Uo.* 39. 1895. 10. p.; *Ungarlandische Jüdische Zeitung* 19. 1910. 284. p.

17 *Hitközség. Vegyes iratok* 1866–1868.

18 *Ungarische Jüdische Wochenschrift* 2. 1872. 13. p.

19 *Egyenlőség* 35. 1909. 10. p.

A Gyárvárosban 1844-től alkalmaztak rabbihelyettest Israel b. Moshe (Hartmann József) személyében, aki 1860 után önállóan működött. Öregsége és betegsége miatt Grünhut Lázárt választották meg segítségére, majd utódjának. A rabbiszékben azonban csak rövid ideig maradt (1885–1889) és egyike lett az első kivándorlóknak Palesztinába. A következő évben a status quo hitközség főrabbi állást létesített, melyre Kohlbach Bertalant választották meg (1890–1896). Sokat tett a valláserkölcsei élet emelésére, és főképp a fiatalsággal foglalkozott. Híveinek azonban túl merész újítonak számított és ezért elkedvetlenedve hagyta el Temesvárt. Utódja Löwy Joachim lett, aki 1910-ig ült a rabbiszékben.

Az ő utódja Singer Jakab lett (1867–1939), aki nemcsak mint kiváló rabbi állta meg a helyét, hanem számottevő történelmi munkát hagyott az utókorra, elsősorban a helybeli zsidóság történetével kapcsolatban.²⁰

A gyárvárosi ortodox hitközség késve gondolhatott állandó rabbiállás biztosítására, amelyet Süßmann Áronnak ajánlottak fel (1911) és akit Sofer Hermann, a híres pozsonyi rabbicalád sarja követett (1917). A Józsefvárosban a rabbiállás betöltésére a haszid felfogás okozta ellentétek megszűnte után nyílt lehetőség.²¹ Hasonlóképpen akadályt képezett a hitközség szegénysége és csak 1900-ban létesült állandó főrabbi állás, amelyet Schuck Bernáttal töltöttek be (1901).²² Méltó kortársa volt az említett másik két nagynevű rabbinak és felhívta magára a figyelmet harcos kiállásával, mint például a rabbik törvényes jogállásának ügyében.²³

Az 1848-as forradalmat követően hatósági utasításra a hitközség elnökségét Grünbaum Márk foglalta el, aki 1862-ig tevékenykedett. Igyekezett az abszolutizmus nyomását enyhíteni és lehetőleg a zsidóság érdekeit megvédeni. Őt követte Scharmann Sámuel (1862–1870), kinek működése alatt építették fel a zsinagógát. Utóda Eisenstadter Ignác (1870–1893) és Sternthál Salamon (1893–1918) vezetése szintén nagy jelentőségű volt. A hiányzó államsegély ellenére kivezette a belvárosi hitközséget a pénzügyi kátyúból, igen nagy áldozatok árán. Így például 1905-ben adófizető hitközségi tag adókulcsa 45,78% volt, amit Erdélyben csupán a máramarosszigeti ortodoxok haladtak valamivel túl.²⁴ Megszavaztak egy új, valóban demokratikus alapszabályt, amely több mint egy félszázadig volt érvényben (1896–1948).

A súlyos terhek miatt újabb pénzforrásokra volt szükség. Kitűnő érzékkel megvették a zsinagógával határos épületeket, majd a régi hitközségi központtal együtt lebontották. Helyükre 493.118 koronás költséggel felépítették a máig fennálló hitközségi palotát, amelyet 1906. december 25-én avattak fel. Az épületben saját intézmények mellett több lakást és üzlethelyiséget alakítottak ki, amelyeknek bére nagyot könnyített a terheken.

A gyárvárosi status quo és a két ortodox hitközség is erőfeszítéseket tett, hogy megközelítse a belvárosi színvonalat. Itt a status quo hitközség Friedmann Márk elnöksége alatt (1900–1913) az új zsinagógát megfelelő berendezéssel látták el, megnyitották a rituális fürdőt és elindították az egyesületi életet.²⁵

20 *Magyar Izrael* 1910. 88. p., *Magyar Zsidó* 17. 1911. 12. p.; *Új Élet* 82. 1940. 4. p.

21 *Ben Chanaja* 1866. 374. p.

22 *Ungarische Wochenschrift* 35. 1901. 5. p.

23 *Izrael* 12. 1913. 7. p.

24 *Szombati Újság* 1. 1906. 9. p.

25 *Egyenlőség* 24. 1909. 10. p., 48. 1897. 12. p.

A hitközségi élet fellendítésének egyik eszköze az alapítványok létesítése volt. Így például Baruch Sámuel 1894-ben 8.000 forintot hagyományozott iskolai és kulturális célokra. Az alapítványok száma 1914-ben már közel száz volt, nagyrészt a Belvárosban.

A Chavra-Kedosa 1900-ig egységesen működött egész Temesváron. Következésképpen egyetlen temető létezett a lippai úton, habár az idők folyamán a ritusok szerint parcellákra osztották. Csupán a távoli Mehalán létesítettek nagy nehezen külön temetőt. A Chevra-Kedosa nagy terheket hordozott, főképp a sok szegény ingyen temetése révén. Működését jelentős alapítványok segítették elő, mint például a szemérmes szegényeket istápoló Hirschfeld-hagyomány.²⁶ A századforduló után a józsefvárosiak, majd a gyárvárosiak váltak külön, de ezúttal a vagyonmegosztás testvéri szellemben ment végbe.

Jelentős emberbaráti tevékenységet fejtettek ki a Máskir el Dal Egyesület, amelynek 1901-ben 209 tagja és 4.316 korona tőkéje volt.²⁷

A karitatív tevékenység fő letéteményesei a nőegyletek voltak. A Belvárosban a tevékenység 1875 után Eisenstadter Lina elnöksége alatt terebélyesedett ki. Valamivel később alakult meg a Józsefvárosi Nőegylet. Végül 1916-ban létrehozták a Patronázs-Egyesület helyi szervezetét is. Ismeretlen időpontban kezdte meg működését a Kiházásító Egylet. Előremutató volt az a tény, hogy ezen egyesületek gyakran túltették magukat a fennálló hitközségi kereteken és közösen tevékenykedtek.

Az ifjúsági egyesületek hosszú időn keresztül hiányoztak. Csupán az első világháború kirobbanását követő években sikerült Schuck főrabbinak megszervezni a kerületekben az állami, illetve a Notre-Dame apácák vezette, középiskolában tanuló Izraelita Lányok Egyesületét. Ezen felbuzdulva a Belvárosiak is a cselekvés mezejére léptek, majd a két egyesület összeolvadt.²⁸

Gyakorlatilag az első világháború utolsó éveiben lett igazán működőképes a „Hatikva” Egyesület, amely egyaránt vallásos és cionista jellegű volt. Működési köre előadásokat, koncerteket, sőt kiállításokat is magában foglalt.²⁹

Nem vitás, hogy sokat tettek a fiatalság iskolázása érdekében, legalábbis bizonyos időszakokban. A 19. század közepén Temesváron két elgondolás uralkodott. Az ortodoxok többsége a hagyományos vallási oktatás mellett kardoskodott, és csak fokozatosan fogadták el a főképpen általános ismereteket nyújtó nyilvános iskolát, amelyért a reformisták küzdöttek. Előrelépést jelentett az 1850-ben felállított négy osztályos gyárvárosi magániskola, amely a hívek adományaiból tartotta fenn magát és igyekezett összeegyeztetni a vallásoktatást más tantárgyakkal. Nagy súlyt helyeztek a héber nyelv elsajátítására is. Nemsokára a hitközségi költségvetés terhére hasonló iskola alakult a Belvárosban is.

Újabb változást jelentett az 1856-ban megalakult „mintafőiskola”, amelyet részben az iskolaalapból tartottak fenn. Az órarend heti húsz órát tartalmazott, beleértve a héber nyelvet és vallásoktatást is. A német tannyelv mellé 1860 után bevezették a magyart, amely fokozatosan átvette az előbbi helyét. Ugyanabban az évben megnyiták a leányosztályok is, sőt a Gyárvárosban fiúiskolát létesítettek.³⁰

26 Uo. 25. 1888. 13. p.; *Magyar Izraelita* 2. 1867. 23. p.

27 *Egyenlőség* 7. 1901. 10. p.

28 *Zsidó Szemle* 10. 1916. 3. p., 22. 1916. 6. p., 2. 1918. 6. p., 20. 1918. 2. p.

29 *Izrael* 5. 1912. 10. p., *Ungarlandische Jüdische Zeitung* 3. 1913. 44. p.

30 *Hitközség*. Vegyes iratok 1860–61., *Ben Chanaja* 1860. 141–142. p., 1861. 107., 1861. 306. p., 1865. 178. p., 1866. 846. p.

Az 1868-as népoktatási törvény alapján a zsidó gyermekek számára két lehetőség állt fenn. Egyrészt felekezeti iskolát kellett létesíteni a megszűnő mintafőiskola helyébe, vagy állami, illetve községi tanintézeteket venni igénybe. Anyagi nehézségek folytán végül is a temesvári hitközség két elemi iskola fenntartása mellett döntött időlegesen. Mehalában is megnyitottak egy népiskolát. Valamennyi magyar oktatási nyelvű volt. Az egyre terjedő liberális és asszimilációs nézetek hatására 1890 után a hitközség feladta őket. Így szó sem lehetett óvoda alapításáról és végül csak 1917-ben jöhetett létre a már említett héber nyelvű óvoda.

Szintén a cionista mozgalom kezdeményezte a zsidó iskolák helyreállítását. A belvárosi hitközség az 1918–19-es tanévben újra megnyitotta négy osztályos népiskoláját fiú- és leányosztályokkal. Ugyanakkor komolyan foglalkoztak egy főgimnázium felállításának gondolatával, amely a következő tanévben valósult meg.³¹

A felekezeti népiskolák szűk keretei nem oldották meg az állami tantervben is előírt hittanítás kérdését. Alapvető nehézséget képezett, hogy a minisztérium hosszú időn keresztül nem biztosította a tanerők alkalmazására szükséges anyagi fedezetet. Csupán 1907-től kezdve fizette az állam a temesvári középiskolák izraelita hittanárait.³² Ugyanakkor a községi és a keresztény felekezetek népiskoláin további 538 zsidó gyermek tanult.

A temesvári zsidók kultúra iránti fogékonyságát dicséri az a tény, hogy 1910-ben Temesváron mindössze 416 izraelita analfabéta volt és a 12–39 éves közötti korosztály tagjainak 98,19%-a tudott írni és olvasni.³³ A nagyvárosi élet szomorú következménye volt a viszonylag nagyszámú család nélküli zsidó gyermek, akik jobb híján állami árvaházba kerültek. Az említett intézmény 70 bennlakója közül 1910-ben 18 izraelita volt (25,71%).³⁴ Helyzetüket javította az ugyanabban az évben alakult Patronázs Egyesület.

Számos kulturális megvalósítás is dicséri a hitközségek működését. Így például az belvárosi hitközség 1905-ben emelt palota dísztermében előadásokat szerveztek és ugyanott egy könyvtárat is megnyitottak. Évente, Hanuka alkalmával művészi előadásokat szerveztek. Nem feledkezhetünk meg a kórus koncertjeiről sem, amelyeknek más-vallású hallgatói is voltak.

A 19. század második felében megerősödtek az ökumenikus kapcsolatok. A zsidó lakosság pozitívan értékelte Lonovics József római katolikus püspök körlevelét (1848), aki állást foglalt az antiszemita megnyilvánulásaikkal szemben.³⁵ A temesvári zsidóság ökumenikus álláspontját Löwy és Kohlbach főrabbi fejtették ki Desewffy római katolikus püspök beiktatása alkalmával (1890). Utódjának, Glattfelder Gyula püspöknek beiktatásán Schack Bernát és Drechsler Miksa főrabbi szóltak nagy elismeréssel. Válaszában a püspök a kölcsönös tisztelet szükségességét hangsúlyozta (1911).

Szép megnyilvánulásra került sor 1891-ben a temesvári református templomban, midőn Kohlbach főrabbi imádkozott a két felekezet testvéri összejövetele alkalmával. A csanádi (temesvári) püspökség 900. évfordulóján a római katolikus székesegyházban tartott nagymisén megjelent a belvárosi hitközség küldöttsége Löwy főrabbi vezetésé-

31 *Zsidó Szemle* 47. 1917. 5. p.

32 *Egyenlőség* 23. 1907. 10. p.

33 *Magyar Statisztikai Közlemények*. 61. köt. [1910]

34 *Magyar Zsidó* 9. 1910. 9. p.

35 Eredetije a temesvári Püspöki Levéltárban.

vel (1900).³⁶ Nem felejthetjük el azonban, hogy negatív megnyilvánulások is voltak. A temesvári római katolikus, a lugosi görög katolikus és a karánsebesi görögkeleti püspök sorozatosan ellene szavazott a főrendi házban a zsidó vallás recepciója ügyében. Igaz, Temesváron.

Győzőnek 1875-ben indított antiszemita agitációja lényegileg hatástalan maradt, sőt a tiszzaeszlári per keverte hecchullám néhány magyar, német és román nyelvű fulánkos újságcikkre korlátozódott.

Az első világháború éveiben Temesváron is megerősödött a cionista mozgalom. Jó-tékony hatása közelebb hozta egymáshoz a hitközségeket, és lehetővé tette a már említett közös megvalósításokat. A hitközségek, elsősorban a belvárosi, támogatta a Bánsági Zsidó Nemzeti Szövetség megalakítását és programját (1918).

A következő időszak fontos változásai előtérbe állították az áliát, ami azt eredményezte, hogy ma néhány száz tagra zsugorodott a temesvári hitközség, egykori tagjainak tömegei ma Izraelben élnek.

JENŐ GLÜCK

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY
OF TEMESVÁR (1848-1918)

Although the cessation of the Serbian Voivodship and the re-establishment of the county-system already improved the social conditions of the Jewish people to a certain extent, it was not earlier than in 1867 that the emancipation act brought about complete change in the situation. In Temesvár (today Timișoara, in Romania) following the act, survivals of the past were demolished comparatively quickly. However, in course of the following decades the Jews of Temesvár struggled forward, as well as led the campaign to gain the legal status of a recognized denomination. Parallel to this they fought for autonomy; however, regarding its model there were serious debates between different orientations. Consequently this autonomy had not been achieved until 1918.

During the First World War the Zionist movement grew stronger also in Temesvár. Its beneficial effect drew the communities nearer to each other. It contributed among others to the establishment and activity of the National Association of the Jews of Banat in 1918.

36 *Die Ungarische Beobachter* 3. 1890. 2. p.; *Magyar Zsidó* 9. 1911. 13. p.; *Egyenlőség* 5. 1891. 7. p., 33. 1890. 10. p.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
2003/3-4

PÉTER MIKLÓS

LA FORMAZIONE DEL CENTRO DIOCESANO DI SZEGED E LA SANTA SEDE

Szeged é sede episcopale provvisoria dal 1923 e ufficiale poi a partire dal 1931. In città, dopo lo spostamento della sede episcopale di Temesvár a Csanád, negli anni Venti si formò il centro ecclesiastico cattolico. Una tappa importante di questo processo fu l'organizzazione del seminario e l'avvio dell'educazione seminaristica. Per il 1930 venne costruito il palazzo episcopale, il Collegio di Sant'Emérico, l'Accademia di teologia e la chiesa votiva (il duomo). Nel 1941 il Papa Pio XII fondò il capitolo cattedrale di Csanád con sede a Szeged.¹ In seguito esporrò le tappe della formazione del centro diocesano di Szeged tra il 1923 e il 1941, in base alla bibliografia finora pubblicata e ai documenti dell'Archivio Episcopale di Szeged-Csanád.²

IL CATTOLICESIMO DI SZEGED NEGLI ANNI 1930

Quasi il 90% degli abitanti di Szeged apparteneva alla religione cattolica (nel 1930 il 88,10%, nel 1936 l'87,97%, nel 1941 l'88,04%). Durante l'epoca di Horthy la cura spirituale dei cattolici di Szeged era affidata a 13 parrocchie. Queste parrocchie formavano due arcipreture: il distretto arcipretale di Szeged-centro e quello di Szeged-periferia (il cosiddetto distretto di Kistelek).

Tra i due conflitti mondiali a Szeged funzionavano 13 ordini religiosi: quattro per gli uomini e nove per le donne. In città l'ordine francescano e quello minorita avevano lunghe tradizioni, i loro chiostrini di Alsó- e Felsőváros erano rilevanti centri spirituali. A causa dei loro ruoli svolti nell'insegnamento medio e superiore si devono menzionare i padri scolopi, stabilitisi nel 1720 e le Sorelle della Scuola di Notre Dame (School Sisters of Notre Dame), in attività dal 1873. L'ordine gesuita possedeva qui un'accademia di filosofia e teologia a partire dal 1920, più tardi esso si assunse anche l'amministrazione dell'Accademia di Teologia di Szeged.

1 Riassunto delle relazioni tra l'Ungheria e la Santa Sede Apostolica nel secolo XX: GERGELY, JENŐ: *A 20. században*. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. ZOMBORI, ISTVÁN (a cura di). Bpt., 1996. pp. 255-295.; *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920-2000*. ZOMBORI, ISTVÁN (a cura di). Bpt., 2001.

2 La versione ampliata del documento e dotata di appunti precisi: MIKLÓS, PÉTER: *Az egyházmegyei központ kiépítése Szegeden, 1923-1941. Egyháztörténeti Szemle*, 2003. n. 2. pp. 86-99.

Tra le due guerre mondiali la Chiesa Cattolica gestiva qui varie scuole materne, elementari e medie-superiori. Oltre a queste la Chiesa aveva in possesso un Magistero e due accademie. Diverse associazioni, congregazioni, organizzazioni sociali (soprattutto caritative) funzionavano sotto l'ala protettrice della Chiesa ugualmente alle altre confessioni. Funzionavano inoltre a Szeged una serie di associazioni cattoliche per giovani uomini e donne. Una rivista di importanza rilevante nella città era la Szegedi Új Nemzedék (Nuova Generazione di Szeged, quotidiano politico cristiano) che occupava il primo posto tra i diversi prodotti locali di stampa, settimanali e mensili.³

A Szeged vivevano anche alcune centinaia di credenti della chiesa greco-cattolica: nel 1930 costituivano lo 0,4 % degli abitanti, mentre nel 1941 lo 0,7 %. Già nel 1914 fondarono un movimento per organizzare la loro parrocchia, il che si realizzò solo il 26 dicembre 1921 (come filiale della parrocchia di Makó). Nel 1922 ricevettero la Cappella di Santa Rosalia dalla città grazie alla mediazione di József Várhelyi, parroco del centro. La Cappella, ampliata e trasferita dall'attuale piazza di Aradi Vértanúk (dei Martiri di Arad) alla piazza Lechner, fu consacrata il 17 novembre 1929 da Gyula Glattfelder, vescovo di Csanád. La parrocchia di Szeged fu fondata nel febbraio 1937 dal vescovo di Hajdúdorog che nominò come amministratore Béla Ladomérszky (1937-1944), il quale era viveva in città a partire dall'inizio del 1936. La parrocchia greco-cattolica pubblicò un mensile tra il 1936 e il 1942. Un'altro punto di connessione con la città é il fatto che il Partito delle Frecci Crociate aveva un unico prete greco-cattolico come membro, il dott. Béla Ladomérszky, parroco di Szeged. Nei suoi articoli, nati sotto lo pseudonimo Béla Bizó, espose che si aspettava la soluzione delle ingiustizie sociali dai crocefrecciati. Spiegava la sua adesione al partito davanti alle autorità diocesane con le difficili condizioni sociali, la miseria insopportabile dei credenti greco-cattolici.⁴

Una figura determinante del Cattolicesimo di Szeged tra i due conflitti mondiali era Gyula Glattfelder, perciò vorrei tracciare brevemente la sua carriera. Gyula Glattfelder nacque a Budapest il 18 marzo 1874. Prese il diploma dai padri scolopi di Pest, poi svolse studi teologici all'Università delle Scienze Péter Pázmány. Nel 1896 fu ordinato prete e nel 1897 prese il dottorato in teologia. Si occupò dell'educazione spirituale dei giovani, organizzò i primi due Collegi di Szent Imre (Sant'Emérico) a Buda e a Pest destinata a studenti universitari. Fu nominato vescovo di Csanád dal Papa Pio X nel 1911.

Il territorio della diocesi però, dopo il 1918, fu diviso tra tre paesi (l'Ungheria, la Jugoslavia e la Romania). Glattfelder rimase nella sua sede, a Temesvár, dove rappresentava gli interessi della minoranza ungherese e quelli della Chiesa Cattolica. Nel 1923 fu costretto a lasciare la Romania. In Ungheria, a Szeged, fondò il centro della diocesi troncata. Fece costruire un palazzo vescovile, un'accademia di teologia e sollecitò il compimento della costruzione della chiesa votiva. Nel 1931 Szeged diventò anche ufficialmente sede episcopale. Il pontefice prese parte attiva al lavoro dell'episcopato e del Senato del Parlamento, era membro e dirigente di diverse associazioni sociali e scientifiche. Nel 1942, dopo la morte di Gyula Zichy, fu nominato arcivescovo

3 GICZI, ZSOLT: *Szeged katolicizmusa az 1930-as években*. In: *Szeged*, 1990-91. n. 12-13. pp. 21-23.

4 PIRIGYI, ISTVÁN: *A magyarországi görög katolikusok története*. Vol. 2. Nyíregyháza. 1990. p. 241.

di Kalocsa dal Papa Pio XII. però non poté prender posto nella sua nuova sede pontificale a causa della sua malattia. Morì a Budapest il 10 agosto 1943.⁵

LA COSTRUZIONE DEL DUOMO

La chiesa piú alta e piú grande di Szeged fu costruita grazie al voto seguente all'alluvione dell'anno 1879: prima al suo posto si ergeva la chiesa di San Demetrio, la chiesa parrocchiale del quartiere Palánk (chiamato in seguito quartiere centrale). Il comitato gestore dei collatori di Szeged il 28 novembre 1880 fece un voto solenne affinché fosse innalzata una chiesa monumentale in commemorazione della ricostituzione. Da qui deriva il nome di chiesa votiva. Nel 1931 la chiesa del centro episcopale ricevette il rango di cattedrale.

Già negli anni intorno al 1880 ci furono tentativi per designare il posto della nuova chiesa, però solo dopo lunghe discussioni si riuscì a ottenere un risultato. Il vescovo Sándor Bonnaz nel suo testamento destinò 200 000 fiorini alla chiesa in costruzione: „La mia volontà é che con il contributo della cassa dell'autorità municipale munita di diritto collatore si costruisca una grandiosa cattedrale parrocchiale molto richiesta nel centro nominato Palánk...”⁶ Il Comitato Costruttore della Chiesa Votiva venne formato il 2 maggio 1901, con la presidenza di Sándor Ivánkovits, procuratore generale ufficiale. Nonostante la protesta del parroco Ferenc Varga per la costruzione fu destinato il posto della chiesa di San Demetrio, che era in pessime condizioni: „Solo la gente di fine secolo può essere tanto crudele da demolire una chiesa dove ci sarebbe bisogno di una.”

La città indisse un concorso per i progetti della chiesa votiva. I risultati furono resi pubblici il 10 giugno. Il primo premio non fu consegnato. Il piano di Károly Rainer e Sándor Aigner si classificò secondo, quello di Ernő Foerk e Gyula Sándy, terzo. Il quarto premio fu consegnato a Antal Hofhauser e László Gyalus. Szeged affidò la preparazione e la realizzazione dei piani della chiesa a Frigyes Schulek, su proposta del sindaco György Lázár. Le spese ammontarono a 3,3 milioni di corone, la città però poteva darne solo 2,1. Nel 1912 Schulek si ritirò appellandosi alla sua vecchiaia e malattia. La realizzazione fu affidata a Ernő Fork, in base ai piani di Schulek, con un bilancio di 2,5 milioni. Il comitato costruttore della chiesa nel maggio del 1912 su proposta di Sándor Ivánkovits accettò che la chiesa „fosse eretta in memoria dell'alluvione, però in onore della Signora Protettrice d'Ungheria.”

Nella chiesa di San Demetrio il parroco Géza Jászai, vescovo titolare di Sebenico, celebrò l'ultima santa messa il 13 luglio 1913. La demolizione dell'edificio fu cominciata il 22 luglio. La prima pietra della chiesa votiva fu posta il 21 luglio 1914. I lavori però cessarono in luglio a causa della guerra mondiale, visto che la maggior parte degli operai partì soldato, ricominciarono nell'aprile del 1923 e terminarono il 16 settembre 1923. La croce della cupola fu messa il 30 agosto 1924. Il 26 novembre 1925 posero la

5 LOTZ, ANTAL: *Glattfelder Gyula, az egyházfő és tudós. Vigília*, 1983. n. 2. pp. 142-143.; *Igazságot - szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága*. ZOMBORI, ISTVÁN (a cura di). Budapest-Szeged, 1995.

6 KOLLÁTI, ISTVÁN: *A fogadalmi templom története, 1880-1949*. In: *A szegedi székesegyház*. Ábrahám, István e Zombori, István (a cura di). Szeged, 2001. pp. 15-17.

croce al lato del Tibisco e il 27 marzo 1927 al lato della città. Il bilancio totale delle costruzioni arrivò ai 4 milioni di pengő.

Il 24 ottobre 1930, per la festa dell'arcangelo San Raffaele, Gyula Glattfelder, con un sontuoso seguito ecclesiastico, consacrò la chiesa votiva di Szeged dedicata alla Signora degli Ungheresi. Tra il 22 e il 26 ottobre le cerimonie furono celebrate con la presenza dei massimi dirigenti del governo e della Chiesa.

Il 19 giugno 1931 all'edificio ecclesiastico fu consegnato il rango di cattedrale dal Papa Pio XI.

L'ORGANIZZAZIONE DELL'ACCADEMIA DI TEOLOGIA

A Szeged negli anni Trenta funzionavano quattro università. Accanto all'università degli studi e al magistero della scuola complementare c'erano due università di teologia cattolica: l'accademia filosofica e teologica della Società di Gesù e quella teologica diocesana. La direzione di ambedue fu affidata ai gesuiti. L'educazione dei preti della diocesi di Csanád si svolgeva nel seminario di Temesvár. Il seminario cominciò il suo operato il 17 novembre 1806: la sua storia fu descritta da Sándor Kováts, professore di teologia.⁷ Gyula Glattfelder, vescovo diocesano, fece erigere nel 1913-14 un nuovo edificio per il seminario, che benedisse il 5 novembre 1914, per la festa di Sant'Emérico. Il prelado fu espulso nel 1923 dalla Romania. In tutte e due le sedi (a Temesvár e a Szeged) fece costruire un seminario.⁸

L'accademia filosofica e il noviziato dei gesuiti furono trasferiti da Pozsony a Szeged nell'estate del 1919, sfuggendo dall'occupazione cecoslovacca. Il noviziato si trasferì a Érd nel 1921, però l'accademia rimase nella nostra città. Anche nel seminario diocesano formatosi nel 1930 i gesuiti svolsero il lavoro istruttivo fino al 1950, anno dello scioglimento degli ordini sacerdotali. Ferenc Bíró, provinciale dell'ordine, scrisse una lettera, nr. 3/1930, a Gyula Glattfelder, vescovo di Csanád, il 16 gennaio, con la quale gli comunicava che alla riunione provinciale sarebbe stato trattato anche il caso dell'accademia. „Potrò dare una risposta meritoria dopo aver mandato a conferma i decreti di questi consigli al Reverendo Padre Generale e ricevuta la risposta da lui.”⁹

Al consiglio decisero di assumersi anche la direzione del seminario episcopale, accanto alla propria accademia teologica e filosofica di Szeged. Ferenc Bíró comunicò questa decisione a Gyula Glattfelder via lettera il 20 gennaio. Stabilì le condizioni dell'ordine. Avrebbero insegnato all'accademia di Szeged i seminaristi delle parti ungheresi delle diocesi di Csanád, Szatmár, Nagyvárad e quelli del vescovato greco cattolico di Hajdúdorog. Avrebbero voluto organizzare, all'università trasferita da Kolozsvár a Szeged, una facoltà di teologia con professori dell'ordine gesuita. „La provincia ungherese della Società di Gesù si assume l'educazione e l'insegnamento alla scuola

7 KOVÁTS, SÁNDOR: *A csanádi papnevelde története*. Temesvár, 1908.

8 SZILAS, JÓZSEF: *Az 50 éves szeminárium*. In: *Csanád egyházmegye jubileumi évkönyve, 1980*. Szeged, 1980. pp. 86-87.

9 *Archivio Episcopale di Szeged-Csanád*. Documenti dell'ufficio episcopale: documenti dell'amministrazione ecclesiastica (In seguito: AESZCS DUE) 60/1930.

centrale delle diocesi troncate di Szeged, a condizione che questa scuola superiore diventi in un anno o due una delle facoltà dell'Università József Ferenc insieme a una garanzia completa descritta dal governo."¹⁰ Giustificò tutto questo con il fatto che avrebbero mandato a Szeged 60-80 studenti all'anno e il livello dell'insegnamento sarebbe stato garantito dall'università.

I professori comunque sarebbero stati nominati dal ministro per il culto e l'istruzione pubblica, però scelti solo tra i gesuiti e i seminaristi mandati dai vescovi diocesani. Naturalmente le materie più importanti (dottrina biblica, teologia morale, dommatica) sarebbero state insegnate dai gesuiti, i quali avrebbero anche stabilito anche la retribuzione dei professori. La direzione della Società di Gesù espose che avrebbero potuto assumersi il lavoro d'insegnamento, solo se avessero organizzato un convitto o seminario internazionale o almeno diocesano. I seminaristi e gli abitanti del convitto avrebbero costituito la maggior parte degli studenti della facoltà. I direttori del seminario sarebbero stati nominati dal superiore. Il direttore dell'istituto avrebbe preso decisioni sulle ammissioni e sugli studenti, in base alla proposta dei vescovi competenti. Il convitto si sarebbe messo sotto la direzione dell'ordine gesuita, il suo mantenimento sarebbe stato coperto dal fondo per l'insegnamento. (Il fondo per l'insegnamento era nato dal patrimonio dell'ordine gesuita dissolto, il suo reddito poteva essere utilizzato solo per scopi concernenti l'educazione cattolica.)

Il seminario di Szeged assicurava anche la formazione seminaristica dei vescovati delle parti ungheresi di Nagyvárad e Szatmárnémeti, l'istituto fu mantenuto in comune dalle tre diocesi troncate. Gyula Glattfelder, il 24 gennaio 1930, comunicò via lettera a János Lindenberger, governatore apostolico della parte ungherese del vescovato di Nagyvárad, e a Gyula Székely, amministratore della parte ungherese della diocesi di Szatmár, che affidava all'ordine gesuita l'insegnamento e l'educazione nel seminario.¹¹

Kúnó Klebelsberg, ministro per il culto e l'istruzione pubblica fece di tutto per la formazione dell'università di Szeged e di un centro religioso e amministrativo del cattolicesimo a Szeged. La prima si trasferì in città da Kolozsvár, il secondo da Temesvár. Klebelsberg intendeva organizzare una facoltà autonoma di teologia cattolica all'Università József Ferenc. Quest'idea fu incoraggiata da Gyula Glattfelder, visto che avrebbe potuto rinforzare l'influenza nazionale, politica e culturale della sua sede episcopale.

L'episcopato, in occasione della sua riunione tenutasi a Budapest il 25 ottobre 1929, trattò il tema dei possessi dei vescovati cattolico-romani di Szatmár e Nagyvárad, rimasti da una parte in Ungheria, dall'altra caduti sotto il dominio della Romania. Glattfelder l'11 febbraio 1930 scrisse una lettera a Jusztinián Serédi, cardinale, primate e arcivescovo di Esztergom, a favore della facoltà cattolica dell'università di Szeged, in cui lo avvertiva che già nel 1928 gli aveva tracciato il progetto di Klebelsberg: „Ancora alla fine del 1928 informai oralmente Sua Eminenza che il ministro del culto si occupava del progetto di organizzare una facoltà di teologia cattolica all'università di Szeged, in cui la Società di Gesù si sarebbe incaricata del lavoro d'insegnamento.”¹²

10 AESZCS DUE 60/1930.

11 AESZCS DUE 60/1930.

12 AESZCS DUE 60/1930.

Gyula Glattfelder precisò che per la Chiesa cattolica ungherese, e particolarmente per quella di Szeged, questa sarebbe stata un'opportunità senza paragone. I cattolici in questo modo avrebbero potuto avere due facoltà universitarie, il che avrebbe portato al rafforzamento della chiesa. Il progetto del ministro del Culto testimonia la benevolenza del governo verso i cattolici. Sottolineò che il corpo insegnante protestante dell'università, nella maggior parte arrivato da Kolozsvár, avrebbe potuto essere neutralizzato da un corpo teologico cattolico, così si sarebbe potuto garantire il carattere cattolico dell'università. Questo fatto sarebbe stato di enorme importanza, perché a causa di Miklós Horthy, governatore, la chiesa riformata aveva ricevuto un ruolo che superava di molto la sua presenza nella vita politica e scientifica e come anche il fondo finanziario. „La composizione fortemente protestante dei professori arrivati ancora dalla Transilvania potrebbe migliorarsi considerevolmente verso una direzione cattolica. Nella Grande Pianura potrebbe formarsi un centro culturale cattolico, la cui importanza potrebbe essere assicurata dall'ordine illustre sia nel campo scientifico che in quello culturale. Tutti questi sono aspetti la cui rilevanza non deve essere sottolineata davanti a Sua Eminenza, perciò, come ho già fatto oralmente, ora lo ripeto per iscritto, favorisca assicurare la Sua maggiore influenza affinché il progetto si realizzi.”¹³

Jusztinián Serédi rispose a Gyula Glattfelder il 23 febbraio 1930 via lettera nr. 541/930. Affermò che non appoggiava il progetto di una facoltà di teologia a Szeged, infatti temeva che il governo, col pretesto di risparmiare, abolisse una delle istituzioni e togliesse alla Chiesa la facoltà di teologia dell'Università di Budapest, dicendo che anche le facoltà di teologia delle altre confessioni si trovavano presso le università fuori Budapest. (I riformati a Debrecen, gli evangelici a Sopron, come parte dell'università di Pécs.) Il primate alludeva al fatto che non aveva mai appoggiato mai il progetto di una facoltà di teologia a Szeged e così non aveva mai promesso una sua mediazione. „Visto che in precedenza davanti a Sua Signoria esposi in questo modo le mie angosce e la mia posizione, ora mi meraviglio oltre misura che Sua Signoria interpreti le mie parole come se avessi dato una risposta affermativa e avessi promesso al ministro Bethlen una mia mediazione a favore della facoltà progettata.”¹⁴ Propose che nella città si aprisse allora solo il seminario episcopale e che la questione della facoltà di teologia venisse trattata solo dopo un futuro ingrandimento considerevole del territorio.

Jusztinián Serédi e Gyula Glattfelder il 4 marzo 1930, nella seconda giornata della conferenza del vescovato tenutasi nel palazzo del primate a Budapest, esposero il progetto di una facoltà di teologia a Szeged. I vescovi non avevano nulla in contrario all'idea. Il primate ripeté le angosce. Il suo timore non era vano, visto che il successore del ministro Klebelsberg, Bálint Hóman, grande storico, nella sua politica d'insegnamento rappresentava la centralizzazione. In questo modo anche l'esistenza delle università provinciali (la loro sovvenzione) stava in pericolo.

La congregazione della Santa Sede Apostolica, responsabile per università e seminari, il 28 agosto 1930 approvò le regole di base (gli statuti) del seminario di Szeged. In settembre sotto la direzione dei gesuiti l'insegnamento prese avvio. I 33

13 AESZCS DUE 60/1930.

14 AESZCS DUE 60/1930.

seminaristi arrivarono il 30 settembre: 20 seminaristi diocesani di Csanád, 5 di Nagyvárád, 3 di Szatmár, 3 di Kassa, 2 di Rozsnyó. (Le due ultime diocesi troncate non presero parte ai costi di costruzione, ma sostenevano il mantenimento dell'istituzione.)

Il vescovo Gyula Glattfelder benedisse il seminario il 1 ottobre, affidò l'insegnamento dei seminaristi ai gesuiti. „Anch'io ho incaricato i padri gesuiti di insegnare ai leviti della diocesi di Csanád. Non perché non ci siano tanti preti secolari adatti e idonei all'impegno, ma perché tra i padri gesuiti, grazie alla tradizione secolare si è sviluppata una pratica educativa che sarebbe il modo più sicuro per formare preti devoti. Come un padre consegna con un affetto ansioso il più caro tesoro, i suoi figli, al maestro scelto con grande cura, consegno così anch'io i miei figli e i figli dei pontefici delle diocesi vicine nelle mani dei gesuiti. Che li curino con grande affetto, li educino a essere preti devoti, spargano in loro tutti i tesori della loro anima e dello spirito.”¹⁵

Tra i progetti di Klebelsberg figurava anche quello di istruire nel seminario di Szeged anche i seminaristi greco cattolici. In più progettava anche l'istituzione di una facoltà autonoma di teologia greco cattolica. Così avrebbe potuto realizzarsi anche l'idea delle due facoltà cattoliche (una di cerimonia latina, l'altra greca). Poi la maggior parte dei preti greco-cattolici qui formati avrebbe servito oltre i confini di Trianon (Rutenia Subcarpatica, Transilvania), assumendosi la cura spirituale dei cattolici di rito orientale di quel territorio e curando anche la loro identità ungherese. Molti di loro infatti si rivolsero verso l'ortodossia, assimilandosi così ai rumeni.¹⁶

Alla fine all'Università degli studi di Szeged non venne costituita né una facoltà di teologia, né un'accademia di teologia greco-cattolica.

LA FONDAZIONE DEL CAPITULO CATTEDRALE

Il 14 giugno 1941 il papa Pio XII fondò il capitolo cattedrale di Csanád, con sede a Szeged. Già nei primi anni del secolo XX, quando la sede del pontefice di Csanád era Temesvár, i cittadini cattolici di Szeged progettavano di organizzare, nella chiesa di San Demetrio del centro, un capitolo collegiale il cui sostentamento e beneficio sarebbe stato affidato alla città.

Insieme alla fondazione della diocesi di Csanád, dopo l'ordinazione a vescovo (1030) di San Gherardo (1030-1046) fu istituito il capitolo cattedrale di Csanád. I primi membri del collegio consiliare del vescovo, partecipanti anche

15 PETRUCH, ANTAL: *Száz év a magyar jezsuiták múltjából*. vol. 2. Kecskemét, 1994. p. 227.

16 La diocesi dei cattolici di rito greco di lingua ungherese (la maggior parte di essi ruteni e rumeni magiarizzati per il secolo XX), in cui la lingua liturgica era quella classica greca fu istituita da (San) Pio X con la sua bolla iniziata per „Christefideles graeci”. In essa dichiarò che era importante l'istituzione di una scuola superiore di teologia per il rifornimento dei preti. Questo però non si realizzò e i seminaristi dei vescovati con sede in Debrecen, poi in Nyíregyháza studiavano a Ungvár. Erano sistemati dopo il 1918 a Esztergom, nel Seminario Centrale di Budapest e nel Collegio Sant'Emerico. Nel 1930 si parlava di Szeged, poi nel 1939 di Nyíregyháza, come possibili posti di un futuro seminario. A seguito della “prima decisione a Vienna” Ungvár divenne di nuovo parte dell'Ungheria e la maggior parte dei seminaristi continuava lì gli studi. Dopo la ripetuta annessione della Rutenia Subcarpatica, tra il 1944 e il 1950 di nuovo nel Seminario Centrale. L'istituto seminaristico della diocesi di Hajdúdorog fu fondato dal vescovo Miklós Dudás a Nyíregyháza nel 1950.

all'amministrazione, erano frati benedettini, visto che Gherardo scelse gli arcipreti e canonici del suo vescovato tra i membri del suo ordine. Il santo patrono del capitolo e di tutta la diocesi era San Giorgio. Anche sul sigillo del capitolo, con funzione di autenticazione locale, a partire dall'epoca arpadiana si vedeva il soldato santo a cavallo mentre trafigge il dragone con la sua lancia. Nell'epoca dei turchi né la diocesi né il capitolo potevano funzionare. Dopo un intervallo di 173 anni, nel 1723, il re Carlo III su richiesta di László Nádasdy, vescovo di Csanád, restituì il capitolo a Szeged ordinandolo accanto alla chiesa di San Demetrio.¹⁷ Nel 1740 il collegio dei canonici si trasferì a Temesvár, nuovo centro diocesano. Esso si componeva di un preposto e cinque canonici. Nel 1871 il vescovo János Bonnáz istituì due nuovi stalli.

Il 19 giugno 1931 la Santa Sede conferì alla chiesa votiva di Szeged il rango di cattedrale episcopale della diocesi di Csanád. Dieci anni dopo, il 14 giugno, il Papa Pio XII istituì il capitolo cattedrale di Csanád nella Cattedrale della Vergine Maria, Signora degli Ungheresi. Il capitolo cattedrale si componeva di sei dignità: un dignitas di preposto e cinque stalli canonici. Il corpo cominciò a funzionare nel gennaio del 1942.

Sulla fondazione del capitolo Angelo Rotta, arcivescovo titolare di Theba, nunzio apostolico in Ungheria, informò ufficialmente il vescovo di Csanád per lettera nr. 5714/1941, datata 7 luglio 1941. Il papa riservò per se stesso il diritto della nomina a preposto, e affidò il rivestimento delle altre cariche canoniche al vescovo diocesano. „A causa di questo provvedimento della Santa Sede si realizza il desiderio della diocesi di Csanád possedere un capitolo cattedrale, similmente alle altre diocesi. Il pubblico della città, ancora prima della guerra mondiale, esprime il suo desiderio di istituire un capitolo collegiale nell'arcidiocesi e si dichiarò disposto al finanziamento parziale di esso.”¹⁸

Il vescovo Gyula Glattfelder nominò i membri del capitolo cattedrale nel dicembre del 1941 e sciolse il consiglio governante diocesano amministratore e consigliere funzionante provvisoriamente tra il 1923 e il 1941. Su di esso egli informò Bálint Hómann, ministro per la religione e istruzione pubblica il 30 dicembre 1941, tramite lettera nr. 1750/1941.: „...La Santa Sede Apostolica allo scopo del disbrigo canonico dei casi dell'amministrazione ecclesiastica e a quello dell'assicurazione delle possibilità della promozione del clero diocesano ha istituito un capitolo cattedrale per la diocesi di Csanád nella Cattedrale di Szeged intitolata alla Signora degli Ungheresi.”¹⁹ Il vescovo descrisse che poteva assicurare la paga del preposto di tre canonici beneficiari. Le fonti: il rendimento di 440 iugeri di terra offerta dalla città per usufrutto e le fondazioni personali della diocesi e del pontefice. I membri senza retribuzione supplementare: il parroco di Szeged-centro, come prete della cattedrale e un canonico onorario.

In nome della città Béla Tóth, vicepodestà, si congratulò con Glattfelder (n. 72473/1941.) per la formazione del corpo canonico il 31 dicembre 1941: „A me, come rappresentante legale della città, in nome di tutto il pubblico della città in occasione dell'istituzione del Capitolo cattedrale, sia concesso di poter esprimere la gioia provata per il grande onore ecclesiastico con la domanda che Dio benedica con la sua infinita

17 ZOMBORI, ISTVÁN: *The Episcopacy of Szeged-Csanád. The treasury and the museum of the diocese. Szeged*, 2000. pp. 9-21.

18 *Szegedi Új Nemzedék*, [Nouva Generazione di Szeged] 13 luglio 1941. p. 5.

19 AESZCS DUE 1500/1941.

grazia il lavoro proficuo di Vostra Signoria e del Reverendissimo Capitolo Cattedrale per il bene della Chiesa e della patria."²⁰ I primi membri del capitolo cattedrale di Csanád, con sede a Szeged, erano i seguenti. Preposto: Sándor Raskò, canonici: György Barmos, Vendel Becker, János Sopsich e Pál Halász (come prete della cattedrale) e György Csepregi (onorario).²¹

L'ultima tappa della formazione di Szeged come centro diocesano fu l'istituzione del capitolo cattedrale, mentre prima erano state costruite nella nostra città (negli anni Venti) la cattedrale, la residenza episcopale e l'istituto del seminario. Secondo un giornale dell'epoca con l'istituzione del capitolo „...non solo si realizzò il vecchio desiderio della città, ma la Santa Sede Apostolica rese la testimonianza di apprezzare la vecchia città cattolica in modo tale da riempire di gioia tutti alla notizia dell'istituzione del nuovo centro culturale e religioso.”²²

(Traduzione di Eszter Sermann)

MIKLÓS PÉTER

A SZEGEDI EGYHÁZMEGYEI KÖZPONT KIÉPÍTÉSE ÉS A SZENTSZÉK

Szeged 1923-tól ideiglenesen, majd 1931-től hivatalosan püspöki székhely. A városban - a csanádi püspöki székhely Temesvárról való idekerülése után - a húszas években épült ki a katolikus egyházi központ. A folyamatnak fontos állomása volt a szeminárium megszervezése, a papképzés megindulása. 1930-ra fölépült a püspöki palota, a Szent Imre Kollégium, a hittudományi főiskola és a fogadalmi templom (székesegyház). Tanulmányomban a szegedi egyházmegyei központ 1923 és 1941 közötti kiépítésének állomásait tekintetem át, az eddig megjelent szakirodalom és a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár iratanyaga alapján.

Az Apostoli Szentszék egyetemekért és szemináriumokért felelős kongregációja 1930. augusztus 28-án hagyta jóvá a szegedi papnevelő intézet alapszabályát. A szegedi Máriáról, a Magyarok Nagyasszonyáról nevezett fogadalmi templomot - amelyet a város az 1879-es pusztító árvizből való megmenekülés emlékére építetett - XI. Pius pápa 1931. június 19-én székesegyházi rangra emelte. XII. Pius pápa 1941. június 14-én alapította meg a csanádi székeskáptalant, Szeged székhellyel.

20 AESZCS DUE 1500/1941.

21 *Szegedi Új Nemzedék*, 25 dicembre 1941. p. 3.

22 *Szegedi Új Nemzedék*, 25 dicembre 1941. p. 3.

MÉSZÁROS ISTVÁN

EGY „HALADÓ KATOLIKUS”: SZEKFŰ GYULA (1945, 1948)

A neves tudós és közéleti személyiség, *Szekfű Gyula (1883–1955)* életét, munkásságát sokoldalúan feltárták és elemezték az elmúlt évtizedekben.¹ Nem vizsgálták azonban konkrét egyházpolitikai tevékenységét, amelyet 1945 tavaszán, illetve – moszkvai diplomáciai szolgálata után – 1948 késő őszén végzett. Tanulmányunkban több, eddig ismeretlen, publikálatlan írása alapján szeretnénk erre rávilágítani.

A katolikus családból származó Szekfű 1933-tól állt szorosabb kapcsolatban a magyar katolikus egyház vezetésével. Ettől kezdve ugyanis 1943-ig mindegyik évben megrendezték Esztergomban a *Katolikus Nyári Egyetemet*. Ennek gondolata Szekfűtől származott, és Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás megbízásából ő szervezte ezeket az összejöveteleket. Ez ügyben gyakran tárgyalt Serédivel; ezeken a megbeszéléseken bizonyára aktuális hazai egyházpolitikai témák is szóba kerültek.²

1944 őszén-telén Szekfű *rejtekhelyre* vonult vidékre, főként azért, hogy zsidó származású feleségét megvédje. Nem tudjuk, hogy mikor kapcsolódott az új keresztény párt, a *Keresztény Demokrata Néppárt* szervezésébe, mely – a pártmonográfusok szerint – 1944. október 13-án alakult meg a fővárosban,³ s amelynek képviselője, gróf Pálffy József ezután részt vett – a háború utáni, a szovjet hadsereg hadműveletei nyomán létrejövő új hazai politikai hatalommegosztás előkészítésére hivatott – a *Magyar Front* együttesében, a szociáldemokrata, a kommunista, a kisgazda és a polgári demokrata párt képviselőinek társaságában.

A párt monográfusa 1945 februárjára teszi, amikor a *Keresztény Demokrata Néppárt* díszelnöke Szekfű Gyula, elnöke Pálffy József, főtítkára Barankovics István lett.⁴ Szekfű saját kívánságára nem vállalt tisztséget a már szerveződött párt életében.⁵

1 Ezek összefoglalása: *Szekfű Gyula*. Szerk. DÉNES IVÁN ZOLTÁN. Bp., 2001.; BORBÁNDI GYULA: *Magyar politikai pályaképek. 1938–1948*. Bp., 1997. 422–424.

2 Ld. Esty Miklós naplőfeljegyzései. 1938–1944. Szent István Társulat régi irattára.

3 IZSÁK LAJOS: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt. 1944–1949*. Bp., 1985. 15–16.; *Félbemaradt reformkor*. Szerk. KOVÁCS K. ZOLTÁN. Róma, 1990. 163.

4 IZSÁK i. m. 23., KOVÁCS i. m. 168–169

5 A párt október elejei alakuló gyűlésén Pálffy bejelentette, hogy „a szintén rejtékben tartózkodó Szekfű Gyula professzor, a neves történész felhatalmazta őt annak közlésére, hogy bár ő továbbra sem kíván semmiféle politikai pártba lépni, a keresztény szociális demokrácia eszméivel és célkitűzéseivel azonosítja magát”. LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: *Adatok a magyar katolikus ellenállás történetéhez*. Katolikus Szemle (Róma) 1978. 106.

Új mozzanat Szekfű munkásságában, hogy konkrét módon részt vett egy politikai párt létrehozásában, hiszen 1945 előtt egyetlen párttal sem volt semmiféle kapcsolata. De még meglepőbb, hogy – bár korábban is ismert volt baloldali szimpátiájáról – 1945 tavaszától élete végéig *a legteljesebb mértékben kiállt az ekkor színrelépett új baloldali politikai erők, azok vezetői mellett, teljes egészében azonosult céljaikkal, eszméikkel.*⁶ Végül soron az új keresztény pártot is a baloldal szoros szövetségi rendszerén belül képzelte el, mint sajátos – hívő-vallásos-keresztény színezetű – baloldali („balközép”?) politikai csoportosulást és társadalmi hatóerőt.

Korábban, az 1930-as évek második felében nálunk is létrejött (főként a Korunk Szava és a Vigília folyóiratok körül) az a leginkább irodalmi kötődésű értelmiségiekből álló, aránylag szűk körű csoportosulás – szemben a hagyományos, „konzervatív” főpapi, papi és világi katolikus gondolkodással –, amely a Franciaországban kialakult „neokatolikus” (vagy „haladó katolikus”, „baloldali katolikus”) eszmeiségű értelmiségiek mintáját követte. Azok többek között erőteljesen hangsúlyozták szoros kapcsolatuk szükségességét a baloldali politikai mozgalmakkal, a marxizmussal, a kommunista párttal.

Sajátos tény, hogy sem Szekfű, sem a hazai „haladó”, „baloldali” katolikus értelmiségiek nem érzékelték, hogy a nyugat-európai szocialista és kommunista pártok csak nekünk azonosak a második világháború utáni közép- és kelet-európai országok szocialista, illetve kommunista pártjaival. Ez utóbbiak ugyanis *szovjet mintájú, „bolsevik” típusú szocialista-kommunista pártok voltak*, egészen más célokkal és módszerekkel, mint nyugat-európai „testvérpártjaik”. Nyugati jellegű kapcsolatalkítás velük teljesen lehetetlen volt.

A szovjet csapatoknak Esztergomba való bevonulása után egy héttel, 1945. március 29-én meghalt Serédi hercegprímás. A jogszokás szerint *a kalocsai érsek, Grósz József került a püspöki kar elnöki székébe.* Néhány nap múlva Szekfű Gyula *1945. április 10-i kellettel* terjedelmes levelet írt Grósz érseknek, amelyet Kerkai Jenő jezsuita páter személyesen adott át neki a kalocsai érseki székházban.

AZ EGYHÁZ „DEMOKRATIZÁLÁSA”

A Magyar Kommunista Párt illetékes osztályán – a vezető magyar társadalmi személyiségekről végzett anyaggyűjtésben – 1947-re elkészült Grósz József „jellemezése” is a nevét viselő dossziében. Ehhez többek között Barankovics István is szolgáltatott adatot: *„Barankovics kijelentése szerint Grósz mereven elutasította azt a tervet, amelyet Barankovics és Szekfű Gyula az egyház demokratizálásáról dolgoztak ki, közvetlenül a fel szabadulás után.”*⁷

Ez – a magyar katolikus egyház vezetését „demokratizálni” kívánó – a tervet nem más, mint a Szekfű Gyula saját kezű aláírásával ellátott említett elaborátum.⁸

6 DÉNES i. m.

7 *A Grósz-per előkészítése.* Szerk. SZABÓ CSABA. Bp., 2001. 81.

8 Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsa, jelzete: I. 1.a. Püspökkari iratok 990/1945. A levelet csak Szekfű írta alá.

„Nagyméltóságú Érsek Úr! Kegyelmes Uram! Engedje meg, hogy *mint az egyház egyik egyszerű tagja* jelentkezzem...” – kezdődik a levél. „Ezen sorok írására hazai egyházunk nehéz helyzete kényszerít. Jelenleg az egyházi birtokok likvidálása folyik, és nem lehet tudni, mikor kerül sor az egyházi és szerzetesi iskolákra, valamint az általános vallásoktatásra”, vagyis a fakultatív iskolai hitoktatás bevezetésére.

A meglehetősen rapszodikus gondolatmenetű, terjedelmes mondanivaló lényege: „A német uralom megszűntével teljesen új társadalmi alapokon” *elengedhetetlen, hogy „az egyházat társadalmilag és világilag képviselő szervek megújíhódjanak*, és olyan emberek vezetése alá kerüljenek, akik az elkövetkezendő demokratikus korszakban nem kompromittáltak [= háború előtti tetteikért], sőt még rosszhiszeműleg sem támadhatók múltjuk miatt.”

Szekfű lényegében *három témára* figyelmezteti az érseket: a Keresztény Demokrata Néppártra, annak megindítandó lapjára, valamint az Actio Catholica meglevő vezetősége teljes személycseréjének szükségességére. „Mint az egyház egyik egyszerű tagja” a legnagyobb határozottsággal mind a régi kereszténypárti politikusok, mind a háború előtti katolikus újságírók, mind pedig az Actio Catholica korábbi vezetőinek a háttérbe szorítását, a közéletből való visszavonását, s helyükbe *szerte megfelelő emberek* állítását kéri, sőt – „az egyház egyszerű tagjától” addig meglehetősen szokatlan módon – *igen erőteljesen követeli* a püspöki kar elnökétől. Nyilván a jóakarát, a jobbítás szándéka vezeti, de kétségtelen, hogy ott munkál benne az a törekvés is, *hogy a hazai egyházi életben létező legfőbb és legfontosabb világi vezető pozíciókba baloldali irányultságú, „haladó” katolikusok kerüljenek.*

„Ebben a nehéz helyzetben *nincs katolikus színezetű párt*, mely az egyházi érdekeket képviselné” – írja Szekfű. „Pedig a német uralom alatt [hazai] egyházunk vezetői előre látták ezt a helyzetet és gondoskodni akartak a helyzet javításáról. A Sztójay-kormány alatt a boldogult győri püspök úr megbízásából egy új keresztény demokratikus párt alakult, melyet a nemzeti ellenállási frontban a kiscgazda, szocialista és kommunista pártok mellett Pálffy József gróf képviselt.”

A párt-monográfusok feladata tisztázni, hogy valóban a Sztójay-időszakban, tehát *1944 márciusa és júniusa között* Apor püspök szorgalmazására alakult-e a Keresztény Demokrata Néppárt. S a folytatás:

„A Szálasi-kormányt megelőző napon [= 1944. október 15.] Pálffy József gróf Esztergomban előadta a boldogult Hercegprímás úrnak mindezeket a szempontokat, és a Hercegprímás úr jóváhagyta a győri püspök úr intézkedéseit ...”

De az új párt szervezése elé 1945 februárjában, márciusában *súlyos akadályok* gördültek.⁹ „Ennek oka elsősorban az – közli Szekfű –, hogy Pálffy gróf későn került elő a budai pincéből [= óvóhelyről], és mire ide került, a közéletben a katolikus pártok megalakulásának kérdését azok vették kezükbe, akiknek szereplését éppen a Hercegprímás úr és a győri püspök szándéka szerint meg kellett volna akadályozni. Így történt az, hogy a *Közi-Horváth* volt képviselőtől megindított új katolikus pártot a budai fővárosi törvényhatóságból azon a címen törölték, hogy reakciós imródysta jellegű (amit Kö-

9 Közi-Horváth József, Nyisztor Zoltán, Mihalovics Zsigmond, Parragi György, Barankovics István, Beresztóczy Miklós, Katona Jenő, Boldizsár Iván életrajzát ld. BORBÁNDI *i. m.*; Tóth László, Cavallier József, Just Béla, Wünscher Frigyes életrajzát a régebbi és újabb katolikus lexikonban.

zi-Horváth politikai múltja alapján nem is lehet tagadni). És így történt az, hogy a pesti oldalon megalakult pártot [=Keresztény Demokrata Néppártot] a többi párt nem fogadta el és megalakulni nem engedte, ugyanilyen ellenvetéssel, hogy t. i. a vezetők múltja egyáltalán nem nyújt garanciát demokratikus gondolkodásukat illetően.”

A Keresztény Demokrata Néppárt nélkül, annak hivatalos bejegyzése és szabályszerű, széleskörű működése nélkül a magyar katolikus egyház érdekeinek védelme a hazai politikai közéletben nem lehetséges – hangoztatta Szekfű.

„Helyzetünk annál szomorúbbnak tűnik, minél inkább ismerjük a nyugati katolikus országokban egyházunk helyzetét” – folytatja a gondolatot. „A francia kormányban a miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter nagy katolikus publicista, és tudjuk azt, hogy a legnagyobb katolikus írók és tudósok (Mauriac és Maritain) szinte naponta cikkeket írhatnak a legnagyobb párizsi lapoknak. Rómában az olasz kommunista miniszterek mellett a katolikus néppárt tagjai is helyet foglalnak. Mi sem volna természetesebb, mint hogy nálunk, ahol a katolikus tömegek túlsúlyban vannak, és ahol az egyház még a mai napig annyi anyagi és szellemi javakkal rendelkezett, ugyanez legyen a helyzet.”

Ezt a célkitűzést Parragi György, a kor neves „baloldali katolikus” publicistája, így fordította le az újságolvasók nyelvére az Új Ember legelső, 1945. augusztus 9-i számában:

„Az új magyar demokrácia nem nélkülözheti a magyar katolicizmust, mint ahogy például az újjászülető olasz, osztrák, német és különösen a francia demokrácia is bekapcsolta az újjáépítés munkájába a katolikus demokráciát. Olaszországban, Ausztriában, Franciaországban a katolicizmus a legszorosabb politikai szövetségre lépett a munkáspártokkal és velük versenyre kelve veszi ki részét nemcsak a politikai hatalomban, hanem a demokrácia megerősítésében, a reakció visszatérése elleni küzdelemben és az újjáépítésben.”

A szerveződő hazai új keresztény demokratikus párt értelmiségi magja 1944 őszén, 1945 telén a hazai „haladó”, „baloldali” katolikusok közül került ki.¹⁰ Barankovics Istvánt éppen azért hívták a pártba, mert az erősen baloldali irányultságú Magyar Frontban „Barankovicsot tartják a haladó szociális katolicizmus igazi reprezentánsának, s ezért nélküle nehéz lenne a baloldal egyházellenes előítéleteit leszerelni.”¹¹ Akárcsak Szekfű, úgy Barankovics is olyan pártot akart szervezni, amely „a radikális baloldali katolicizmus” elveit képviseli és érvényesíti a politikai életben. Ezt a kommunistákkal együttműködő szociáldemokrata pártvezérnek, Szakasits Árpádnak írt levelében fejtegette. „Tudjuk és valljuk, hogy hithűségünket és egyházszeretetünket nem érinti annak nyílt megvallása és határozott vállalása, hogy a marxizmus és köztünk a világnézeti távolság sem olyan nagy, mint amennyire közel állunk egymáshoz a legfontosabb és legfőbb gyakorlati kérdések megoldásának mikéntjében.”¹²

Grósz érsekhez írt 1945. április 10-i levelével Szekfű Gyula lényegében a püspöki kar elnökének és tagjainak mozgósítását akarta elérni a Keresztény Demokrata Néppárt hivatalos állami elismertetése érdekében. (Ez azután 1945. szeptember 17-én történt meg.)

„A párt tehát nem alakulhatott meg, és miután a mai rendszerben egyedül a pártoknak lehet lapot alapítani, ezen első kudarchólból következett az is, hogy manapság az or-

10 IZSÁK i. m. 15., KOVÁCS i. m. 163.

11 Uo.

12 IZSÁK i. m. 42–43.

szág 60%-ánál többet kitevő katolikusoknak egyetlen lapjuk sincsen” – állítja Szekfű. Valóban nincs, de a pártokon kívül – szemben Szekfű állításával – más közintézmények is adhattak ki 1945 tavaszán-nyarán újságot.

A lényeg: *Szekfű szigorúan vett pártlapot követel*. Ez gyökeresen más helyzetet teremtene, mint amilyen a háború előtt volt, amikor két katolikus szellemiségű, közéleti tematikájú, pártokon felül álló, országos napilap létezett: a reggeli Nemzeti Újság és a déli Új Nemzedék. Egyházi körökben általában ezek működésének továbbfolytatását kívánták.

Megemlíti azonban Szekfű, hogy „a Sztójay-kormányt megelőző hónapokban [=1944. március 19-e előtt] többen beadványt nyújtottak be a Hercegprímás úrhoz a Nemzeti Újság fasiszta és antiszemita irányának megszüntetését kérve”; ezt Szekfű készítette s többen aláírták. De igaztalanul vádaskodik a levélíró: *a Nemzeti Újság nem volt sem „fasiszta”, sem „antiszemita”, ellenkezőleg. Főszerkesztője a korabeli magyar polgári újságíróársadalom elismert tagja, Tóth László volt.*

Más forrásból ismert: a Demokrata Néppárt tervezett újságjának címe „Az Idő” lesz (a francia lap, a „Le Temps” címadását utánozva). „Úgy hírlik sajtóberkekben, hogy ez a napilap Szekfű [Gyula], Barankovics [István] és Katona [Jenő] szerkesztésében nyerne engedélyezést” – írták 1945. május 7-én.¹³

Szekfű szerint nincs szükség pártokon felül álló, a korábbi Nemzeti Újság szerepét demokratikus szellemben betöltő katolikus közéleti napilapra, hanem a „baloldali katolikus” vezetés alatt álló Keresztény Demokrata Néppárt számára van szükség egy „baloldali katolikus” szerkesztésű pártlapra. Ha nincs ez a párt és ez a lap, akkor „mindent, ami történik, vagy történhetik, szó nélkül leszünk kénytelenek elviselni anélkül, hogy a hazai katolikus egyház a hangját is hallathatná” – állítja Szekfű.

Szekfű Gyula e levelében *a legnagyobb haraggal az Actio Catholica korábbi és meglevő vezetői ellen fordult.*

„A Hercegprímás úr halála óta – és azon sajnálatos körülmény folytán, hogy Budapesten nincsen püspök – egyházunknak kifelé való képviselője az Actio Catholica jelenlegi vezetőire maradt. Az A. C. [vezetőségének] jelenlegi összeállításában már amúgy is magán viseli annak a bélyegét, hogy éveken át vezető alelnöke *Wünscher* volt, aki, ha kézre kerül, kétségtelenül a népbíróság legsúlyosabb ítéletét fogja kiérdemelni. Sajnos – Excellenciád engedje meg, hogy egész őszintén nyilatkozzam – az A. C. vezetők ezzel a súlyos tehertétellel nem voltak, és nincsenek [ma sem] tisztában, és csak így érthető, hogy az alelnökök között megtartották továbbra is a sajtóosztály alelnökét, *Nyisztor* prelátust, annak dacára, hogy én is, mások is jóakaratólag figyelmeztettük őket, hogy *Nyisztor*, aki antidemokratikus és nyilas-barát cikkei miatt, amelyeket a Nemzeti Újsághoz írt, a mai időkben nemcsak lehetetlen a közéletben, hanem további szereplésével önmagának okoz kárt. Ezen előrelátásunk sajnos indokolt volt, miután *Nyisztor*t, aki nem volt hajlandó az A. C. vezető helyét elhagyni, a politikai rendőrség őrizetbe vette.”

Szekfű is, akárcsak a marxista történészek, *forradalomnak tartotta az 1945-ben bekövetkezett „rendszer váltást”*. „A forradalom, amelyben élünk – írta levelében – tovább fej-

13 Primási Levéltár, Esztergom, jelzete: 468/1945.

lódik, és abból, hogy egyesek ma teljességgel lehetetlenek, nem következik az, hogy mások, akik ma még némileg lehetségesek, holnap már nem lesznek lehetetlenek. Vonatkozik ez az A. C. némely egyéb vezetőjére is”, tehát a közeljövőben az ő tevékenységük is lehetetlenné válik.

Ezek közül kiemelte *Mihalovics Zsigmondot*, „aki mint a Wolff-pártnak éveken át tagja, és a Wolff-párt erősen antiszemita jellegének nyilvános ülésein szócsove is” volt. „Alig hihető, hogy pozícióját megtarthatja anélkül, hogy az egyháznak ebből kára ne legyen. Legyen szabad kiemelnem, hogy mindezen urakat (leszámítva Wünschert) emberileg és társadalmilag becsülhetjük, és becsülöm is, azonban az ő szereplésüket és további szereplni való akaratukat egyházunkra rendkívül károsnak tartom, és ennek következtében szükségesnek tartanám, hogy a vezető állásokból kicseréltesse nek.”

Helyükbe természetesen „haladó”, „baloldali” katolikusokat kell állítani, akiket kifogás és ellenvetés nélkül elfogad az új politikai rezsim. „Az nem kétséges, hogy az A. C. új vezetősége könnyen megalakítható lenne mind egyházi, mind világi urakból, akik katolikus szempontból semmi kívánnivalót nem hagynak maguk után. Emellett demokratikus múltjuk segítségével egyházunkért a mai időkben szabadon dolgozhatnak. Ezeket Excellenciának olyan őszintén mondom el, mint ahogyan éveken át ezekről a dolgokról a boldogult Hercegeprímás úrral beszéltem, kiemelve azt, hogy természetesen én magam az A. C. új vezetőségében semmiképpen nem szándékozom helyet foglalni, ha a bizalom engem érne is.”

Székfü és a baloldali katolikusok ellenérzése tehát főleg öt személy ellen irányult. Wünsch Frigyeset népbíróság elé szánták; Mihalovics Zsigmond, Közi-Horváth József, Nyisztor Zoltán és Tóth László azonnali félreállítását követelték.

Nyisztor a levél írásakor már börtönben volt: 1945. április 3-án a rendőrség letartóztatta; a többiekre is előbb-utóbb börtön várt. Ez elől Mihalovics, Közi-Horváth, sőt Nyisztor is – fogságából megszökve – külföldre menekült; Tóth László a Mindszenty-per vádlottjaként 10 évi börtönt kapott, a váci börtönben halálra kínozták, a helyi rabtemető ismeretlen helyén nyugszik. Wünsch Frigyes sorsa ismeretlen.

Az kétségtelen tény, hogy egyikük sem volt szélsőjobboldali, „fasiszta”, nyilas vagy antiszemita, netán zsidóüldöző; mindegyikük politikailag minden tekintetben vértlen volt; a papok tekintélyes, nagy teherbírású, a hazai egyházi életben kiemelkedő érdemeket szerző személyiségek voltak.

Végül a magyar katolikus egyház demokratizáló reformjának még néhány további konkrétumáról is szót ejtett a levélíró. „Nemcsak a sajtó kérdésében, nemcsak a katolikus párt és az A. C. kérdésében, hanem másutt is ugyanilyen problémák vannak, és Excellenciának, mint akinek mai helyzetében mindezekkel előbb-utóbb foglalkoznia kell, bizonyára látni fogja, hogy némely szerzetesrendek vezetése, avagy az egyházi érdekeknek a [vallás és közoktatásügyi] minisztériumban vagy az állammal szemben való képviselete is hasonlóképpen reformra szorul.”

Például „ezzel kapcsolatban egyedül a kultuszminiszteri egyházi referensnek, *Beresztóczy Miklósnak* – egyébként számomra emberileg igen szimpatikus – egyéniségére legyen szabad rámutatnom.”

Így summázza mondanivalóját a levélíró: „*Egyházunk mai nehéz helyzetén az itt említett személyi változások igen sokat segítenének.*” Követeléseinek indoklását végül még a továbbiakkal támasztja alá:

„Manapság az egyes egyházi személyeknek, amennyiben antidemokratikus vádak nem merülnek fel ellenük, a nép körében még a régi tekintélyük van; és tudjuk azt, hogy az orosz megszállók is az istentisztelet szabadsága és az egyházi személyek tekintélye dolgában határozottan jóindulatúlag viselkedtek.”

„Tekintetbe veendő itt a világpolitikai helyzet is, melyben *XI. és XII. Pius pápák* őszentségeinek előrelátó, és *a német erőszakot elutasító politikája* most hozza meg gyümölcsét. Valószínűnek látszik, hogy az egyház ezen világpolitikai fellendülése meghozná a lehetőségeket a hazai egyháznak felemelésére is, azon esetben, ha ezt nem terhelnék olyan emberek, akiktől a fentiek értelmében nagyon is sürgős volna megszabadulni.”

„Amennyiben ezektől a terhektől nem tudnánk megszabadulni, és *egyházunk továbbra is* – ellentétben a pápától vezetett világegyházzal – *a demokrácia ellenségének tünnék* fel itthon, előre látható, hogy mindezek a lehetséges és fontos előnyök az idő múltával kevesbednek, és a háború befejeztével lehetőségeink sokkal kisebbre zsugorodnának. Ennek következtében a fent említett változtatásokra az én lelkiismeretem szerint *sürgős szükség* lenne.”

Székfű Gyula vádjai igen súlyosak: a magyar katolikus egyház 1945 áprilisában létező – egyházi és világi személyekből álló – vezetősége „*a demokrácia ellensége*”! Ez a minősítés ekkor (1945 áprilisában még hazai földön folyt a háború!), az új hazai politikai rezsim megszerveződése idején, a felfokozott, sokszor gátlástalan és igazságtalan számonkérés felkorbácsolt közhangulatában szinte *megsemmisítő ítéletet* jelentett. A baloldali párt-terminológia ugyanis – a maihoz képest – igen tág értelemben s részben más jelentéssel használta a „demokrácia-ellenesség” fogalmát: ez akkor tulajdonképpen kommunistaelenességet, szovjetellenességet jelentett; de a kommunistákkal és társutasaikkal egyszerűen nem szimpatizáltak, az ország jövőjét nem „baloldali módon”, illetőleg a baloldal nélkül elképzelők is könnyen megkaphatták ezt a pejoratív minősítést. (Pedig ekkor még Mindszenty veszprémi püspököt sem tudták „demokrácia-ellenesség”-gel vádolni, hiszen 1945 áprilisában még mindig Sopronban kellett tartózkodnia, ahol a „fasiszták” 1945. március 28-ig fogságban tartották.)

Végül Székfű bejelentése levele végén: „Egyházunknak mainapság legégetőbb problémájáról, a *földkérdésről* Excellenciád elé fognak terjeszteni egy jó katolikus részről jövő *szakszerű memorandumot*, amely a kérdés politikai megoldását is mérlegeli. Legyen szabad hozzáfűznöm, hogy ennek nézeteivel én is megegyezem.” E dokumentum jelenleg nem ismeretes, szerzőjéről sincs információ.

Székfű e súlyos vádakot tartalmazó levele az egyház „demokratizálásáról” az *egyházi vezetők körében nagy hullámokat vert*.

Ezt jegyezte fel naplójában 1945. április 24-én Grösz érsek: „Úgy látom, a katolikus fronton dühöng az egység Pesten. Nemrég Székfűtől kaptam levelet. Székfű az egész Actio Catholica vezetőségét el akarja csapadni és »nem kompromittált« embereket szeretne az Actio Catholica élén látni, eleve kijelentve, hogy ő azonban nem vállal szerepet. Most Mihalovics ír, ő viszont Székfűt – Kerkaival és Jánosival együtt – *baloldali katolikusnak* minősíti.”¹⁴

14 Grösz József kalocsai érsek naplója. 1944–1946. Bp., 1996. Szerk.: TÖRÖK JÓZSEF. Innen vett idézeteink a dátumok alapján visszakereshetők.

Grösz és Mindszenty Budapesten tárgyalt 1945. április 30-án Balogh István miniszterelnökségi államtitkárral. Az A. C. vezetőinek leváltásáról szólva „Balogh államtitkár megemlítette, hogy *kellemetlen lesz az Actio Catholicára, ha az elnökség tagjai ötévi deportálásra lesznek kénytelenek menni*. Grösz érsek szerint legfeljebb arról lehet szó, hogy az illetők egy időre rendelkezésre bocsájtsák megbízatásukat. Balogh azt is említette, hogy *néhány püspöknek is el kellene hagynia a helyét*, név szerint Virág [Ferenc pécsi], Kovács [Sándor szombathelyi] és Pétery [József váci] püspök uraknak. Ez óhajt a püspökök visszautasították, megjegyezve, hogy Szálasiék az egész püspöki kart el akarták távolítani.”¹⁵

1945. május 24-én került sor a háború utáni *első püspökkari ülésre*. Itt is szóba került Szekfű levele.¹⁶

„Bajaink számosak és nagyok – mondta az elnöklő Grösz érsek. Tetézi őket a [hazai] *katolikus tábor megbontottsága* és az a körülmény, hogy az egyik szárny emberei ki akarnak végezni és végeztetni mindenkit, akit katolikus ügyekben eddig [= a háború előtt és alatt] szerepet játszott. Példa erre Szekfű Gyulának egy 1945. április 10-én kelt levele, amelyet P. Kerkai útján juttatott el hozzám.”

Szekfű Gyula és „haladó katolikus” értelmiségi köre *senkivel sem akar együttműködni azok közül, akik a háború előtti keresztény pártokban, illetve az Actio Catholica vezetőségében – papok és világiak – tevékenyen részt vettek, netán kommunista-ellenesek voltak*. Grösz érsek méltatlankodva ellenzi ezt az álláspontot:

„Nem hajlandó a múltban érdemeket szerzett embereket kivégezni – hangsúlyozta –, de csak azért, mert *nem tetszenek azoknak, akikkel a múltban szembenálltunk* [= a kommunistákkal], és tulajdonképpen ma is szembenállunk. Gondol itt Mihalovicsra, Nyisztorra, Közi-Horváthra, Tóth Lászlóra. Az antidemokratikus beállítottság mind a négyükkel szemben nevetséges és teljesen légből kapott.”

Sőt ellenkezőleg: „*A náciizmussal és ennek magyar kiadásával* [= a nyilasokkal] *senki sem állott élesebb ellentétben, mint Közi-Horváth, Nyisztor és Tóth ...* Azért sem ítélné el nevezetteket, mert antikommunisták voltak. Ha átmenetileg a közszerepléstől tartózkodnak, jól teszik, de azt ne kívánja senki, hogy a püspöki kar végezze ki őket egyáltalán nem biztos pillanatnyi előnyökért.”

S ez is hozzáfűzte: „Téved a levélíró [= Szekfű], ha azt hiszi, hogy azon az oldalon [= a baloldalon], amely nevezettek szereplését elítéli, *túlságosan lelkesednek XI. és XII. Pius pápáért*. Az egyik szövetséges hatalom sajtójában már hónapokkal ezelőtt mozgalmat indítottak az ellen, hogy a Szentatyát békekonferencián szóhoz juttassák. Aki ki egyezett a fasizmussal (lateráni egyezmény) és konkordátumot kötött Hitlerrel – mondják –, az nem szólhat bele az új világregd kialakításába.”

Czapik érsek hozzászólása: „Az Actio Catholicánál a bajok gyökerét abban látja, hogy az alaprincípiumnál van eltérés. Az A. C. ugyanis az egyháznak teljesen politika-mentes külső képviselője. A felszólalók [= Szekfű és a „haladó” katolikusok] *politikai frontot* akarnának, pedig a politikai szerepléstől mindig óvta az A. C. vezetését a boldogult hercegprímás. Mi nem hagyhatjuk cserben az A. C. embereit, nem végezhetjük ki őket.” Más püspök nem szólt a témához.

15 Primási Levéltár, Esztergom, jelzete: 468/1945.

16 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozáások jegyzőkönyvei. 1945–1948*. Szerk. BEKE MARGIT. Köln - Bp., 1996. 37–38.

A szervezkedő új pártról, a *Demokrata Néppártról* Grósz a püspöki kar előtt ezt mondta: „Hogy a Demokratikus Néppárt ügye miért feneklett meg, nem tudja, csak azt tudja, hogy hónapok óta mozgatják; mozgatói számtalan [állami] ígéretet kaptak a párt engedélyezésére és még sincs meg ma sem.”

Grósz érsek 1945. június 13-án levelet kapott *Borbély István jezsuita tartományfőnöktől*. „A levélben – írta naplójában – szemrehányásféle volt, mintha rajtam múlt volna, hogy a Néppárt még mindig nem kapta meg a működési engedélyt ... Válaszom: mindent megtettem, amit a Néppárt és a katolikus napilap engedélyezése ügyében megtehettem. Kértem személyesen Mindszenty püspök úr társaságában; kértem a püspöki kar nevében május 28-án [a miniszterelnökhöz] beadott memorandumban; felpanaszoltam a dolgot a demokratikus hatalmak követői előtt. Mit csináljak még?

Ha a miniszterelnök, aki mindent megígért, nem tud parancsolni belügyminiszterének és államtitkárának; és a demokratikus hatalmak nem tudnak mást mondani, mint azt, hogy türelem, türelem – akkor mit tehetek én? Lázadást szervezek vasvillával és kapával?

Ha én politikus volnék, látva ezt a hiábavaló küzdelmet az új párt engedélyezéséért, már régen megoldást kerestem volna: kapcsolatot kerestem volna valamelyik polgári párttal. Nem hinném, hogy a Kisgazdapártot, amelynek két pap a vezetője, ne lehetne egy kis világnézeti tartalommal megtölteni; sőt talán a Polgári Demokrata Párttal is lehetne tárgyalni, hiszen a párt vezére a hitvallásos iskolák fenntartása és a kötelező iskolai hitoktatás mellett van. A fő elvégre az volna, hogy egy pár emberünk bekerüljön a parlamentbe; a többi majd adódik, ha ott lesznek.”

Grósz válasza a jezsuita tartományfőnököknek június 4-én kelt. Erről az érsek ezt írta naplójába: „A politikus urak valószínűleg prüszkölni fognak [= válasza miatt], de ez az ő dolguk. Ha nem tudnak katolikus politikát csinálni anélkül, hogy mindezt mi [= a püspökök] prezentáljuk nekik aranytálon, akkor ne csináljanak!” T. i. „katolikus” politikát.

Több, mint két hónap elteltével, 1945. június 22-én kelt levéllel válaszolt *Szekfü Gyulának* a kalocsai érsek:

„Méltóságod f. évi április 10-i kelettel levelet juttatott el hozzám, amely különféle felmerült problémákkal foglalkozik. A levelet egész terjedelmében ismertettem a püspöki kar tagjaival. A püspöki kar örömmel és elismeréssel adózott Méltóságod meleg érdeklődésének az egyház ügyei iránt és ezt kéri a jövőben is.

A párt és lap ügyének fejleményeit Méltóságod bizonyára ismeri, azért ezekkel nem kívánok foglalkozni. Mindenesetre kár, hogy ezekről a boldogult hercegprímás és győri püspök nem tájékoztattak bennünket [= annakidején]; lehet, hogy módjuk sem volt rá.

Ami az Actio Catholicát illeti, a püspöki kar nem zárkózik el attól, hogy az országos vezetőségben személyi változásokat eszközöljön, ha ennek szükségessége komolyan felmerül és megtalálja azokat a vezető egyéniségeket, akik az eddigieknél eredményesebben szolgálják a katolikus ügyet, de úgy véli, hogy ennek még nem érkezett el az ideje ... A püspöki kar nem vállalhatja a felelősséget azért, hogy a múltban érdemes munkát végzett embereket kivégezzon teljes bizonytalan előnyökért és ezzel esetleg az egész ügyet kátyúba vigye.”¹⁷

De Grósz érsek gondjai a „baloldali katolikusok”-kal tovább gyűrűztek a következő hetekben, hónapokban is. A fővárosban járva július 19-én ezt jegyezte fel naplójába:

17 Főegyházmegeyi Levéltár, Kalocsa, jelzete: I. 1. a. Püspökkari iratok 990/1945.

„Még Sík Sándorban is csalódnunk kellett. Ő is a Szekfű – Cavallier – Katona Jenő társasággal fúj egy követ és purifikálni akar a katolikus táborban.”

Ekkor történt ugyanis az *Új Ember-bonyodalom*. Az Actio Catholica még júniusban engedélyt kapott az illetékes állami hivataltól *hetilap* indítására. Főszerkesztőjének Sík Sándort kérték fel, aki azt elvállalta; a kiadást Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója intézte; szerkesztőnek Pénzes Balduin bencés tanárt nevezte ki Balogh államtitkár. Már elkészült az első szám összeállítása, amikor Sík Sándor július 12-én kivonult a szerkesztőségéből, visszakérve a lap számára átadott írásait. Azzal indokolta kiválását, hogy *nem történt meg az A. C. vezetésében a személycsere*, nyilván az, amelyet a „haladó, baloldali” katolikus értelmiségiek követeltek.¹⁸ Az *Új Ember* első száma ennek ellenére 1945. augusztus 9-én megjelent.

Így folytatódik Grósz naplója július 19-én: „Szekfű fünek-fának magyarázza, hogy ő idejében figyelmeztette a boldogult hercegprímást, aztán a kalocsai érseket is az A. C. körüli bajokra, a személyi változások szükségességére. A boldogult hercegprímás igazat adott neki – ezt persze most könnyű mondani –, a kalocsai érsek azonban jó ideig nem válaszolt a levelére; mikor pedig válaszolt, közölte vele, hogy egyelőre *a személyi változásokat az A. C.-ben nem látja szükségeseknek; ezért aztán az egyház először elvesztette va-gyonát, folytatólag el fogja veszíteni közeleti pozícióját, sőt iskoláit is.*”

„Szegény! – folytatja Grósz – A földosztásnak az A. C.-hez semmi köze, ezt Szekfű éppen olyan jól tudja, mint a legegyszerűbb ember Magyarországon. További veszteségeinket pedig Rákosi Mátyásékon kívül az ilyen hitvány katolikusoknak fogjuk köszönhetni.”

„*Katona Jenő* az esetleg engedélyezendő katolikus napi- vagy hetilapnak akarna szerkesztője lenni; *Cavallier* az A. C. titkára, sőt országos igazgatója. Egyikből sem kérünk! Ilyen alakok ne beszéljenek a magyar katolikus egyház nevében, még kevésbé dirigáljanak a katolikus egyházban!”

1945. július 26-án a kalocsai érsek Nagy Imre földművelésügyi miniszternél járt földbirtokrendezési ügyekben. Itt is szóba került Szekfű Gyula neve.

„Mivel Szekfű minduntalan azt hangoztatja – jegyezte fel Grósz –, hogy *az egyházat csak Magyarországon forgatták ki vagyonából, és pedig a katolikusok, sőt egyenesen a püspökök magatartása miatt*, meginterpelláltam [= megkérdeztem] a földművelésügyi minisztert, hogy mi az igazság ebben, és hogyan állunk e tekintetben a szomszéd országokban, nevezetesen a Szekfű által megnevezett Romániában és Lengyelországban.”

Nagy Imre miniszter felelete: „Romániában a már régebben végrehajtott földbirtok-reform következtében nem voltak nagyobb terjedelmű ingatlanok az egyház kezén. Lengyelországban pedig a lakosság elpusztulása következtében annyi a föld, és azonkívül Németországból akkora területeket kap, hogy nincs szükség a nagybirtok felosztására. Magyarországon egyszerűen azért kellett hozzányúlni az egyházi birtokhoz is, mert sokkal több az igénylő, mint a rendelkezésre álló föld.”

További hírek a Szekfű-téma körül, ugyanezen a napon feljegyezve:

„*Just Béla*, a Szekfű-féle klikk egyik tagja, megjelent a Szent István Társulat vezetőségénél, és követelte egy szépirodalmi osztály felállítását, amelynek természetesen ő lesz a vezetője. Az igazgatóság egyelőre elutasította.”

18 ELMER ISTVÁN: *A történelem orgonáján az Isten játszik*. Bp., 1995. 16–20.

„Szekfű – úgy látszik – hiába akarja kiszolgálni a demokráciát, sőt hiába járt Moszkvában is, mint tudós és jófiú [= 1945 júliusában moszkvai tanulmányúton volt], az elvtársak nem bíznak benne. Sok mindent írt [= a háború előtt], amit most a fejére olvasnak. A Népszava mai vezércikke az angol választásokkal kapcsolatban így aposztrofálja: »Kezdődő demokráciánkban mindvégig ki akartak tartani ama eszmények mellett, amelyeket Szekfű Gyula fogalmazott meg, például a Magyar történetben, hangoztatva a vallásos-heroikus-barokk világ gyönyörűségét.« *A mindenáron felülmaradni akaró emberek előbb-utóbb így járnak: régi híveik elfordulnak tőlük, új barátaik nem fogadják be őket.*”

A Szekfű-téma lezárása Grósz érsek naplójában: „Szekfű mégsem hiába volt jófiú. A napokban kinevezték Magyarország moszkvai nagykövetévé. Ebben része volt annak is, hogy Moszkva kijelentette, hogy kommunistát nem fogad el; a budapesti egyetem rektora pedig nem fogadta el a követi kinevezését.” Ezt a bejegyzést Grósz 1945. augusztus 22-én tette.

Szekfű Gyula és a „baloldali katolikusok” – elsősorban *politikai célú* – „tisztogató-demokratizáló” törekvéseinek sikerét azonban megakasztotta Mindszenty kinevezése esztergomi érsekké. Ezzel a baloldalnak elkötelezett magyar katolikus egyházi vezetés létrehozásától a magyar egyház *néhány évre* megmenekült.

KÖVETJELENTÉSEK MOSZKVÁBÓL

Szekfű Gyula követi és meghatalmazott miniszteri kinevezése 1945. október 15-én kelt, de betegsége miatt csak 1946. március 16-án foglalta el állomáshelyét Moszkvában. 1946 őszén három hónapot Magyarországon tartózkodott. 1948 tavaszán a moszkvai magyar követség nagykövetség rangjára emelkedett, Szekfű május 16-án adta át a szovjet elnöki tanács elnökének nagyköveti megbízólevelét, de nemsokára – 1948. szeptember közepén – befejezte diplomáciai szolgálatát s hazatért.

Hivatali kötelessége volt jelentések küldése hivatali felettesének, a külügyminiszternek. Ezekből a titkos iratokból többet nemrégiben nyomtatásban közreadtak.¹⁹ Ezekből közlünk néhány, témánkat illető szövegrészletet.

Moszkva, 1946. április 14. Szekfű Gyula jelentése bemutatkozó látogatásának tapasztalatairól.

Április 1-én Dekanozov külügyminiszter-helyettesnél tette tiszteletét, aki többek között ezt kérdezte tőle: „Mit csinál Mindszenty?”

Április 3-án Lozovszkij külügyminiszter-helyettesnél járt. „Nézete szerint [Magyarországon] az egyetemi tanárok és az ifjúság erősen náci szellemű volt és még ma is az; hasonlóképpen a katolicizmus és élén Mindszenty. Megfelelő felvilágosításokat adtam, többek között említettem, hogy a hercegprímás politikai nézeteit a katolikusoknak nem kötelességük követni és igen sokan vannak, akik nem is követik; felhoztam a demokrata néppárt létezését, amely szintén bizonyítéka annak, hogy a katolikusok nem mind-

19 Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948). Szerk. LÁZÁR GYÖRGY. Bp., 1998.

nyáján Mindszenty politikájának hívei. Ez a katolikus kérdés igen érdekelte [a külügy-miniszter-helyettest].”

Szekfű összegzése: „A szóban levő urak a helyzet stabilizálását óhajtva Magyarországon attól is tartanak, hogy bizonyos reakciós erők ma is megvannak és ezek részéről veszély fenyegeti a demokratikus Magyarországot. Ilyen erőknek tekintik a volt nagybirtokosokat, a svábokat és Mindszenty hercegprímást, akit – szerintem tévesen – azonosítanak az egész magyar katolicizmussal. Lozovszkij érdeklődéséből arra lehet következtetni, hogy a demokratikus néppártnak, mint Mindszenty politikájától távol álló katolikus alakulatnak, nagyobb lehet a jelentősége, mint sokan gondolják.”

Moszkva, 1946. április 29. A görögkeleti egyházi viszonyokról, a szovjet kormány egyházpolitikájáról.

Szekfű elragadtatással ír a nagyszombat-húsvétvasárnap éjszakáján tartott szertartásról és körmenetről, amelyen nagy tömegek vettek részt Moszkva egyik görögkeleti templomában. „Kétségtelen tehát – fűzte hozzá –, hogy a mai szovjet kormány nemcsak hogy nem üldözi a görögkeleti egyházak életének megnyilvánulásait, de azokat a nyilvánosság előtt az utcára is kiengedi. ... Szerény nézetem szerint annak a ténynek széles körökben való ismertté tétele [Magyarországon], hogy a görögkeleti egyház szabadságnak örvend, miként ezt a húsvéti ájtatosság lefolyása is bizonyítja, nagyban hozzájárulhatna a hazai vallásos kedélyek lecsillapításához és így szinte közvetlenül is a szovjet-magyar viszony megszilárdításához.”

Szekfű e jelentéshez csatolta Kemény Ferenc követségi titkár 1946. április 24-i feljegyzését. Részlete:

„Ma délután meglátogattam Leberge atyát, a moszkvai Saint Louis des Francais egyházközség plébánosát. Beszélgetés közben felvázolta a szovjet kormány jelenlegi egyházpolitikáját, különös tekintettel a katolikus egyházhoz és a Szentszékhez való viszonyra. Előadása szerint a Szovjetunió jelenlegi vezetői belátván, hogy a közvetlen egyház- és vallásellenes támadásokkal nem érik el a nép széles rétegeinél a kívánt célt, jelenleg közvetett módszerekkel élnek. Bizonyos mértékig tűrik az orosz görögkeleti egyház tevékenységét, sőt, ezt állampolitikai célok szolgálatára is beállítják – hazafias prédikációk és gyűjtések a honvédő háború alatt – és természetesen megfelelő külföldi propagandával kísérik, hangoztatva a Szovjetunióban uralkodó teljes vallási türelmet.

A görögkeleti egyház azonban súlyos áldozatot volt kénytelen hozni a kompromisszum érdekében. A szovjet kormányzat a görögkeleti egyházat erős kontroll alatt tartja és – tudomásnak is minősíthető közhiedelem szerint – az újonnan felállított papképző szeminárium növendékeit, illetőleg ezek közül egyeseket a titkosrendőrségi szolgálatba szervez be.

Amennyire tüntetőleg kedvez – legalább külsőleg – a szovjet kormányzat az ortodox egyháznak, annyira elzárkózó, merev, sőt ellenséges magatartást tanúsít a római katolikus egyház iránt ... Semmiféle kapcsolatot vagy közeledést a Vatikán felé nem tűr. A katolicizmustól való idegenkedés jellegzetesen orosz hagyomány ... A szovjet kormányzat szemében az univerzális és harcoss római egyház nyilván rosszabb, mint az állampolitikai célok érdekében tetszés szerint felhasználható és rendőrileg igazgatható orosz görögkeleti egyház.

A Lenin-Múzeum falára még mindig ki van írva a közelmúlt orosz hivatalos egyházpolitikájának jelszava: »A vallás ópium a népnek!«”

Egy mondat Szekfű 1946. május 28-i keltezésű, a szovjet-magyar kulturális kapcsolatok élénkítéséről szóló jelentéséből: „Külön felvilágosítást kell hoznom Kodály Zoltán vendégszereplését illetőleg, melyre nézve – miként [Kodály] szavaiból kivettem –, ő nem tartaná lehetségesnek, hogy első szereplése Moszkvában a cigányszínházzal legyen kapcsolatos.”²⁰

Moszkva, 1946. július 31.

Magyar egyházi küldöttség látogatásáról a Szovjetunióban.

Előzmény: a magyar miniszterelnökség 1946. május 28-i átirata szerint – „tekintettel a háborús propagandának a szovjet kormány egyházpolitikájáról kialakított igen kedvezőtlen képére” – küldöttséget kellene a Szovjetunióba küldeni „az ottani vallási élet és egyházpolitika tanulmányozására”. Az erre vonatkozó lehetőség kipuhatolása Szekfű feladata volt.

„Ma szóba hoztam a dolgot Dekanazov miniszter[helyettes] előtt. Mivel tudtam, hogy kényes kérdéssről lesz szó, bevezettem azzal, hogy a [magyar] kormány minden eszközt megragad, amivel a fasiszta korból megmaradt tévhiteket és rágalmakat a Szovjetet illetően kigyomláhatja a közönség fejéből. Ezért gondol arra, hogy néhány különböző felekezetű egyházi személy autopsziás szemlélete alapján felvilágosítaná közönségünket arról, hogy itt nincs vallási elnyomás stb.

Dekanazov lehetségesnek tartja, hogy egy-két egyházi személy idejőjjön, de utazásuknak kétségtelenül az a színe lenne, mintha ők invesztigálni vagy ellenőrizni akarnák az itteni belső vallási viszonyokat, ebbe pedig – lássam be – mégsem mehetnek bele... Egyébként kérdezzenek meg engem [= Szekfűt], mert a követ az, aki az itteni viszonyokról autentikus véleménnyel szolgálhat kormányának.”

Moszkva, 1947. február 23. Jelentés a követség 1946. évi tevékenységéről.

„Sajnos, a magyar-szovjet viszony kárára ezek [= az előbbieken felsorolt] események nem maradtak egyedül. A nyár és ősz folyamán amellet, hogy a polgári és egyéb osztályokban, a munkásokat kivéve, tovább éltek a szovjetről és berendezéseiről évtizedek óta létrejött klisék; több oldalról is erősödött az a propaganda, mely a szovjet körből és befolyás alól való szabadulást csillogtatta meg az új magyar berendezés ellenségei előtt. Itt külön rá kell mutatnom Mindszenty hercegprímás és politikai hívei működésére, mely a szovjetot nemcsak alkalmi hírlapi megnyilatkozásokra indította, de a külügyminisztériumban is többször szóba hoztak előttem.”

Moszkva, 1948. február 15. Jelentés a követség 1947. évi tevékenységéről.

A két legfőbb megoldandó probléma, amely a magyar-szovjet viszonyra hatással lehetnek: „Egyik a katolikus kérdés, mely a szovjet államférfiakat – úgy látom – erősen érdekli, s melyre nézve nem szükséges újból kifejeznem nézeteimet. A másik a hadifogoly-kérdés...”

E rövid idézetekből is jól kiolvasható néhány alapvető tény.

A magyar baloldali politikai erők előtt teljes kiépítettségében ott volt 1946 tavaszán (de már 1945-ben is) *a szovjet egyházpolitika, mint követendő példa*: ami ott az ortodox

20 Szekfű és Kodály között mindvégig szoros szakmai kapcsolat volt, Eötvös Collegiumbeli közös tanulmányaiktól kezdve.

egyházzal szemben került alkalmazásra, azt nálunk elsősorban a katolikus egyházzal szemben kell végrehajtani. Tehát erős állami kontroll alatt tartva, közvetlen aktuálpolitikai célokra felhasználhatóan, térdre kényszerített egyházi vezetőkkel – s mindez a kommunizmus-szocializmus építésének szolgálatába állítva, a vallásszabadság erős külső-belső propagandájával kísérve. A Szovjetunióban „szocializálódott”, s 1945-ben hazajött magyar kommunista politikusok ezt a követendő mintát hozták magukkal.

Az is világos ezekből az idézetekből, hogy a szovjet politikusok szerint a magyar katolikus egyház egésze ellensége a „demokráciának”, tudniillik a szovjet típusú „bolsevik demokráciának”, vagyis a proletárdiktatúrának. Ezért volt fontos számukra Mindszenty személye: az ő feladata is az lenne, hogy részt vegyen a kommunizmus-szocializmus építésében, mint a moszkvai pátriárka. Moszkvában képtelenek voltak felfogni, akárcsak Szekfűék, hogy Mindszenty egyetemes emberi értékeket, az emberi szabadságjogokat, az emberi méltóságot védi a kommunista-baloldali ideáloktól teljesen eltérő, egészen már erkölcsi elveket és eszményeket követve. Mindszenty ugyanakkor sohasem nyilatkozott a Szovjetunió ellen.

Igen árulkodó az 1948 februári jelentés: „a katolikus kérdést” végre meg kell oldani: likvidálni kell Mindszentyt. A szégyenletes per szálai tehát Moszkvába is elvezetnek.

Végül jól érzékelhető, hogy *Szekfűnek Moszkvában is szívügye volt a Demokrata Néppárt*. Ennek oka: ez szerinte az a katolikus-keresztény eszmeiségű magyarországi párt, amely a szocializmust építő baloldali pártok útitársa, ugyanakkor szemben áll Mindszentyvel; ez tehát a kommunista-barát, egyben Mindszenty-ellenes katolikusok-keresztények politikai gyűjtőhelye.

Az újabb szakirodalomban idézik Szekfű egyik követjelentésének részletét; ez jól megvilágítja erre vonatkozó felfogását. Eszerint „a magyar katolicizmus, sőt a nemzet 80%-a a püspöki kar [= Mindszenty] mögött áll. Onnan eltéríteni egy réteget, illetőleg ezt a táborot megosztani, csak Barankovicsékon keresztül lehet.” – vélte Szekfű.²¹

Az 1947. augusztus 31-i választás után a neves ellenzéki politikus, Pfeiffer Zoltán is úgy látta, „hogy a Demokrata Néppárt – Barankovics vezetésével – a katolikus közvélemény egy részének leválasztását szolgálja a püspöki kar és Mindszenty követőinek táborából.”²²

1947-ben – tehát moszkvai kiküldetésének félidejében – jelent meg Budapesten Szekfű új – utolsó – könyve, a *„Forradalom után”*. Ebben a második világháború előtti évtizedek elavult hazai társadalmi viszonyaiból törvényszerűen következő magyarországi forradalom ideológiáját adja, lelkesítő ideálként állítva az ugyancsak forradalom útján létrejött Szovjetunió követendő társadalmi berendezkedését, a legnagyobb helyesléssel kísérve az 1945–1947 között folyó hazai politikai folyamatok alakulását, lelkesítve a nagy cél – a Szovjetunióban érvényesülő demokrácia – mihamarabbi elérésére.

21 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, jelzete: O 12145. Szekfű Gyula jelentését Matheovics Ferenc országgyűlési képviselő idézi memorandumában. Szekfű e véleményét Mindszenty is ismerte és idézi: Primási Levéltár, Esztergom, jelzete: 4910/1948.: „1946-47 telén Szekfű moszkvai követ ottani tárgyalásai alapján, akárcsak Visinszkij [szovjet külügyminiszter-helyettes], bizalmas írást küldött a magyar külügyminiszternek: a magyar katolicizmus, sőt a nemzet 80%-a a püspöki kar mögött áll. Onnét eltéríteni egy réteget, illetőleg ezt a táborot megosztani csak Barankovicsékon keresztül lehet. Minden támogatást meg is kapnak, jelezte a bizalmas írat.”

22 FÖLDESI MARGIT - SZERENCSES KÁROLY: *A megbélyegzés hatalma*. Pfeiffer Zoltán. Bp., 2003. 206.

Érthetetlen ez a nagyarányú elfogultság – elkötelezettség? – a Horthy-korszak neobarokk eszméinek egykori hazai ideológusától: most *a szovjet társadalmi fejlődés (vagyis a kommunizmus) és a hazai hasonló perspektívák nagyszerűségét zengi ...* Szinte hihetetlen a régmúlt századok tudós történész-kutatójának szinte teljes vaksgága az őt körülvevő *jelen* értékelésében. Hihetetlen, hogy a következő mondatokat Szekfű Gyula írta le:

„Történelmi tény, hogy a Szovjetunió nem akart proletárdiktatúrát nálunk, sőt éppen ő volt az, aki az Oroszországból hazaküldött magyar kommunista emigránsok útján elejét vette a proletár diktatúra előkészítésének és megindította a parlamentarizmushoz vezető fejlődést ... Az országot megszálló szovjet hatalom nem kívánta a proletárforradalmat, és azzal, hogy parlamentáris kormány alakítását elősegítette, a forradalmat békés útra terelte, elkerülve annak kezdő stádiumát, mely mindenkor véres anarchiában szokott lefolyni...”²³

LEVELEK A PÁRTKÖZPONTBÓL

A proletárdiktatúrát rejtve, majd nyíltan építő – s a politikai hatalmat már szilárdan kezében tartó – kommunista párt vezetői 1948 végére ütemezték Mindszenty „eltávolítását”, hogy *a magyar katolikus egyház többmilliós hívő közösségét megfélemlítsék, ezzel gyengítsék, majd teljes szétzilálását elérjék.* A bíboros ellen indított, hatalmas erőket megmozgató tavaszi, majd őszi támadássorozat utolsó szakaszában, *1948 októberében, novemberében* a kommunista stratégák a „haladó”, „baloldali” katolikusok csapatát is bevetették.

Ennek – a kommunista pártközpontból vezényelt – új hadmozdulatnak a riadóját *Boldizsár Iván* harcias újságcikke jelentette. Ez a Nemzeti Bizottságok népfrontos lapjában, a „Független Magyarország”-ban jelent meg 1948. október 4-én, „*Hol vannak a haladó katolikusok?*” címmel. A szerző látta, tapasztalta, hogy a hazai katolikus értelmiség nagyobb része számára vallási és egyházpolitikai téren Mindszenty volt az iránymutató, őt teljes egészében vagy kritikával elfogadva. A cikk célja az volt, hogy a katolikus értelmiségiek közül toborozzon támogatókat a proletárdiktatúra mellett és kifejezetten Mindszenty ellen.

A Magyar Kurír *október 8-i* számában Mindszenty terjedelmes választ közölt e cikkekre.²⁴

1948 novemberére tetőpontjára értek az egyház és a vallásos hit elleni támadások hullámai a püspöki kar és vezetője körül. *November 19-én* letartóztatták Zakar Andrást, a bíboros titkárát. A Mindszenty-pert előkészítő tervezőknek ekkor *szükségük volt olyan vádlókra, akik a katolikus hívők táborából valók, tehát „családon belüliek”,* azt dokumentálandó, hogy nem csupán a kommunisták és társaik tartják ellenfelüknek a bíborost.

Erre a szerepre először kilenc „katolikus baloldali értelmiségi” vállalkozott, akik teljes egészében azonosultak a kommunisták terveivel, s 1948. november 20-án keltezve

23 SZEKFŰ GYULA: *Forradalom után.* Bp., 1947. 84.

24 A témát feldolgoztam: „Vita Boldizsár Ivánnal”. In: MÉSZÁROS ISTVÁN: *Pannonia Sacra.* Mindszenty-tanulmányok. Bp., 2002. 167–177.

levelet írtak Mindszentyhez. Az aláírók: *Bognár József*, Budapest polgármestere, *Csala István* országgyűlési képviselő, *Czéh József* országgyűlési képviselő, *Gyöngyösi János*, a Kisgazdapárt főtitkára, *Harrer Ferenc*, a Radikális Demokrata Pártszövetség elnöke, *Károlyi Mihály* párizsi követ, *Katona Jenő*, a „Hírlap” főszerkesztője, *Parragi György*, a „Magyar Nemzet” főmunkatársa, *Pesta László* államtitkár.

Később e levél szövege *„Kilenc ismert katolikus közéleti vezető levele Mindszentyhez”* címmel került közlésre. Mindszenty objektív hangú, visszafogott, kifejezetten szelíd tónusú levélben válaszolt 1948. november 29-i dátummal.²⁵

A magyar katolikus egyház egészére akart lesújtani a Rákosiék kommunista pártja vezette politikai hatalom azzal, hogy bebörtönzi Mindszentyt, hazug vádak alapján. Ezt a valódi célt természetesen elfedte a széles körű, erőszakos, harsogó propaganda, a mindenben ártatlan bíborost súlyos, koholt bűntettekkel vádolva.

E propaganda keretében 1948. december elején még egy terjedelmes levelet kapott Mindszenty, amelynek tartalma részben azonos a másikkal, részben újabb vádakkal tetézi azt. Szövegét *Székfű Gyula*, a moszkvai diplomáciai szolgálatból 1948 szeptemberében hazatért egykori történettudós, valamint *Cavallier József* külügyminisztériumi főtitkár, a háború alatti zsidómentő Szent Kereszt Egyesület elnöke készítette. A levelet a világhírű zeneszerző, *Kodály Zoltán* is aláírta, aki azonban a szöveg kialakításában nem vett részt.²⁶

Mind a levél szövegében, mind a Mindszentyvel való későbbi személyes találkozás alkalmával erőteljesen hangsúlyozták: *„az egyszerű katolikus emberek nevében”* szólnak, nem a kormányzat képviselőjében. De kétségtelen jelei vannak, hogy *a pártközpont által irányított állami vezetők küldetésében jártak*. Megmaradt ugyanis Cavallier zsebnaptára, amelyben minden napra pontosan feljegyezte, hogy egyes napokon kivel tárgyalt személyesen vagy telefonon.²⁷ Íme, a bejegyzések 1948 november közepétől, amikor igen csak megsűrűsödtek a hivatalos személyekkel folytatott kommunikációk:

„November 17. Rajknál egy óráig. – 18. Jánosi nálam. Ortutay felhívott. Rajk titkárát felhívtam. – 20. Ortutayval telefonon vita. Székfűnél klinikán. – 22. Jelentkeztem Rajknál. Ortutayval telefonon kétszer. Székfűnél klinikán, telefon Ortutayval. – 23. Jelentkeztem Rajknál. 40 percig Rajknál. W[jitz] Béla Kodálnál, Székfűnél. – 24. Rajkkal házi telefonon 20 perc beszélgetés: se jobb, se bal, középen. – 25. Tárgyalás Velicscsel Székfűnél: Rákosi tegnap hívatta, megbeszélték [az] ügyet. – 27. Székfűnél fogalmazás. Czapik helyesli. Jánosi újabb jelentkezése: ő fél, hogy Székfűvel kiesünk, ha kudarc ér. – 29. Rajk miniszternél, rendkívül emelkedett felfogással tárgyalta [a] kérdést. Rózsinál írtam M-levelet, Székfűnél újra átnéztük. – 30. Czapik felhívott, meglátogattam. Jánosi jelentésében elmondta [a] szabolcsi dolgokat. Megkért, ne hagyjam most el [az] ügyet. Rajknál megbeszélés, remek! Czapikot telefonon tájékoztattam.

25 A témát feldolgoztam: „Haladó katolikusok”. Uo. 179–186.

26 A levél teljes szövege: Országos Levéltár, jelzete: 276.f. 65/352.ő.e. 43–45.

27 ELTE Levéltára, Cavallier-irathagyaték 420. sz. Az említettek: Rajk László külügyminiszter, Ortutay Gyula kultuszminiszter, Czapik Gyula egri érsek, Witz Béla budapesti érseki helynök, Velics László, a magyar kormány – akkor éppen Budapesten tartózkodó – római („kvirináli”) követe, Jánosi József jezsuita (érdemes lenne tanulmányban feldolgozni P. Jánosi 1949 előtti hazai közéleti-politikai szereplését).

December 1. Kodály, majd Szekfű aláírta [a] levelet. Du. 1/2 6. feladtam.” Nyilván azt a kísérő-levelet mellékelte hozzá, amelyet „Rózsinal” írt.²⁸

Szekfű Gyula másnap, 1948. *december 2-án* – erősen remegő kezű írással – sajátkezü levelet írt *Rákosi Mátyásnak*:

„Igen tisztelt Miniszterelnök helyettes Úr, szíves engedelmével itt küldöm azon levél szövegét, melyet Cavallier, Kodály Zoltán és én küldtünk el tegnap délután Mindszentynek aláírásunkkal. A levelet tegnap Cavallier, mint külügyi aktív ember, már bemutatta Rajknak, aki nekem is miniszterem, és aki meg volt elégedve a szöveggel.

Lakásomat, remélem, ma végkép visszakapom, de mondhatom: az Ön közbelépése nélkül alig tudtam volna visszakapni. Igen köszönöm nagy szívességét. Őszinte tisztelettel híve: Szekfű Gyula.”²⁹

Rákosi egykori titkárságának irattári anyagában ma is megtalálható Szekfűék Mindszentyhez írt és elküldött, két és fél oldalas sűrűn gépelt szövegű levelének Szekfű által szignált másolata.

Első fele azt a hatalmas, *a magyar történelemben még sohasem tapasztalt fellendülést* ecseteli, amelyet az elmúlt négy évben az új rezsim vezetése alatt a magyar nép elért. Ennek során „a jó Isten akaratából elmaradtak a véres jelenetek, nagybirtokosok és gyárosok nem kerültek vérpadra, s azokat a politikusokat sem érte el a girondisták sorsa, akik a további fejlődést nem helyeselték...”; s a nagyszerű eredmények „elősegítik az Evangélium szociális tanításainak megvalósulását...”.

A levél második részében *a Mindszenty elleni régi és új vádak sorjáznak*. A befejező mondat: „...kérjük, *szíveskedjék bennünket fogadni*, hogy élőszóval is rámutathassunk az egyház és az állam megegyezésének sürgős voltára éppen a katolikus hívek szempontjából és felajánlhassuk Eminenciádnak Egyházunk javára jószolgálatainkat.”

Feljegyzések Cavallier zsebnaptárában a levél elküldése utáni napokból: „*December 3. 1/2 8* érték[ezlet] Rajkkal. Rajkkal külön megbeszélés. Esztergom, Drahost kerestem, Pesten Czapiknál megtaláltam. – 4. Velicscel tárgyalás Szekfűnél és Ortutaynál. – 6. Távirat Esztergomból. Értekezés Rajkkal. – 7. Witznél, Ortutaynál. – 8. Rajknál. Szekfű várása, Kodályhoz közben [telefon] Astoriában. Primásnál Szekfű[vel], K-lyal.”

A december 6-án érkezett távirat valószínűleg Mindszentytől jött: kérésüknek eleget téve *december 8-án délelőttre várja a három levélíró*t Esztergomba.

Cavallier e nap reggelén – nyilván az utolsó utasítások megbeszélése céljából – felkereste Rajkot, majd a pesti belvárosi Astoria szállóban történt a találkozás: Szekfű megérkezett, de Kodály nem. Ő ugyanis ekkor Mátraházán tartózkodott, onnan elin-

28 „1948. december 1-jén Mindszenty hercegprimás magához kéretett. Katolikus vezető férfiak (Szekfű és mások) azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy az egyház és az állam viszonyának rendezésére, a kettő közti békés együttműködés biztosítására küldje ki megbízottját, akivel a vonatkozó kérdéseket meg lehetne tárgyalni. A levélre adandó választ akarta velem megbeszélni. Abban állapotunk meg, hogy azt fogja felelni, hogy megbízottját meg fogja nevezni, mielőtt a megtárgyalandó kérdéseket konkrét formában közlik vele; a békés együttműködést ő maga [Mindszenty] is óhajtva óhajtja...” – írta le vallomásában börtöncellájában Grósz érsek 1951. június 2-án (Szabó Csaba *i. m.* 260.). Rosszul emlékezett: Mindszenty hívása a „haladó” katolikusok első csoportjának levelével volt kapcsolatos, Mindszenty nekik írt válaszlevelet (Pannonia Sacra *i. m.* 185–186.). December 3-dika előtt aligha kapta meg Szekfűék levelét a bíboros.

29 Országos Levéltár, jelzete: 276.f. 65/352.6.e. 42.

dult, de autója az erős hóesésben nehezen tudott haladni. *Délután 2 órára érkeztek meg Esztergomba.* A primás emlékirataiban ezt írta:

„December 8-án dr. Drahos János érseki helynököm jelenlétében fogadtam őket. Amint beléptek, *Kodály* hangtalanul a legtávolabbi ablakmélyedésbe vonult. Így akarta tudtomra adni, hogy neki nincs köze ehhez a szomorú színjátékhoz, és hogy csak a kommunisták fondorlata juttatta bele ebbe a szédületes statisztaszerepbe.”³⁰ *Micsoda drámai pillanatkép!* A világhírű magyar zeneszerző nem szólt egész idő alatt egyetlen szót sem.

Mindszenty a beszélgetés bevezetésül vendégei kezébe adta – az ő levelükkel mintegy azonos terjedelmű – *írásba foglalt választát*, amelyet előzőleg elkészített. Azok általánosságokban mozgó, támadó hangú iratával szemben ez szelíd, magyarázó, adatok felsorolásával érvelő tanulmány, amelyben józan tárgyilagossággal sorra veszi és cáfolja levelük ellene támasztott, teljesen megalapozatlan vádjait.

A bíboros emlékirataiban beszámol a találkozás lefolyásáról. Eszerint Cavallier keveset, *főképpen Szekfű beszélt.* „Új szerepéhez illően Szekfű most azt fejtegette – írja Mindszenty –, hogy a katolicizmus és a nemzet jövője a kialakult hatalmi helyzetnek – a Kommunista Párt törvénytelen eszközökkel megszervezett diktatúrájának – őszinte elismerését kívánja. A magyar katolicizmus nyugodtan helyezkedhet ilyen álláspontra, hiszen – mondotta Szekfű – a kommunizmus nem ellensége többé az egyháznak. A Szovjetunióban megszűnt a vallásüldözés, tette hozzá. Az ortodox egyház az ateista állammal békés összhangban szolgálja a nép érdekeit.”

Így folytatja az emlékező: „*En nem ismertem rá a régi Szekfűre.* Válaszomban visszatartottam állításait azzal, hogy köztudomású, milyen függő, szolgáló helyzetbe került az ortodox egyház egy ateista diktatúrával szemben. Pontosan tudjuk azt is, hogy milyen kegyetlen eszközökkel rombolta le a Szovjetunió a nyugat-ukrajnai és kárpátaljai görögkatolikus egyházmegyéket. Ugyanakkor magyar vonatkozásban is elmondtam érveimet.”

Nem csodálkozhatunk, ha *ebben az eszmecsereben Kodály nem vett részt*, nem volt semmi mondanivalója e témákban. S talán az sem túlzás, ha azt állítjuk: amikor konkrét formában szembesült azzal, hogy mi e tárgyalás célja, akkor Mindszenty mellé állt, neki akart segíteni. Sajátos kodályi módon: *a hallgatásával.*

Újabb került elő Cavallier József hagyatékából az a saját kezűleg írt, sokszorososan javított *jelentés-szöveg* piszkozata, amelyet *e találkozóról felettesei számára* állított össze.³¹ A *jelentés teljes szövege*:

„A másfél óránál tovább tartó beszélgetés során Cavallier József, Szekfű Gyula és Kodály Zoltán elsősorban is nyomatékosan hangoztatták, hogy *nem a kormány megbízottaként* jelentek meg a primásnál, hanem ama katolikusok nevében, akik hozzájuk hasonló módon gondolkodnak és lelkiismereti kötelességük a tizenkettedik óra utolsó percében a való helyzetet a magyar egyház feje előtt feltárni. Majd részletesen kifejtették a levelükben jelzett súlyos aggodalmakat, a magyar katolikus egyház, valamint a szerzetesrendek nagy nehézségeit és az Egyház és állam megbékülésének múlhatatlan, sürgős szükségességét.

30 MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim.* Bp., 1989. 225–226.

31 ELTE Levéltára, Cavallier-irathagyaték 420. sz.

Mindszenty bíboros arra a megállapításra, hogy mindaddig nem ismerte el a köztársaságot annak rendje és módja szerint, azt válaszolta, hogy sohasem mondotta az ellenkezőjét. [Helyesen ez alighanem így hangzott: sohasem mondta azt, hogy nem ismeri el a köztársaságot.]

Arra a kérdésre, vajon meg akar-e egyezni az egyház az állammal, azt felelte, hogy a megegyezés készségét annak idején többször kifejezésre juttatta a püspöki kar nevében s máig sem vonta azt vissza.

Arra az ellenvetésre, hogy ez a fogalmazás csak negatívum, azt kérdezte, mi a garancia arra, hogy a másik fél megtartja a megállapodást?

A beszélgetés végül is akként fejeződött be, hogy *a három katolikus vezető személyiség a következőket javasolta:*

Nyilatkozzék Mindszenty bíboros hozzájuk írt levélben pozitív formában, hogy

1. elismeri a köztársaságot,
2. kész az Egyház és az állam megbékélése végett tárgyalni, kezdeményező módon,
3. mi az álláspontja az államosítás kérdésében gazdasági vonatkozásban.

Mindszenty bíboros azt válaszolta, hogy ezt a javaslatot megfontolja, *s felszólította a három személyt, dolgozzák ki a megegyezés tervezetét.*

A sorrend kérdésében, vagyis mi történjék előbb, a primás nyilatkozata vagy a tervezet, a három személyiség azon a nézeten volt, hogy előbb a primás pozitív szellemű nyilatkozatának kell kezükben lennie. Ilyen nyilatkozat birtokában, mint egyszerű katolikusok rendelkezésre bocsájtják levelükben felajánlott jószolgálatukat és a megfelelő helyeken tájékozódnak, hogy mik ott a kívánalmak. És ha ez megtörtént, vállalkoznak e tervezet elkészítésére.

A primás végül ismét hangoztatta, hogy *a javaslatot megfontolja s értesítést küld elhatározásáról.*"

Hiába hangoztatták tehát a levélírók, hogy az „egyszerű emberek” kívánságát tolmácsolják a bíborosnak, mégis kibújt a szög a zsákból: a három kívánság *a pártközpont régóta hangoztatott követelése* volt.

De semmiféle jogszabály vagy törvény nem kötelezte Mindszentyt arra, hogy ezekben a kérdésekben írásbeli nyilatkozatot tegyen a közvélemény s a tömegkommunikáció számára; *a követelés jogtalan volt.*

S az is kitűnik e jelentésből, hogy a bíboros számonkérése, felelősségre vonása történt itt, s *a vendégek diktálni akartak Mindszentynek*, aki az ÁVÓ részéről már teljesen körülkerített helyzetben volt ekkor, s akinek ügye a pártközpontban már „a tizenkettedik óra utolsó percében” járt.

Mindezek ellenére Mindszenty *a megfontolást ígerte*; ugyanakkor ügyes diplomáciai fogással vendégeit hozta nehéz helyzetbe: *dolgozzák ki* ők az állam és az egyház vezetői közötti megegyezés tervezetét!

Tehát *sem mire sem mondott nemet a bíboros, semmit sem utasított el*: a vendégek elégedetten távozhattak. Cavallier jelenthette az eredményt illetékeseknek. Tárgyalásai másnap, *december 9-én*: „Szekfűnél Ast[oriában], telefon Ortutayval, tárgyalás Czappikkal Ortutaynál. Minisztériumban Ortutayval tanácskozás.”³²

32 A levélről, válaszról és találkozásiról ld. Pannonia Sacra i. m. 186–203.

Az esztergomi tanácskozás napján, *ugyancsak december 8-án* tartotta ülését a kommunista párt úgynevezett „*egyházi hármás bizottsága*”. Tagjai: Rákosi Mátyás, Révai József, Farkas Mihály. Az ülés második napirendi pontja: „Bognárék, valami Cavallier és Szekfű Mindszentyhez intézett leveleinek további felhasználása.” A döntés:

„Bognárék, illetve Szekfű és Cavallier akciójának nyilvánosságra hozatalával és felhasználásával várunk, a Mindszentyvel való tárgyalás alakulását bevárva.”³³

Nyilván azért várták ki a küldöttség esztergomi tárgyalásának eredményét, hogy az újságokban közölt levél szövegéhez majd hozzáfűzzék, hogy Mindszenty még mindig mindenben ellenáll. De nem ez történt, ezért a közlést most is elhalasztották. *Az esztergomi tárgyalás pedig titokban maradt*: egyetlen újság sem adott róla híradást.

Annál is inkább, hiszen *a pártközpontban ekkor már véglegessé vált a régóta érlelődő döntés: Mindszentyt letartóztatják*. Lényegében ezt jelentette be az új miniszterelnök, a kommunisták embere, *Dobi István* a parlamentben 1948. december 14-én, a kormányprogram ismertetése során:

„Kormányom továbbra is óhajtja a megegyezést a katolikus egyházal, ugyanakkor azonban arra a belátásra jutott, hogy mindaddig, amíg a katolikus egyház élén Mindszenty áll, minden megegyezés kilátástalan.”³⁴ *Mindszentyvel tehát már nem akarnak Rákosiék tárgyalni, netán megegyezni vele*; sorsát már eldöntötték.

A Bognár és társai által fogalmazott „Nyílt levél” teljes terjedelemben megjelent a Magyar Nemzet 1948. december 18-i számában, Mindszenty válasza azonban nem. A Szekfű-Cavallier által fogalmazott levél egyik részletét ugyancsak a Magyar Nemzet adta közre 1948. december 20-i számában, de a bíboros válasziratáról s a levélírók esztergomi látogatásáról nem írt a lap. A leveleket tehát Mindszenty letartóztatásának *agitációs-propagandisztikus előkészítésére* használták fel.³⁵

Mindszenty megtartotta a szavát: megfontolta a vendégeitől kapott kérdéseket és a Magyar Kurír 1948. december 21-i számában közzétette válaszát „*Illetékes egyházi hely nyilatkozata*” címmel. Teljes szövege:

„A vád szerint: I. a bíboros a demokrácia egész ideje alatt [= 1945–1948 között] annak minden ténykedésével szembehelyezkedett és II. ellene volt az egyház és az állam közötti megbeszéléseknek.

Ad I.

1. A *demokráciát* ismételten elfogadta és sürgette, a püspöki karral együtt úgy, ahogy XII. Pius pápa azt 1944 karácsonyán meghirdette. Ezt a demokráciát szívből kívánta és kívánja, tehát a vád – bárhányszor is ismételve – tarthatatlan.

2. A *gazdasági államosításokról* sem ő, sem a püspöki kar nem nyilatkozott, következőképp nem lelheto, mire épül az az állítás, hogy ezeket vissza akarja állítani.

33 Országos Levéltár 276.f. 63/352.ő.e. 5.

34 Szabad Nép 1948. dec. 15.

35 Rajk külügyminiszter is hivatkozott rá 1948. december 14-én a Szentészékhez küldött, Mindszentyt vádoló levelében: „... a legutolsó napokban olyan katolikus közeleti tényezők, mint Szekfű Gyula, Kodály Zoltán és Cavallier József felkeresték a hercegprimást és igyekeztek vele – sikertelenül – megérteni helyzetének tarthatatlanságát.” Országos Levéltár, jelzete: 276.f. 65/352.ő.e. 54.

3. A földreform ügyében az Egyház álláspontját mutatják az 1945. évi májusi és novemberi püspökkari körlevelek és az 1948. február 8-i nyilatkozat. Legújabbán pedig az 1948. november 17-i nyilatkozat, amelyet az Economist cikkére tettek közzé, és amelyben ez áll:

„A magyar katolikus egyház a legújabbán végrehajtott földreform ellen egyetlen egyszer sem nyilatkozott. 1945 májusában a püspöki kar körlevelében áldását küldte a földhöz juttatottaknak. Néhány esetben a kiosztás módozata felett gyakorolt bírálatot. Sehol sem kívánta vissza az érdemeseknek kiosztott szántóföldeket.”

4. Az 1946. évi I. tc. törvénybe iktatta az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogait, különösen a személyes szabadságjogot; a jogot az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes ember élethez; az egyesületi és gyülekezési jogot; a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez, az állam és önkormányzatok életében való részvételhez való jogot.

Ezeket a jogokat a hitlerizmus tobzódása után senki olyan örömmel nem fogadta, mint a bíboros hercegprímás, a püspöki karral együtt. De ország-világ tanúsíthatja, hogy ezeket a jogokat annyiszor és annyira nem is hirdette, sürgette senki, mint a bíboros hercegprímás, annál is inkább, mivel ezek a fentebb említett demokráciával a legsebbe összhangban vannak.

5. Mi, magyar katolikusok, jó magyarok voltunk közel ezer éven át a királyságban, azok vagyunk a köztársaságban is. A köztársaságban ténylegesen benne élünk, annak hivatalos szerveivel állandó érintkezésben vagyunk. Aki vét ellene, van rá törvény; aki nem vét, azt kell, hogy védje a törvény.

»Az Egyház a legkülönbözőbb kormányformák egyikét sem veti el, ha ezek önmagukban alkalmasak az állampolgárok javát szolgálni« (XIII. Leó pápa »Libertas« enciklikája, 1888. június 20.).

Mindebből megállapítható, hogy a demokratikus gondolat jelentős elemeiről van szó, és mert ezekben az Egyház a vázolt álláspontot foglalja el, következőleg nem állítható, hogy az egyház és a hercegprímás a demokráciával egész idő alatt és mindenben szembehelyezkedett.

Ad II.

A magyar egyház és a magyar hercegprímás békekészségét igazoló bizonyítékok mind az államnak, mind az egyháznak is a kezében vannak. Annak bizonyítékai is mindkét oldalon rendelkezésre állanak, hogy a hercegprímás 1945 decemberében és 1946 februárjában a kormány egyenes felkérésére személyesen tárgyalt a Vatikánnal a diplomáciai kapcsolat visszaállításáról, és pedig a kormánytól írásban is megköszönve és elismert eredménnyel. Teljesen előkészítette tárgyiakban, személyekben. Nem a Vatikánon és a hercegprímáson múlt a nuncius megérkezése, ami pedig jótékonyan hatott volna az egyház és az állam viszonyának alakulására.”

A pártközpontnak az volt a célja a „haladó”, „baloldali” katolikusok cikkeivel, leveleivel, köztük a Szekfü–Cavallier-fogalmazású levéllel, hogy a katolikus hívő tömegekben tudatosodjon a hazug tétel – nagy nevek tekintélyével nyomatékosítva –, hogy Mindszenty nem csupán a „népi-demokrácia” [=proletárdiktatúra] ellenfele, hanem saját magyar katolikus egyházának is kárt okoz. A már elhatározott koncepciók per stratégiájában a néptö-

megek lélektani ráhangolásának fontos funkcióját teljesítették ezek a levelek, illetve megfogalmazóik.

1948. december 26-án este becsapódott Mindszenty mögött az Andrássy út 60. börtöncellájának ajtaja (Cavallierék – a zsebnaptár szerint – ekkor szokásos vasárnap esti bridzspartijukat játszották), s már azon az első éjszakán záporoztak a bíboros lemeztelenített testére a vallató gumibotütések. Mindebben – aligha tagadható – részesek voltak a „baloldali”, „haladó” katolikusok is, köztük Szekfű Gyula is.³³

ISTVÁN MÉSZÁROS

A "PROGRESSIVE CATHOLIC": GYULA SZEKFŰ (1945, 1948)

The life and work of the famous scientist and a man of public life, Gyula Szekfű (1883-1955) have been revealed and analyzed extensively in the past decades. However, his actual church-political activity, which he carried out in spring of 1945, as well as – after his diplomatic service Moscow – in late autumn of 1948, has not yet been studied. In his study the author intends to throw light upon this activity based on several so far unknown and unpublished papers of his. By November 1948 the assaults against the Church and religions had culminated around the episcopate and its leader. Those preparing the trial against Mindszenty needed accusers also belonging to the Catholic "family" to justify that not only the Communists considered Primate Mindszenty as an enemy. The political authority led by Rákosi's Communist party wanted to destroy the whole Catholic Church by imprisoning Mindszenty based on trumped-up charges. This took place on 26. December 1948. The "leftist", "progressive" Catholics, among them Gyula Szekfű, also took part in this process.

33 A Szekfű-témához ld. sajtó alatt levő tanulmányomat: „A »keresztény párt« problematikája 1945–1948. (Mindszenty és Barankovics)” a „Pártok és magatartások 1944–1948” című könyvemben.

NÉMETH LÁSZLÓ

ADALÉKOK A RÓMAI MAGYAR LELKÉSZSÉG TÖRTÉNETÉHEZ
MÁSODIK RÉSZ: 1963-1973*

A római magyar lelkészség második világháború utáni történetét 1963 őszéig egy előző tanulmányban bemutattuk.¹ A cél most a történet folytatása. A gyakorlati szempontokon túl elvi okai voltak annak, hogy a téma tárgyalását részekre bontottuk. A leglényegesebb ok, amint azt majd látni fogjuk, hogy az 1964-ben a Pápai Magyar Intézet (a továbbiakban: PMI) megszűnt a római magyar lelkipásztorkodás központja lenni, illetve pár évvel később létrejött a Szent István Zarándokház. A másik ok, hogy a század végéig csak kettő, a korábbi évekhez képest igen hosszú ideig működő lelkipásztora volt a római magyar közösségnek. 1963 és 1973 között Frank Miklós, 1973-tól 1999-ig pedig Kovách Tibor Angelus OFM.Cap. A korábbi korszakhoz képest van még egy lényeges különbség, lelkipásztori értesítők teljes gyűjteménye rendelkezésre áll.² A Frank Miklós által készített értesítő címe „Egyházközségi körlevél” volt, amely 1967 januárjáig meghívóként került szétküldésre, 1967-től pedig körlevélként, Kovách Angelusénak a neve pedig „Üzenet” volt.³ A bőséges anyag miatt a jelen tanulmányban Frank Miklós időszakát törekszünk feldolgozni, annak a tudatában, hogy a levéltári kutatások jelenlegi állapotában a teljességet csak megközelíthetjük. Nagy segítséget jelentett a munkához, hogy a kéziratot Frank Miklós és a római magyar közösség néhány tagja (Farkas Ilona és Szőnyi Zsuzsa) átnézte, és értékes információkkal kiegészítette. A menekültek lelkipásztori ellátásáról ebben a tanulmányban is szót ejtünk, de csak olyan mértékben, amennyire az érintette a római magyar lelkész munkáját, illetve a közösség életét.

* Reflexiókat, kiegészítéseket, adatokat a szerző szívesen fogad az alábbi címen: Németh László, Via Giulia, 1 - 00186 Róma, Italia vagy e-mailen: pmiroma@freemail.hu

- 1 Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok a római magyar lelkipásztorkodás történetéhez. Első rész: 1945-1963*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok - Regnum (a továbbiakban: MEV) 14(2002), 1-4, 197-228. Azoknak a személyeknek az életrajzi adatait, akikről ebben a részben is említés történik, átvettük, mert azokat igyekeztünk pontosabbá, illetve teljesebbé tenni.
- 2 A lelkipásztori értesítők P. Kovách Angelus hagyatékából kerültek elő, jelenleg a Pápai Magyar Egyházi Intézetben (a továbbiakban: PMI), az Olaszországi Katolikus Magyar Misszió irattárában található.
- 3 Az „Üzenet” példányai megtalálhatók P. Kovách Angelus hagyatékában, a PMI-ben, továbbá az Országos Széchényi Könyvtárban, Fond 353. Lásd: FÜLEP KATALIN: *Olaszországi hungarica hagyatékok az Országos Széchényi Könyvtárban*. In: *Gazdaságtörténet-könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*, Bp., 2001. 222.

A hatvanas évek elejének nehézségeit követően 1963 őszén Frank Miklós lett a római magyar lelkész.⁴ Korábban, 1946–47 között a PMI növendéke volt, majd tanulmányait Innsbruckban folytatta. 1959-ben visszatért az Intézetbe, hogy előljárói biztatására elkészítse doktori disszertációját, amelynek a témája: Mt 19,8 alapján a házasság felbonthatatlanságának kérdése volt, a dogmatörténeti fejlődés tükrében.⁵ Az Intézet vezetőségének tanácsára a dolgozat írásával párhuzamosan beiratkozott a Lateráni Egyetem kánonjogi fakultására, ahol 1963. június 22-én egyházi licenciát szerzett „cum laude” fokozattal.⁶ A tanulmányok befejezését követően Zágon József⁷ döntése alapján vette át a római magyar lelkészi hivatalt, hogy folytassa elődje, Ipoly Ottó munkáját,⁸ aki a nyáron a Szentföldre utazott. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy már a licentia megszerzése után átvette a lelkipásztori munkát.⁹

Az első értesítő, amelyen az aláírása látható 1963 novemberében kelt. Ebben a november végi magyar misére hívja a kolónia tagjait. A meghívó tanúsága szerint lényegében minden változatlanul ment tovább. A Római Magyar Lelkészi Hivatal címe továbbra is Lungotevere dei Tebaldi 14, II. emelet, postacím: Roma-Borghi C.P. 9087, a misék helyszíne a S. Girolamo della Carità (Via Monserrato, 64) templom. Mint az előző évek-

4 Frank Miklós 1924. május 23-án született Budapesten, Innsbruckban szentelték pappá 1950. március 26-án a nagyváradai egyházmegye papjaként. 1965–76-ig a Caritas Internationalis h. főtájkára volt. Lásd: PMI személyi lapok, és *A magyar emigráns irodalom lexikona. Szerk. NAGY CSABA. Bp. 2000. 289, és lásd még itt a 236. jegyzetet.*

5 Lásd: Frank Miklós személyi lapját a PMI-ben, Kelt: Róma, 1959. október 25.

6 Lásd: Frank Miklós tanulmányi terve az 1962–1963 tanévre, Kelt: Róma, 1962. november 15, és a lapalján a kézi feljegyzés Róma, 1965. június 22.

7 Zágon József 1909. november 2-án, Agostyánban született és 1975. augusztus 12-én halt meg Innsbruckban. Muttersben (Ausztria) van eltemetve. A Pázmáneumban tanult. 1935. július 14-én a győri egyházmegyében szentelték pappá. 1943-tól irodaigazgató Győrben. 1949. január 6-án hagyta el Magyarországot. 1950-ben XII. Pius pápa a Magyar Püspöki Kar megkerdezését követően nevezte ki a külföldi magyarok apostoli vizitátorává. 1953. február 24-én a Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus a PMI régensévé nevezte ki ad interim, miután az Exsul Familia apostoli constitutio megjelenését követően megszűnt vizitatori beosztása. 1967-től a Konzisztoriális Kongregáció altájkára. Az 1951-ben létrejött Anonymus Kiadó első igazgatója 1958-ig. Lásd: *Schematismus venerabilis cleri almae Diocesis Jaurinensis pro Anno Domini 1947.* Jaurini, 1947, 164, NAGY CSABA, i. m. 1041. BORÓVI JÓZSEF: *A szórványban élő magyar katolikusok lelkigondozásának története.* Bp, 2000. 99–100. Életrajz pápai kitüntetés előterjesztéséhez PMI 55/1955. Kelt: Cagliari, 1955. november 25. TOLNAY IMRE: *Zágon József (1909–1975).* In: *Katolikus Szemle* 27(1975) 256–262. Nagy Csaba tévesen Mutterst jelöli meg a halál helyéül. Életrajzához lásd még itt a 89. jegyzetet.

8 Ipoly Ottó 1925. november 18-án született Kerekegyházán, és 1997. február 4-én Magyarországon halt meg tragikus körülmények között, közúti balesetben. 1949. június 19-én szentelték pappá Kaloçaán. 1957-től volt a PMI lakója, a Biblikus Intézetbe járt. 1960-tól 1963-ig római magyar lelkész volt. Rómából az Egyesült Államokba távozott. 1967. augusztus 20-án még jelen volt a Szent István Ház felavatásán, mint Rómában élő magyar pap. A kilencvenes évek elején hazatért Magyarországra. Kecskeméten, az Angolkisasszonyok iskolájában hitoktatott és a Szent Erzsébet templom igazgatója volt. Szülőfalujában, Kerekegyházán temették el. Lásd: PMI személyi lapok. NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 225–227. GALAMBOS IRÉN O. S. B.: *A Római Magyar Zarándokház felszentelése.* Kézirat. Kelt: Róma, 1967. augusztus 24. (A továbbiakban: *A római magyar zarándokház felszentelése*) és *Új Ember* 1997. február 23.

9 Frank Miklós személyes közlése kiegészíti az előző időszakról irt tanulmány hiányos adatait. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 227.

ben. A meghívóban az új lelkész kéri a híveket, hogy címváltozásukat jelentsék be.¹⁰ A karácsonyt is a szokott rend szerint ünnepelték. A szentmisét december 26-án, 11 órakor tartották a szokott helyen, délután 5 órakor pedig a FUCI Romana termében került sor a karácsonyi ünnepélyre a tombolával. A meghívó karácsony előtt felhívja a figyelmet a gyónási lehetőségekre is. Rákos Rajmund O.F.M.Conv.¹¹ és Walter János Sch.P.¹² a Szent Péterben gyóntattak, a magyar lelkész pedig a PMI-ben,¹³ ahol fogadó óráit kedden és pénteken 8.30-tól 10-ig illetve 18-tól 19.30-ig tartotta.¹⁴

A következő év elején a Pontificia Accademia Mariana Internationalis¹⁵ rendezésében február 11-én, kedden negyed kilenckor a S. Maria Maggiore bazilikában tartottak szentmisét Mindszenty József bíboros, hercegprímás elítélésének 15. évfordulója alkalmából.¹⁶ A Húsvét előtti háromnapos lelkigyakorlatot 1964. március 23–25-ig Berecz Ferenc,¹⁷ a PMI növendéke tartotta, a szokott helyen.¹⁸ Szent István ünnepére továbbra is a PMI küldte a meghívót. 1964-ben augusztus 23-án tartották a szentmisét, fél 11 órakor

10 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1963. november. Ez a felhívás ezt követően rendszeresen olvasható a Meghívókon, illetve később a Körleveleken.

11 Rákos Balázs Raymund O.F.M.Conv. 1911. július 4-én született Miskolcon és 1994. május 22-én halt meg Székesfehérváron. 1929-ben lépett be a minorita rendbe. 1947 tavaszán érkezett Rómába, ahonnan október 7-én a rendi előljáróság Assisibe rendelte, hogy a rendi főiskolán tanítson. A Szentévre való tekintettel 1949 végén helyezték Rómába. 1986-ig volt magyar gyóntató a Szent Péter bazilikában. Ezt követően hazatért Magyarországra. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 815. SZENTPÉTERI LAJOS: *Az Egyház élete*. In: *Katolikus Szemle* 11(1959) 1. szám 67., SZÁNTÓ KONRÁD: *Baráti megemlékezés Rákos Raymundról*. In: *Új Ember*, 1994. július 17, illetve életrajzi munkáját RÁKOS B. RAYMUND: *Huszonegy év Itáliában*. Róma, 1968. 5, 22, 35, 75.

12 Walter János Sch. P. 1886. február 2-án született Dadon, és 1972. szeptember 6-án halt meg Rómában. 1903-ban Vácott lépett be a Piarista Rendbe. 1910. július 2-án szentelték pappá. 1928-ban került Rómába. Két generális, köztük 1947 és 1956 között Tomek Vince alatt is, három évtizeden át volt a négytagú generális tanács tagja. Emellett a négy olasz piarista rendtartomány teológiai főiskoláján tanított szentírástudományt, majd patológiát. Lásd: LÉH ISTVÁN SCH. P. – KOLTAI ANDRÁS, i. m. 420. TOMEK VINCE: *Walter János piarista (1886–972)*. In: *Szolgálat*, 16. szám, 1972. 90–91, NAGY CSABA, i. m. 1030. Tomek Vince tévesen január 17-et, Nagy Csaba pedig január 1-jét adja meg születési dátumául.

13 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1963. december.

14 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1963. január.

15 A Pontificia Accademia Mariana Internazionale-t 1946-ban P. Carlo Balic O.F.M. alapította azzal a céllal, hogy előmozdítsa a tudományos, történet-kritikai kutatást a mariológia területén. 1959. december 8-án XXIII. János pápa *Maiores in dies* Motu Proprioval adta meg a szervezetnek a „Pontificia” titulust. 1964-ben VI. Pál hagyta jóvá a statútumait. Rövid történetét lásd: *Annuario Pontificio 2003*. Città del Vaticano, 2003. 1767.

16 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1963. február 7.

17 Berecz Ferenc 1927. március 10-én született Törincsen (Csehszlovákia). 1953. június 12-én szentelték pappá a Székesfehérvári Egyházmegyében. A budapesti Hittudományi Akadémián szerzett doktorátust 1954-ben, dolgozatának címe: *„Isten ábrázolása. A háromszemélyű egy Isten ábrázolhatósága és ábrázolása”*. Ezt követően káplán volt. Az 1962–1963-as akadémiai évtől lett a PMI lakója. Az Accademia delle Belle Arti növendékeként szobrászatot tanult, ahol az 1963–1964-es tanévben a III. évet végezte el. 1964-ben hazatért Magyarországra. Később megvált a papi szolgálatától, az esztergomi Keresztény Múzeumban dolgozott, a kilencvenes évek közepén hunyt el. Lásd: PMI személyi lapok, és SOMORJAI ÁDÁM: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993)*. Bp. 1993. 22. (Studia Theologica Budapestinensia 9).

18 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1964. március. A meghívó megtalálható a PMI levéltárában is 23/1964 számon.

az Intézet kápolnájában.¹⁹ Az 1963/64-es tanévet záró konferencián elhangzott értékelés szerint az Intézet vezetősége meg volt elégedve Frank Miklós munkájával. A kolónia lelkipásztori ellátásán túl látogatta a tábort és foglalkozott a Via Cestarin lévő egyetemista kollégium lakóival is.²⁰ Ez utóbbi azonban csak márciusig adott neki munkát, mert ekkor a kollégiumot az Intézet megszüntette, a lakást pedig eladta.²¹ További kutatást igényel a menekültek között végzett lelkipásztori munka részletesebb bemutatása. Információink szerint két tábort, Triestben és Latinában, biztosan rendszeresen látogatott.

LELKIPÁSZTORI ÉLET A PÁPAI MAGYAR INTÉZET ELHAGYÁSÁT KÖVETŐEN

Az 1964 év ősze lényeges változást hozott a római magyar közösség, elsősorban az emigráns magyar papság életében. Az augusztusi Szent István napi szentmisére szóló meghívó az utolsó, amelyet a kolónia tagjai az Intézetből kaptak. A következő meghívón, amelyben a lelkész a november 2-i halottak napi szentmisére hívja a híveket a San Lorenzo fuori le Mura bazilikába, már a Via della Conciliazione 44/Sc.VI. szerepel hivatalának székhelyéül.²² Csupán ennyi nyoma van annak, hogy a Magyar Állam és a Szentszék között megkötött részleges megállapodásban foglaltaknak megfelelően az emigráns magyar papok átadták az Intézetet a Magyar Katolikus Püspöki Karnak.²³ A megállapodást 1964. szeptember 15-én Agostino Casaroli érsek, a Rendkívüli Egyházügyek Szent Kongregációjának helyettes titkára, illetve Prantner József, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke írta alá. A megállapodás harmadik pontja vonatkozott az Intézet átadására. A tényleges átadásra 1964. november 5-én került sor.²⁴ A bentlakók kiköltöztek, mindenki oda, ahová tudott.²⁵ Frank Miklós, római magyar lelkész a Via

19 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. PMI, Meghívó 1964. augusztus. Az ünnepre szóló olasz nyelvű gépelt meghívó az Intézet fejléces nyomtatott papírján megtalálható a PMI levéltárában 48/1964-es számon.

20 Lásd: Év végi konferencia PMI 38/1964, kelt Róma, 1964. június 16: „legyen hála a lelkipásztori munkáért a táborkban és a diákoknál egyaránt (Frank Miklós)”. A kollégium létrejöttéről Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 221.

21 Lásd: Év végi konferencia PMI 38/1964, kelt Róma, 1964. június 16: „Máricus hónapban liquidálnunk kellett az Intézet vezetése alatt álló kis diák kollégiumot a Via De Cestarin. Az ok: kifogytak a diákjaink: végeztek, kivándoroltak. Az apartamentót a Szentszék engedélyével eladtuk és az összeget a jövő céljaira letétbe helyeztük.”

22 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1964. november. 1950-től volt itt az Actio Catholica Hungarorum in Exteris székhelye. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 211.

23 Az Intézet átadásához lásd: CSORBA LÁSZLÓ: *A Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában 1945-től napjainkig*. In: *Száz év, a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi Intézetek Rómában (1895–1995)*. Bp. 87–89. Az átadás körülményeihez lásd. KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság 1956–1990*. Bp. 131., és AGOSTINO CASAROLI: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Bp. 2001. 136–151. különösen 138.

24 Az átadásról Zágón József így írt Kada Lajosnak 1964. november 7-én: „Az Intézetet 5-én adtuk át Csepregi Ignác-nak. Jelen volt a pp.kar nevében Kovács Sándor, továbbá a szemináriumok kongregációjának képviselője. A dolog hosszadalmas volt, de aránylag simán ment.” A Kongregáció részéről Francesco Marchisano volt jelen. Lásd: *Zágon József levelei Kada Lajosnak 1960–1971 között*. Másolat a szerző birtokában. (A továbbiakban: Zágón József levelei Kada Lajosnak.)

25 Az 1962–1963-as tanévben a PMI lakói voltak: Berecz Ferenc (Székesfehérvár), Horváth Géza (Győr), Szabó Lajos (Győr), Zsurkai János (Eger) növendékek, Frank Miklós lelkész, Ipoly Ottó bibli-

della Conciliazione 44. szám alatti lakásba. A római magyar kolónia élete zökkenőmentesen ment tovább. Az Intézet átadásának következménye lett, hogy a rendszeres papi találkozók, az úgynevezett ricevimento-k, amelyeket kezdetben havonta, majd kéthavonta, 1956-tól pedig évente három alkalommal tartottak az Intézetben egy ideig szüneteltek.²⁶ A hatvanas évek elején is voltak találkozók, arra azonban nincs adat, hogy milyen gyakran.²⁷ A magyar misék helyszínét nem érintette a PMI kényszerű elhagyása, mert azokat továbbra is a S. Girolamo della Carità templomban tartották.²⁸ Kis elbizonytalanodásra utal, hogy októberben valószínűleg nem volt mise, viszont halottak napján a szokásos temetői misét és sírlátogatást megtartották.²⁹ Karácsony előtt, december első napjaiban a Pápai Segélyszolgálat (Pontificia Opera di Assistenza)³⁰ által küldött élelmiszer kiosztására a Via dei Riari 48 alatt került sor.³¹ A decemberi meghívó hiányzik a gyűjteményből, de minden bizonnyal a karácsony megünneplése hasonló volt az előző évekhez.³² Legalábbis semmi nyoma nincs annak, hogy karácsony másnapján a mise és az ünnepély elmaradt volna.

Az 1965. január 31-i misére szóló meghívó³³ újdonsága, hogy egyházközségi híreket is közöl. Olvashatunk egy buzgó hívő haláláról, valamint a lelkész köszönetet mond az adományokért, amelyekkel széppé tudta tenni a szegény sorsú magyarok és a táborban élő menekültek karácsonyát. Értesít élelmiszerosztásról³⁴ és kéri a címváltozások bejelentését. Végezetül tájékoztat új fogadóórjáról: délelőtt 8-tól 9.30-ig délután pedig 3-tól 4-ig érhető el a Via della Conciliazionen.³⁵ A következő hónapban a meghívó³⁶ tudósít

kus, Prokop Péter festő, Nyisztor Zoltán nyugdíjas, Zágón József és Mester István. A növendékek személyi adatait lásd a PMI irattárában a személyi lapok között. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy velük mi történt. Zágón József a Viale Quattro Venti 86-ba költözött, oda költözött Ipoly Ottó és Prokop Péter is. Ennek közelében talált szállást Mester István. Nyisztor Zoltán a Pensionato Romanoba kapott helyet, többlet költségeihez az Államtitkárság adott segítséget. Lásd: Zágón József levele Kada Lajosnak 1964. november 7. In: *Zágón József levelei Kada Lajosnak*.

26 Lásd: Évzáró konferencia jelentése az 1953–1954-es tanévről PMI 28/1954, és Tanulmányi eredmények az 1956–1957-es tanévről, PMI 121/1957.

27 Zágón József 1961. május 19-én Kada Lajosnak egy levélben ezt írja: „(Tétényi Gyula) az utolsó ricevimenton ünnepélyesen elbúcsúzott a római papságtól.” Lásd: *Zágón József levelei Kada Lajosnak*.

28 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1964. november, a mise november 29-én volt.

29 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1964. október.

30 A szervezet létrehozásához XII. Pius pápa az 1953. június 15-i kihallgatáson adta meg a hozzájárulást. A szervezet székhelye Rómában volt, bíborosi vezető testülete irányította. Lásd: *Annuario Pontificio 1964*, Città del Vaticano 1964, 1585.

31 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1964. november, az élelmiszerosztás december 1-től 4-ig naponta délután 3 és 5 óra között volt.

32 Erre abból lehet következtetni, hogy az 1965. évi januári meghívóban a lelkész köszönetet mond a szegényeknek juttatott karácsonyi adományokért. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. január.

33 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. január. Februárban 28-án volt a mise lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. február.

34 A kiosztott élelmiszerek mennyisége fokozatosan csökkent. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. február. 1965-ben a következő időpontokban volt élelmiszerosztás: január 26–28, április 6–8, november 5, 15.30-tól 17.30-ig, Via Muzio Clementi, 58, a horvát Comitato raktárhelyiségekben, olaj, liszt, szárasztás és tejpor került kiosztásra.

35 Májustól a nyári hónapokban naponta 17–19 óra között volt a fogadóóra. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. május. 1967-től hétfő–szerda–péntek este 6 órától volt a fogadóóra. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1967. február.

Angelo Rotta érseknek, az utolsó budapesti nunciának a haláláról.³⁷ A március 28-i mise, Nagyböjt első vasárnapja, nagy újdonságot hozott, mert a II. Vatikáni Zsinat rendelkezése értelmében először mondták a szentmisét magyarul!³⁸ A misét megelőző napon, március 27-én 17 órakor az Approdo Romano termében (Piazza SS. Apostoli, 81) egyházközségi közgyűlést tartottak. A közgyűlésen szavazati joggal rendelkezett az egyházközség minden állandó jelleggel Rómában tartózkodó 21. életévét betöltött tagja.³⁹ Az Egyházközség közgyűlésén a világi elnök beszámolt az elmúlt évek egyházközségi életéről, újabb öt éves időszakra megújították az egyházközség tisztségviselőit.⁴⁰ Elnökké választották Dr. Kállay Kristóf máltai lovagot,⁴¹ tanácsstagok lettek Bárkány Béláné, Földesdy Tamás, Wenhardt Béla és Toma László.⁴² A húsvéti lelkigyakorlatot Alszeghy Zoltán S.J.⁴³ tartotta 1965. április 12–14 között.⁴⁴ A Szent István napi szentmisére ezúttal a lelkész küldte a meghívót, és nem a PMI vezetősége, mint, ahogy ez a korábbi években szokásban volt. A szentmisét a magyar mise szokott helyén, augusztus 22-én Nyisztor Zoltán pápai prelátus mutatta be,⁴⁵ a szentmise után a PMI-től alig pár száz méterre lévő spanyol kollégium (Via Giulia 151. szám) földszinti termeiben tartották meg a fogadást.⁴⁶ Furcsa érzés élethetett mindazokban, akik eljöttek erre a misére.

36 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. február.

37 Angelo Rotta 1965. február 1-én halt meg 93 éves korában. 1930. május 13-tól 1945. április 4-ig volt nuncius Budapesten. Lásd: GERGELY JENŐ: *Magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990)*. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 2001. 60–77, és 136. Frank Miklós lelkész a Katolikus Szemlében írt megemlékezést az elhunyt nunciusról lásd: *Katolikus Szemle* 17(1965) 1. szám, 80.

38 A Katolikus Szemle bő teret szentelt a szentmise reformjának lásd: BÉKÉS GELLÉRT: *Mi az értelme a mise reformjának*. és GALAMBOS FERENC: *A szentmise új rendje*. In: *Katolikus Szemle* 17(1965) 1. szám 1–4, illetve 83–86.

39 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. március.

40 A közgyűlésről dokumentáció eddig nem került elő, csak a tárgysorozatból lehet következtetni arra, mi volt a téma. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. március.

41 Nagykállói Kállay Kristóf Iván, Nyíregyházán született 1916. február 7-én. Apja Nagykállói Kállai Miklós, 1942–1944 között miniszterelnök volt. 1946. április 16-én hagyta el Magyarországot. Rómában telepedett le. 1943-tól volt máltai lovag, 1957-től 1997-ig a Szuverén Máltai Lovagrend szentszéki diplomáciai képviselőjén szolgált, 1983 és 1997 között pedig követ volt. 1969–1995 között a Magyar Máltai Lovagok Szövetségének negyedik elnöke volt. 1995-ben hazatért Magyarországra, ahol jelenleg is él. Lásd: LAKATOS SAROLTA: *Kállay Kristóf Iván nagykállói*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* VI. Bp. 2001. 49–50. VAJAY SZABOLCS: *A Máltai Rend magyar lovagjai 1530–2000. I.*, Bp. 2002. 354. és SZÓNYI ZSUZSA: *A Triznya-kocsmá*. Bp. 1999. 103–106.

42 A választás eredményére az Egyházközségi Tanács 1966. március 19-i ülésén megfogalmazott felhívásból lehet következtetni. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. A Római Magyar Egyházközségi Tanács Felhívása.

43 Alszeghy Zoltán S.J. 1915. június 12-én született Budapesten, és 1991. május 18-án halt meg Rómában. A Verano-i temető jezsuita sírboltjában nyugszik. A Pontificia Università Gregoriana egyetemi tanára volt, 1953–60 között a hittudományi kar dékánja. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 18. és *Magyar Katolikus Lexikon* I. Bp. 1993. 196. Ez utóbbi tévesen azt írja, hogy 1912-ben született és június 10-én halt meg.

44 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. március.

45 Nyisztor Zoltán 1893. december 8-án született Debrecenben és 1979. december 4-én halt meg Rómában, a Verano-i temetőben, a magyar sírban nyugszik. Teológiai tanulmányait Innsbruckban végezte. 1917-ben szentelték pappá a szatmári egyházmegyében. 1946-tól 1954-ig Rómában, majd Venezuelában, 1961-től ismét Rómában élt. 1964-ig a PMI-ben lakott. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 749; lásd még itt a 25. jegyzetet

46 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. augusztus.

Örömmel gondolhattak arra, hogy a PMI elhagyását követően is megünnepelik Szent István ünnepét, ha nem is a megszokott helyen, de annak közelében összejönnek, hogy imádkozzanak és énekeljenek országalapító szent királyunk ünnepén, ugyanakkor a templomból a spanyol kollégiumba menet szomorú pillantást is vehettek a Falconieri palotára, annak második emeletére, ahol most is magyar papok éltek, de ahová nekik már nem volt többet bejárásuk. A nyári szünet utáni október végi misén megemlékeztek az 1956-os forradalom hőseiről.⁴⁷ A szentbeszédet Magyary Gyula apostoli protonotárius, egyetemi tanár tartotta.⁴⁸ A halottak napját⁴⁹ és a karácsonyt a szokások szerint ünnepelték, azzal a kis különbséggel, hogy a lelkész egész oldalas karácsonyi köszöntőt írt magyar testvéreinek.⁵⁰

Frank Miklós hivatalos kinevezése 1965-ig szólt.⁵¹ Zágón József megpróbált gondoskodni utódról, de mivel ez nem járt sikerrel, Frank atya a Caritas Internationalisban betöltött hivatali elfoglaltsága mellett önként folytatta a lelkipásztori munkát.⁵² Ennek a ténynek semmi nyoma nincsen a lelkipásztori értesítőkből, a közösség élete zökkenőmentes volt.

47 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. október.

48 Magyary Gyula 1901. október 12-én született Szolnokon és 1988. január 19-én halt meg Rómában. A Verano-i temetőben, a Magyar Máltai Szövetség sírjában nyugszik. Tanulmányait Innsbruckban és Bécsben végezte. 1924. április 13-án szentelték pappá Innsbruckban az Esztergomi Főegyházmege papjaként. 1929–1940 között a bécsi Pázmáneum vicerektora, majd prefektusa volt. 1940-től Rómában tanulmányokat folytatott. 1943–1970 között Rómában, a „Propaganda Fide” szentszéki Egyetem jogtanára és a Sacra Rota Romana ügyvédje. Kitüntetései: pápai titkos kamarás (1940), prelátus (1953), apostoli protonotárius és a Szent Péter bazilika tb. kanonokja (1963). Lásd: *Esztergomi sematizmus 1982*. Esztergom, 1982. 362. NAGY CSABA, i. m. 655. BEKE MARGIT: *A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 2002. 320. (METEM-Könyvek 37.) (a továbbiakban: *A bécsi Pázmáneum*). Az életrajzokhoz kiegészítésként hozzá kell tenni: 1945 júliusától 1946. augusztusáig a Római Magyar Akadémiát vezette. Lásd: CSORBA LÁSZLÓ: *A Római Magyar Akadémia története 1945 után*. In: *Száz év a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi Intézetek Rómában (1895–1995)*. Bp. 46–47. (A továbbiakban: CSORBA LÁSZLÓ: *A Római Magyar Akadémia*). Magyary életútjának izgalmas és érdekes részleteire való utalás elsősorban a jegyzetekben található. 1958-tól az Anonymus kiadó igazgatója volt. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 213–214. A Szent István Alapítványnak igazgatótanácsának 1966-tól haláláig volt tagja. Lásd: P. RUPPERT JÓZSEF SCH. P.: *Szent István Alapítvány. Visszatekintés 1992–2003*. Róma, 2003. (a továbbiakban: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*). A gépelt összeállítás egy példánya a szerző birtokában. A Magyar Máltai Lovagok Szövetségében betöltött tisztségei: magisztrális káplán (1946), tb. konventkáplán (1949), fogadalmas káplán (1971–1988). Lásd: VAJAY SZABOLCS, i. m. 430–431. Személyének méltatását lásd: GIANONE EGON: *Dr. Magyary Gyula (1901–1988)*. in: *Szolgalat* 82, 1989. 96–97.

49 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. október. 2 (Októberben két meghívó készült azonos dátumozással).

50 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1965. december.

51 Lásd: *Frank Miklós levele Mindszenty József bíborosnak*. Kelt: Róma, 1972. június 14. A levél megtalálható a Mindszenty Archívumban, és másolatban a szerző birtokában. A gyűjtemény címe: H-1125 Budapest, Felső Svábhegyi út 12. Az Archívumhoz lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A Mindszenty-kutatás mai problémái*. In: MÉSZÁROS ISTVÁN: *„Állok Istenért Egyházért, hazáért.” Írások Mindszenty bíborosról*. Bp. 2000. 180–186. különösen 180–181. (METEM-Könyvek 28.)

52 Frank Miklós személyes közlése.

Az újjáalakult Egyházközségi Tanács következő ülését 1966. március 19-én tartotta. Két fontos témát tárgyaltak meg, amelyről körlevélben értesítést küldtek a kolónia tagjainak.⁵³ Az első téma a Campo Verano temetőben lévő magyar sírok ügye volt. A kérdés megtárgyalása azért lett aktuális, mert a közösség négy elhunyt tagjának földi maradványait fenyegette az a veszély, hogy halálukat követő tíz év után közös sírba helyezik őket. A probléma megoldása érdekében a Magyar Máltai Lovagok Szövetsége a római magyar egyházközség halottai számára sírhelyet vásárolt 200.000,- líra értékben. A felhívás közönyt nyilvánít a sírhelyért és a sírkamra kialakításához kéri a kolónia tagjainak az adományait. A másik téma a római magyar lelkészi hivatal fenntartásának ügye volt. A római magyar lelkészek eddig a menekült pasztorációból éltek, amelyet a Szentszék fizetett. Miután önálló menekült lelkész – Asztalos János – került kinevezésre,⁵⁴ felmerült a kérdés, miből tartsa fenn magát a római magyar lelkészség. A havi kiadások 50.000 lírát tettek ki. A felhívás ehhez kéri a hívek rendszeres havi adományait egy nyilatkozat kitöltésével. Az összeg csak a lelkészség kiadásainak fedezésére vonatkozik, mert a lelkész fizetése más úton oldódott meg. Az Egyházközségi Tanács gyűlését követő napon, március 20-án magyar mise volt, feltételezhető, hogy a felhívás tartalmáról a misén is kaptak tájékoztatást a hívek.⁵⁵ A húsvéti lelkigyakorlatot Mester István⁵⁶ tartotta április 4-től 6-ig a

53 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. A Római Magyar Egyházközségi Tanács Felhívása.

54 Asztalos János 1910. február 11-én született Feldebrőn és 1995. október 12-én Feldebrőn halt meg. 1934. június 17-én az Egri Egyházmegye papjává szentelték. 1945-től volt plébános Pócspetriben. 1948. június 11-én a híres Pócspetri ügyben halálra ítélték, majd néhány óra múlva a halálos ítéletet életfogytig tartó fegyházbüntetésre változtatták. 1956-ban a forradalom alatt szabadult ki. 1957-ben Jugoszlávián keresztül menekült Ausztriába. Először Bécsben, majd Olaszországban élt, ahonnan 1973. május 12-én az NSZK-ba távozott. 1989-ben nyugdíjba vonult és hazatelepült Magyarországra. NAGY CSABA: i. m. 39. HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában III*. Abaliget, 1996. 18–43. és Asztalos János levele Mindszenty József bíborosnak 1973. július 11. Mindszenty Archivum, másolat a szerző birtokában. Hetényi szerint 1961-ig bécsi lelkész volt, 1961-től 1972-ig pedig római magyar lelkész. Nagy Csaba szerint 1972-től élt az NSZK-ban. Zágon József 1960. június 7-én kelt levelében Kada Lajosnak azt írja: „Asztalos Jánost meghívták lelkésznek Circeo-ba, Terracina mellett ...” Lásd: *Zágon József levelei Kada Lajosnak*. Ezek szerint 1960-ban már Rómában lakott. Nem római lelkész volt, hanem menekült lelkész. Menekült lelkészi kinevezését feltehetően 1966. elején kapta, mert a menekült lelkészi fizetés megszűnése miatt ekkor kellett gondoskodni a római lelkészi hivatal fenntartásáról. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. A Római Magyar Egyházközségi Tanács Felhívása. 1966. március 19-i ülést követően.

55 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. március.

56 Mester István pápai prelátus 1917. augusztus 20-án született Kassán, 1984. június 6-án halt meg Rómában. 1941. június 15-én szentelték pappá az Egri Főegyházmegye papjaként. 1941-ben szerzett doktori fokozatot a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Dolgozatának címe: *A világi jog hatályossága az egyházjog területén*. Egerben teológiai tanár volt, majd érseki szertartó. Czapik Gyula érsek 1947-ben küldte Rómába, ahol római magyar lelkész volt. Mellette egyházjogot tanult. A Gergely Egyetemen szerzett egyházjogból licenciát. Tanulmányai befejeztével a PMI vicerektora volt. 1952-ben lépett a Szentszék szolgálatába. 1973-tól a Papi Kongregációban osztályvezető volt. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 687. DIÓS ISTVÁN: *Mester István*. In: *Magyar Katolikus Lexikon VIII*. Bp. 2003. 994. SOMORJAI ÁDÁM, i. m. 102. NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 201–205. Személyének méltatását lásd: *Msgr. Dr. Mester István (1917–1984)*. In: *Szolgálat* 63, 1984. 92–93. Sirja a Vatikánban, a német temetőben volt 1994-ig. Földi maradványait ekkor hazaszállították és Egerben, a bazilika altemplomába temették el 1994. november 12-én. Lásd: *Mester István újratemetése Egerben* és MIHÁLYI GÉZA: *Római évek*. In: *Új*

szokott helyen.⁵⁷ A következő hónapban, május 15-én, az Egyházközség elnöke körlevelében tájékoztatást adott a felhívás eredményéről. Mindkét kérés igen pozitív fogadtatásra talált, minek következtében elkezdődhetett a sírkamra kiépítése és biztosítva lett a lelkesi hivatal működésének a költsége.⁵⁸ Az Egyházközségi tagok közül Wenhardt Béla kapott megbízást a pénzügyek ellenőrzésére. Feltehetően júniusban nem volt mise, helyette viszont a korábbiakhoz képest szokatlan módon, július 3-án, vasárnap, a hónap első vasárnapján is tartottak magyar misét,⁵⁹ amelyet Váralljai-Csocsán Jenő görögkatolikus újmisési pap⁶⁰ mutatott be. A Szent István napi mise és a fogadás augusztus 21-én az előző évhez hasonlóan zajlott,⁶¹ a szentmisét Orbán Miklós S.J.⁶² mondta. A hónap végén, pontosan augusztus 27-én 16 órakor váratlanul sor került az elkészült római magyarok sírhelyének a megáldására. Az erre szóló meghívót az Egyházközség világi elnöke küldte 1966. augusztus 1-i dátummal.⁶³ A közlemény érdekessége, hogy formája, elkészítésének módja teljesen azonos Frank Miklós lelkész által küldött meghívókkal. Feltehetően ezt is ő készítette és postázta. Erre utal az is, hogy a közlemény végén értesítés található Papp Kálmán győri püspök haláláról.⁶⁴

Mielőtt tovább mennénk a lelkészség történetében, ejtsünk néhány szót a magyar sírhely készítésének körülményeiről és az oda temetett magyarokról.⁶⁵ Az Egyházközségi Tanács felhívására érkezett pozitív visszajelzéseket követően elindult a sír, pontosabban a sírhelyek elkészítése, mert a Magyar Máltai Lovagok Szövetsége is elhatározta egy sír létesítését. Az egyik sír tehát a Magyar Katolikus Közösség elhunyt tagjainak,⁶⁶ mellette a másik a Máltai Lovagok tagjainak készült.⁶⁷ A két sír azonos mé-

Ember, 1994. december 4. Az újratemetésről se Diós István, se Nagy Csaba nem tesz említést. Életrajzához lásd még itt a 93. jegyzetet.

- 57 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. március 2. Márciusban két meghívó készült azonos dátumozással. A meghívóban Mester István egyházi címe pápai kamarás.
- 58 A körlevelet lásd az Egyházközségi körlevelek gyűjteményében az 1966. májusi meghívóhoz kapcsolva. Az Egyházközség a Banca di Roma (Agenzia No.4) Via della Conciliazione 50. szám alatti fiókban nyitott bankszámlát, amelynek számlaszáma 2281 volt.
- 59 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. június.
- 60 Váralljai-Csocsán Jenő 1931. április 7-én született Budapesten, 1966. június 29-én, Palermóban szentelték pappá. A Pápai Gergely Egyetemen tanított, később Angliában élt, ahol az Oxfordi Egyetemen tanított. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 170. Az 1990-es években hazatért Magyarországra. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora lett.
- 61 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. augusztus.
- 62 Orbán Miklós S. J. 1916-ban született Budapesten, és 1999. november 28-án halt meg Hamiltonban (Kanada). 1944-ben szentelték pappá Szegeden. 1949-től élt Rómában, ahonnan 1972-ben távozott Kanadába. 1951–1972-ig a Vatikáni Rádió magyar osztályának volt a vezetője. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 755.
- 63 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. A Római Magyar Egyházközség Világi Elnökének Közleménye, 1966. augusztus 1.
- 64 Papp Kálmán 1886. február 28-án született Sopronban, 1908. június 29-én szentelték pappá a győri egyházmegyében. 1946. június 16-án Sopronban szentelték püspökké, 1966. július 28-án hunyt el Győrben. Életrajzát lásd: *Győregyházmegyei Almanach*. Győr, 1968, 70–72.
- 65 A magyar sírok dokumentációja Rabi József, Rómában élő magyar máltai lovag őrsi, akit Kállay Kristóf 1995. március 24-én kelt levelében Rómából való távozása előtt megbízott az ügyintézésrel. Köszönetemet fejezem ki neki azért, hogy a dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta. Az itt idézett dokumentumokról készített másolat a szerző birtokában van.
- 66 A birtoklapon Comunità Cattolica Ungherese Rig. 38 stranieri sez. A. sottosuolo n. 8. A Comune di Roma servizio funebre e cimiteriali atti di concessione száma 1172/66. Ez utóbbi dokumentum sajnos

retű területen – 2,5 m² – fekszik. A Máltai Lovagok sírjának birtokbaadási megállapodása szerint, amely 1966. április 20-án kelt, a sírokat 3 hónap alatt el kellett készíttetni. A közösség sírhelyének illetékét fizették ki előbb, március 8-án, 137.500 líra összegben, majd a lovagokét április 20-án.⁶⁸ A sírhelyek elkészítéséhez három ajánlatot kértek,⁶⁹ amelyek közül a Malpassi Angelo céget bízták meg.⁷⁰ Az ügyintéző mindvégig Kállay Kristóf volt, aki mindkét sír ügyében eljár. A benyújtott terveket a temető művészeti bizottsága 1966. június 3-án tartott ülésén fogadta el. Erről értesítést kapott a magyar közösség és a Magyar Máltai Lovagok Szövetsége.⁷¹ A magyar sírba áthozták Küry Béla,⁷² majd pedig 1966. augusztus 26-án Lanczy Katalin földi maradványait.⁷³

Térjünk vissza az események menetére. Októberben a római magyar kolónia ünnepelesen emlékezett meg a forradalom tíz éves évfordulójáról. Ez október 23-án volt, amely éppen vasárnapra esett. A szokott helyen 9.45-kor Fernando Cento bíboros⁷⁴ mutatta be a szentmisét. Ezen a lengyel közösség tagjai is részt vettek.⁷⁵ A misét követően a Chiesa Nuova melletti Sala Borrominiben rendeztek megemlékezést, amelyen Luciano Radi kereszténydemokrata politikus és országgyűlési képviselő tartott beszédet, majd Bartók Béla és Chopin művei hangzottak el.⁷⁶ Az eseményre olasz nyelvű színes meghívót nyomtattak.⁷⁷ A novemberi program, halottak napja és a havi mise,⁷⁸ valamint a karácsony az előző évvel egyező módon zajlott, azzal a különbséggel, hogy a

nincs meg. A száma azonban megtalálható a Comune di Roma Direzione servizio FF. e CC. Ufficio Tecnico 1966. június 10-én 10547/66 sz. iratán.

67 A Máltai Lovagok sírhelyének az adatai Rig. 38 stranieri sez. A. sottosuolo n. 9. Lásd: Comune di Roma servizio funebre e cimiteriali atti di concessione 1720/66.

68 A magyarok sírjának reversale száma: 909 Lásd: tulajdoni lap, a Máltai Lovagok Sírjának reversale száma: 1503. Lásd: Atto di concessione.

69 A három cég: Marmi - Bronzi Benedetti Vincioni ajánlat 23/3/1966, ez az ajánlat csak a magyar sírokra szól, Marmi, Pietre, Graniti Comm. Antonio Biondi 4/4/1966 ez is csak egy családi sírra szól, Laboratorio Lavorazione Marmi Malpassi Angelo, amelytől két ajánlat is van a május 5-én kelt csak a közösség sírjára, értéke 700.000 líra, a május 11-én kelt ajánlat mindkét sírra: 1050.000 líra értékben.

70 A megbízás, amely mindkét sír elkészítésére vonatkozik 1966. május 18-án kelt.

71 A levelek iktatószámai: 10547/66 és 10546/66. Keltek 1966. június 10.

72 Küry Béla, szül. 1914. február 20. Kevevárán (Temes vármegye), elhunyt Rómában 1956. március 14. Újságíró, költő, az olasz miniszterelnökség rádió osztályának munkatársa volt. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 592. Az MTI egykori megbízottja volt, disszidálást követően 1943-tól 1948-ig a Római Magyar Akadémián lakott, amikor megkezdődött ellene is a kilakoltatási per. Lásd: CSORBA LÁSZLÓ: *A Római Magyar Akadémia*, 52.

73 Az adatokat lásd a birtoklapon. Lanczy Katalin 1892-ben született és 1964. január 20-án halt meg. Az elhunytak pontos adatai fel vannak sorolva Frank Miklós egyik levelében, amelyet P. Kovách Angelusnak írt Montegrottoból, 1976. március 13-án. A levél P. Kovách Angelus hagyatékában található meg.

74 Fernando Cento bíboros, 1883. augusztus 10-én született Pollenzaban (Macerata), 1922-ben szentelték püspökké, 1958. december 15-én XXIII. János pápa kreálta bíborossá. 1965-ban Penitenziere Maggiore volt. Lásd: *Annuario Pontificio*, 1966. Città del Vaticano 1966, 40*.

75 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. október.

76 A forradalom tíz éves évfordulójának bő teret szentelt a Katolikus Szemle. Az elhangzott előadás egy részét is közzétették. Lásd: LUCIANO RADI: *Tíz év múltán*. In: *Katolikus Szemle* 18(1966) 3. szám 289-292.

77 A nyomtatott meghívó elején a Kossuth címer látható, a misére szóló meghívó is tudósít a megemlékezésről. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. október.

78 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. október 2, és november.

karácsonyi meghívóban Frank Miklós köszönetet mondott a kolónia tagjainak nagylelkű adományaikért.⁷⁹ Karácsony ünnepére pedig háromszáz magyarnak küldött baráti hangú levelet a táborokba.⁸⁰

A SZENT ISTVÁN ZARÁNDOKHÁZ LÉTREHOZÁSA

Az 1966. év vége nagy eseménnyel zárult. Árpádházi Szent Erzsébet ünnepén, november 19-én lerakták a Szent István Zarándokház alapkövét.⁸¹ Egy régi elképzelés kezdett ezzel megvalósulni.⁸² Az ünnepségre hivatalos volt az egész magyar kolónia. Az esemény jelentőségére való tekintettel álljon itt az alapkövetételbe elhelyezett okmány szövege, amely jól összefoglalja a Szent István Zarándokház történetének előzményeit, és létrejöttének körülményeit.⁸³

„Örök emlékezetül

Szent István király nemcsak otthon rendezte az Egyház ügyeit, hanem arra is gondja volt, hogy az apostolfejedelemek sírjaihoz zarándokló magyarok az Örök Városban védelemben és gondozásban részesüljenek. E célból a Szent Péter bazilika déli oldalán, a S. Stefano al Vaticano, a magyar nemzeti templom mellé zarándokházat épített. Évszázadokon át sok ezer magyar zarándok fordult meg a magyar házban, amíg 1776-ban a templommal együtt áldozatul esett a Szent Péter bazilika új sekrestyéje építésének.

Szerédi Jusztinián bíboros-prímás gondoskodott arról, hogy a magyar kormány által 1927-ben megvett Palazzo Falconieri-ben megalapíttassék a Pápai Magyar Egyházi Intézet magyar papok római tanulmányainak biztosítására. Aki Szent István eredeti gondolatát újból felkarolta és aki a magyarságnak ismét atyai házat akart emelni Rómában, Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, Magyarország primása volt. Bár az otthon bekövetkezett események megakadályozták abban, hogy tervét megvalósítsa, ennek eszméje tovább él.⁸⁴

79 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1966. december.

80 Lásd: a levelet az *Egyházközségi körlevelek gyűjteményében*. 1966. december. A levélen a fejléc nyomtatott bélyegzővel készült.

81 Az ünnepséget eredetileg november 5-re tervezték, november 19-re azért került át, mert november 5-én Fáy Erzsébet nem tudott Rómába jönni. Lásd: Zágón József levele Kada Lajosnak 1966. október 26. In: *Zágón József levelei Kada Lajosnak*.

82 A zarándokház történetéhez lásd: *A Római Magyar Szent István Ház*. Az ismertető Mester István prelátus „A római magyar Szent István Ház története” c. füzeté és Zágón József prelátus feljegyzése alapján készült (a továbbiakban: *Szent István Ház ismertető*). CSORBA LÁSZLÓ: *Magyar emlékek Itáliában*. Róma, 2003. 242. és P. RUPPERT JÓZSEF SCH. P., a Szent István Alapítvány elnökének 2003. június 10-én készített összeállítása a ház létrehozásáról (A továbbiakban: RUPPERT JÓZSEF összeállítása). A ház nevét több féle képen használták, nevezték „Szent István Zarándokház”-nak, de megtalálható a rövidebb forma is „Szent István Ház”. E tanulmányban e kettősséget megtartottuk.

83 A szöveg magyarul és olaszul megtalálható RUPPERT JÓZSEF összeállításban, magyarul pedig megjelent a *Katolikus Szemlében*. *A Szent István Zarándokház alapkövetétele*. In: *Katolikus Szemle* 18(1966) 4. szám 373–374. Az aláírók egyikben sincsenek felsorolva. Az aláírások rosszul olvashatók, ezért az adatok további pontosításra szorulnak.

84 A következő mondat a szövegben át van húzva, ezért feltételezhető, hogy nem került felolvasásra, ezt támasztja alá, az is, hogy a díszes aláírt példányban sincs benne: „és az Apostoli Szentsek és a magyar kormány között 1964. szeptember 15-én aláírt u.n. megállapodás következményei folytán a külföldön élő

Új otthont kellett teremteni a külföldön élő 785 pap és kb. 1.500.000,- katolikus hívő papi utánpótlása számára, új lelkipásztori központról kellett gondoskodni a világon szét-szórt magyar katolikus hívek részére és az atyai ház biztonságát kellett nyújtani azoknak, akik a külföldeni lelkipásztori munkában megöregedtek vagy egészségi okokból abból kiválni kényszerültek. E célokat össze akartuk egyeztetni a Rómába zárandókló magyarság gondozásával, hogy népünk az Örök Várost keresztény szemmel lássa, s hogy lelkileg gazdagodva és Krisztus földi helytartója iránti ragaszkodásban megerősítve térhessen vissza otthonába.

Isten különös kegyelme, hogy anyagi erőnket messze meghaladó terveink megvalósítására FÁY ERZSÉBET személyében olyan jótevőt küldött, aki az előttünk álló épületet saját költségén felépíti. Ezzel a hatalmas anyagi áldozattal akart hozzájárulni a fent vázolt célok megvalósításához s ezzel egyben maradandó emléket kívánt állítani SIR OLIVER DUNCAN-nak, saját és sok magyar menekült nagy jótevőjének. Ezt a tény a Szent István Alapítvány kellő módon meg fogja örökíteni az intézményben, az alapító FÁY ERZSÉBET szándékára pedig, amíg az intézmény áll, naponként egy szentmisét fog felajánlani a ház kápolnájában.

A külföldön élő magyarság feladata maradt, hogy megfelelő telket szerezzen az intézmény számára. E célból alakult a Szent István Alapítvány, melynek alapszabályai Őszentsége római vikáriusa 1966. május 2-án jóváhagyta s az Alapítványt erigálta.⁸⁵ Ez az alapítvány vette meg a Via del Casaleto 481. szám alatt fekvő 5.400 m² kiterjedésű telket.⁸⁶ Hogy erre sor kerülhetett, azt újból nagylelkű adakozóknak köszönhetjük. Őszentsége VI. Pál pápa atyai jóakarattal kísért adománya, a német Püspöki Kar, az Ostprieszterhilfe, magyar szerzetesrendek külföldön élő tagjai, magyar plébániák, szervezetek és egyének hathatós támogatása nemcsak anyagi segítséget jelentettek, hanem erkölcsi bátorítást is ebben a nagy erőfeszítésben.

Amikor Szent Erzsébet mai ünnepén a Szent István Alapítvány nevében az Alapítvány alapszabályait és ezt a dokumentumot az intézmény alapkövében elhelyezzük, tesszük ezt őszinte, mély hálával jótévőink iránt s azzal a szent elkötelezettséggel, hogy az alapítók szándékait mindenkor tiszteletben tartjuk és megvalósításukról gondoskodunk. Szent Erzsébet közbenjárása esdje ki a kegyelmet, hogy ez az intézmény az imádság, a lelki elmélyülés és a szellemi gazdagodás háza legyen: a szeretet és békesség otthona, összekötő kapocs minden magyar számára s mint római intézmény munkálója a Krisztus földi helytartója iránti hűségnek és ragaszkodásnak.

magyarság számára sürgető szükségé lett, mert a Palazzo Falconieriben elhelyezett említett Intézet e megállapodás értelmében kizárólag magyarországi egyházi célok szolgálatára került".

85 Az Alapítvány jóváhagyása körül sok nehézség volt. Zágón József 1966. március 15-én ezt írta Kada Lajosnak: „Sok nehézség van viszont az alapszabályok egyházi jóváhagyásával. Most az államtitkárságnál vannak s olyan módosítást akarnak, melyet mi nem fogadhatunk el. Nem tudom, hogyan fogjuk ezeket a nehézségeket áthidalni.” In: Zágón József levelei Kada Lajosnak. Az Alapítvány létrejöttének és működésének története további kutatást igényel.

86 A telekvásárlással kapcsolatban Zágón József 1966. október 26-án ezt írta Kada Lajosnak: „A telek-adóssággal kapcsolatban BIZALMASAN közlöm a következő adatokat: a telek ára 200.000,- USD. A német püspöki kar s a Szentszék várt ajándékával ebből fedezve volna 140.000,- USD. Ebből az összegből magyar gyűjtési eredmény: 20.000,- USD. Ahhoz, hogy az épületet berendezzük, az átírási költségeket (telek-átírás) megfizessük, a telek körül a falat felhúzzuk stb. még legalább 120.000,- USD kellene”. In: Zágón József levelei Kada Lajosnak.

*Kelt Rómában,
1966. november 19-én, magyarországi Szent Erzsébet ünnepén,
VI. Pál pápa uralkodásának 4.,
Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, magyar primás fogságának 18.,
a magyar nép szabadságharcának 10.,
Szent István király egykori zarándokháza és a magyar nemzeti templom lebontásá-
nak 190. évében.
Elisabeth Fay, Dr. Zágon József, Dr. Magyary Gyula, Dr. Csertő Sándor,
Apor Gábor, Mester István, Arch. Gargari, Arch. Barbalissa ”*

A dokumentumban említett és azt aláíró Fáy Erzsébet Svájcban élő emigráns ma-
gyar, Duncan Oliver angol lordtól örökölt nagy vagyonának egy részét adta a zarándok-
ház felépítésére,⁸⁷ Mészáros Tibor svájci magyar lelkész biztatására.⁸⁸ A Szent István
Alapítvány első elnöke Zágon József volt,⁸⁹ alapító tagjai pedig: Apor Gábor volt szent-
széki követ,⁹⁰ Magyary Gyula pápai prelátus,⁹¹ Csertő Sándor pápai kamarás,⁹² Mes-

87 Lásd: MSGR. MÉSZÁROS TIBOR: *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkáranak visszaemlékezé-
sei.* Pécs, 1977. 184–185. Zágon József az adományról ezt írta Kada Lajosnak 1966. március 15-én: „Az
adakozó nagyon sürgeti a dolgot, meg akar szabadulni a pénztől s már szeretné látni, hogyan nő ez a ked-
venc intézménye.” In: *Zágon József levelei Kada Lajosnak.* Fáy Erzsébet jelenleg is Svájcban él.

88 Mészáros Tibor 1919. augusztus 12-én született Felsőpatyon és 2003. szeptember 6-án halt meg Basel-
ben. 1943-ban a Veszprémi Egyházmegye papjává szentelték. 1948-ban letartóztatták, 1955-ig Szibériá-
ban volt fogságban, majd 1956-ban Nyugatra távozott. Véglegesen Svájcban telepedett le. Baselben volt
plébános és kórház lelkész. 1967-ben, és 1968-ban volt a Szent István Alapítvány igazgatótanácsának a
tagja. 1972–1975 között Mindszenty József bíboros titkára volt Bécsben. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 688.
Msgr. MÉSZÁROS TIBOR, i. m., és partícédulája, a szerző birtokában. Nagy Csaba születésének időpont-
jával 1915-öt adja meg. Titkári szolgálatának kezdetéül pedig 1971-et. Titkári működésére vonatkozóan
lásd még napi jegyzeteit: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkáranak napi jegyzetei
(1972–1975).* Abaliget, 2000. (a továbbiakban: *A száműzött bíboros szolgálatában*), és nekrológja: *Egy-
házért szenvedett. Mészáros Tibor halálára.* In: *Új Ember*, 2003. október 26.

89 Elnöki tisztét haláláig megőrizte Lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés.*

90 Apor Gábor szentszéki követ 1938. december 24-én kapta kinevezését, megbízó levelét pedig 1939. január
19-én adta át Lásd: *Magyarország és a Szentszék*, 70. és ott a 101-es jegyzet. Életrajzt lásd: NAGY
CSABA, i. m. 32. PRITZ PÁL: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945.* Bp. 1994. 445.
MAGYARY GYULA: *Baró Apor Gábor 1889–1969. Nekrológ.* In: *Katolikus Szemle* 21(1969) 1. szám
65–66. és VICZIÁN JÁNOS: *Apor Gábor, altorjai br.* In: *Magyar Katolikus Lexikon*, I. Bp. 1993. 344–345.
A két utóbbi életrajzban úgy szerepel, hogy Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után
lemondott követi beosztásáról. Az újabb kutatások ezt nem erősítették meg. Lásd: *Magyarország és a
Szentszék*, i. m. 73–74. Közel tíz évig a római magyar egyházközség első világi elnöke volt. Lásd ehhez:
NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 217, és itt a 155. jegyzet. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának haláláig
tagja volt Lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés.* A Magyar Máltai Lovagok Szövetségének harmadik el-
nöke volt 1968–1969 között. Lásd: VAJAY SZABOLCS, i. m. 109.

91 Az Alapítvány igazgatótanácsának haláláig volt tagja lásd itt a 48. jegyzetet.

92 Csertő Sándor 1913. január 29-én született Nagylózson és 1982. augusztus 26-án halt meg Rómában.
A Vatikán Városban, a Campo Santo Teutonicon nyugszik. 1938. április 3-án, Innsbruckban szentel-
ték pappá az Esztergomi Főegyházmegye címére. 1949–1952 között Rómában, az Angelicumon végezte
egyházi tanulmányait. 1953-tól a Hittani Kongregációnál levéltáros, majd hivatalfőnök, és végül
promotor iustitiae volt. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának 1968-ig volt tagja. Lásd: *Esz-
tergomi sematizmus 1982.* Esztergom, 1982. 345. és DIÓS ISTVÁN: *Csertő Sándor.* In: *Magyar Katolikus
Lexikon*, II. kötet, 426. RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés.*

ter István pápai kamarás,⁹³ Békés Gellért O. S. B.⁹⁴ és Füz Balázs O.Cist.⁹⁵ A két olasz aláírás, Gargari és Barbalissa, azé a két tervezőé, akik a ház terveit készítették.

Az ünnepség alkalmából VI. Pál pápát táviratban köszöntötték, megköszönve az adományát is, amelyre Cicognani bíboros küldött választáviratot a pápa nevében.⁹⁶

Az 1967. év újabb fordulópontot jelent a közösség életében. Az év eleje a szokott ritmusban kezdődött. A januári szentmisén megemlékeztek két halottról, Kállay Kristóf édesapjáról, Kállay Miklós volt miniszterelnökről, aki 1967. január 14-én hunyt el New Yorkban,⁹⁷ valamint Toma Lászlóról, aki az Egyházközségi Tanács tagja volt, és 1966. december 25-én hunyt el. Őt a Campo Verano temetőben helyezték örök nyugalomra.⁹⁸ A februári misét követően,⁹⁹ a húsvéti lelkigyakorlatot március 20–22 között¹⁰⁰ Hegyi János, a Germanicum et Hungaricum lelki igazgatója vezette.¹⁰¹ Az áprilisi misére küldött meghívóban Frank Miklós lelkész köszöntötte Mindszenty József bíborost, aki március 29-én töltötte be 75. életévét.¹⁰²

93 Zágon József halálát követően (1975) az Alapítvány második elnöke lett, amely tisztelet haláláig betöltötte. Lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*.

94 Békés Gellért O. S. B 1915. január 3-án született Budapesten, és 1999. július 29-én halt meg, Pannonhalmán temették el. 1932-ben lépett be a bencés rendbe, teológiai tanulmányait a római Szent Anzelm Egyetemen végezte, 1938. szeptember 11-én szentelték pappá. 1946-tól tanított a római Szent Anzelm Egyetemen. 1979-től a Pápai Gergely Egyetemen is. 1951-től a Katolikus Szemle szerkesztője volt. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának 1984-ig volt tagja. 1992-ben hazatért Magyarországra. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 81–82. POMOGÁTS BÉLA: *Békés Gellért József, O.S.B.* In: *Magyar Katolikus Lexikon*, I. kötet. Bp. 1993. 699. RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés. Az Egység szolgálatában. Köszöntő Békés Gellért 80. születésnapjára. Katolikus Szemle* 46(1994) 3–4. szám. Szerkesztette: SOMORJAI ÁDÁM O. S. B, és SZÓNYI ZSUZSA: *A Triznya-kocsmá*. Bp. 1999. 98–102. (személyes hangú visszaemlékezés).

95 Füz Balázs O.Cist. 1922. április 22-én született Székesfehérvárott, 1940-ben lépett be a Ciszterci Rendbe. Szubdiakónussá és diakónussá Mindszenty József veszprémi püspök a börtönben szentelte fel, ugyanabban a szentmisében 1945. május 20-án szentelték pappá. 1947. október 8-án érkezett Rómába. A Gergely Egyetemen tanult egyházbjogot. Rómából 1972 júniusában ment Spring Bank-be (USA), ahol jelenleg is él, mint nyugalmazott apát. Római tartózkodása alatt szoros kapcsolatban állt a Pápai Magyar Intézet vezetésével, rendszeresen ellenőrizte annak számadásait. Tagja volt az Anonymus kiadónak. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának 1971-ig volt tagja. Lásd: Füz Balázs személyes közlései a szerző birtokában, NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 213–214. RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*, és PMI 6/1952, 10/1959, 40/1960.

96 A két távirat szövegét lásd: RUPPERT JÓZSEF összeállításában.

97 Életrajzát lásd: VAJAY SZABOLCS, i. m. 355.

98 A gyászír a meghívó melléklete. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1967. január.

99 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. február.

100 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. március.

101 Hegyi János S.J. 1920. április 14-én született Győrben. A Gergely Egyetemen tanult Rómában. Leuvenben szerzett filozófiai doktorátust. 1959-ben szentelték pappá. 1977–1982 között a külföldön élő magyar jezsuiták tartományfőnöke volt. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 386. TAKÁCS EMMA: *Hegyi János*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* IV. Bp. 1998. 727. Egyik se tesz említést arról, hogy spirituális volt. Nagy Csaba szerint csak 1982-ig volt tartományfőnök.

102 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. április. A Katolikus Szemle nem emlékezett meg erről, két évvel korábban azonban megemlékezett a bíboros aranyismeréről. Lásd: ZÁGON JÓZSEF: *Az aranyismerés Mindszenty*. In: *Katolikus Szemle* 17(1965) 2. szám 97–101. Az aranyismeréről viszont a római magyar közösség nem emlékezett meg.

A májusi hó végi mise¹⁰³ után a júniusi meghívóban már a hívek előzetes tájékoztatást kaptak arról, hogy az újonnan épült Szent István Zarándokház (Via Casaleto, 481.) felavatási ünnepsége augusztus 20-án, vasárnap, Szent István napján lesz.¹⁰⁴ A felszentelés napján az egész világról összesereglett magyarok déli 12 órakor Castelgandolfóban részt vettek az Űrangyala imádságon. VI. Pál pápa nagy tapsot kiváltó szavakkal köszöntötte a magyar zarándokokat. A kihallgatás végén személyesen is köszönthette a pápát Apor Gábor követ, Zágón József, az Alapítvány elnöke, és Fáy Erzsébet.¹⁰⁵ A Zarándokház kápolnájának felszentelése 18 órakor volt, amelyet Confalonieri bíboros végzett.¹⁰⁶ A bíborossal hatan koncelebráltak, Zágón József elnök, Szabó János amerikai főlelkész,¹⁰⁷ Ádám György az európai magyar katolikusok főlelkésze,¹⁰⁸ Gilly Ferenc,¹⁰⁹ Fűz Balázs O.Cist, és Mészáros Tibor.¹¹⁰ Személyük által az egész világon szétszórta élő magyarság képviselve volt, akiknek készült a Zarándokház.¹¹¹ Természetesen jelen volt Frank Miklós római magyar lelkész és Kállay Kristóf az egyházközség világi elnöke,¹¹² valamint Asztalos János a Rómán kívüli olaszországi menekült magyarok lelkiatyja. Zágón József az ünnepségre meghívta Hamvas Endrét, a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökét is,¹¹³ aki nem jött el. Képviselőként Zemplén György O.Cist, a Pápai Magyar Intézet rektora

-
- 103 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. május, a mise május 28-án volt.
- 104 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. június, a mise június 25-én volt.
- 105 Lásd: GALAMBOS IRÉN O. S. B: *A római magyar zarándokház felszentelése*. GALAMBOS IRÉN O. S. B: *A Római magyar zarándokház fölavatása*. In: *Katolikus Szemle* 19(1967), 3. szám 266–267.
- 106 Carlo Confalonieri bíboros 1893. július 25-én született Sevesóban (Milánó), 1941. május 4-én szentelték püspökké, 1958. december 15-én XXIII. János pápa kreálta bíborossá. A S. Congr. Concistoriale Pro-Prefektusa volt. Lásd: *Annuario Pontificio 1967*, Città del Vaticano 1967, 59*
- 107 Szabó János Amerikában született, 1930-tól a Soth Bend-ben lévő Magyarok Nagyasszonya plébánián működött, kezdetben káplánként, majd mind plébános. A templomban a freskókat Prokop Péter festette. Élete végén Miami-ban élt, a kilencvenes évek elején halt meg. Miklós-házy Attila S. J. püspök közlése. Az Amerikai Magyar Katolikus Liga elnöke volt. Lásd: MÉSZÁROS TIBOR: *A száműzött bíboros szolgálatában*, 42.
- 108 Ádám György 1912. november 24-én született Budapesten, 1978. január 18-án halt meg Fel-dafingben. (NSZK) Teológiai tanulmányait a Pázmáneumban végezte 1932–1937 között. Bécsben szentelték pappá 1937. július 4-én az Esztergomi Főegyházmegye papjaként. 1945-től 1950-ig a bécsi Pázmáneum spirituális volt. Zágón József ajánlására neveztek ki németországi magyar főlelkésznek 1952-ben. Székhelye Münchenben volt. 1969-ben alapította az *Életünk* c. lapot. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának 1969-től haláláig volt tagja. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 6. RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*. VICZIÁN JÁNOS: *Ádám György*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* I. 1993. 45. Ez utóbbi nem említi, hogy az *Életünk* alapítója volt. Lásd még: BOROVI JÓZSEF, i. m. 2000. 102, 125–128, 218, és nekrológiát Msgr. Dr. Ádám György (1912–1978) In: *Katolikus Szemle* 30(1978) 1. szám 55. BEKE MARGIT, i. m. 318. Ez utóbbi a halál helyéül Münchent adja meg.
- 109 Gilly Ferenc az Egyesült Államokban élő magyar pap. Az Allentow-i egyházmegyében működött, a Sacred Heart of Jesus plébánián (Miller Heights, PA). Magyar pasztorációval nem igen foglalkozott. Miklós-házy Attila püspök közlései. Mindszenty bíborossal Perth Amboyban találkozott 1974. május 16-án. Lásd: Msgr. MÉSZÁROS TIBOR: *A száműzött bíboros szolgálatában*. 336.
- 110 A Szent István Alapítvány igazgató tanácsának 1967–1968-ban volt tagja lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*.
- 111 Lásd: GALAMBOS IRÉN O. S. B: *A római magyar zarándokház felszentelése*.
- 112 A Szent István Alapítványnak 1969-től 1981-ig volt igazgatótanácsi tagja. Lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*.
- 113 Lásd: *Zágón József meghívó levelét*, Kelt: Róma, 1967. július 25-én. Megtalálható: RUPPERT JÓZSEF összeállításában.

vett részt,¹¹⁴ akit Fábrián Árpád vicerektor kísért el.¹¹⁵ A rektornak megbízása volt arra, hogy felolvassa Hamvas Endre kalocsai érseknek, a Püspöki Kar elnökének 1967. augusztus 15-én kelt levelét.¹¹⁶ A levél kifogásolta, hogy a Zarándokház létrehozásába a Magyar Katolikus Püspöki Kart nem vonták be. Zágón József nem járult hozzá annak felolvasásához, elsősorban azért, hogy elkerülje a püspöki kar ellenes hangulat kialakulását,¹¹⁷ helyette beszédében „köszönettel nyugtázta a Magyar Katolikus Püspöki Kar jókivánságait, melyet írásban juttattak el.”¹¹⁸ A kápolna oltárába szentek, Szent István, Szent Imre, Szent Gellért, a három kassai vértanú, Boldog XI. Ince pápa ereklyéit helyezték el. Az ereklyék egy részét erre az alkalomra kapta ajándékba a Zarándokház, másik részét pedig feltételezhetően a Pápai Magyar Intézetből hozták magukkal.¹¹⁹ A szentmisét követően került sor a ház fölavatására, amelynek keretében leleplezték Fáy Erzsébet szándékát megőrkítő emléktáblát és Oliver Duncan mellszobrát. Zágón József prelátus olaszul és magyarul mondta el avató beszédét, majd Fáy Erzsébet szólt és végül átadta a Zarándokházat Zágón Józsefnek, a Szent István Alapítvány első elnökének. Az eseményről rövid hírben beszámolt az *Osservatore Romano*¹²⁰ és a *Katolikus Szemle*.¹²¹ A gond-

-
- 114 Zemplén György Zoltán O.Cist. 1905. augusztus 1-én született, Müнденen (Németország), és 1973. március 29-én halt meg Budapesten. A 1921-ben lépett be a ciszterci rendbe. Teológiai tanulmányait Rómában, a Sant' Anselmon végezte, majd a Angelicumban szerzett teológiai doktorátust. 1929. június 30-án Zircen szentelték pappá. 1965–1968 között a PMI rektora, 1968-tól élete végéig pedig a budapesti Központi Szeminárium rektora volt, ezzel együtt 1969-től c. arenai c. püspök, az esztergomi apostoli adminisztrátor segédpüspöke. Lásd: *Az Esztergomi Főegyházmegye névtára 1970-évre*. Esztergom, 1970. 160. és *Esztergomi sematizmus 1982*. Esztergom, 1982. 408. TÖRÖK JÓZSEF – LEGEZA LÁSZLÓ: *A 350 éves Központi Papnevelő Intézet*. Bp. 1998. 40. *Zemplén György püspök 1905–1973*. In: *Új Ember*, 1973. április 8.
- 115 Fábrián Árpád, 1926. október 28-án született Kassán, és 1986. május 14-én halt meg Budapesten. Premontrai növendékként kezdte el a teológiát tanulni. 1951. június 17-én Vácon szentelték pappá. 1965-től a PMI növendéke volt, 1968-ban a Lateráni Egyetemen kánonjogból szerzett doktorátust, 1969-től a PMI rektora volt. 1972. február 8-án VI. Pál pápa a szombathelyi egyházmegye apostoli kormányzójává nevezte ki. 1972. március 16-án Budapesten szentelték püspökké, 1975. január 7-én lett megyéspüspök. Lásd: DIÓS ISTVÁN: *Fábrián Árpád*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* III. kötet. Bp. 1997. 463. *Fábrián Árpád*. In: *Új Ember*, 1986. május 25. *Eltemették Fábrián Árpád megyéspüspököt*. In: *Új Ember*, 1986. június 8.
- 116 Hamvas Endre 1890. február 27-én született Piskén és 1970. április 3-án halt meg Kalocsán. Teológiai tanulmányait a Pázmáneumban végezte. 1913. július 15-én szentelték pappá az Esztergomi Főegyházmegyében. 1944. március 25-én Mindszenty Józseffel együtt szentelték csanádi püspökké. 1964-ben lett kalocsai érsek. Betegsége miatt 1968-ban lemondott. 1961 és 1968 között volt a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke. Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Hamvas Endre*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* IV. kötet. Bp. 1998. 567–568. BEKE MARGIT, i. m. 333.
- 117 Lásd: Zágón József levele Brezanóczy Pál, apostoli adminisztrátornak, a püspöki kar titkárának 1967. szeptember 25-én. A levél másolata megtalálható RUPPERT JÓZSEF összeállításában.
- 118 Lásd: GALAMBOS IRÉN O. S. B.: *A római magyar zarándokház felszentelése*.
- 119 A Szent István Ház ismertető Szent Gellért ereklyéjével kapcsolatban megjegyzi (9. oldal): „Szent Gellért ereklyéjét még előbb Roncalli kardinális ajándékozta”. Ez a megjegyzés világosan mutatja, hogy a Pápai Magyar Intézet kápolnájának 1958-as felszentelésére kért Szent Gellért ereklyéről van szó, amelyet az akkori velencei pátriárka Angelo Roncalli bíboros, a későbbi boldog XXIII. János pápa küldött. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 223. Roncalli kardinálishoz küldött kérés és válasz eredetijét lásd *Ereklyék kérése* címet viselő aktában, PMI 88/1958.
- 120 Lásd: *Il Card. Confalonieri inaugura la Casa „S. Stefano d’Ungheria.”* In: *Osservatore Romano*, 1967. augusztus 23. N. 193. pag. 4.
- 121 Lásd itt a 105-ös jegyzetet.

viselés különös ajándéka volt, hogy ebben az évben Szent István napja éppen vasárnapra esett és éppen ekkor kerülhetett sor a Szent Istvánról nevezett Zarándokház felszentelésére. A Szent István napi szentmise azóta is a Szent István Házban van, az ünnepet megelőző vagy azt követő vasárnap.

Az elkészült házba a római magyar papok közül Mester István, Prokop Péter,¹²² Asztalos János és Frank Miklós római magyar lelkész költözött be.

Az avatási ünnepségen történeteknek lett folytatása. Zágón József augusztus 23-án válaszolt Hamvas Endre levelére. Ennek ellenére az Új Ember szeptember 3-án csak a Püspöki Kar elnökének a levelét közölte. A Szent István Alapítvány vezetősége természetesen nehezményezte ezt, és az Alapítvány Igazgató Tanácsának szeptember 23-i ülésén hozott döntése értelmében¹²³ a levelezést megjelentette a Katolikus Szemlében.¹²⁴ Zágón József szeptember 25-én kemény hangú levelet fogalmazott meg Brezanóczy Pál, apostoli adminisztrátornak, a püspöki kar titkárának,¹²⁵ a levelet azonban nem küldte el.¹²⁶ Természetesen mindez a római magyar emigráns papság és a Püspöki Kar nem túl jó viszonyán tovább rontott. Az eset rendezésére 1971-ben került sor, amikor Brezanóczy Pál meglátogatta a Szent István Zarándokházat. A találkozást így örökítette meg Zágón József.¹²⁷

„Március 20-án itt járt Brezanóczy érsek s kifejezte azt a kívánságát, hogy a Szent István Házat megtekinthesse s ott velem találkozók. Nem akartam az ellentéteket tovább szítani, elmentem. Megkínáltuk oszonnával. Elnézést kért az 1967-es levélért, különben úgy csinált, mintha mindig a legnagyobb barátságban lettünk volna.”

Az Egyházközségi Körlevelek gyűjteménye a zarándokház felavatásáról nem számol be, a júniusi meghívó után az októberi következik.

122 Prokop Péter 1919. január 10-én született Kalocsán, és 2003. november 11-én halt meg Budapesten. 1942. március 22-én Kalocsán szentelték a főegyházmegye pappjává. A PMI-be 1957. május 1-én érkezett, az Akadémia di Belle Arti-ra járt. 1976-tól 1999-ig volt a Szent István Alapítvány igazgatótanácsának a tagja. 1999-ben hazatért Magyarországra, Csepelen a Szent József Otthonban élt. Lásd: PMI személyi lapjai. NAGY CSABA, i. m. 806. RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés. Magyar Kurír*, 93. évf. 2003. november 19: *Halálozás*. TÓTH SÁNDOR: *Prokop Péter halálára. Új Ember*, 2003. november 23. *Új Úznet*, 2003. november 30. életének és művészetének összefoglalása PROKOPP MÁRIA: *Prokop Péter, festőművész (1991–2003)*. Szeged, 2003.

123 Lásd: Békés Gellért 1967. október 2-án kelt levelét Zágón Józsefhez. A levél másolata megtalálható RUPPERT JÓZSEF összeállításában.

124 Lásd: *Katolikus Szemle*, 19(1967) 3. szám 268–269.

125 Brezanóczy Pál egri érsek, 1912. január 25-én született Aknaszlatinában, és 1972. február 11-én halt meg Egerben. 1935. augusztus 28-án szentelték pappá, 1956-ban egri káptalani helynök, 1959-ban apostoli kormányzó, 1964. október 28-án szentelték püspökké, 1969. január 23-án lett egri érsek. Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Brezanóczy Pál*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* II. Bp. 1993. 44. *Brezanóczy Pál egri érsek 1912–1972. Új Ember*, 1972. február 20., *Meghalt Brezanóczy Pál*. In: *Katolikus Szemle*, 24(1972) 1. szám 72–75.

126 A levél szövege megtalálható RUPPERT JÓZSEF összeállításában, az eredeti a Szent István Ház levéltárában.

127 Lásd: Zágón József levele Kada Lajosnak Kelt: Róma, 1971. április 12. In: *Zágón József levelei Kada Lajosnak*.

A Pápai Magyar Intézet átvételével a magyar pártvezetés egyik célja volt, hogy a papi emigráció központját megszüntesse és a papokat létalapjuktól megfossza.¹²⁸ Teljesült a célkitűzés, de csak rövid időre, mert a Zarándokházzal az emigráns magyar papoknak és a magyar kolóniának újra lett központja Rómában, ismét lett egy hely, egy ház, amely otthont adott az emigráns magyaroknak, ahol lehetőség volt összejöveteleket szervezni.

Az első összejövetelre mindjárt októberben sor került, mert október 29-én a Szent István Házban tartották a megemlékezést az 56-os forradalomról. A fél 11 órakor kezdődő szentmisét követően a könyvtárban Eckhardt Tibor¹²⁹ tartott megemlékező előadást, majd pedig fogadást adtak a résztvevőknek. A meghívó értesítette a közösség tagjait arról, hogy a Római Magyar Lelkészi Hivatalnak új címe van: 00149 Roma, Via del Casaletto 481.¹³⁰ A meghívó fejlécében már ez a cím volt olvasható.

Itt kell megemlékezni Farkas Ilonáról, aki Frank Miklós állandó segítője volt.¹³¹ 1965. január 10-én érkezett Rómába. Az első időben alkalmi segítő volt, majd a Szent István Ház felépülte után állandó munkatárs lett, mivel a közelében lakott. A körleveleket ő gépelte, és a levelezést intézte, illetve szervezte a programokat.

A zarándokház létrejötté felvetette azt a kérdést, hogy hol tartsák a jövőben a magyar miséket. Az igények felmérése érdekében az októberi meghívó végén a következő kérdőpontok találhatók:

a) *maradjunk meg az eddigi rendszernél /havonta egyszer a San Girolamo della Carità templomban/*

b) *elég havonta egyszer, de a Szent István Házban,*

c) *legyen havonta kétszer, egyszer a Szent István Zarándokházban és egyszer a San Girolamo della Carità templomban,*

d) *legyen minden vasárnap a Szent István Zarándokházban,*

e) *legyen minden vasárnap magyar szentmise, ebből egyszer a San Girolamo della Carità templomban, a többi alkalommal a Szent István Zarándokházban.*

A kérdések megfogalmazásából és a meghívóban olvasható bevezetőből következtethetünk arra, hogy a római magyar lelkész, és minden bizonnyal a Szent István Ház vezetői is, szerették volna, ha magyar szentmiséket a zarándokház kápolnájában tartják, ahol utána lehetőség van arra is, hogy a közösség együtt maradjon. A közösségi élethez további lehetőséget kínált ott a könyvtár, amelyhez a hívektől is gyűjtöttek könyve-

128 Lásd: KISZELY GÁBOR, i. m. 131.

129 Eckhardt Tibor 1888. október 26-án született Makón és 1972. szeptember 3-án halt meg New York-ban. Tanulmányait Párizsban és Berlinben végezte. Politikus volt. NAGY CSABA, i. m. 221. A magyar emigrációban betöltött szerepéhez lásd: BORBÁNDI GYULA: *A Magyar emigráció életrajza 1945-1985., München, 1985.* A római Anonymus Kiadó 1951. október 12-én felvette tagjai közé. Lásd: *Verbali del Consiglio di Amministrazione első kötete, Pásztor Edit birtokában.* A Kiadóról lásd NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 213-214.

130 Lásd: *Egyházközi körlevelek gyűjteménye.* Körlevél, 1967. október.

131 Lásd: Kovács Angelus 1974. január 12-i levelét hagyatékában. Farkas Ilona. 1923. január 7-én született Budapesten. 1964-ben jött Olaszországba. Kezdetben Perugiában tanult. Jelenleg is Rómában él. 1972-ig a Szabad Európa Rádió római irodájában dolgozott. Személyes közléseiről készített feljegyzés a szerző birtokában.

ket.¹³² November végén a szokott helyen volt a magyar mise, de a beérkezett válaszok alapján kísérletileg bevezetésre került, a havi két mise, egy a szokott helyen, egy pedig a zarándokházban.¹³³ Ennek megfelelően az első havi magyar misét a zarándokházban december 10-én, 10.30-kor tartották.¹³⁴ A lelkészi fogadóórák időpontja és a miséknél látott kettősség mutatja a változást. A hivatalos fogadóórák helyszíne a zarándokház lett, de a lelkész bejelentésre továbbra is fogadott a Via della Conciliazionén.¹³⁵ Halottak napján, november 2-án a szokásoknak megfelelően tartották meg a szentmisét a San Lorenzo Fuori le Mura bazilikában, majd felkeresték a magyar sírokat. Ebben az évben helyezték át a sírba Hlatky Endre,¹³⁶ Berkes Béla¹³⁷ és Csurgai József¹³⁸ földi maradványait. Az utóbbi esztendőben elhunyt hét szegény sorsú magyar sírjára pedig sírkeresztet készítetttek, amelyet a kolónia tagjainak adományából fizettek.¹³⁹ Karácsony megünneplésére is új lehetőséget kínált a zarándokház, december 24-én itt tartottak éjféλι misét, és ez adott helyet december 26-án a tombolával összekötött karácsonyi ünnepélynek. A karácsony másnapi misét, december 26-án azonban a szokott helyen tartották.¹⁴⁰ A zarándokházzal kapcsolatban bizonyára nehézséget jelentett a megközelítéssel, mert a meghívók elég részletesen tájékoztatnak a megközelítés lehetőségeiről. Karácsony napján temetésre is sor került, a kolónia legöregebb tagját, Nádor Istvánt temették a Veranói temetőben.¹⁴¹

A következő években a közösség élete a zarándokház felavatásával kialakult új rend szerint folytatódott.¹⁴² Újdonság volt az 1968-as év elején, hogy az egyházközség zárszámadását január 15-ével kezdődő héten az egyházközség tagjai megtekinthették.¹⁴³ A lelkészek minden bizonnyal látogatták a betegeket korábban is, márciusban a Körlevél azonban első alkalommal hívta fel erre a lehetőségre a figyelmet.¹⁴⁴ 1969-ben a szokásos háromnapos lelkigyakorlat helyett csak egy egynapos előkészítő konferencia beszéd volt a szokott helyen, viszont Húsvétvasárnap a Szent István Házban volt mise.¹⁴⁵ Júli-

132 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. november.

133 Lásd: uo. a mise november 26-án volt.

134 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. december.

135 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. november és december. Fogadóórák a Szent István zarándokházban: hétfőn és pénteken este 6.30-tól kezdve, csütörtökön előzetes bejelentés esetén, este 6.30-tól a Via della Conciliazionen.

136 Hlatky Endre született 1895-ben, elhunyt 1957. július 11.

137 Berkes Béla elhunyt 1951. január 1.

138 Csurgai József született 1886-ban, elhunyt 1958. január 18.

139 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. október.

140 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1967. december.

141 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. január.

142 A Szent István Zarándokházban 1968. január 14, március 10, május 12, június 9, december 8, 1969. január 12, február 9, március 9, május 11 volt magyar mise. A San Girolamo della Carità templomban 1968. január 28, március 24, május 26, június 23, november 24. 1969. január 26, február 23, március 23, április 27, május 25-én volt mise. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. január, március, május, november, és 1969. január, február, március, április, május. Az 1968. évi februári értesítő, illetve az 1969. júniusi nem található a gyűjteményben, így nem tudni, hogy 1968 februárjában és 1969. júniusában volt-e mise.

143 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. január.

144 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. március.

145 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. április.

ustól szeptemberig Szent István ünnepét kivéve nem volt magyar mise.¹⁴⁶ A Szent István ünnepét augusztus 25-én délután 18.30 kor a Szent István Házban tartották, a szentmisét és a szentbeszédet Mester István tartotta.¹⁴⁷ A forradalomról október 27-én ugyancsak ott emlékeztek meg szentmise keretében,¹⁴⁸ amelyet Paolo Hnilica szlovák püspök mutatott be.¹⁴⁹ A karácsony megünneplése az előző évivel teljesen azonos formában történt azzal, hogy a táborokban ötszáz kivándorlásra váró magyarnak igyekeztek örömet szerezni.¹⁵⁰ Az ajándékozás megszervezése érdekében a római magyar lelkes, Frank Miklós a maga és Asztalos János menekült lelkész nevében kéro levelet írt azoknak a magyaroknak, akiknek címe rendelkezésére állt.¹⁵¹ A befolyt adományokat hasonló körlevélben köszönték meg, mert az adományok lehetővé tették, hogy a táborokban mindenkinek jusson valami.¹⁵² A Körlevél az év során rendszeresen hírt adott a közösség elhunyt tagjairól.¹⁵³ Az elhunyt magyarok sírját ebben az évben is felkeresték halottak napján, és két magyar sírra sírkeresztet állítottak, illetve Szabady Csaba és Csurgai Janka exhumált földi maradványait elhelyezték a közös magyar sírba.¹⁵⁴

Nagy veszteség érte 1969 elején a római magyar kolóniát. Február 21-én hosszú betegség után elhunyt Báró altorjai Apor Gábor volt követ, aki a római emigráció szinte minden kezdeményezéséből kivette részét, az Actio Catholica elnöke, az Anonymus Kiadó, és a Szent István Alapítvány alapító tagja volt. A Veranoí temetőben a Magyar Máltai Lovagok Szövetségének a sírjába temették el. A február 21-i misén emlékeztek meg róla.¹⁵⁵ Húsvét alkalmából 1969. április 1–2-án ismét volt előkészítő lelkigyakor-

146 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. június.

147 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1968. augusztus 13. Ismét nyoma van annak, hogy a Vikariátustól engedélyt kértek arra, hogy augusztus 25-én Szent István napi misét mondhassanak. Az engedély kéro levél a gyűjteményben található, 1969. augusztus 19-én kelt. Korábban is volt olyan év, amikor kértek engedélyt pl. 1953-ban, és 1954-ben. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 217–218.

148 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. október.

149 Paolo Hnilica S. J. c. rusadoi püspök 1921. március 30-án Unatinban született. 1950. szeptember 29-én szentelték pappá, 1964. május 17-én nevezték ki püspökké. A püspökszentelés időpontját az 1968. évi *Annuario Pontificio* nem közli, mely szerint a Keleti Kongregációnak a consultora volt. Lásd: *Annuario Pontificio 1968*, Città del Vaticano, 1968. 670, 950.

150 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1968. december, 24-én éjféli mise, 26-án 17 óra kor ünnepély a Szent István Zarándokházban, 26-án fél 11 órakor mise a S. Girolamo della Carità templomban.

151 A levél egy példánya megtalálható az *Egyházközségi körlevelek gyűjteményében*. Kelt, 1968. november.

152 A levél egy példánya megtalálható az *Egyházközségi körlevelek gyűjteményében*. Kelt, 1969. január 15.

153 Kozma Melánia, orsolyita apáca, 1968. március 6. (Körlevél, 1968. április), Brelich Erna, 1968. november 13. (Körlevél, 1968. november), Markovits M. Jozefa 1968. december 27. (Körlevél, 1969. Január), Maso Eleonóra, szül. Edelényi Szabó, 1970. december 9. (Körlevél 1971. Január), Olasz Pál, 1971. április 8. (Körlevél, 1971. április), özv. Koltay Kálmánné, 1972. január 13. (Körlevél, 1972. január, sír: Prima Porta), Strauss Robert 1972. február 11. (Körlevél, 1972. február), Dr. Vadnay Béláné 1972. március 26. (Körlevél, 1972. április).

154 Szabady Csaba 1928-ban született, 1958. február 7-én hunyt el, Csurgai Janka 1889-ben született, 1958. április 18-én hunyt el. Lásd: Frank Miklós levele Kovách Angelusnak, Montegrotto 1976. március 13. Az átvitelre a magyar sír tulajdoni lapja szerint 1968. július 24-én került sor. Az 1968. októberi körlevél csak Szabady Csabá exhumálásáról tesz említést, az áthelyezés időpontjául szeptembert, a halál időpontjául pedig 1957-et jelöli meg. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*.

155 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. március, a körlevélhez mellékelve egy-egy oldalas nekrológ.

lat, amelyet Szabó Ferenc S.J. tartott,¹⁵⁶ és Húsvét vasárnap természetesen a szentmise a Szent István Házban volt,¹⁵⁷ ugyanúgy, mint Szent István ünnepe,¹⁵⁸ a megemlékezés az 56-os forradalom hőseiről¹⁵⁹ és a karácsonyi éjféli mise és a 26-i ünnepség.¹⁶⁰ Halottak napján a misét ebben az évben nem a megszokott helyen, a San Lorenzo Fuori le Mura bazilikában tartották, hanem a temetőben a Pia Unione dei Trapassati kápolnájában.¹⁶¹ A novemberi körlevél két újdonsággal is szolgált,¹⁶² egyrészt jelezte, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére a mise nem a szokott helyen, hanem a Tizenkét Apostol bazilikájában 11 órakor lesz, illetve felhívta a figyelmet a közel egy évvel korábban megjelent *Életünk* című havi lapra.¹⁶³

Mielőtt folytatnánk a közösség életének a bemutatását meg kell említeni, hogy 1969. augusztus 15-én megjelent a „Pastoralis Migratorum Cura” kezdetű motu proprio, a vándorlók lelképásztorkodásáról.¹⁶⁴ Ezzel a menekült papok közvetlen római függése megszűnt, a helyi püspökök szerepe megnőtt.¹⁶⁵ A dokumentumnak a római magyar közösség életére vonatkozóan különösebb hatása nem volt. Megjelenésének sincs nyoma az Egyházközségi Körlevelekben.

A havi rendszeres két mise lényegében két évig tartott, mert 1970-től ismét áttértek a havi egy misére a S. Girolamo della Carità templomban. Az első egyetlen havi misét január 25-én tartották.¹⁶⁶ Februárban Vedované, született Brieger Kláráért volt gyász-

156 Szabó Ferenc SJ 1931. február 4-én Kálócán született, 1953-ban lépett be a Jézus Társaságba, 1962-ben szentelték pappá, tanulmányait, Budapesten, Leuvenben és Párizsban végezte. 1966-tól élt Olaszországban. 1972 és 1992 között a vatikáni rádió magyar adásának a szerkesztője volt. A kilencvenes évek közepén visszatért Magyarországra. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 904–905. Jelenleg Budapesten, a Faludy Ferenc Házban él.

157 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. április.

158 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. augusztus. A szentmisét augusztus 24-én tartották.

159 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. október. A szentmisét október 26-án tartották.

160 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. december.

161 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. október. Ennek valószínű az lehetett az oka, hogy 1969. november 2. vasárnapra esett.

162 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1969. november.

163 Az „Életünk”, „Az európai magyar katolikusok lapja” c. havi lapot több kis egyházi lap összevonásával Adám György alapította. 1969 januárjától az európai főlelkészség kiadásában jelent meg. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 6. és BORÓVI JÓZSEF, i. m. 126. Nagy Csaba külön címszóban nem tesz említést a lapról. A lap rendszeres munkatársa lett később Frank Miklós is. Lásd: BORBÁNDI GYULA: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Bp. 1992. 102.

164 A dokumentumot lásd in: ENCHIRIDION DELLA CHIESA PER LE MIGRAZIONI, DOCUMENTI MAGISTRERIALI ED ECUMENICI SULLA PASTORALE DELLA MOBILITÀ UMANA (1887–2000). Bologna, 2001. 270–305. A dokumentum előkészítésében részt vett Zágón József, akinek neve megtalálható a dokumentum végén, az aláírók között. Lásd hozzá: BORÓVI JÓZSEF, i. m. 119–123.

165 Lásd: BORÓVI JÓZSEF, i. m. 124–136.

166 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. január. 1970-ben a további misék időpontjai: április 26, május 3. Lásd: Körlevél, 1970. április, május., A következő évben 1971. január 31, február 28, március 28, április 25, május 30, június 27. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél 1971, január, február, március, április, május, június. 1972-ben: január 23, február 27, április 30, május 28, június 29, október 22, Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972, január, február, április, május, június, október. 1973-ban: január 28, február, 25, március 25, június 29 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. 1973, január, február, március-április, június.

mise a Szent István Házban.¹⁶⁷ A február havi misén megemlékeztek Apor Gábor követ halálának első évfordulójáról, a misét követően pedig felkeresték sírját a Veranói temetőben.¹⁶⁸ A hagyományos húsvéti előkészítő lelkigyakorlatot Arató Pál S.J. tartotta a szokott helyen, a S. Girolamo della Carità templomban,¹⁶⁹ meglepő módon a húsvét vasárnapi mise is itt volt.¹⁷⁰ Szent István ünnepe alkalmával került megáldásra a zarándokház harmadik szárnya.¹⁷¹ Az 1964 előtti gyakorlathoz visszatérve a meghívót nem a lelkész, hanem Zágón József küldte, a Szent István Alapítvány elnöke. A szokásos nyári szünet után októberben, a forradalom évfordulóján ismét a Szent István Házban volt a mise, melyet követően Renzo Helfer képviselő méltatta az 1956-os októberi eseményeket.¹⁷² A halottak napi mise és temetőlátogatás,¹⁷³ Szent Erzsébet ünnepe,¹⁷⁴ és a karácsony ünneplése¹⁷⁵ az előző évekkel egyező módon történt. A táborokban a menekültek száma a duplájára emelkedett, hozzávetőlegesen ezren voltak, akiknek ebben az évben is gyűjtöttek. Közel 1.500 dollárra volt szükség.¹⁷⁶

MINDSZENTY JÓZSEF BÍBOROS RÓMÁBAN

Az 1971-es esztendő nagy fordulatot hozott az egész világon szétszóródott magyar emigráció életében. A római magyar közösség élete az év első felében a megszokott ritmusban zajlott. A Húsvétkor az előkészítő lelkigyakorlatot Weissmahr Béla SJ tartotta,¹⁷⁷

-
- 167 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. január. A szentmisét február 10-én 9 órakor tartották.
- 168 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. február. A szentmisét február 22-én 10 óra 30 perckor tartották. A következő években a februári misét érte ajánlották fel. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. február, 1973. február. Az 1972. februári körlevél nem tesz említést róla.
- 169 Arató Pál S. J. 1914. szeptember 21-én Mecsekszabolcson született, és 1993. január 18-án halt meg Rómában. 1932-ben lépett be a jezsuita rendbe. Tanulmányait Budapesten, Szegeden és Rómában, a Gergely Egyetemen végezte. 1943. június 25-én Szegeden szentelték pappá. Utolsó szerzetesi fogadalmát Cevóban (Olaszország) tette le 1949. augusztus 15-én. 1951-től a nápolyi jezsuita főiskolán tanított. 1961-től élt Rómában. 1963-tól 1991-ig az Archivium Historicae Pontificae bibliográfia szerkesztője volt. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 35. és FÜLEP KATALIN: *Arató Pál S.J.*. In: *Magyar Katolikus Lexikon* I. Bp. 1993. 386.
- 170 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. március.
- 171 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Szent István Ház, Meghívó, 1970. augusztus 11. A szentmisét augusztus 20-án, 9 órakor tartották.
- 172 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. október.
- 173 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. október.
- 174 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1970. november. A szentmisét november 22-én a Tizenkét Apostol bazilikájában tartották.
- 175 A decemberi meghívó hiányzik a gyűjteményből, de minden ok meg van annak feltételezésére, hogy a szokások nem változtak.
- 176 Frank Miklós kérése, kelt 1970. november 17. Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*.
- 177 Weissmahr Béla S. J. 1929. szeptember 9-én Budapesten született. Érettségi után 1947-ben belépett a Jezsuita Rendbe. 1958-ban szentelték pappá. 1959-ben Indonéziába ment, ahol 1960-tól 1966-ig dogmatikát tanított. 1967-ben jött Rómába, hogy Pápai Gergely Egyetemen doktorátust szerezzen. 1971-től a jezsuiták müncheni Filozófia Főiskoláján tanított. 1990-ben hazatért Magyarországra. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 1034, *Teológiai Vázlatok VI.* Szerk. ALSZEGHY ZOLTÁN, NAGY FERENC, SZABÓ FERENC, WEISSMAHR BÉLA. Bp. 1983. 463.

a Húsvét vasárnapi mise azonban elmaradt és úgy tűnik, hogy a zarándokházban sem volt semmi Húsvét alkalmával.¹⁷⁸ Szent István ünnepére ismét a lelkész küldött körlevelet. A szentmisét és utána a fogadást augusztus 15-én tartották a Szent István Házban¹⁷⁹ ország-alapító Szent István király születésének ezer éves jubileumi ünnepeinek a keretében.¹⁸⁰

Az ünnepre összegyűlt hívek bizonyára nem sejtették, hogy a következő hónapban Rómába érkezik Mindszenty József bíboros. A zarándokház vezetője, Zágón József azonban már hónapok óta aktív résztvevője volt a kiutazás előkészítésének.¹⁸¹ Egyik levelében erről így írt: „... kétszer jártam Magyarországon a Szentszék hivatalos küldöttjeként, hogy Mindszenty bíborossal tárgyaljak. Összesen kb. 15 órát töltöttem a bíborosnál. Nagy élmény, hosszú eszmecsere, kemény argumentációk, nehéz döntések jellemezték ezeket az órákat.”¹⁸² A PMI 1964-es átadásával egy időben már számított arra, hogy a bíboros kijön Rómába.¹⁸³ Erre azonban akkor nem került sor, hét évet kellett rá várni. Mindszenty József bíboros végül 1971. szeptember 28-án, kedden érkezett meg Rómába.¹⁸⁴ Első útja egyike október 2-án, a Szent István Házba, a magyarok, a magyar hívek közé vezetett. Megható volt a találkozás az emigráns magyar papokkal és hívekkel, akik között hosszú évek után ismét hallhatta a magyar egyházi énekeket. Meghatódotan kezdett beszédéhez, megköszönte Fáy Erzsébet nagylelkű gesztusát és a külföldi magyar katolikusok áldozatkészségét. Összetartásra buzdított. Az emlékkönyvbe pedig ezt írta be: „A magyar katolikus egyház megvalósult álma boldogsággal tölt el.”¹⁸⁵ Ezen az eseményen nem sokan vettek részt, majdhogynem zártkörű volt.¹⁸⁶ Az elkövetkező napokban a bíboros ellátogatott címtemplomába, a Santo Stefano Rotondóba is, ahová csak páran kísérték el,¹⁸⁷ mert ott ásátások folytak. Több alkalommal találkozott emigráns magyar papokkal.¹⁸⁸

178 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. március.

179 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. augusztus.

180 Szent István születésének ezer éves jubileumáról számos cikk jelent meg a Katolikus Szemlében. Ezek között olvasható VI. Pál apostoli levele Szent István milleniumára. In: *Katolikus Szemle* 22(1970) 3. szám, 193–200.

181 Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim*. Bp. 1989. 4. kiad. 473–477. ADRIÁNYI GABOR: *Miért hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai nagykövetséget?* In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk. TÖRÖK JÓZSEF. Bp. 1995. 73–89. (Studia Theologica Budapestinensia 13).

182 Lásd: Zágón József levele Kada Lajosnak. Kelt: Róma, 1971. június 22. In: *Zágón József levelei Kada Lajosnak*. A kiutazás előkészítésére vonatkozóan további érdekes részletek találhatók a levelezésben, ennek tárgyalása azonban meghaladja e tanulmány kereteit.

183 Lásd: *Zágón József levele Kada Lajosnak*. Kelt: Mutters, 1964. június 25. In: *Zágón József levelei Kada Lajosnak*.

184 Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF, i. m. 482–484, illetve Mindszenty bíborosnak a római tartózkodásáról készített gépelt feljegyzéseit, amelyek a Mindszenty Archivumban találhatóak. Levéltári jelzete: Mindszenty Rómában 041. A bíboros megérkezéséről a L'Osservatore Romano, 1971. szeptember 30-án adott hírt. A bíboros római tartózkodásához lásd: CSONKA EMIL: *A száműzött bíboros*. San Francisco-München, 1976. 41–77.

185 *Szent István Ház ismertető* 10, és CSONKA EMIL, i. m. 59–60, aki nem közli a pontos napot. A Szent István Ház emlékkönyve azonban sajnos nincs meg. P. RUPPERT JÓZSEF SCH. P. közlése.

186 Farkas Ilona szóbeli kiigazítása szerint.

187 Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF, i. m. 483.

188 Mindszenty bíboros feljegyzései szerint a következő Rómában élő magyar papokkal találkozott: Magyary Gyula, Meester István, Nyisztor Zoltán, Füz Balázs O.Cist., Tóth K. János, Csértő Sándor. A találkozásokról részletesebben ír CSONKA EMIL, i. m. 65–66. Kada Lajost, aki ebben az időben az argentinai nunciaturán dolgozott, és ekkor még nem volt püspök, október 22-én fogadta egy ebédén. Lásd: PAJOR ANDRÁS: *„A te szavadra ...” Látogatások Kada Lajos érseknél*. Kecskemét, 2001. 22–23 és

A PMI-ben élőkkel természetesen nem.¹⁸⁹ Viszont az elsők között kereste fel Ádám György, az európai magyar katolikusok főlelkésze, aki Münchenből sietett Rómába, hogy jelentést tegyen a primásnak az emigrációban folytatott egyházi nevelő és szervezőmunka állásáról.¹⁹⁰ Frank Miklós római magyar lelkész ideiglenes lakhelyén, a Szent János toronyban fogadta, aki beszámolt neki munkájáról.¹⁹¹ Rövid, alig egy hónapos római tartózkodás után Mindszenty bíboros elhatározta, hogy az előzetes elképzeléseknek megfelelően, Bécsbe utazik.¹⁹² Elutazásának napján, 1973. október 23-án, reggel VI. Pál pápával misézett.¹⁹³ Ezen a misén hozzávetőlegesen 35 fő vett részt, római magyar papok, szerzetesek és világi hívek, köztük Frank Miklós és munkatársa Farkas Ilona is.¹⁹⁴ A szentmiséről a bíboros az alábbi feljegyzést készítette:¹⁹⁵

„A vatikáni osztrák követ fölkeresett, próbált rávenni, hogy még maradjak. Diplomáciai útlevelem birtokában nemet mondtam. A Szentatya, akinek nem volt szava elhatározásommal szemben, utolsó napom (okt. 23) reggelére koncelebrációs szt. misére hívott, amelyen a közönség magyar papokból, apácákból és hívőkből állott, akik magyar énekeket zengtek. Utána a sekrestyébe vonultunk a szent ruhák letételére. Aztán kiküldött ismét mindenkit és ezt mondotta szemtől szembe latinul:

„Te vagy és leszel is Magyarország primása. Munkálkodj és ha nehézségeid lesznek, bizalommal fordulj Hozzá! In omnibus semper tecum ero!” Aztán az elküldöttekből hívatta Dr. Zágón prelátest, akihez jelenlétben a Függelékben közlöttekét mondotta olasz nyelven.

Búcsút vettem a vendéglátó Szentatyától, megölelt.”

A nap folyamán Mindszenty bíboros a római repülőtérrel Bécsbe repült, azzal a céllal, hogy a Pázmáneumban telepedjen le.¹⁹⁶ Elutazása előtti napokban, október 21-én szálláshelyén fogadta a „Comissione Diocesana per la Chiesa del Silenzio” küldöttségét Bolognából, akiknek a találkozó alkalmával ígéretet tett arra, hogy amikor visszatér Rómába, meglátogatja őket.¹⁹⁷ Erre sohasem került sor, mert a bíboros Rómába soha többé nem tért vissza, de a római lelkipásztorkodást továbbra is szíven viselte, amint ezt majd látni fogjuk. Mindszenty bíboros római tartózkodásával kapcsolatban érdekes megjegyezni, hogy Rómába érkezésének, itt tartózkodásának és elutazásának semmi nyoma nincs az Egyházközségi Körlevelekben.

Kada Lajos. In: Magyar Katolikus Lexikon VI. Bp. 2001. 12–13. CSONKA EMIL, i. m. ezzel szemben azt írja: „Dél Amerikából éppen visszaérkezett Kada Lajos címzetes püspök is ott tevékenykedett e hetekben Zágón mellett. Ők voltak, alkalmilag, egy-egy világi vendéggel együtt, a bíboros asztaltársai, tisztelettel és szeretettel vették körül s lesték minden óhaját.”

189 A PMI irattárában semmi nyoma sincs Mindszenty József bíboros római tartózkodásának. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *Mindszenty József bíboros levelei a Pápai Magyar Egyházi Intézetben*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 11(1999) 1–2, 231–242.

190 Lásd: CSONKA EMIL, i. m. 64. A kiszabadult primás elgondolásait nem mindig találta keresztülvihetőnek. Lásd: BORÓVI JÓZSEF, i. m. 126.

191 Frank Miklós szóbeli közlése.

192 A bíboros még 1971 júniusában, a budapesti amerikai követségen határozta el, hogy Bécsben telepszik le. Lásd: ADRIÁNYI GÁBOR, i. m. Pro memoria 82.

193 Lásd: *Osservatore Romano*, 1971. október 25–26 (Nr. 247).

194 Farkas Ilona szóbeli közlése.

195 Lásd: Mindszenty Archivum. *Mindszenty Rómában*, 041 vö. MINDSZENTY JÓZSEF, i. m. 484.

196 Lásd: VALENTINY GÉZA: *Mindszenty bíboros a Pázmáneumban*. In: *A bécsi Pázmáneum*. 349–351.

197 Lásd: ALBERTO DI CHIO – LUCIANA MIRRI: *Una donna nel cuore della Chiesa, Lettere a Maria Teresa Carloni*. Bologna, 2003. 336–337: „*Intendo partire per Vienna, ma quando tornerò di passaggio a Roma verrò anche in Urbani*”.

A római magyar közösség életében a következő esemény az október 24-én a Szent István Házban tartott mise volt, amelyen megemlékeztek az 56-os forradalom 15. évfordulójáról. A szentmisét és a szentbeszédet Békés Gellért O. S. B tartotta.¹⁹⁸ A körlevelet általában egy, de inkább két héttel korábban postázták, ezért fel kell tételezni, hogy amikor elkészült, már tudták, hogy Mindszenty bíboros október 24-én nem lesz Rómában.¹⁹⁹ A halottak napi mise és temetőlátogatás,²⁰⁰ a Szent Erzsébet ünnepe,²⁰¹ és a karácsony megünneplése²⁰² az előző években kialakított rend szerint történt. Most is bőkezűek voltak a magyar hívek a táborokban kivándorlásra várakozó honfitársaik iránt.²⁰³

Szokatlan módon egy magyarországi püspök halálhírével találkozunk az 1972. évi februári körlevélben, amely arról értesít, hogy Brezanóczy Pál egri érsek február 11-én elhunyt. A hírt feltehetően azért tették közzé, mert az előző évben felkereste a Szent István Zarándokházat.

A Húsvétot a szokott formában ünnepelték²⁰⁴ az előkészítő lelkigyakorlatot Nagy Ferenc S.J. tartotta, aki ebben az évben érkezett Rómába.²⁰⁵ Márciusban megemlékeztek Mindszenty József bíboros 80. születésnapjáról.²⁰⁶

A bíboros figyelme Bécsből kiterjedt a római, sőt az egész olaszországi lelkipásztorkodásra. 1972-ben többször is járt nála Bécsben Frank Miklós, illetve levelezésben álltak egymással.²⁰⁷ Mindszenty részletes információkat kért. 1972 nyaráig a levelezést Ikvey László végezte,²⁰⁸ utána pedig Mészáros Tibor.²⁰⁹ Frank Miklós az év első felé-

198 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. október.

199 A postázásra vonatkozó információ Frank Miklós szóbeli közlése.

200 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. október.

201 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. november. A misét november 21-én tartották.

202 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1971. december: éjféleli mise és ünnepély a Szent István Zarándokházban, december 26-i mise a S. Girolamo della Carità templomban.

203 Kérő levél nincs a gyűjteményben, de megtalálható a köszönőlevél. Kelt: Róma, 1972. március 1.

204 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. március.

205 Nagy Ferenc S. J. 1931. január 8-án született Szöllöskislakon, 1958-ban szentelték pappá. Rómában többször is tartózkodott: 1956–1959, 1961–1964, majd 1972–1980 között. 1980–1989 között a vatikáni rádió munkatársa volt. 1992-ben visszatért Magyarországra. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 722.

206 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. március. Érdekes tény, hogy az akkori krakkói bíboros, Karol Woytila, aki 1978. október 16-án II. János Pál néven lett pápa, sok más egyházi méltóság között szintén köszöntötte. Lásd: CSONKA EMIL, i. m. 119.

207 A levelezés megtalálható a Mindszenty Archivum levéltárában, Olaszország, név alatt.

208 Ikvey László 1911. június 6-án született Budapesten, és 1976. május 19-én halt meg Weinfeldben (Svájc). 1937. március 23-án szentelték pappá Fribourgbán. 1939–1941 között Budapesten munkásmozgalmi lelkipásztor volt. 1950-ben doktorátust szerzett Budapesten. Dolgozatának címe: *A pénz és az ember erkölcsi világa*. 1952-ben tartóztatták le először. 1956-ban szabadult. 1961. június 14-én fővárosi bíróság 6 évre ítélte Havass Géza és társai ügyében. 1969-ben távozott külföldre, Svájcban telepedett le. 1971–1972 között Bécsben Mindszenty bíboros titkára volt, majd Weinfeldben káplán. Lásd: *Az Esztergomi Főegyházmegye Névtára 1970. évre*. Esztergom, 1970. 188. NAGY CSABA, i. m. 428. SOMORJAI ÁDÁM, i. m. 66. Msgr. MÉSZÁROS TIBOR: *A száműzött bíboros szolgálatában*, 6. HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában* I. Abaliget, 1992. 120–122 és II. Abaliget, 1994. 206. Bulányi György szerint tíz évet kapott a munkásifjúsággal való törődés miatt. Lásd: *Bulányi György börtönemlékei*. In: *Vigília* (1992) 542–552, Közreadja: ELMER ISTVÁN.

209 Lásd: Msgr. MÉSZÁROS TIBOR: *A száműzött bíboros szolgálatában*, 6.

szági lelkipásztorkodás helyzetéről.²¹⁰ Jelentésében, amelyet Ikvay biztatására írt meg, megismételte azt, amit szóban elmondott, mert annál több információt nem sikerült beszereznie. Válasza azért késett, mert Szigeti István²¹¹ Aachenből hasonló információkat kért Asztalos János menekült lelkésztől, és ezért úgy gondolta, hogy neki már nem kell írnia. Frank Miklós levelében az olaszországi helyzettel kapcsolatban megemlíti, hogy az egyetlen, aki hivatalosan kinevezéssel dolgozik Asztalos János menekült lelkész, tudomása van továbbá arról, hogy Firenzében és Milánóban van magyar mise, de a misézők nevét nem tudta felkutatni. Saját helyzetéről, és a Rómában végzett munkáról részletesebb leírást adott. Jelezte azt is, hogy három éve beadta lemondását Ádám Györgynek és azóta csak főmunkája mellett látja ezt a feladatot. Rómában élő más magyar papokat nem tudott bevonni a lelkipásztorkodásba. A hó végi misék látogatottságáról azt írja, hogy gyér, a Szent István Házban tartott miséken pedig csak a Ház lakói vesznek részt, az ott rendezett nagyobb ünnepélyeken azonban 80-100-an is megjelennek. A levél végén Frank Miklós megemlíti, felkérését kapott arra is, hogy látogasson meg egy nagyváradi családot, de a cím hiányossága miatt ezt nem tudta megtenni. Rövidesen az új titkár Mészáros Tibor közölte vele a címet.²¹² A családot Frank Miklós augusztusban fel is kereste, meghívta a római magyar közösségbe és megígérte, hogy érdeklődik Amerikába történő kivándorlásuk ügyében.²¹³ A Mindszenty Archivumban november 8-i dátummal található Frank Miklósnak egy kézzel írt feljegyzése, amelyen az Olaszországi magyar lelkész, illetve a római magyar lelkész anyagi helyzetét írja le. Feltehetően ezt Bécsben írta, amikor ismételten felkereste Mindszenty bíborost.²¹⁴ A feljegyzés szerint az olaszországi magyar lelkész az Ostpriesterhilfétől havi 70.000 lírát kapott (kb. 120,- USD). A feljegyzésben viszonyításképpen megadja, hogy a Szent István Házban a havi lakás és ellátás díja 80.000 líra. Jelzi, hogy a kinevező hatóságától illetve a római egyházmegyétől anyagi támogatást nem kap, és hogy hivatalos kinevezése nincsen, anyagi ellátásához forrás nem áll rendelkezésre. A hívek önkéntes adományai fedezik a lelkési hivatal költségeit. Miután Frank Miklós visszatért Rómába a szóban kapott megbízás alapján egy elképzelést készített a római lelkipásztori munka átszervezésére. Leveléhez mellékelte egy térképet, amelyet a „*Tutto Città*” nevű utcajegyzékből vett ki. Ezen a várost négy körzetre osztotta azért, hogy ott körzeti miséket lehessen tartani.

209 Lásd: Msgr. MÉSZÁROS TIBOR: *A száműzött bíboros szolgálatában*, 6.

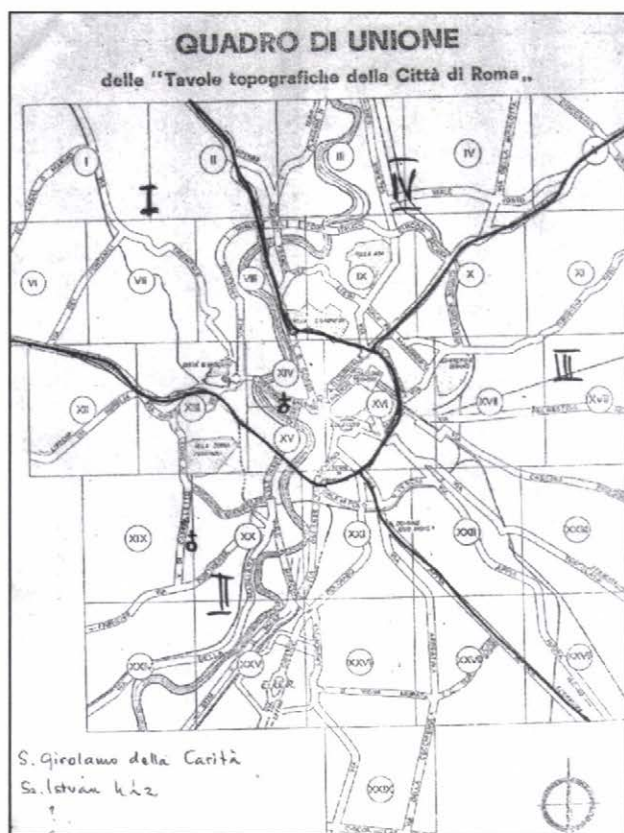
210 Lásd: *Frank Miklós levele Mindszenty József bíborosnak*. Kelt: Róma, 1972. június 14. In: *Mindszenty Archivum*, Olaszország. A levélre kézzel rá van írva: Ikvay-nak jelentés ment, illetve a levél végén a hiányos címhez odairva: I-val közlendő!

211 Szigeti István 1962-1971 között Aachenben volt plébános. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 934.

212 Lásd: *Mészáros Tibor levele Frank Miklósnak*. Kelt: Bécs, 1972. július 20. In: *Mindszenty Archivum*, Olaszország. A család neve: Nagy András, címük: Via Labicana 31/8.

213 Lásd: *Frank Miklós levele Mészáros Tibornak*. Kelt: Róma, 1972. augusztus 18. In: *Mindszenty Archivum*, Olaszország.

214 Lásd: *Frank Miklós levele Mindszenty bíborosnak*. Kelt: Róma, 1972. november 20. In: *Mindszenty Archivum*.

Róma négy körzetre osztásának terve

A terv szerint az első körzet temploma a San Girolamo della Carità templom, a második pedig a Szent István Ház kápolnája lehetne. A további két körzet számára, Frank Miklós véleménye szerint, valamilyen szerzetesközösségben lehetne miséző helyet keresni. Felsorolta továbbá azoknak a Rómában élő papoknak a nevét is, akik válhatnak misemondást: Magyary Gyula, Tóth Gyula,²¹⁵ Prokop Péter, Nagy László,²¹⁶ bár alkalmasságuk megkérdőjelezhető. A szerzetesek közül a jezsuitákra gondolt,

215 Tóth Gyula 1920. január 3-án született Budapesten, Győrben szentelték pappá 1946. június 30-án. 1949 Karácsonyán érkezett a PMI-be. Kánonjogot tanult. 1951-1959 között római magyar lelkész volt. Lásd: PMI személyi kartotéka, NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 215-224. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának 1988-tól tagja, RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*. Jelenleg is Rómában él, mint a Szent Péter bazilika beneficiátója.

216 Nagy László 1914. november 1-én született Cinkotán, és 1994. november 27-én hunyt el Rómában. A veranói temetőben nyugszik a magyar sírok között. 1955. június 19-én a szombathelyi egyházmegye papjává szentelték. 1961-ben felfüggesztették. Feltehetően 1963-tól élt Olaszországban. 1964-1969 között Rómában, a Szent Kamillio Kórházban volt gyóntató. 1969-1974 között a S. Marco Basilicában, majd 1974-től a S. Péter bazilikában volt canonico minor. Élete vége felé Rómában a Transpontina nevű papi szállóban lakott. 1982-1993-ig a Szent István Alapítvány igazgatótanácsá-

akik nyolcan is vannak. A levélből kiderül, hogy Róma zónákra osztása Mindszenty bíborosnak volt az elgondolása. Frank Miklós a terv készítésekor nem tudott arról, hogy a bíboros már 1948-ban javasolta Mester Istvánnak, hogy Rómában körzeti miséket tartsanak, és azok végzésébe vonja be a Rómában élő magyar papokat.²¹⁷ Frank Miklósnak más elképzelései voltak, amelyre javaslatot is tett: egy lelkész legyen a városban, de az teljes időben ennek a munkának szentelje magát. A levélben végezetül azt javasolta, hogy első lépésként a római magyar lelkész jogi helyzete kerüljön tisztázásra.

Úgy tűnik, hogy ezt a javaslatot Mindszenty bíboros először elfogadta, majd elvetette, mert egy 1972. november 29-i dátummal írt levelében megbízta Frank Miklóst a római Vikariátussal folytatandó megbeszéléssel, a levelet azonban nem küldte el.²¹⁸ Feltételezhetően volt információja arról, hogy a következő évben Rómába új magyar lelkész érkezik. A tényekhez tartozik, hogy Róma négy zónára osztása körzeti misékkal se 1948-ban, se 1972-ben nem valósult meg.

Az 1972. év eseményeihez visszatérve meg kell említeni, hogy Pünkösöd ünnepe alkalmából a II. világháborút követően első alkalommal került sor arra, hogy magyar hívek püspökeikkel Rómába zárandokolhattak. VI. Pál pápa május 22-én fogadta a püspököket, május 24-én pedig a mintegy háromszáz hívőt.²¹⁹ Természetesen a római magyar kolónia ebbe nem kapcsolódott be. Ennek megfelelően a körlevelekben a zárandoklatnak nincs semmi nyoma.

Augusztus 20-án a szentmise és a fogadás a Szent István Házban volt, amelyre most is a lelkész küldte a meghívót.²²⁰ Halottak napját,²²¹ Szent Erzsébet ünnepét, november 19-én a szokásoknak megfelelően ünnepelték azzal a különbséggel, hogy a misét a S. Girolamo della Carità templomban tartották.²²² A novemberi körlevél az év során elhunytakról most első alkalommal nevük felsorolásával emlékezett meg.²²³ Karácsonyt is a szokásoknak megfelelően ünnepelték. Frank Miklós most a körlevélben kérte az adományokat a menekültek részére.²²⁴

Asztalos János menekült lelkész külön kérő levélben fordult a magyar kolónia tagjaihoz, hogy a táborokban élő kb. nyolcszáz magyart meg tudja ajándékozni.²²⁵ Mind-

nak tagja volt. Lásd: *A Szombathelyi Egyházmegye Névtára 1991*. Szombathely, 1991. 144, 195. *A Szombathelyi Egyházmegye Jubileumi Sematizmusa 2000*. Szombathely, 2000. 164. RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*.

217 Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 204 és Frank Miklós személyes közlése.

218 Lásd: *Mindszenty bíboros levele Frank Miklósnak*. Kelt: Bécs, 1972. november 29. In: *Mindszenty Archivum*.

219 Lásd: *Magyar zárandokok Rómában*. Lásd: *Katolikus Szemle*, 24(1972) 2. szám, 161–165. *A Szent István év záróeseménye: pünkösdi nemzeti zárandoklat Rómába*. Az *Actio Catholica Országos elnökségének közleménye*. *Új Ember*, 1972. május 21. és *Magyar zárandokok Szent Péter sírjánál. Külön fogadáson a Szentatyánál*. *Új Ember*, 1972. május 28. A zárandoklatot eredetileg 1971-re tervezték, de Mindszenty bíboros római tartózkodása miatt halasztották 1972-re.

220 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1972. augusztus.

221 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. október.

222 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. november.

223 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. november: Koltay Kálmánné, Strauss Roberto, Vadnay Béláné, Kiss Margit, Kövesdy Bonelli Elsa, Derkánl-Momok Irén, Kövessy Jolanda, Richter Józsefné, Walter János Sch.P. Lengyel Menyhért.

224 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. december.

225 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Comitato Ungherese, fejléces levél. Kelt: 1972. Karácsony. A gyűjteményben ez az egyetlen levél Asztalos Jánostól.

szenty bíborossal ő is váltott levelet. 1973. május 26-án a bíboros megbízta azzal, hogy nézzen utána Balogh Lászlónak a Capuai menekülttáborban.²²⁶ A levélre már NSZK-ból válaszolt, ahová menekültként érkezett 1973. május 12-én. Válaszában utal arra, hogy ismeri az illetőt, nyújtott neki segítséget. Jelenleg várja a kivándorlási engedélyét Amerikába. Végezetül jelzi, hogy az ügyet átadta utódjának P. Salamon László OFM.Cap., aki a továbbiakban foglalkozik a menekültek lelki gondozásával.²²⁷

Frank Miklós római lelkipásztori működésének utolsó évében, 1973-ban a havi misék, a Húsvét előtti kétnapos előkészület, Húsvétvasárnap mise a zarándokházban a szokott formában zajlottak,²²⁸ ugyanúgy, mint augusztus 19-én a Szent István Házban Szent István ünnepe.²²⁹ Októberben Kada Lajos érsek²³⁰ pappá szentelésének 25. évfordulójára kaptak meghívót a kolónia tagjai, amelyet szintén a Szent István Házban tartottak.²³¹ Október 21-én vasárnap 11 órakor pedig az 56-os forradalom hőseiről emlékeztek meg a S. Girolamo della Carità templomban, amelyen a szentbeszédet már az új lelkész P. Kovách Tibor Angelus OFM.Cap.²³² mondta.²³³ Frank Miklós, római ma-

226 Lásd: *Asztalos János levele Mindszenty bíborosnak*. Kelt: Gangkofen, 1973. július 11. In: *Mindszenty Archivum*, Olaszország.

227 Salamon László OFM.Cap. 1921-ben született, 1938-ban lépett be a Kapucinus Rendbe, 1967–1973-ig brüsszeli magyar lelkész, 1973-ban jött Rómába. Lásd: *Üzenet*, 1975. február. BORÓVI JÓZSEF: *A belgiumi magyar katolikusok lelkigondozásának története*. Bp. 2002. 130–136: tévesen olaszországi magyar lelkésznek van feltüntetve. Jelenleg Budapesten él.

228 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1972. március–április.

229 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Meghívó, 1972. augusztus.

230 Kada Lajos 1924. november 16-án született Budapesten. Mindszenty József bíboros küldte Rómába tanulni. A Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke volt. 1948. október 10-én Rómában szentelték pappá az Esztergomi Főegyházmegye pappjaként. A PMI-be 1951. június 15-én lépett be. A 1951-ben olaszországi menekült lelkész volt. 1955-től a Pápai Diplomáciai Akadémia növendéke. 1957-ben a Lateráni Egyetemen doktorált egyházjogból. 1975. július 20-án szentelték püspökké Rómában. 1984–1991 között a Szentségi Kongregáció titkára. Bonnban, utána pedig nyugdíjba vonulással Madridban nuncius. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 460. NÉMETH LÁSZLÓ, i. m. 215. PAJOR ANDRÁS, i. m. Sajtát közlése alapján *Kada Lajos*. In: *Magyar Katolikus Lexikon*, VI. kötet. Bp. 2001. 12–13, PMI személyi kartotéka. *Üzenet*, 1975. július–augusztus. A Szent István Alapítvány igazgatótanácsának 1972-től 1975-ig volt a tagja, 1985-től 1991-ig pedig, Mester István halálát követően, harmadik elnöke. Lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*. Budapesten halt meg 2001. november 26-án. A Fiumei úti temetőben nyugszik. Lásd: *Új Ember*, 2001. december 2. és december 16.

231 Lásd: Frank Miklós Meghívó, fejléc nélkül, 1973. október, a mise október 14-én 18 órakor volt.

232 Kovács Tibor Angelus OFM.Cap. 1911. október 9-én Pesterzsébeten született. 2001. szeptember 5-én halt meg Rómában. A Verano-i temetőben, a kapucinusok parcellájában nyugszik. 1927-be belépett a Kapucinus Rendbe. 1929-ben tett első fogadalmat, majd 1932-ben lett örökfogadalmas. 1935. június 20-án Budapesten szentelték pappá. Előjárói 1947-ben Rómába küldték, teológiai tanulmányok folytatására. A Pápai Gergely Egyetemen teológiából licenciát szerzett „summa cum laude” fokozattal. A kommunista uralom hatalomra jutását követően nem tért haza Magyarországra. Az emigrációban első állomáshelye Kanadában volt, ahová 1951. februárjában érkezett meg. 1958. március 11-én kapta meg a kanadai állampolgárságot, amit élete végéig megtartott. Ekkor változtatta nevét Kovácsról Kováchrá. 1951 és 1953 között tanulmányokat folytatott és tanított Cacounaban, innen Ottawába került, ahol 1953–1963 között teológiát tanított. Itt kezdett foglalkozni a bevándorlott magyarokkal. 1963 szeptemberétől 1964 júniusáig Montreálban filozófiát tanított. Zágon József kérésére 1964. július 10-én érkezett Párizsba, ahonnan 1966. szeptember 3-án ment Strassbourgba. Kelet-Franciaország magyar lelkésze volt egészen addig, amíg nem jött Rómába. Lásd: NAGY CSABA, i. m. 557, sajtát közlés alapján: *Kovács Angelus, Kovách, OFM.Cap.* In: *Magyar Katolikus Lexikon* VII. Bp. 2002. 276, és Kovách Angelus személyes iratai, 1973. évi agenda, 1974. január 12-i levele, 1976. *Üzenet*, február.

gyar lelkész által küldött utolsó meghívó a halottak napi szokásos misére és temetőlátogatásra invitált.²³⁴ Ezzel zárult római lelkészi működése.²³⁵ A karitás területén folytatta munkáját, majd 1976-ban távozott az NSZK-ba.²³⁶

ÖSSZEGRZÉS

Összegzésül elmondható, hogy 1963–1973 között a korábbi években kialakított rend szerint alakult tovább a közösség élete, amely jól nyomon követhető a rendszeresen küldött meghívókból, illetve körlevelekből. Sorsforduló volt a közösség életében a Pápai Magyar Intézet átadása a Magyar Katolikus Püspöki Karnak és a Szent István Ház felépítése. A szentmiséket rendszeresen, július – szeptember hónapok kivételével a hónap végén a S. Girolamo della Carità templomban tartották. Nagy újdonság, hogy a II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformjának a bevezetése után a miséket magyar nyelven lehetett végezni. 1968–1969-ben a hó végi miséken kívül, a hónap közepén volt egy másik mise is a zarándokházban. Ez a gyakorlat azonban, feltehetően a megközelítési gondok miatt, két év után megszűnt. A zarándokház jó lehetőséget teremtett az összejövelekre, így felépülése után ott rendezték meg a Szent István napi miséket és a december 26-i szokásos tombolával összekötött karácsonyi ünnepet. Az egyházközségi élet bontakozását jelzi az Egyházközségi Képviselőt testület megújítása, a közös magyar sír létrehozása a Veranói temetőben, a lelkészi hivatal működésének biztosítása és a táborokban élők rendszeres segélyezése karácsony alkalmával. Ez fokozódó gondot és munkát jelentett, mert 1963 és 1966 között ötszázról majdnem a duplájára nőtt a táborokban kivándorlásra várakozók száma. A hiányos információk alapján is hatékonynak tűnik Frank Miklós, római magyar lelkész és Asztalos János, menekült lelkész együttműködése. A rendes egyházközségi élet jele az is, hogy az egyházközség számadásába a hívek betekintettek. A magyarországi események ez alatt a tíz év alatt is hatással voltak a római magyar kolónia életére (1964-es megállapodás, Mindszenty József bíboros sorsa), de úgy tűnik, hogy a közösség élte a maga életét és kisebb figyelmet szentelt ennek, mint az ötvenes évek elején. A magyar egyház kommunizmus alatti üldözésének szomorú jele, hogy két magyar papi közösség élt Rómában, az emigránsok és a Pápai Magyar Intézet lakói, akiknek alig volt közük egymáshoz. Ez mutatkozott meg a háború utáni első magyarországi római zarándoklat alkalmával is. A magyar kolónia tagjai és a magyar zarándokok sajnos nem találkoztak, nem találkozhattak egymással.

Ez az a helyzet, amelyet örökölt az új római magyar lelkész, P. Kovách Angelus. Az ő több mint két évtizedes működésének története azonban már egy újabb tanulmány témája lesz.

233 Lásd: *Egyházközségi Körlevél*, 1973. október.

234 Lásd: *Egyházközségi körlevelek gyűjteménye*. Körlevél, 1973. október.

235 NAGY CSABA, i. m. 289. tévesen azt írja, hogy Frank Miklós 1974-ig volt római magyar lelkész.

236 Lásd: *Üzenet*, 1976. március. 1976-ban a Szent István Alapítvány igazgatótanácsának a tagjává választották, de tagsága még ebben az évben meg is szűnt, mert Rómából Németországba költözött. Lásd: RUPPERT JÓZSEF: *Visszatekintés*. Életrajzának további részleteit lásd: VAJAY SZABOLCS, i. m. 263–264. Kiegészítésként ehhez hozzá tehető, hogy a Karitás területén végzett munkája elismeréseként Magyarországon „Pro Caritate” kitüntetésben részesült. Lásd: *Új Ember*, 1994. június 5. Jelenleg Münchenben él.

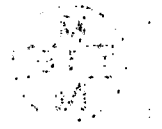
LÁSZLÓ NÉMETH

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE HUNGARIAN PRIESTHOOD IN ROME
SECOND PART: 1963-1973

Between 1963-1973 the life of the community continued according to the previously formulated order, which can be easily traced with the help of the invitations and encyclical letters regularly sent. The transfer of the Papal Hungarian Institute to the Hungarian Catholic Bishops' Conference, as well as the building of the Saint Stephen Pilgrimage House, was both turning points in the life of the community. Except July-September, masses were celebrated regularly at the end of the month in S. Girolamo della Carita church. It came as a great novelty, that after launching the reforms of II Vatican Council, masses could be celebrated in Hungarian language. In 1968-69 besides the mass celebrated at the end of the month, another was held in the middle of the month in the pilgrimage house. However, this practice ceased to exist in two years, supposedly due to difficulties of access. The pilgrimage house provided suitable place for gatherings, thus after it was built, the masses on Saint Stephen's day and the Christmas celebration connected with tombola on 26th December were held there. The flourishing of parish life was also indicated by the renewal of the body of parish representatives, the foundation of the common Hungarian grave in the cemetery of Verano, the functioning of the priesthood and the regular support of those staying in camps during Christmas. This meant a growing problem to be solved as well as more work, since between 1963 and 1966 the number of those staying in camps waiting for emigration grew from 500 to almost 1000. Even on the basis of incomplete sources we may state, that the cooperation between Miklós Frank, Hungarian priest in Rome, and János Asztalos, refugee priest, was fruitful. Another sign of effective parish life was, that believers could have a look at the accounts of the parish. Although the events taking place in Hungary during these ten years (the agreement of 1964, the fate of Prelate Mindszenty) had their effects on the life of the Hungarian colony in Rome, the community seemed to live its own life paying less attention to these events, than it used to at the beginning of the 1950s. A sad sign of the persecution of the Hungarian Church during the Communist regime was, that instead of the regular meetings of priests coming to an end on 1964, two communities of Hungarian priests existed in Rome, namely the emigrants and the residents of the Papal Hungarian Institute, who in fact did not have any connection. This was evident also during the first Hungarian pilgrimage to Rome after the war. The members of the Hungarian colony and the Hungarian pilgrims did not meet, they could not meet each other, unfortunately.

This was the situation that the new Hungarian priest, Angelus P. Kovách, inherited in Rome. The history of his activity lasting for more than two decades will be, however, a topic of another paper.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS
AND ARCHITECTURE
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3300
WWW.HA.UCHICAGO.EDU

DR. KAKUCS LAJOS

SZENT JAKAB EMLÉKEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON*

Ahogy az eddigiek folyamán, úgy továbbiakban is igyekszünk a Szent Jakab kultuszának elterjedését, elsősorban a török hódoltság előtti Magyarország területén számba venni. Ilyen irányú törekvéseinkben nagyvonalakban követjük a legfontosabb korabeli dokumentum az 1332-37 között összeállított pápai tizedjegyzék által rendelkezésünkre bocsájtott geográfiai keretet. Ugyanakkor figyelembe kell vegyük azt a tényt, hogy Jakab apostol tiszteletének elterjedése úgy az Árpádházi Magyarország területén, mint általában Délkelet-Európában a kereszténység felvételével és az egyházi intézmények megszervezésével párhuzamosan történik. Közismert tény, hogy a Szent István által megkezdett egyházmegyei szervezkedés a 11. század második felében, de főleg Szent László királysága alatt tovább fejlődött, majd a 13. század végén nagyjából a királyi közigazgatási területek külső határaihoz igazodott. Így a Szent László által létrehozott zágrábi püspökségnek megalakításával párhuzamosan Horvátország, Szlavónia huzamosabban, míg a Dalmát tengerpart ideiglenesen nemcsak a magyar királyság, hanem a magyar egyházi fennhatóság alatt, vagy ezekkel szorosabb vagy lazább kapcsolatban álltak. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Magyarországon a Szent Jakab kultusza először a nemzetiségi, majd a királyi monostorok, vagy ezeknek tulajdonában lévő települések plébániatemplomaik névadásával jelenkezik. A következő évszázadban a Jakab patrocínium különösen a királyi vagy püspöki területre a betelepített flamand, vallon, német vagy olasz hospesek plébániatemplomainak esetén lesz feltűnően gyakori. Mivel a 12-14. századok folyamán a szerémi, (1376) boszniai (1239) és a milkói (1226-27) püspökségek felállításával a magyar egyházmegyéek hatásköre időnként a magyar királyság határait átlépi, ezért esetenként vizsgálódásunk kiterjed az ez időszakban a magyar királyság fennhatósága, vagy közvetlenül befolyása alatt álló peremvidékekre is.

ADÁCS

Szent Jakab templomát 1323-ból egy királyi oklevél említi, papja az 1332-es pápai tizedjegyzékben is szerepel.

Irod.: GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV.* Bp. 1963-1998. A továbbiakban: ÁMF.

* Kakucs Lajos Temesvárról került ki évtizedekkel ezelőtt Németországba, ahol most is él és könyvtárosként tevékenykedik. A jelen tanulmány egy önálló kötet része, amely a METEM kiadásában jelenik meg hamarosan, és amely Magyarország és Compostela kapcsolatát vizsgálja a szerző kutatásai alapján. (Szerk.)

ALSÓPIÁN – Deutsch-Pien – Pianu de Jos (Románia)

Okiratilag a Szent Jakab templom először 1485-ben volt említve. Maga a templom építése jóval régebb, valószínű, hogy a 12. századra tehető, legalábbis is erre utal a még jóállapotban lévő románkori középhajó. A két oldalhajót valamilyen okból később teljesen lebontották. A templomban jelenleg semmi jel nem mutat Szent Jakab apostol tiszteletére.

Irod.: GUSTAV TREIBER: *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*. 1971.,

GUSTAV GÜNDISCH: *Die Patrozinien der sächsischen Kirchen Siebenbürgens*. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Studia Hungarica München T.31.(1987) München. A továbbiakban: GÜNDISCH, 1987.

ARANYOSMARÓT – Zlate Moravce (Szlovákia)

A helység templomából származó Szent Jakab szárnyasoltár ma Esztergomban a Keresztény Múzeum gyűjteményében találjuk. Az eredeti szárnyasoltárból ma már csak egy 95 × 61 centiméteres táblakép maradt fenn. Ez a rész Radocsay szerint 1450 körül keletkezett, bő tógás, szakállas, hosszú hajú, öregedő, térdelő apostol ábrázolásánál teljesen hiányzanak a zarándokszentre utaló tipikus jelek.

ÁRPÁS

A Szent Jakabról elnevezett prépostság egykori épületeiből Árpás és Móríchida között ma már csak a templom áll, mely a Móríchidáról kiindulva az Árpás felé vezető úton balra a Rába partjától egy párszáz méterre fekszik. A helység első említése 1030-ból ismeretes, fontossága már abban az időben, itt a Rába folyón áthaladó úton létező hidvám volt. A falu később az állandó áradozások miatt a Marcal folyó túlsó oldalán álló dombokra volt átköltöztetve. A 13. század elején itt alapította a Pok nembeli Móric, nyitrai ispán a királyné udvarmestere ki 1241-ben a Sajó menti ütközetben IV. Béla életét megmentette és ennek testvére Mark comes a Szent Jakabról elnevezett apátságot. A premonteriek számára épített kéttornyos, egyhajós és karzattal ellátott téglatemplom egyenesen záródó szentéllyel épült a keresztboltozatos szentély bordáit Isten kézzel díszített zárókő tartja össze. Négyszakaszos laposboltozatú hajó nyugati homlokzatán két magas, erős torony egyszerű puritán késő románkori kapuboltozattal. A templom belseje többször át volt építve. Az 1680-ból származó főoltár Szűz Máriát, mint Magyarország patrónusát ábrázolja kezében a Rábaszabályozás térképével.

A templom déli oldalán állott az egykori kolostor, a Pok nem családi temetkezési helye. A család halottaiért mondott misék biztosítására a kolostor a kegyúri családtól 1251-ben igen gazdag adományt, 800 hold földet és a már említett hidvámját kapja. A móríchidai apátság eredetileg az 1180-ban Csornán alapított Szent Mihály tiszteletére elnevezett premontrai rend fennhatósága alatt álló nemzetiségi monostorhoz tartozott. Egy 1403-ból származó okirat szerint a Móríchidai család egyik tagja Miklós bizonyítja, hogy már elődei is a Szent Jakabról elnevezett kolostorba temetkeztek. Ugyanitt említi a Győr felé vezető úton az ekkor már lakatlan Szent Jakabfalva. 1475-ben a monostor a pálos rend birtokába kerül, majd 1541 után a törökök veszik birtokukba.

Irod.: Fejér. Cod. Dipl. IV. 3. 122.,

RÓMER FLÓRIS: *Az árpási Szent Jakabról címzett prépostság*. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr, 1863.,

KARÁCSONYI J.: *A magyar nemzetségek a 14. század közepéig* I–III. Bp., 1900–1901. A továbbiakban KARÁCSONYI J., 1900–01.

BABÓCSA

A Rinye patak partján fekvő kis település a jelek szerint jelentős szerepet játszott a Jeruzsálem felé vezető zarándoklatok történetében. Erre utal a Tibold család által alapított bencés kolostor, melyhez egy adott időben több mint 30 falu tartozott. A kolostor védőszentje Szent Miklós a koraközépkor folyamán Kelet-Európa szerte, mint a kereskedők, az utasok és természetesen, mint a zarándokok védőszentjeként volt tisztelve. A helységnek és a mellette fekvő kolostornak a Jeruzsálem felé vezető zarándoklatokban játszott szerepére utal a falu melletti település, mely a Hídelő nevet viseli. Közismert, hogy a középkorban Magyarországon viszonylag kevés volt a hidak száma, mert a folyókon való átkelést a révek melletti kompokkal történt. A Babócsa melletti egykori Dráva híd, melyre a Hídelő név utal, együtt az itteni bencés kolostorral a Belgrád fele menő út egyik jelentős pontja lehetett. Hogy a Babócsa melletti hidat a Róma és a Santiago de Compostela felé haladó zarándokok is használták, azt bizonyítja a település plébánia-temploma, mely 1390-től a Szent Egyed nevét viselte. Dr. Magyar Kálmán szives közlése szerint a középkorban Babocsány egy, a Szent Jakabról elnevezett zarándokszálló is létezett.

Irod.: *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből.* Babócsa, 1990.

BAKONYSZENTJAKAB

Bakony környéke már Szent István királyunk idején úgy ismert, mint a remeték által kedvelt terület. A Bakonybélbe épített bencés apátságba magányába már Szent Gelért is több éve töltött.

Bakonyszentjakab a Pál veszprémi püspök által elrendelt összeírásban 1263-ban, mint pálos kolostor van említve, de egyes szerzők szerint a kolostort II. Endre király 1218-ban a Szentföldre indulása előtt alapította. Gyöngyösi Gergely szerzetes által a 16. században összeállított pálos inventar szerint, 1307-ben a Rathold nembeli Keszi Lőrinc leszármazottjai a veszprémi káptalan előtt újból megerősítették a Szent Jakab monostor részére tett adományokat és egyúttal leírják a kolostor birtokait is. Az említett munka a török hódoltság előtti időkhöz rögzíti a kolostor számára tett adományokat. A 19. század második felében Rupp Jakab, majd Rómer Flóris írják le részletesen a már csak romokban álló egykori kolostort. Ma, a Tapolcától északra fekvő Zalahaláphoz tartozó Gárdahegyen már csak a romjai láthatók a régi pálos kolostornak, melynek közelében lévő forrást ma is Szent Jakab néven ismer a környék lakossága.

Irod.: *Monumenta Romana. Episcopus Vespremiensis.* Tom. II. 1276–1415. Bp., 1899.;

ZSÍRAY LAJOS: *A Bakonyszentjakabi pálos kolostor.* In: *Műemlékvédelem* 3/1977.

TAMÁS GUZSIK: *Kritische Fragen zur früher Paulianer architektur in Ungarn.* In: *Die Paulianer-wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgerland.* Heft. 70. Eisenstadt, 1984.

BALATONKERESZTÚR

Az Ady Endre utcai templombelső oldalkápolnájában található egy kisebb méretű Szent Jakab szobor, melynek eredetéről nincs információnk.

BÁNMONOSTOR (Ma Banostor–Szerbia)

A 14. században a település plébániatemploma a Szent Jakab nevet viselte. Rendkívül érdekes azonban az, hogy itt a 12. században II. Béla király sógora, Belus bán alapított egy benedekrendi kolostort, melyben több mint 30 szerzetes élt. Ez azt is jelenti, hogy a Magyar királyság és Bizánc határán álló apátság jelentős szerepet játszhatott a Jeruzsálem felé irányuló zarándoklatok megszervezésében. A zarándokutakhoz való kötődését bizonyítja, hogy a tatárjárás után újraépített plébániatemplom a Szent Jakab nevet viselte.

BARBAN (Horvátország)

Az isztriai félszigeten található falunak plébániatemploma Sveti Jakov.

BÁRTFA (Ma Bardejov Szlovákia)

A város első említése 1247-ben történik. Az Anjou királyok alatt a város a vászonszövéssel és a lengyel kereskedés fellendülése következtében gyors fejlődésnek indul. Virágkora a 16. század, amikor a pallosjoggal rendelkező város tanácsurai római köntösbe jártak. A 14. század második felében épített Szent Egyed templomnak a Szent Keresztről elnevezett oltárának bal oldalán Szent Jakab apostolnak szobra található. A piros ruhájú és sötétkék palástban ábrázolt Szent Jakab bal kezében nyitott könyv, jobb kezében kagyló. A templomot az 1725-ös földrengés és az 1878 tűzvész nagyon megrongálta és ezután volt restaurálva. Rupp értesülése szerint Bártfa alsó temetőjében egy a Szent Jakab után elnevezett temetőkápolna létezett.

Irod.: KYSKOVSZKY VIKTOR: *Bártfa középkori műemlékei*. Bp., 1879.,

RUPP JAKAB: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* I–III. Pest/Budapest, 1870–1876. A továbbiakban: RUPP 1870–76.

BIHARUGRA

A település a 11. században Ugra, majd a 13. század elején Ugramonostor néven ismeretes. 1329-ből a névadó Szűz Mária monostor mellett a helységben említve volt egy Szent Jakab templom is.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF

BILAK – Adelsdorf-Domnesti (ma Románia)

A környék sóbányái már a római korban ismeretesek voltak. A mai falut, mint püspöki udvarhelyet a dokumentumok 1246-ban említik először, együtt a nem messze fekvő Harinával. Györffy György szerint Harina a püspöki udvarhely lehetett és Bilak ennek gazdasági tartozéka volt. A Bilakba betelepedett németeknek IV. Béla ugyanolyan jogokat biztosított, mint Harina telepeseinek. Bilak az egész középkorban és később 1848-ig az erdélyi püspökség tulajdonában maradt. A Szent Jakab tiszteletére alapított gótikus templom 1437-ben építődött, nem lehet tudni, hogy eredetileg háromhajós volt, ma a bal oldali hajó hiányzik. 1944 őszén a német lakosok nagy része elhagyta a falut, helyükbe később románok telepedtek le. Ma a faluban már csak románok laknak, az ortodox pap elbeszélése szerint a volt szász lakosságtól megvásárolt templom a román ortodox rítus szerint van átalakítva, a régi oltár ikonosztázzal lett kicserélve és legújabbban a templom kapubejárata fölötti mezőt is bizánci stílusban rajzolt Krisztus alakja díszíti. A nemrég újravakolt templom bejáratának oszlopain még látható zarándok-

kagylók utalnak a régi Szent Jakab patrocíniumra. Egy 1449-ből származó okirat szerint Harinai Farkas János végrendeletében 100 aranyat ajándékoz több templom, köztük a Bilaki Szent Jakab templom megsegítésére.

Irod.: MARTIN WEISS: *740 Jahre Billak in Siebenbürgen*. 1986.

JAKÓ ZSIGMOND: *A kolosmonostori konvent jegyzőkönyvei*. (1289–1556) I. kötet.

Akadémiai kiadó, Bp. 1990.,

GYÖRFFY ÁMF.

BRASSO – Kronstadt – Brasov (Románia)

A német lovagrend letelepítése után gyorsan fejlődő város a következő évszázadokban a keletre irányuló magyar külkereskedelem, valamint az itt áthaladó tranzit igen jelentős csomópontja lett. Nagy Lajos királyunk által 1353. március 28-án a Brassó város részére kiállított szabadságlevele szabad utat nyitott a város kereskedőinek nemcsak a Duna torkolatának közelében fekvő genuai kereskedő telepek, hanem az Adriai-tenger partvidéke felé is. Párhuzamossan a helység gazdasági és katonai jelentőségének növekedésével egyre több templom és kolostor épült a város területén. 1243-tól van tudomásunk premontrei apácák kolostoráról. A város lakói a 13. század második felében a kerci ciszterci apátság templomának mintájára építik fel a Szent Bertalanról elnevezett háromhajós, kereszthajós gótikus templomukat. Magyar királyság keleti határának e fontos városában hamar megjelenik a domonkos rend, melynek Szent Péter és Pál apostolokról elnevezett kolostorát 1323-ban kezdik építeni. A 14. században a rendkívül gyorsan fejlődő kereskedő városban a kolostor- és templomalapítók sorában a szerzetesrendek mellett feltűnnek a város tehetősebb polgárai is. Így egy 1342. április 25-én keltezett okirat szerint Cresche Nikolaus nevezetű brassói polgár és felesége Margareta egy fél malmot ajándékoznak a Szent Péter és Pál apostolokról elnevezett kolostor papjainak, azzal a kikötéssel, hogy ezek a papok a házaspár által épített Szent Jakab kápolnában évente egy misét mondjanak az adományozók lelkiüdvéért. A város történetével foglalkozó szakemberek szerint vitatott a Szent Jakab kápolna topográfiai elhelyezése. Egy 15. századi krónika szerint a Szent Jakab kápolna a város falain kívül létezett. Ezt a tudósítást figyelembe véve, feltételezhetjük, hogy úgy mint Sopron, Kolozsvár, Szászsebes és Nagyszeben esetében, itt Brassóban is a Szent Jakabról elnevezett kápolna egy temetőkápolna volt, melynek nem volt papja és ezért kellett Cresche Jakabnak és feleségének a lelki üdvéért tartandó misék ügyébe a domonkosokhoz forduljanak.

Brassó város jelképe, Kelet-Európának egyik legszebb gótikus temploma 14. és a 15. században épült fel mai belváros területén. Az 1689. évi nagy tűz után Fekete Templomként ismert Szűz Mária plébániatemplomban egy kisebb méretű kőből faragott Szent Jakab szobor található. A szobor jobb karja hiányzik, Szent Jakab a szokásos zarándokkalappal és a sálán lévő kagylóval van ábrázolva. Gheorghe Arion kolozsvári történész szerint a szobor 1440–1450 között készült. Brassó a középkor folyamán a Magyarországon keresztül keletre haladó kereskedőknek és zarándokoknak utolsó biztos városa volt. A városnak a Földvár felé vezető útja mellett a Szent Borbála kápolna közelében létezett egy a Szent Lázárról elnevezett kórháza. Földvár valószínű, hogy jelentős szerepet játszott a zarándokok ápolásában, erre utal a Szent Lélek rendnek ottani kórháza. Nem tudjuk biztosan, hol állott az a Szent Antal ispotály, melynek falai között menedéket és ápolást találtak nemcsak az itt átutazó zarándokok, hanem a török fogságból megszabadult foglyok is. A rabmegváltás, illetve a tatár és török fogságból

megmenekültek befogadásának a középkor folyamán komoly hagyományai voltak Brassóban. Hogy az itten keletre haladó keresztések, vagy zarándokok hozhatták magukkal a franciaországi Saint Leonard de Noblatban 559-ben meghalt rabszabadító Szent Lénárt emlékét ezen a téren csak a feltételezésekre szorítkozhatunk. Arra sincs megbízható adatunk, hogy mikor is épülhetett fel a Cenk melletti vár közelében állott Szent Lénárt kápolna. Az 1934-ben végzett ásátások után K. Sebestyén József a 11. századra teszi a kápolna építését. Ezt a feltételezést Entz Géza a 13. század elejére teszi. Az utóbbi annyiban lehetségesebb, mert ebben az időben telepedtek le a barcaságba Német Lovagok, ők építhették a Cenk tetején a Brassovia nevezetű várat és a mellette lévő Szent Lénárról elnevezett kápolnát. Magának a kápolnának létezése is elég szokatlan vidékeinken, hisz Kelet-Európában – Ausztriában Graz környékén 1130-tól, a cseh vidéken Citov-ban 1210-ban, majd Erdélyben Alsózsukkon 1332-ben találkozunk először Szent Lénárról elnevezett templomokkal. Az ausztriai és a csehországi Lénárt, a Szent Egyed és Szent Jakabról elnevezett templomokkal a Santiago de Compostela felé haladó zarándokutakra utalnak. Feltételezhető, hogy Brassóban a zarándoklatok mellett Szent Lénárd jelenléte jelzi, hogy a tatár és később a török rabságból megszabadultak emlékét elevenítette fel a kápolna. Hogy ennek milyen nagy fontossága volt, azt éppen a törököknek az 1421. évi véres beütése jelezte a legjobban. Amikor Hunyadi János alatt a Brassóiak átépítik védelmi rendszerüket a régi vár melletti Szent Lénárd kápolnát is lebontották. A lebontást Dénes veszprémi püspöknek az 1455-ről keltezett levele tanúsítja, mely szerint az egyházatya jóváhagyta a régi Szent Lénárd kápolnának lebontását azzal a feltétellel, hogy a kápolnában található kegyszereket az épülő új templomba vigyék át (nn. a mai Fekete templom) és ott a rabszabadító szent tiszteletére egy kápolnát állítsanak fel. Egy 1499-ből származó pápai oklevél a több évi bűnbocsánatot hirdet azoknak a hívőknek, kik bűneik megbánása mellett alamizsnába részesítik azt a Szent Antal kórházat, mely a korabeli dokumentumok szerint a török rabságból megszabadult keresztény foglyok menedékhelyeként volt említve.

Brassó város nemcsak támogatója volt a zarándoklatoknak, hanem polgárai is gyakran felkeresték Jeruzsálem, Santiago de Compostela, Róma és Aachen kegyhelyeit. Így 1463-ban egy Petrus Graef nevezetű polgár, Brassó város bírása a város kórházainak és templomaira hagyott bőkezű juttatásokon kívül végrendeletileg 100 márkát hagyományozott egy jeruzsálemi búcsújárás fedezésére. Egy 1493-ból származó hír szerint bűneik bocsánatáért a barcasági papok híveiket mariazei, loretoi és compostelai búcsújárásokra küldhették. Hogy a compostelai zarándoklatokról és Szent Jakab apostolnak állítólagos spanyolországi cselekedeteiről a brassóiak jól tájékozva voltak azt bizonyítja az a másolat, melyet az egykori Péter és Pál kolostor egyik tagja Nicolaus de Vetere 1427-ben Jacobus de Voragine műveiről készített.

Irod.: MAJA PHILIPPI: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert*. 1986.

VICTOR ROTH: *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Straßburg, 1914.

GHEORGHE ARION: *Sculptura gotica in Transilvania*. Cluj, 1974.

BRULYA – Braller – Bruin (Románia)

Brulya egy régi szász település templomának papját egy 1337-ből származó összeírás is említi. Szárnyasoltár belső táblájának fő témája a myrai Szent Miklós életének ábrázolása. Külső táblájának alsó sorában az Árpád-házi magyar szent királyok, István és László szomszédságában ott találjuk Szent Jakabnak és Szent Rókusnak közös tábláját. Mindkét

szent a késő középkori ábrázolásmódnak megfelelően hosszú bő zarándokköpenyben, kagylóval díszített kalappal, táská, csutora és bottal felszerelve jelennek meg. Anélkül, hogy belemerülnénk a szárnyasoltár szentjeinek elemzésébe hangsúlyozni szeretnénk, hogy szerintünk nem véletlen az, hogy a brulyai templom védőszentje a csodákkal övezett myrai püspök Szent Miklós. Természetes, hogy az itteni oltáron is megtaláljuk a kis-ázsiai származású püspök cselekedeteinek ábrázolását, mint a három szegény lány becsületének, a háborgó tengeren utazóknak, a hamis vád alatt állók megmentését éppúgy, mint az éhezők megsegítőjét is. Számunkra azonban sokatmondó az, hogy az amúgy is egész Európában, mint az utazók, kereskedők és zarándokok védőszentjeként ismert Szent Miklós mellett az oltár predelláján a Magyarországon mindenütt szokásos Szent István és Szent László mellett fontos helyet foglal el a Santiago de compostelai zarándoklatok jelképeit magán viselő Szent Jakab és Szent Rókus, valamint a 14 segítőszent ábrázolása. Itt Brulyán mindezek hangsúlyozzák Szent Miklósnak, mint a zarándokok védőszentjének a szerepét, jelezve azt, hogy a település és ennek temploma jelentős szerepet játszott a keleti kereskedelem és a zarándoklatok megszervezéséb. Máskülönb Brulya nem az egyedüli erdélyi száz templom, melynek oltárát Szent Miklós díszíti, hasonló témája van a Cund (Reußdorf, ma Cund - Románia) helység oltárának is. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a reformáció előtt az erdélyi szász vidékeken nagyon gyakori volt a Szent Miklósról elnevezett templomok száma. Gustav Gündisch tanulmánya szerint a templomelnevezések sorrendjében, Szent Miklós 17 templommal közvetlenül Szűz Mária után a második helyen állott a szász székekben. Ha ezeknek a templomoknak keletkezési idejét megvizsgáljuk, akkor azt vesszük észre, hogy nagyrészt az Anjou és a Jagelló királyaink idején épültek, amikor az erdélyi szászok nagy szerepet játszottak a keletre irányuló kereskedelem lebonyolításában.

Irod.: GISELA UND OTMAR RICHTER: *Sibenbürgische Flügelaltäre*. Innsbruck, 1992.

BUDA – Ó-BUDA

Budának egy részét a 13. század második felétől, Óbudának hívták, itt a római kori Aquincumba állott az árpádkori Kurszán vára. Az óbudai várat 1343-ban I. Lajos király édesanyjának Erzsébet királynénak adományozza, itt a királyné városának nevezett részen alapította 1346-ban a királyné a klarisszák kolostorát. Ettől délkeletre a Dunáig terjedő területen már a 12. század folyamán egy kézműves- és kereskedőnegyed létezett. Óbuda és Felhévíz között a mai Újlak helyén, hol a Kurszán ivadékoknak még a 13. században is birtokaik voltak, állott a középkori Szentjakabfalva és egy valószínű már a 12. században épített Szent Jakabról elnevezett királyi kápolna. Nem tisztázott, hogy a Szent Jakab kápolna eredetileg, mint királyi kápolna épült, vagy a már a 12. század folyamán jelentékeny idegen lakossággal rendelkező kereskedő és kézműves település lakói által, mint plébániatemplom, vagy temetőkápolna volt létesítve. Óbudának egykori királyi alapításra (egyések szerint Szent István kori) utal a veszprémi káptalan által 1247-ben kibocsájtott oklevél, mely szerint a Nagyboldogasszony templom és a Szent Jakab egyház a veszprémi püspökség fennhatósága alá tartoztak.

Ortvay 1268 körül Új-Budán létező Szent Jakab templomot és ennek plébánosát, Benedeket említi.

Hogy a középkori Magyarország fővárosa a Jeruzsálem és Santiago de Compostela felé irányuló zarándoklatoknak jelentős állomása lehetett, arra a Szent Jakab emlékek mellett az egykori Szentpéteri kapu közelében álló johannita rendház és ennek tulajdo-

nában lévő Szentlélek ispotály és ugyancsak ott a város falain kívül álló Szent Lázár templom nevei bizonyítják. A régi Buda területén a rászorultak és az idegenek megsegítésének gyakorlatát, az alhévízi Szent Erzsébet és a Szent Pál utcai szegények háza is sugalmazta.

Irod.: DERCSÉNYI DEZSŐ: *Budapest műemlékei*. I. és II. kötet., GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei*. 1938.,

KARÁCSONYI J., 1900–01, II–III. kötet

JANKOVICH MIKLÓS: *Buda környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye*. In: *Budapest Régiségei*. 1959. (XIX. kötet),

KUBINYI ANDRÁS: *Die Anfänge Ofens*. 1972.,

ORTVAY T.: *Magyarország egyházi földleírása a 14. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve* I–II. Bp., 1891–92. A továbbiakban: ORTVAY T., 1891–92.

CAMPULUNG – Campus Longus – Langenau – Hosszúmező (Románia)

Minden valószínűség szerint itt állt a 14. századi Európának legkeletebbre fekvő Szent Jakab temploma. Havasalföld első fővárosának, a mai romániai Campulung helyén álló első megerősített települést minden jel szerint a II. András magyar király által barcaságba betelepített Német Lovagrend alapította. A határvédelemre és a kunok térítésére 1211-ben a Szentföldről a barcaságba letelepített lovagrend hatáskörét II. András fokozatosan kiterjesztette a Kárpátokon túlra egészen a Dunáig. Valószínű, hogy ebben az időben telepedtek le a lovagok védőszárnya alatt az első hospesek is a mai Campulung városában, mely a következő évszázadokban az Erdélyből idetelepülő mestereknek és kereskedőknek jelentős központjává nőtte ki magát. A július 20-án, az Ilyés napján kezdődő cimpulungi vásár egy hónapig tartott és még a 17. században is a Balkán- és a Fekete-tenger felé irányuló kereskedelem legfontosabb eseménye volt. A lovagrendnek a távozása ellenére Campulung, mint kereskedő település tovább fejlődött az itt élő nagyszámú katolikus szász (elsősorban brassói eredetű) lakosság már a 13. század második felében egy nagyméretű gótikus plébániatemplomot épített. Az 1788-ban lebontott templomra ma már csak a romjai és az utóbbi évtizedekben újraépített torony hívja fel a figyelmet. A fennálló torony, melyet a helybeliek a „Baratie” név alatt ismernek nem más, mint a középkori Szent Jakab plébániatemplom maradványa. Az utóbbi évtizedekben végrehajtott régészeti kutatások szerint a Szent Jakab plébániatemplom építésénél a 13–14. századok folyamán két szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első valószínű a tatárjárás utáni évtizedekre tehető az akkor felépített templomba temették el az 1300-ban elhalt városbíró, melynek „comes Laurentius de Longo Campo” feliratú kőkoporsója a mai napig is itt található. Az építkezés második fázisa, mely a templom kibővítéséhez vezetett valószínű, hogy az 1427-es évi török betörés utáni évtizedekre tevődik. Ekkor bővíthetett ki a templom patrocíniuma, hisz az 1525-ben öntött harang feliratának tanúsága szerint a templom neve „Szent Jakab és Szent Anna” nevet viselte és az obszerváns ferencesek kolostorához tartozott. A reformáció után az épület mint ahogy ezt a korabeli utazók leírásai is egyöntetűen bizonyítják, mint református templom továbbműködik. Itt kell megemlítenünk azt, hogy a város német nyelvű lakossága hosszú évszázadokon keresztül minden májusban vagy június elején a Szent Jakab templomban összegyűlve választotta meg a 12 esküdt által javasolt két személy közül a közösség sorsát egy évig irányító bírót. Az első név szerint is ismert campulungi bíró az 1300-ban elhalt Laurentius a Szent Jakab templomban van eltemet-

ve. Feltételezhetjük, hogy a bíróválasztás és az ezzel együtt járó önkormányzat a város alapításával egyidejű. Amire fel kell hívjuk a figyelmet, hogy szerintünk nem véletlen az, hogy a campulungi polgárok a bíró választását a Szent Jakab templomban tartották. Természetes az is, hogy megfelelő helység hiányában Európa szerte a polgárok gyülekezetére a legmegfelelőbb helyek a közösségi élet központjában álló plébániatemplomok voltak, így történhetett ez Campulung esetében is. A Kárpátok alján fekvő város esetében mégis a flandriai városok 11. századi történetére kell gondoljunk, amikor a céhekben szervezett városi polgárság nem egy esetben hosszas és véres harcok során kivívja önrendelkezési, önkormányzati jogát. Liège város esetében a polgári önrendelkezés, a város élén álló bíró választása közvetlenül kapcsolódott a Szent Jakab kultusz elterjedéséhez. Liègben az első polgári templom (Bürgerkirche) építése 1015-ben kezdődött és ekkor még a takácsok védőszentjeként tisztelt fiatal Jakab Apostol nevét viselte. Az 1030-ban történt felszentelése után, ebben a templomban gyűltek össze a polgárok és választották meg a város vezetőségét, melyt itt tette le a hivatali esküjét is. Habár a Campulungon keresztül vezető keleti kereskedelmi utat a kora középkorban rendszeresen használták a flamand kereskedők is, mégsem tudjuk a Campulung és Liège között létező közvetlen kapcsolatot bizonyítani. Kétségtelen azonban, hogy Délkelet-Európa szerte és így a magyar királyság területén is a 11. és 15. századok közötti időkben több város esetében éppen az idegenek, sokszor flandresek néven emlegetett kereskedők, vagy mesterek által lakott városrészekben nagyon gyakori a Szent Jakabról elnevezett plébániatemplomok jelenléte.

Nem messze a Szent Jakab plébániatemplomtól épült fel a 14. században a Szent Erzsébetről elnevezett domonkos kolostor és ennek kórháza, kinek építője nem volt más, mint Klára asszony, az 1350 táján uralkodó havasalföldi fejedelem – Nicolae Alexandru – magyar származású felesége.

A 14. század második felében itt kolostorral jelenlévő domonkosokra gondolva a campulungi városi plébánia névadásánál nem zárhatjuk ki egy másik tényezőt sem. Köztudott, hogy a középkorban Szent Jakab Apostol egész Európába mint a hitetlenek, de főleg a muzulmánok elleni harc védőszentjeként volt tiszteelve ezért számunkra közeláll az a feltevés is hogy a campulungi plébániatemplom 1220 után jelentős szerepet játszhatott a domonkosok keleti missziójában, melynek fő célja a Kárpátoktól keletre és délre lakó kunok megtérítése volt. Ilyen irányú feltételezéseinket alátámasztja az a tény is, hogy Imre és II. András magyar királyok uralkodása alatt ülésező negyedik lateráni zsinat több missziós türelmetlenségi határozatot hozott és III. Ince valamint III. Honorius pápák az említett királyokhoz írt felszólításaikban gyakran sürgetik a Magyarországról kiinduló keleti és déli missziók megszervezését. Az elsődleges határőrző szerep mellett, ezt a politikát is figyelembe véve telepítette le II. András magyar király a német lovagrendet. A Kárpátoktól délre fekvő területek lakóinak térítése már a 12. század folyamán jelentős szerepet játszott a magyar királyság politikájában. Ebben az időben a térítés megszervezésében és az eretneknek tartott bogomilek elleni harc megszervezésében a francia cisztercita rend játszott jelentős szerepet. A keleti misszió megszervezésére III. Béla király 1179-ben a Maros parti Egresben (ma Igris Románia) majd egy pár évre rá 1202-ben, tehát röviddel a lovagrend behívása előtt II. András elődje, Imre magyar király a Kárpátoktól északra fekvő Kercben (Cirta, Románia), a Fogaras földjén alapított ciszterci apátságokat. Ezek az apátságok, akárcsak a többi magyar cisztercita telepek is a franciaországi Cluny kolostornak voltak alárendelve. Tudott do-

log, hogy a 11. századtól kezdve a Cluny apátság szervezte és irányította a spanyolországi reconquistát, vagyis a muzulmánok elleni harcot. Tudva azt, hogy itt Kelet-Európában a mohamedán kunok megtérítése és a bogomilek elleni harc úgy a magyar királyság, mint a pápai udvar szívügye volt, joggal feltételezhetjük, hogy ilyen irányú vállalkozásokban komoly szerep hárult volna Kercre és esetlegesen Campulungra is. 1220 után a Magyarországról kiinduló keleti és déli térítések egyre inkább a domonkos rend fennhatósága alá kerülnek. A rend bolognai zsinatján 1221-ben Kelet-Európa evangelizása érdekében elhatározta egy magyarországi provincia felállítását. A 13–14. század folyamán magyar provincia megerősítése a tatárjárás által okozott visszaesés ellenére tovább tart, ebben az időben több domonkos konvent alakult az akkori Magyarország határvidékén. Nagy a valószínűsége, hogy úgy az erdélyi, mint a délszláv vidékeken feltalálható Szent Jakab emlékek, templomok és szobrok, cisztercita és később a domonkos térítéssel állnak kapcsolatban.

Irod.: BINDER PÁL: *Közös múltunk*. Bukarest, 1982.,

PAVEL CHIHAI: *Monuments gothiques dans les anciennes residences de Valachie*.

In: *Revue Romaine d'histoire de l'art*. Tom. II. 1965.,

HANS PETRI: *Zur Entstehung der Stadt Cimpulung in Rumänien*. In: *Südost-deutsches Archiv* nr.14(1971).

CIOVO (Horvátország)

A Trogir melletti Ciavo-ból származik az az öt részből álló faragot oltár, melynek középpontjában Szent Jakab áll. Az 1436-ban faragott domborműoltár egy helyi festő a Blasius von Trogir műhelyében készül. A ruházatában és alakjában már az olasz reneszánsz jegyeit mutató Szent Jakab bal keze hiányzik jobb kezét előretartva, nem a tipikus zarándokszent ábrázolás.

Irod.: JANEZ HÖFLER: *Die Kunst Dalmatiens vom Mittelalter bis zur Renaissance (800–1520)*, Akademische Verlag. Graz/Austria. 1989. A továbbiakban HÖFLER, 1989.

CSANÁD – Cenad (Románia)

Eredeti nevén Marosvár, hol már Ajtony idején egy görög rítusú bazilika épült. Ajtony leverése után, Szent Gellért teszi ide a Maros mentére az újonnan alakult csanádi püspökség székhelyét és épít egy új székesegyházat, melyet Szent György tiszteletére nevez el. Ezt a székesegyházat építette át gótikus stílusba I. Lajos magyar király anyja, Erzsébet és látta el gazdag adományokkal. Az újjáépített székesegyház tizenkét oltárnak egyike Szent Jakabról volt elnevezve. Ennek az oltárnak a javadalma a 15. század folyamán évi 20 aranyforintot tett ki. Ez az oltár előtt imádkozott 1400. december elsején IX. Bonifác pápa es bűnbocsánatban részesítette az oltár adakozóit. A 15. század második felében a török veszély és később Dózsa felkelő hadainak pusztításai előrejelzik ennek a nagyfontosságú püspökségnek elszegényedését és a török hódoltság alatti eltűnését. A 165 éves török hódoltság után a csanádi püspökség épületeinek még a nyomai sem maradtak fenn.

Irod.: JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi székeskáptalan a középkorban*. (1030–1552) Makó, 1941.,

UÓ: *Das Tschanad-Temeswarer bistum im spätmittelalter*. 1307–1552., 1964 Paderbon.

CSATÁR

A csatári Zala megyei bencés monostort 1137-ben alapítja a Gut-Keled nembeli Jáki Márton és neje Magdolna a Szent Péternek ajálva. A monostornak adott bőkezű adomány (5 eke föld, szolgák, az itt lakó libertinusok előírt kötelezettségeikkel, tíz kaptár méh, halastavak, lovak biztosította az itt élő papok tevékenységének anyagi feltételeit. Az alapítólevelek másolatát őrző és sokáig a kolostor tulajdonában lévő Gutkeled biblia, az ezüstműből készült serlegek, aranyhímzésű miseruhák sokasága is jelzi, hogy a kolostor egyike volt a leggazdagabbaknak, melyet Magyarországon a 12. század folyamán az egyre nagyobb hatalommal rendelkező főúri családok alapítottak. Valószínű, hogy már a kolostor alapításakor kerülnek Csatárra azon a Szent Péter, Szent János és Szent Jakab apostolokhoz fűződő ereklyék, melyeket a török hódoltságig itt őriztek. Az utóbbi évtizedekben megjelent szakirodalom Santiago de Compostelan kívül egész Európában Würzburg, Namur, Párizs, Palencia, Firenze, Tongres, Liège, Brugge, Antwerpen, Tongres és Asquinsra korlátozza az amúgy is bizonytalan Szent Jakab ereklyék jelenlétét. Habár tisztában vagyunk azzal, hogy a középkorban nagy számban forgalomban lévő kegytárgyak nagy része hamisítvány volt, mégis érdekesnek tartjuk megemlíteni azt, hogy Csatáron az itteni és a környéki lakosság körében valószínű a török hódoltság kezdetéig ismeretes volt a zarándokszent tisztelete.

Irod.: CSÓKA LAJOS: *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. 1980.

CSEGÖLD

A Szabolcs-Szatmár megyei Ceglöd nevezetű kis helységből származó egykori szárnyasoltárt ma Esztergomban a Keresztény Múzeumba őrzik. Itt az egyik oltárképen Bertalan, András, Péter, Pál, Tamás és János apostolok társaságában találjuk a kagylóval díszített sapkájú Szent Jakab apostolt is. A szakirodalomban a Cseglödi BE-mester munkájaként számontartott kép a 15. század végén festődött.

Irod.: RADOCSAY: *A középkori Magyarország táblaképei*. Bp., 1955. A továbbiakban: RADOCSAY, 1955.

CSEPEL-SZIGET

A kora középkorban inkább Nagyszigetként (Insula Magna) nevezett sziget már honfoglaláskorban, mint vezéri szállás volt ismert. 1148-tól ez a terület, mint királyi Nagyszigetként ismert és évszázadokig közvetlenül az Árpádházi királyok magánbirtokaként szerepelt. Egy 1374-ből származó okirat szerint itt állott a ciszterciáknak a Szent Jakabról elnevezett apátsága. Ez az apátság 1400 körül az ausztriai Szentkereszti apátság fennhatósága alá került. Az apátság a 19. század elején még létezett, egyik apátja Böle András 1820-ban szombathelyi kanonok, később püspök lesz.

Irod.: MONUMENTA RÓMANA: *Episcopus Vespremiensis*. Tom. II. 1276-1415. Bp., 1899.,

DR. GRÉFIN GYULA: *A szombathelyi egyházmegye története*. Szombathely, 1929.,

PERÉNYI JÓZSEF: *Csepel*. Bp., 1934.

DUBROVNIK – Raguza (Horvátország)

A belváros keleti részén, a középkori várfal közelében fekvő Ploce kapu mellett a tengerbe benyúló szikla tetején áll Szent Jakabról elnevezett (Sveti Jakov) középkori benedekrendi kolostor. A kolostor építése a 13. századra tehető, arra az időszakra, ami-

kor Dubrovnik Velence fennhatósága alatt állott. A kolostor melletti kikötőnek érdekesege, hogy a török hódoltság hosszú évszázadai alatt egészen 1804-ig innen indultak el a harárcsot és gyakran a túszoikat Isztambulba szállító hajók.

Az idevágó szakirodalom hiányában csak feltételezésekre vagyunk utalva abban az irányban, hogy miért kapta a dubrovnikai benedekrendi kolostora Szent Jakab nevet. Első feltételezés, hogy az alapítási időben a franciaországi Cluny fennhatósága alatt álló kolostornak jelentős szerepe volt a Jeruzsálem, Róma és a Santiago de Compostela fele irányuló zarándoklatok megszervezésében. Ugyanakkor azonban nem szabad elfelednünk, hogy a dalmát tengerparti város a középkor folyamán a szövetségésítés, a takácsmesterségek jelentős központja volt, és akárcsak a flandriai takácsközpontokban, ahonnan az első dubrovnikai mesterek származtak nagy tiszteletnek örvendett Szent Jakab apostolnak a tisztelete.

A 14. században Dubrovnik és a többi dalmát kikötővárosok is szorosabb kereskedelmi kapcsolatba kerültek az időközben a Földközi-tenger nyugati felében aktív politikai szerepet játszó aragon királysággal. Ennek keretében 1490-ben II. Ferdinánd aragon király széleskörű kiváltságlevelet adományoz a dubrovnikai kereskedőknek. Ugyanezekből az évekből származó aragon oklevelekben gyakran találunk említést görög zarándokokról, kik csoportosan, vezetők irányításával keresték fel Szent Jakab városát. Feltételezhetjük, hogy ezek a zarándokok is a dalmát kikötő városokból indultak Spanyolország felé.

Irod.: WOLFGANG LIBAL: *Dalmatien-Stadtkultur und Inselwelt an der jugoslawische Adriaküste*. München, 1990.

FREDERICO UDINA és MERCEDES COSTA: *Documents relatifs aux Balkans (XIII-XIX ss.) Conserves aux archives de la couronne D'aragon*. Sofia, 1987.

DUNASZECSKŐ

A pápai tizedjegyzék szerint 1333-ban két templommal volt jegyezve, a gazdagabbik Szent Jakabnak volt szentelve, melynek papja 1332-ben 1 ezüst márka értékű pápai tizedet fizetett.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF

DVIGRAD (Horvátország)

Az Isztriai-félszigeten Rovinj és Kanfanar között egy ősrégi illír település helyén állt a velenceiek által a 11. században kiépített Duecastelli erődítmény. A helységet a 14. században a raguzaiak, majd a 16. században az uskokok pusztították el. Amikor 1630-ban a pestis is tizedelt, akkor a kétségbeesett lakosok elhagyták a helységet, melynek romjai között ott találjuk még a 12. századi Szent Jakab templom hajóját.

ECSEG

A 13. század elején királyi birtok. Szent Jakabról nevezett egyházának papja 1332-ben 7 garas pápai tizedet fizetett.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF

EGER

A 11. század elején alapított egri egyházmegye püspöki székhelye, hol már a század végén székesegyház épült. Valószínű, hogy már a 11. század első felében az Eger váro-

sába betelepülő Liège környéki vallonok által volt alapítva az a Szent Jakab plébánia-templom és kórház, mely a IX. Gergely pápa által 1240-ben kiadott oklevélben, mint a betegek és szegények ellátását biztosító templom és kórház volt említve. Az 1332/37. évi pápai tizedjegyzék a Szent Jakab plébániatemplomon kívül Egerben még más két plébániatemplomot is említ. Az említett tizedjegyzék által a volt püspökség területén felsorolt templomok védőszentjeinek nevét elemezve az egyházmegye történetét feldolgozó Kovács Béla arra a megállapodásra jut, hogy a patrocíniumi megosztásban 8 alkalommal előforduló Szent Jakab, a keresztelő Szent Jánossal együtt az igen előkelő 7-8 helyeken osztoznak, megelőzve az Árpádházi Szent Erzsébetet és Szent Lászlót. A középkorban, Egerben ismert volt a Jézus testvéreként ismert vértanúnak, az ifjabb Szent Jakab apostol tisztelete is. Mivel az ifjabb Szent Jakab i. u. 63-ban egy csapófával volt meggyilkolva, így a középkor folyamán a takácsok és a kalapgyártók védőszentje lett. Úgy a magyar szakirodalomban, mint a céhtörténeti ábrázolásoknál gyakori a két apostol jelképeinek az összekeverése.

Eger egyik igen fontos állomása volt a Lengyelország déli és keleti részeiből délre induló zarándoklatokban. Erre utal már a tatárjárás előtt alapított Szent Jakab plébániatemplom és a mellette lévő kórház, mely közvetlenül a régi várnak északi kapuja mellett állt. Ugyancsak a zarándoklatokra utal az egykori vártól északkeletre fekvő kisebb hegy elnevezése is. Az Eged nevet viselő kiemelkedés a hagyományosan az Inowlodz környékéről kiinduló és a dél-franciaországi Saint Gilles felé tartó Szent Egyed zarándoklatokra utal. Hogy a városon keresztül vezető zarándokutak a tatárjárás után sem veszítették el a jelentőségüket, azt jelzi a Szent Jakab egyház és kórházának újjáépítése mellett a Szent László (1321) és Szent Erzsébet (1499) után elnevezett kórházak alapítása is.

Irod.: THEINER AUGUSTINUS: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I-II. Romae, 1859-60.

RATZINGER GYULA: *Adatok az egyházi szegényápolás történetéhez Magyarországon* (1000-1526), Vol. I-II. Bp. 1886.,

CSIFFÁRI GERGELY: *Egri céhemlékek*. Eger, 1982.,

SOÓS IMRE: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Bp., 1985.,

KOVÁCS BÉLA: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger, 1987.

ÉRSEKÚJVÁR – Nové Zámky (Szlovákia)

Az innen származó 1465-ben festett táblakép ma Pozsonyban a Szlovák Nemzeti Galériában őrzik. Az öt festményből álló oltárkép egyik táblája Szent Jakab apostolt ábrázolja.

Irod: RADOCSAY, 1955.

ESZTERGOM

Már Géza idejében fejedelmi székhely. Szent István által alapított esztergomi érsekség székhelye, királyi székváros. A várost a vár kivételével a tatárok elfoglalták, később a török hódoltság alatt a középkori város teljesen elpusztul. A 13. században itt is jelentős számú idegen eredetű lakos volt ezt bizonyítja a vicus Latinorum negyednek a léte is. Ebben a negyedbe több templom létezett, közöttük a Szent Jakabról elnevezett 1372-ből van említve. Az egykori Szentkirály városrészben, a dunai rév mellett állott a johannitáknak az 1150-ben alapított és Szent Istvánról elnevezett konventje, mely

együtt a Szent Kereszt nevet viselő templom mellett létező kórházzal valószínűleg a Jeruzsálem felé áthaladó zarándokok és keresztetek segítségére állott. Más templomnevek, mint Mária Magdolna (1264), Szent Egyed (1272) és főleg Szent Jakab (1372) inkább a Santiago de Compostela felé vezető zarándokutak mellett oly gyakran előforduló templomokat juttatják eszünkbe. A johanniták rendházától keletre a Buda felé vezető úton állt a II. Géza királyunk által alapított betegápoló stefanita keresztetek által gondozott Szent Lázár templom, mely mint mindenütt Európában, itt Esztergomban is elsősorban a ragályos betegségekben szenvedők gyógyítását hivatott szolgálni.

Irod.: *Korai magyar történeti Lexikon*. Bp., 1994.

GARAMSZENTBENEDEK – Hronský Benadik (Szlovákia)

A garamszentbenedeki Szent Györgyről elnevezett bencés apátságot 1075-ben I. Géza királyunk alapította. Az apátság a későbbiek során is jelentős királyi adományokban részesült. A 11. századi templomot a 14. század első felében I. Szigfrid (1330–1355) hosszú apátsága idején a mai gótikus, háromhajós csarnoktemplom formájában újjáépítették. Az építkezés és a kibővítés a következő évszázad végéig elhúzódtott, valószínű, hogy ebben az időben készült el és került a monostor templomába a garamszentbenedeki Úrkoporsó néven ismert gótikus templom alakú kompozíció, melyet ma az esztergomi keresztény múzeumban őriznek. A felvidéki szobrászat e remekének felső részén a szimbolikus koporsót a 12 apostol őrzi. Számunkra a Szent Jakab apostol szobra az érdekes, melyet itt a compostelai zarándoklat jellegzetes kellékei, a bot, táská és a kalapon található kagyló díszíti.

Garamszentbenedek és Garamszentkereszt (Ziar nad Hronom) között Selmecbányától (Banska Stiavnica) nem messze fekszik az Illés (Piija) nevezetű kis helységben található az 1266-ból említett Szent Egyed plébániatemplom. Feltételezhető, hogy ez a templom együtt az esztergomi Szent Jakab templommal és a pornói cisztercita apátság területén 1321-ben említett Szent Jakab kápolnával a lengyelországi Inowłodz-ból kiinduló és a franciaországi St.Gilles felé tartó Szent Egyed zarándokutak magyarországi szakaszát jelzik.

Irod.: ERNST HOCHBERGER: *Slowakei*, 1990.

GELENCE – Gelentz – Gelinta (Románia)

Gelence az egyik legrégebbi székely településekhez tartozik. A ma is fennálló a 14.század első felében épült későgótikus csarnoktemplomban található a középkori a Szent Jakab apostolábrázolásoknak legkeletibb előfordulása. A templomnak az 1932-ben történt restaurálási munkálatok idején a felszínre került félköríves zárodású szentélyének alapfala Árpád-kori építményre utal. E szentély lebontása után a 15. század végén épülhetett a mai hatszögű, kívül támpillérekkel ellátott szentély. Valószínű, hogy a templom építésének az első fázisából, tehát a 14. század elejétől a templom hajójának falait freskó-festmények díszítették. A 17. és a 18. századokban, az időközben erősen megrongált templomfalakat, helyi erőkkel próbálták megszilárdítani, 1766-ban egy ilyen megerősítő munkálatok idején vakolták be a freskókat. Valószínű ekkor vágták be a templom nyugati oldalának felső részi ablakát, mely teljesen megsemmisítette a Szent Jakab és Szent Kálmánt ábrázoló ciklus harmadik részét. Az évszázadokig a mérsételeg alatt rejtőző freskók egy része nagyon megrongált állapotban került a napvilágra. A gelencei falfestmények fő témája, akárcsak más székelyföldi templomfestmé-

nyek esetében, a Szent László és a Szent Margit legendakörhöz tartozik. Itt Gelencén a templom nyugati oldalán található freskó az említettek mellett a skóciai származású Szent Kálmán legendáját ábrázolja, mégpedig úgy mintha az 1016-ban a Bécs melletti Stockeraunál vértanúságot szenvedő Kálmán az Árpádházi magyar szentekhez tartozna. Valóban a stockeraunál vértanúságot szenvedett Szent Kálmán az 1014 és 1024 között uralkodó II. Maolsheachlaíy ír fejedelem fia, ki a koraközépkori írországi hagyományoknak megfelelően papi tanulmányainak befejezése után zarándokútra indult.* Úgy látszik, hogy a 14. század eleji képsorozat megrendelője egy kissé összekavarta a skót származású Szent Kálmánokat. Történeti tény és erről Merseburg tudós püspöke Thietmár is beszámol, hogy 1012. július 16-án egy skót származású zarándok útban Jeruzsálem felé, elég zavaros körülmények között Stockeraunál mártírhalált szenvedett. A Melki Legenda szerint a magyarok által kémnek tartott és kivégzett skót zarándok teste több mint két évig épségben maradt és I. Henrik palotagróf parancsára 1017-ben szállították át a holttestet a Melki kolostorba. Magyar források szerint, a később szentként tisztelt zarándok holttestét egy ideig Veszprémben őrizték, később valószínű, hogy Szent István halála után kerülhetett Melkbe, ahol a mai napig is mint Ausztria egyik védőszentjeként tisztelik. Ellentétben Thietmár püspökkel a magyar történetírás feltételezi, hogy Kálmán halála 1016-ban történhetett, ugyanis Bécs környéke ebben az időben volt szintere az ide betört lengyel-morva csapatok ellen küzdő magyar csapatok tevékenységének.

A másik skót Szent Kálmánnak valóban köze volt az Árpádházhoz, hiszen anyai ági nagyanyja nem más, mint Szent István királyunk Ágota nevezetű unokahúga. Ennek az első pillanatban szokatlanak tűnő házasságnak előzményéhez tartozik, hogy a 11. század elején két száműzött angolszász herceg, Edmund és Edward, Vasbordájú Edmund fiai kerestek és találtak menedéket a magyar királyi udvarban. Magyarországi tartózkodásuk idején Edward feleségül vette Ágotát, majd három gyerekükkel 1057-ben visszatértek Angliába, ahol Edwardot mint tronörökösként tartották számon. Edwardnak 1057-ben bekövetkezett hirtelen halála megakadályozta abban, hogy a trónt elfoglalja. Ekkor Ágotának és lányának Margit hercegnőnek menekülniök kellett Angliából, így kerültek Skóciában III. Malkolm király udvarába, aki feleségül vette Margit hercegnőt. Az Árpádházi unoka itt Skóciában istenfélő életével annyira kivívta kortársainak és az egyháznak a tetszését, hogy az 1093-ban bekövetkezett halála után, 1251-ben IV. Ince pápa szentté avatta. A skóciai Szent Margitként ismert királynőnek gyerekei közül két fia; Dávid és Kálmán szintén szent életűek voltak, az utóbbit több krónikás és jelen esetünkben a gelencei freskó névtelen megrendelője is összetévesztette az 1012-ben Stockeraunál vértanúságot szenvedett ugyancsak skót zarándok, Szent Kálmánnal.

A gelencei freskó első jelenetében bal oldalt egy imára magasban emelt kezű nő áll, valószínű Szent Margit, mellette egy dús hajú, szakállas, fedetlen fejű férfi, kinek vállán mintha a zarándok táskát jelző szíj látható. Az első jelenet harmadik személye

* Szövegünkben meghagyjuk a skót elnevezést, hisz már a koraközépkortól így említik Európa szerte az íreket is. A 9. században Kopasz Károly udvarában élő ír szerzetesről, Johanes Scottus Eruigena, – a híres Laoni Iskola – megalapítójáról jegyzik fel, hogy egy alkalommal a királyi lakomán, maga Kopasz Károly császár utalva a tudós szerzetes ír-skót származására megkérdi tőle, hogy mi a különbség (mi választja el) egy ír (scottum) és egy bolond (eottum) között erre a tudós lakonikusan válaszol: gyakran csak az asztal (mensa tantum).

a kiskarimájú kalapos, hosszú hajú, szakállas Szent Jakab apostol ki a magasra tartott jobb kezében egy hosszú farkú kakast tart, míg az ugyancsak magasra emelt bal keze mintha az ég fele mutatva jelzi a csodát. A második jelenet középpontjában az akasztófán mártírhalt szenvedő zarándokruhás skóciai Szent Kálmán van ábrázolva hátrakötött kezekkel, abban a pillanatban, amikor egy angyal ostyát nyújt a mártírnak. A második jelenetben az akasztófán lévő Szent Kálmán mellett szerintünk kétszer van ábrázolva Szent Jakab apostol. Először a kép jobb oldalán álló helyzetben, kezét imára kulcsolva, előtte mint egy utalás a zarándokszentre egy zarándok bot és egy erre helyezett zarándokkalap áll. Ugyanekkor a kép bal oldali alsó részén egy térdelő Szent Jakab kezével tartja fenn az akasztófán lógó Szent Kálmánt. A csonka jobb oldali freskón egy inkább királynőhöz – legalábbis ilyen ruhában és koronával a fején álló női alak – talán egy utalás a skóciai Szent Margitra – áll és a megdicsőülés koronáját nyújtja át Szent Kálmánnak, kire itt csak a kezében tartott zarándokbot és a vállát borító zarándokköpeny utal.

A gelencei freskótöredéken a kakas közvetlen utalás az általunk márt ismertetett Santiago de calzadai csodatételre, amikor az igazságtalan vádak alapján elítélt és felakasztott fiatal zarándokot Szent Jakab közbelépése óvja meg a haláltól. Mint ahogy már rámutatunk a korabeli megrendelő tévedése az, hogy a skóciai Szent Margit fiát a később szentté avatott Kálmánt, mint Árpádházi eredetű szentet akarva megörökíteni, téveszti össze a Stockeraunna, a jeruzsálemi zarándokúton 1016-ban mártírumot szenvedett szintén skót származású Kálmánnal. Ennek a tévedésnek a kultúrtörténeti eredménye a zarándokok védőszentjeként is tisztelt Szent Jakab apostolnak és a compostelai zarándoklat egyik legismertebb legendájának, a calzadai csodatételnek a gelencei, eddigi ismereteink szerint Európa legkeletebbi ábrázolása.

A gelencei templom freskójának képei, a Szent Jakab és a calzadai csodatétel ábrázolása a Szent Jakab apostol compostelai sírjához való zarándoklásnak közép- és délkelet-európai elterjedése szempontjából is új kérdéseket tesz fel. A freskót tanulmányozó szakemberek egyöntetű véleménye szerint a Szent Kálmán mártíromságát bemutató jelenetek a 14. század elején keletkeztek. A freskó felfedezőjének és első leírójának, Huszka József véleménye szerint ez a sorozat a templom összes képeinél a legrégebb és művészileg az összes székelyföldi freskók közül a legjobban kidolgozottak közé tartozik. Huszka leírásából kitűnik, hogy a Kálmán-Jakab legendákat ábrázoló freskóknál már az alapkészítés is másként történik: „Már a festésnek alapul szolgáló fal is másként van előkészítve, mint a templom többi freskói, hol egyenest a homokos vakolatra vannak a képek festve. Kálmánnál előbb vékony mész- vagy gipszréteggel húzták be a vakolatot, s csak arra festették a képeket... Úgy látszik, a festő előbb vörös festékekkel, szabad kézzel rajzolta fel az alakokat, s csak azután színezte ki a nagyjából odavetett kontúrt... Az általam felfejtett székelyföldi freskók között e képsor van legjobban megrajzolva. Az arányos tagokkal bíró alakoknak legtöbbször nagyon egyéni arca és nagy gonddal rajzolt csigavonalas haja meg szakállá van. Annyi bizonyos, hogy freskónk... egészen más kezekre vall mint a többi, meglehetősen gyarló kivitelű székely freskók. Úgy a test és ruha kontúrok, mint az arcok ábrázolása arra enged következtetni, hogy ezt a jelenetet nem ugyanaz a festő készítette, mint a Szent László legendát.”

A Szent Jakab apostol és a Szent Kálmán legenda gelencei jelenlétét a 19. század végén a freskó felfedezője Huszka József nem tudja megmagyarázni, de helyesen utal arra, hogy a Stockeraunna vértanúságot szenvedő Szent Kálmán, itt tévesen az ugyan-

csak skót származású, harmadik ágon Árpád-házi leszármazottként tisztelt Szent Kálmánál volt összetévesztve. 1959-ben Virgil Vatasianu professzor már közelebb áll a valósághoz amikor jelzi, hogy a gelencei Szent Jakab legendát valószínű, hogy a zarándokok közvetítésével kerül ide. Írásos utalás hiányában sajnós a mai napig sem tudunk többet a gelencei freskó megrendelőjének és kivitelezőjének jelenlétéről. Tudjuk azonban, hogy a Szent Jakab apostol kultuszának elterjedése, Kelet-Európa szerte, de különösen a középkori Magyarország területén az eddigi feltételezésekénél jóval jelentősebb volt. A Zselincszentjakabon 1061-ben alapított és 1068-ban felszentelt első magyarországi Szent Jakab templomtól elkezdve a következő évszázadok során az akkori Magyarország minden részén és így Erdélyben is templomok, kápolnák, és falvak elnevezése jelzi hogy az itteni tájakon is jól ismert Spanyolország védőszentjének tisztelete és valószínű, hogy gyakoriak az innen kiinduló a compostelai zarándoklások is.

A Szent Jakab apostol kultuszának Kelet-európai elterjedésével foglalkozó szakirodalom igen nagy jelentőséget tulajdonít az említett kultúra elterjedését igazoló művészeti ábrázolások jelenlétére. Ennek keretében az apostol szobrainak gyakorisága mellett, a kultusz elterjedésének egyik legbiztosabb és legnépszerűbb megnyilvánulása a calzadai, vagy az úgynevezett, „akasztófa és kakas csodatétel” elterjedése. A témával foglalkozó szakirodalom a calzadai legenda elterjedésének két változatát tartja számon. Az egyik, a legenda szóbeli vagy írásbeli elterjedésének különböző változatait ismertetve felfigyel arra, hogy a 17. és 18. század folyamán, a calzadai csodatétel főleg az Alpoktól keletre és délkeletre eső területeken a helyi zarándokhelyeinél megtörtént csodaként lesznek interpolálva. (Lásd: LEOPOLD KRETZENBACHER: *Pilgerfahrt nach Maria Luschari. Eine deutsch-slawische Legende aus der alten Untersteiermark*. In: *Südost-deutsches Archiv*, B.III.(1960) 87–100.)

A reformáció korszakát megelőző időszaknak a calzadai csodatétel kelet- és délkelet európai elterjedésének egyik legszebb bizonyítéka kétségtelen a Szent Jakab templomok és kápolnák belsejét díszítő freskók tematikája jelzi. A Szent Jakab apostol kultuszának elterjedésével foglalkozó szakirodalom szerint a calzadai csodatételt ábrázoló freskók, akárcsak a Szent Jakab szobrok és oltárfestmények legnagyobb része a Santiago de Compostela felé vezető zarándokutak mellett található templomokat és kápolnákat díszíti. Érdekes azonban, hogy bár a tőlünk nyugatra eső területeken és különösen a bajor vidéken, ahol már a 11. században igen jelentős a Jakab Apostol tisztelete, a calzadai csodatétel első freskói óvatos becslések szerint is csak a 15. század második felében keletkeztek. Ugyanez a helyzet Ausztriában is, ahol bár a Tiffen helységében lévő Szent Jakab templom a 11. század végén alapítódott, de a templom szárnyas oltára, mely a calzadai legendát ábrázolja csak 1521-ben festődött. A gelencei freskónak német közvetítésével történő átvételét nemcsak az előbb említett kronológiai anakronizmusok, hanem a calzadai legenda ábrázolásának tematikai elemzése is elveti. Míg az említett felső bajorországi freskók nagy része a calzadai legendának egyszerű tematikus ábrázolása, hol a freskó központjában minden egyes alkalommal az akasztófa és a bírónak az ebéd jelenete dominál, addig a gelencei ábrázolásban ezek csak alárendelt szerepet játszanak, a kakast a kezében tartó férfi csak szekundál, szinte csak utal a csodára, a freskórészlet mintha arra törekedne, hogy aláhúzza a stockeraui vértanúnak a skóciai Szent Kálmánnak az Árpád-házi szentekhez való tartozását. Továbbá a kakast tartó férfi fejét, Huszka szerint rövid karimájú kalap fedi ez inkább a 13. század végi olasz Szent Jakab ábrázolások kisméretű kalapjához hasonlít, ezzel szemben a később keletkezett

németországi freskóknál a zarándokok és Szent Jakab ábrázolásoknál is a széles kari-májú kalapok vagy a homlok fölött feltűrt és kagylóval díszített fejfedők a jellemzőek.

A gelencei freskó eredete a megrendelő szempontjából kétségkívül, hogy továbbra is a homályban marad. A Szent Jakab és főleg a calzadai csodatételre való utalás kétséget kizárólag arra mutat, hogy a megrendelője jól tájékozott, legjobb esetben egykori résztvevője lehetett a compostelai zarándokútnak. Ugyancsak homályban marad a freskó készítőjének a neve is, az eddigi vélemények szerint a freskó készítője az Anjou-kor idején Magyarországon nagy számban tartózkodó olasz mesterek egyike lehetett.

Irod.: HUSZKA JÓZSEF: *Magyar szentek a Székelyföldön a 15. és 16. századokban*. Reprint. In: *Ódon Erdély*. 1986.

K. SEBESTYÉN JÓZSEF: *A gelencei menyezet és karzatfestmények. Emlékkönyv Kelenen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1957.

TARCSA GYÖRGY: *Az Árpád-ház szentjei*. Reprint 1993.

MEYER-SICKENDIEK, INGEBORG: *Gottes gelehrte Vaganten. Die Iren im frühen Europa*. Düsseldorf, 1996.

KRETZENBACHER, LEOPOLD: *Pilgerfahrt nach Maria Luschari – Südostdeutsches Archiv* III. 1969.,

GRAF, BERNHARD: *Oberdeutsche Jakobusliteratur – eine Studie über den Jakobuskult in Bayern, Österreich und Südtirol*. München, 1991., *Santiago de Compostela. 1000 ans de pèlerinage européen*. Catalogue. Gand, 1985.

GYŐR

A győri Szűz Mária tiszteletére szentelt székesegyházban a 15. században létezett egy Szent Jakab oltár, melynek igazgatója 1443-ban egy János nevezetű pap volt. Ezenkívül Győrnek egyik legrégebb utcája, a későbbi Szél utca egykor a Szent Jakab nevet viselte. Valószínű, hogy ez az utca vezetett a város falain kívül álló Szent Jakabról elnevezett templomhoz, melynek látogatói 1641-ben a szent neve napján a pápától búcsúba részesültek. Hogy az említettekén kívül a középkori Győrnek több kapcsolata volt a zarándokutakkal, arra utal a Rába folyó előtti egykori johannita ispotály és a város belterületén található Szent Lázár plébániatemplom.

Irod.: BEDY VINCE: *A győri székesegyház története*. Győr, 1936., RUPP 1870–76.

HIDEGSÉG

A Sopron és Fertőd közötti kis helység plébániatemplomát az okiratok először 1274-ből említik. A Szent András apostol tiszteletére szentelt templom román kori rotundáját egykor a 12 apostolt ábrázoló falfestmény díszítette. Ennek töredékei annyira bizonytalanok, hogy nem lehet megállapítani, hogy Szent Jakab apostol, mint a zarándokok védőszentje volt ábrázolva. Ismeretes, hogy a templomot a török hódoltság után 1686 és 1693 között újraépítették és kibővítették. Valószínű, hogy ekkor festették azt a 12 apostolt, melynek egyike a zarándokbotos és kagylós Szent Jakabja talán egy utalás a 12. századi festményre.

Irod.: *Magyar Műemlékvédelem 1973–1974*. Bp., 1977.

HOMORODJÁNOSFALVA – Eisdorf – Ionesti (Románia)

Homorodjánosfalva a szászföld közvetlen szomszédságában fekvő udvarhelyszéki falu az 1332/7. pápai tizedjegyzékben már szerepel. A templom építése valószínű a 13.

században kezdődik, erre utalnak egyes későrománkori elemek, mint a puritán nyugati kapu. Az építkezés későbbi, gótikus szakaszában a román kori hajó gótikus támpilléreket kap. A gótikus szentélynek 10 gyámkövet más és más formájú címerpajzs díszíti és ezen díszítmények értelmezésével Orbán Balázstól kezdve több kutató foglalkozott. Az egyik címerpajzson az építés második szakaszát dokumentáló évszám 1522 van megörökítve. Különösen a szentély bal oldalán lévő gyámkő címerpajzsának ábrázolása adott okot a különböző interpretációkra. Orbán Balázs fűgének, míg Dávid László „barázdált cseppalak”-nak látta ezt a gyámkövet. Balog Jolán határozottan kagylóábrázolásról ír, anélkül, hogy ezt a Szent Jakab kultusszal kapcsolatba hozná. Szerintünk, a gyámkövön lévő kagyló egyöntetűen a zarándokszentnek az erdélyi tiszteletére utal. Nagy a valószínűsége, hogy különösen a szász földön a reformáció behozatala előtt a templomok belső díszítésénél gyakran lehetett találkozni Szent Jakab szobrokkal, vagy a zarándokszentre utaló más jelekkel. Szent Jakab szobroknak a jelenléte ma csak Brassó, Nagyszeben és a Szászsebes templomai esetében mutatható ki. Hogy a reformáció előtt a Szent Jakab ábrázolások száma jóval nagyobb lehetett, arra enged következtetni az a tény is, hogy az akkori időből ismert 130 erdélyi szász templomból, 5 viselte a Szent Jakab nevet, ezzel a zarándokok védőszentje a szász földi templomcímek listájának hatodik helyen állt.

Irod.: ORBÁN BALÁZS: *Székelyföld leírása*. I. kötet. Pest, 1868. Reprint.

BALOG JOLÁN: *Az erdélyi reneszánsz*. Kolozsvár, 1943.

DÁVID LÁSZLÓ: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.

HÖLTÖVÉNY – Helsdorf – Halciu (Románia)

Erdély a középkori Magyarországnak egyik olyan vidéke, ahol a legtöbb szárnyas oltár létezett. Míg a felvidéken a még meglévő szárnyas oltárok száma 126, addig Erdélyben főleg a szászok lakta területen számuk 27-re tehető. A szakirodalomban számon tartott oltára közül csak kettőnél találhatunk Szent Jakab apostolra vonatkozó ábrázolásokat.

A höltövénnyi szárnyas oltár 8,1 m magas és 7,7 m szélességével egyike a legimpozánsabb erdélyi szárnyas oltároknak. Radocsay szerint az oltár stilisztikailag az úgynevezett Dunai Iskola hatásköréhez tartozik 1520 és 1530 között keletkezhetett. A szárnyas oltár belső tábláin Szent András és Péter Apostol vértanúsága mellett az egyik táblán Szent Jakab apostol lefejezése látható. A szokásos ábrázolásokkal ellentétben a höltövénnyi lefejezési jelenetben semmi utalást nem találunk a zarándokok védőszentjeként tisztelt Szent Jakabra.

Irod.: GISELA UND OTMAR RICHTER: *Siebenbürgische Flügelaltäre*. Innsbruck.

JAKABFALVA – Jakobsdorf – Iacobeni (Románia)

A Segesvártól délre Szentágota (Agnetheln) melletti településnek Szent Jakab plébániatemploma első alkalommal 1309-ben van említve. Nagyméretű gótikus csarnokhajójú temploma egy a 13. század elején fennállt románkori templomra épült, majd a török veszély idejében a 15. és 16. században nagyméretű átalakításokkal erődtéplommá volt átalakítva és bástyákkal ellátott falakkal körülvéve. A Jakabfalvi Szent Jakab plébániatemplom létezése egy határozott utalás a Nagyvárad–Kolozsvár–Torda–Medgyes–Segesvár–Brassó városokat érintő kereskedelmi és zarándokútra. Hogy ezen az úton a kereskedők mellett zarándokok is közlekedtek, azt bizonyítja a szomszédos

szász település, Segesvár, melynek plébániatemploma a kereskedők és a zarándokok védőszentjének, a myrai Szent Miklósnak volt szentelve. Ezenkívül a város azon a kevés erdélyi településekhez tartozott, ahol a ferencesek által fenntartott ispotály mellett a Szent Lélek és a Szent Antal rendeknek kórházai és egy leprástemplom is működött. Az említett betegápoló rendeknek házai, úgy Magyarországon, mint Európa szerte a zarándokok által sűrűn látogatott utak mellett létesültek.

Irod.: JULIANA FABRITUS – DANCIU: *Sächsische Kirchenburgen aus Siebenbürgen*. Sibiu, 1980.,

GUSTAV TREIBER: *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*. 1971.

JAKOPOVEC (Horvátország)

A zágrábi püspökség varasdi főesperességéhez tartozó falu, hol pápai tizedjegyzék szerint itt 1332–37 között egy Szent Jakab plébániatemplom létezett.

Irod.: ORTVAY T., 1891–1892.

JÁK

A magyarországi nemzetségi monostorok egyik legszebbikét a jáki későromán stílusú, Szent György tiszteletére szentelt bencés apátságot a Jáki nemzetségből származó Nagy Márton alapította a 12. század második évtizedében. Az apátsággal egyidőben, ugyanazon mesterek által volt felépítve az apátságtól nem messze álló kétszintes négykaréjos Szent Jakab plébániakápolna. A kápolna eredeti rendeltetésével sokat foglalkozott a szakirodalom, általánosan elfogadott vélemény, hogy mivel az apátság szerzetesei nem végeztek lelkipásztori tevékenységet, úgy a Szent Jakab kápolna, mint temetőkápolna a helybeli lakosság plébániatemplomaként működött.

A Jáki templom déli karéjának kupolájában, az 1768-ban, az akkori jáki apát Batthyány Ignác, a későbbi erdélyi püspök festette újra. Nem tudhatjuk, hogy az ekkor keletkezett freskók Szent Jakabja egy esetleges török hódoltság előtti freskómaradványt elevenít fel.

Irod.: BOGYAY TAMÁS: *A jáki apátság és Szent Jakab kápolna*. Szombathely, 1943.

KAKASLOMNIC – Lomnicka (Szlovákia)

A templomnak a Szent Miklós oltárának egyik képe a kezében zarándokbotot és a sapkáját kagylóval díszített Szent Jakab apostolt ábrázolja.

KASSA – Kosice (Szlovákia)

Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtárában őrzött felvétel (Lsz. 1897) szerint 1500 körül Kassáról egy nagyon szép Szent Jakab apostol fej található, melynek kalapját egy kagyló díszíti.

KESZIBOLDOGASZONY – (Bulkeszi) Backi Maglic (Szerbia)

13. század folyamán a bácsi vár környéki helység. 1263-ban a Keszi föld leírásánál egy Szent Jakab templom volt említve.

Irod.: GYÖRFFY ÁMF

KÉSMÁRK – Kézmarok (Szlovákia)

Az 1470 körül festett Apostolok oltárán a bal oldali képen együtt látható az idősebb és az ifjabb Szent Jakab apostolok.

Irod.: RADOCSAY, 1955.

KISMARTON – Eisenstadt (Ausztria)

A Szent Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére épített templomot a város leégése után 1618-ban a polgárok saját költségükön helyreállították. Valószínű, hogy a régi már a 12. századból származó templom is a Szent Jakab nevet viselte.

Irod.: RUPP, 1870-76.

KISSZEBEN – Sabinov (Szlovákia)

A Kassából Lengyelország felé vezető régi kereskedelmi út mellett fekvő helység első említése 1248-ból származik. A következő két évszázadban a városka fejlődése rendkívül figyelemreméltó volt. A városka főterén található, Keresztelő Szent Jánosról elnevezett templom a 14. századból származik. Ennek a templomnak az Angyali üdvözlés oltárát egy nagyon szép Szent Jakab apostol szobor díszítette. Az apostol kezében egy embernagyságú zarándokbot, vállát bő köpeny és kalapját egy nagyon szép kagyló díszíti.

Irod.: ERNST HOCHBERGER. Slowakei, 1990.

KOLOZSVÁR – Klausenburg – Cluj-Napoca (Románia)

Kolozsvár tudós történése Jakab Elek szerint a Szamos parti város III. Béla király uralkodása alatt, (1178-1192) Szent Péter, Szent György, Szent Jakab, Sala, Bos-Telke, Ando-Telke és Szopor nevű falvak összeolvadásából keletkezett. Az eltűnt Szent Jakab falu emlékét évszázadokig fenntartotta a városnak egyik 300 holdnyi határrésze.

A már említett településen kívül magában a városban létezett egy Szent Jakab templom, mely az egykori vár falaitól délre, a mai Mátyás szobor táján állott. Figyelemben véve azt a tényt, hogy a városnak 12-13. századbeli temetője a mai Főtéren, a későbbi Szent Mihály templomtól északra terült el, feltételezhető, hogy a Szent Jakab templom, vagy annak elődje temetőkápolnaként volt alapítva. Ezt a feltételezést kapcsolatba hozhatjuk azzal a ténnyel is, hogy V. István királyunk a városba hospeseket telepített. Valószínű, hogy ezek a telepések építették a régi piac környéki Szent Jakabról elnevezett plébániatemplomot. Később Károly Róbert király idején, amikor a város kiváltságlevelet kap, a lakosság száma annyira megnövekszik, hogy a Szent Jakab templom szűknek bizonyult a hívők befogadására. Ekkor a templom jobb oldali falára egy szószéket építettek, ahonnan a papok a szabadban összegyűlt híveknek prédikáltak. Egy 1696-ból származó katonai térkép egyenes záródású szentéllyel örökíti meg ezt a Szent Jakab templomot. Egy 1734-ből származó városleírás szerint a szószék építése után János Zsigmond fejedelemsége alatt a Szent Jakab templomot még egyszer kibővítették, mely ekkor 600-700 ember befogadására lehetett alkalmas. A ma is fennálló Szent Mihály templom 1316 és 1419 között épült fel. Egy 1348-ból származó pápai búcsúengedély még együtt említi a Szent Mihály templomot és a Szent Jakab kápolnát. 1568-tól a Szent Mihály és a Szent Jakab templomokat felváltva használták a külön egyházba szerveződött szász és magyar lutheránusok. Abban az évben, amikor a város főbírója szász volt, akkor a szászok használták a nagyobb Szent Mihály templomot és for-

dítva. 1697-ben mindkét templom leéget, a város lakói a Szent Jakab templomot már nem építették újra és a romokba maradt falakat 1734 körül, véglegesen lebontották.

Irod.: JAKAB ELEK: *Kolozsvár története* I. Buda, 1870.

KELEMEN LAJOS: *Művészettörténeti tanulmányok II.* Bukarest, 1982.

GAÁL GYÖRGY: *Kalauz a régi és új Kolozsvárhoz.* Kolozsvár, 1992.

KORCULA (Horvátország)

A korculai székesegyház Szent Rókus kápolnájának bejárata fölötti mező közepén egy dinamikus erőteljes Szent Rókus szobor áll. Ismeretes, hogy a 15. század második felétől a sebeit mutató Rókus, Szent Jakabbal közösen, vagy egyedül jelenik meg. Mindenesetre akárcsak itt Korculán, a gyönyörű szakállas és hullámos hajú és egy rendkívül „világi” bajusszal rendelkező Rókus a zarándokszentnek a szokásos kellékeivel van ábrázolva, kezében óriási vándorbot, köpenyén két kagyló, de érdekes módon öltözetéből hiányzik a szokásos kalap.

Irod.: *Die dalmatischen Inseln* (Rab-Hvar-Korcula). Wien, 1935.

KÓHALOM – Reps-Rupea (Románia)

A település mellett 14. században jelentékeny királyi vár állt, mely 1431 után a kőhalmi szászék tulajdonába megy át és a környék számára, mint megerősített erődítmény lesz használva. A helység plébániatemplomának védőszentje Szent Jakab.

KÖKÉNYES

Regéc melletti település, hol 1307-ben a pálosremetéknek Szent Fülöp és Jakab tiszteletére emelt rendháza volt. Az esztergomi érsek az ide zarándoklóknak 40 napi bűcsút engedélyezett.

Irod.: GYÖRFFY ÁMF

KÖKÉNYES – Ternove (Ukrajna)

Kökényes nevű faluban két mérföldre a Tetsőtől a Tavasz patak mellett a pálosok 1307-ben Szent Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére építettek templomot.

Irod.: RUPP, 1870–76.

KÖRÖSGYÉRES – Girisu de Cris (Románia)

Ma Nagyváradtól északra levő kis településnek 1332-ben a Szent Jakab tiszteletére épített temploma volt.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

KŐSZEG – Güns

Kőszeg 1392-ben kerül a Garaiak tulajdonába. A kőszegi háromhajós Szent Jakab templomot Garai Miklós nádor építette 1403–1407 között. A 18. század folyamán a Szent Jakab templom barokk stílusban átépítődött, ebből az időből származik egy Szent Jakab szobor is, mely eredetileg az egykori Alsó kapu hídját díszítette. A kőszegi Szent Jakab templom 1657-ben a jezsuiták, 1785 a piaristák és 1815-ben a bencések tulajdonába megy át.

Irod.: GÉZA, ENTZ: *Gotische Baukunst in Ungarn.*

LÉBÉNY

A lébényi Szent Jakab apostol tiszteletére alapított bencés apátságot a Győr nemzeti Potmosoni és Csépan bácsi ispánok alapították 1199-ben. A háromhajós, félköríves apszisokkal és erőteljes nyugati toronypárral rendelkező apátsági templom 1210-ben már állt. A monostor mellett létező településben a korabeli okiratok szerint 49 libertinus él. Ezek mellé kell sorolni azt a 11 szolgát háznépével együtt, mely az 1208-ban volt említve, amikor II. András megerősítette az alapítók által a monostor számára kiállított adománylevelet, mely szerint a comesek a monostornak 6 eke földet és 11 szolga háznépet adományoztak. Egy húsz évvel későbbi okirat a lébényi apát malmáról tudósít. 1241-ben a tatárok, majd 1271-ben Ottokár cseh király csapatai égették fel az apátságot. Mátyás király 1478. március 5-én a mosoni táborból keltezett levelében egy egész sor adományba részesíti a monostort, hogy templomát újraépítse. 1529-ben a Bécs ostromára induló törökök felgyújtják a monostort. Később, amikor a Győri kapitány a monostor köveiből akarja a vár falát felépíteni, a lebontásra kirendelt olasz mesterek felismerve a monostor romjainak magas művészi értéket visszautasították a falak lebontását. 1879-ben a Sina család, mint tulajdonos 20.000 forintot a lébényi hívők 17.000 forintot áldoztak a templombelső renoválásra. A külső renoválás országos összefogás eredményeként volt véghezvívve. Egy 1816-ból származó leírás szerint a templom főoltárát egy kőből faragott román kori Szent Jakab szobor díszítette.

Irod.: BARCZA LEANDER: *A lébényi középkori bencés templom és apátság*. Győr, 1929.,

HOMAN RICHARD: *Deutsche und französische Kunst im Mittelalter*. Marburg, 1923.

GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei*. Bp., 1938.

LJUBLJANA (Szlovénia)

A város főterén a városháza mellett áll a római Jézus templom mintájára a jezsuiták által 1568-ban, barokk stílusban épített Szent Jakab templom.

Irod.: JOZE ANDRELIC: *Kunst in Slovenien. Architektur, Malerei und Plastik im Sakralbereich*. Wien-München, 1985.

LŐCSE – Levoca (Szlovákia)

Lőcse a 13. század elején a lengyel kereskedelem virágzása idején fejlődik ki Észak-Magyarországnak egyik legfontosabb városává. A fontos kereskedelmi utak kereszteződésénél fekvő helység, 1249-től városi joggal rendelkezik és 1271-től a szepesi szász városok szövetségének székhelye lett.

A lőcsei Szent Jakabról elnevezett eredetileg háromhajós csarnokformájú plébánia-templomot a 14. század elejétől kezdik építeni. Henszlmann szerint a városban már a 12. század elejétől létezett egy Szent Jakab templom. A mai templom építése 1332 és 1342 közötti időre, majd újraépítése a 15. századra tevődik. A templom díszje az a későgótikus főoltár, mely egyben a gótika világának legnagyobb és kétségtelenül egyik legszebb alkotásai közé tartozik. Az 1507 és 1518 között faragott főoltár a kelet-európai gótikus szobrászat kimagasló alakjának, Lőcsei Pálnak (Paul von Leutschaunak). A 19 méter magas Szent Jakab oltárnak központjában, Mária az egek királynője foglal helyet, jobb oldalán Szent Jakab és bal oldalán Szent János apostolokkal. A lőcsei oltár Szent Jakabja egy erőteljes dinamikus, érett férfi, dús szakállal fodrokban lógó hajjal,

sötétszínű bő zarándokruhában, fején a kagylóval díszített kalappal, bal kezében tartott botjára támaszkodva lép ki a háttérből. A szárnyasoltár baloldala két jelenetet ábrázol Szent Jakab apostol életéből. A felső mezőben az apostolok búcsúja, mely Szent Jakab és Szent András kézfogását, vagyis a legendabeli spanyolországi misszióra indulást ábrázolja. Az alsó mező közepében a térdelő és kezeit imára kulcsoló a nyak és váll rész már ruháktól mentes Szent Jakabot ábrázolja, közvetlenül a lefejezés előtt, mellette egy turbános keleti típusú férfi kezében a lecsapásra emelt kardjával. Rendkívül érdekes a becsukott oltárszárnyak, melyeknek 8 jelenete az utolsó vacsorát ábrázolja és az apostolok modelljei valószínű élő személyek, a korabeli Lőcse gazdag polgárai. Itten az apostolok között ott található a kezében kenyeret tartó szakállas kagylóval díszített zarándokkalapot viselő Szent Jakab is.

Lőcse valószínű, hogy kiinduló pontja, gyülekező helye volt a Szepes vidékéről Santiago de Compostela felé igyekvő zarándokoknak. A Lőcse melletti Szepesdarócon létezett a Szent Antal rend által fenntartott kolostor határozottan jelzi, hogy itt már a 13. század második felében a szegények és betegek gondozására alapított kórház állott. Tudjuk azt, hogy Magyarországon, akárcsak Európa szerte az antoniták kolostorai és kórházai nagyon gyakran épültek a zarándokutak mellé. Valószínű, hogy a szepesdaróci kolostorban gondozást és menedéket találtak úgy a Compostela mind a Róma, vagy Szentföld felé igyekvő zarándokok is.

Akárcsak Veit Stoß krakkói Mária oltárának esetében, itt Lőcsén a Szent Jakab oltár anyagi támogatói között is előkelő helyet foglalt el a Thurzó család, melynek több tagja talált itt ebben a templomban örök pihenőhelyet.

Irod.: HENSZLMANN IMRE: *Lőcsének régiségei*. Bp., 1878.

GÉZA, ENTZ: *Gotische Baukunst in Ungarn*.

DIVALD KÁROLY: *Lőcsei Pál mester és köre. Magyar Művészet*, 4/1928.;

ALENA GAIL – PRCHL: *Der Hochaltar der Jakobskirche zu Leutschau*. München, 1975.

HERZOGENBERG, JOHANNA: *Die Jakobuskirche in Leutschau (Levoca, Zips) Spis (Slowakei), eine gotische Schatzkammer*. In: *Jakobus Studien* 9., Tübingen, 1998.

MAROSGOMBÁS – Gimbas (Románia)

A Becse-Gergely nemzetség építette Marosgombáson valószínűleg még a 13. század folyamán a Szent Jakab apostol tiszteletére szentelt templomot. A ma már elpusztult templomot és a hozzá tartozó birtokot 1343-ban Gombási András és Domokos más birtokokért Szécsi András püspöknek adták cserébe.

Irod.: ENTZ GÉZA: *Erdély építészet a 11-13. században*. Kolozsvár, 1994. A továbbiakban: ENTZ, 1994.

MEZŐBŐ – Boian (Románia)

A Torda környékén a 13. század folyamán feltűnő Gerendi család egyik tagja Jakab építhette a század második felében a ma már elpusztult, Szent Jakab apostol tiszteletére szentelt mezőbői kőtemplomot. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei szerint 1449-ben a Harinai Farkas János végrendeletében 100 aranyat ajándékoz több templom, köztük a bolyi (Mezőbő), Szent Lénárd templom megsegítésére. Lipszky János magyar kartográfusnak az 1806-ban készített térképe szerint a mai Mezőbő közelében egy

Szent Jakab nevezetű helység állott. Bár nem világos, hogy hol állhatott a 13. századi Szent Jakab templom, de rendkívül fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy itt nem messze Tordától, úgy a Szent Jakab, mint Szent Lénárdnak a nevei a távoli Compostela felé vezető zarándokutakra utalnak.

Irod.: ENTZ, 1994.

MOSÓC – Mosovce (Szlovákia)

Az 1233-ban Mosóc néven említett helység már 1378-ban városi jogot kapott. A helység újjótikus plébániatemplomát 1913-ban építették egy rég középkori kéthajós gótikus templom helyébe. A régi templomból mentődött át az a 15. századi szárnyas oltár, melynek központjában Szent Jakab és Szent Fülöp szobrát láthatjuk. Az itteni Szent Jakab vándorbotjával határozottan a Santiago de Compostela felé vezető zarándoklatokra utal. Meg kell említenünk, hogy a templomban található szobrok csak későbbi másolatok, az eredetiket a turocszentmártoni múzeumba őrzik. Az oltár festett táblaképei közül az egyik szintén Szent Jakabot ábrázolja.

Irod.: ERNST HOCHBERGER: Slowakei, 1990.

RADOCSAY, 1955.

MUNKÁD (Pécs belterülete)

A pápai tized lajstromában Munkád fölött a karinges ágostonosoknak a Szent Jakabról elnevezett kolostor van említve, melynek perjele 1333-ban 30 bani pápai tizedet fizetett.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF.

NAGYRÁPOLT – Rapoltul Mare (Románia)

Hunyad megyei, algyógyi járásban fekvő helységnek Szent Jakabról elnevezett templomát egy 1528-ból származó végrendelet említi.

Irod.: ENTZ, 1994.

NAGYSÁROS – Gross Scharosch – Soars (Románia)

A helység már 1206-ban, mint villa Sars volt említve és a 12. század közepén frankokkal volt betelepítve. A helységnek a Szent Jakabról elnevezett plébániatemploma egy 1449-es búcsúengedélyben volt először említve.

NAGYSÁROS – Velky Saris (Szlovákia)

A 13. században, mint királyi erdőuradalmi központ. Rupp tudósítása szerint az Eperjestől nem messze fekvő Nagysáros nevezetű helységben 1200 táján létezett egy a Szent Jakabról elnevezett plébániatemplom.

Irod.: RUPP, 1870–76.

NAGYSZOMBAT – Trnava (Szlovákia)

A városnak a Szent Jakabról elnevezett templomát 1363-ban Nagy Lajos király uralkodása alatt épült.

Irod.: RUPP, 1870–76.

NAGYSZEBEN – Hermanstadt – Sibiu (Románia)

Nagyszebenben és környékére 1150 körül II. Géza németeket telepít. Szeben ma is fennálló plébániatemplomát a Szűz Máriáról elnevezett gótikus templomot, egy azelőtti románkori háromhajós bazilika fölé a 14. században építik. Akárcsak Kolozsváron és Szászsebesen a középkori város központjában álló plébániatemplom mellett, itt Szebenben is ott találjuk a Szent Jakab kápolnát, mintegy utalást arra, hogy valószínű ebben az esetben is a település régi temetőkápolnáról van szó. Mivel a város központja régészetileg teljesen ismeretlen, úgy sajnos a fenti állítás ásatási eredménnyel nem bizonyítható. A Szűz Mária plébániatemplom egyik gyámoszlopán, itt Szebenben, akárcsak Szászsebesen is egy 15. századból származó Szent Jakab apostolt ábrázoló kőszobor található. A szobor az apostolt a jellegzetes zarándokruhában, kalappal és a kalapon található kagylóval, valamint vándorbottal és táskával ábrázolja.

Nincs tudomásunk arról, hogy hol állhatott az a 153 cm magasságú, hársfából készült Szent Jakab szobor, mely ma a városnak messze földön híres múzeumába áll. Az egykori festékréteg nagyon hiányos, a zarándokkalap is eléggé sérült és hiányzik a szentnek a zarándokbotot tartó jobb keze is. Radocsay szerint a szobor 1520 és 1530 között készülhetett.

A zarándokszentről elnevezett kápolnán kívül a Szebenben áthaladó zarándokútra utal az 1291-ben a városi hatóságok által a Szentlélek-rend fennhatósága alá helyezett ispotály, melynek feladata a szegények, betegek és a jövevények (zarándokok) gondozása volt.

Irod.: VICTOR ROTH: *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Strasburg, 1914.

RADOCSEY: *A középkori Magyarország faszobrai*. Bp., 1967.

GHEORGHE ARION: *Sculptura gotica in transilvania*. Cluj, 1974.,

NAGYVÁRAD – Groswardei – Oradea (Románia)

Nagyváradot Szent László király alapította, miután a várostól északra fekvő Biharvára helységben lévő, ispáni-hercegi központot a kunok feldúlták. László király ideje alatt épült fel a Szűz Máriáról elnevezett prépostság, mely később a váradi püspökség székesegyházává alakult át. Ide hozzák át Somogyvárról, II. István uralkodása alatt László király holttestét, majd ennek szentté avatása után, 1192-től válik a váradi székesegyház a középkori Magyarország egyik legjelentősebb zarándokhelyévé. Váradon a vár keleti része és Körös között nagyon korán megtelepedtek az idegen, főleg valon és olasz eredetű hospesek. Ezt a negyedet 1212 utáni dokumentumok, mint „villa Latinorum Waradiensium”-ként emlegetik. Itt ebben a városrészben állt a középkorban a Szent Egyedről elnevezett plébániatemplom és kórház. Az olasz révvél szemben a vár és a Körös közötti városrészben állt a Szent Jakab plébániatemplom, melynek plébánosa Albert, az 1332/37 pápai register szerint 80 garas tizedet, míg káplánja Péter az összeg negyedrésztét fizeti. Úgy ahogy azt egy János Zsigmond idejéből keltezett oklevél bizonyítja a váradi Szent Jakab plébániatemplomot a Varkocs Tamás dúlása idején pusztult el.

1345-től 1372-ig, Futaki Demeter püspöksége idejére tevődik a váradi székesegyház újjáépítésének legfontosabb korszaka. Ez időszak végén a székesegyháznak hat kápolnája és negyven oltára volt. A korszak építkezési lázában, a püspök buzgósága mellett nem maradhattak le a kanonokok sem, így ebben az időben egy Jakab nevű váradi órkanonok védőszentjének Szent Jakabnak tiszteletére egy díszes oltárt állított, melynek

1368 és 1390 között igazgatója is lett. A 15. századból a Szent Jakab oltárnak név szerint két igazgatója ismeretes. Tudomásunk van még arról, hogy a XVI. században Váradon létezett egy Szent Jakabról elnevezett utca is, ahol kanonok házaik álltak.

Nagyvárad különös helyet foglalt el a középkori Magyarország Szent Jakab kultuszának elterjesztésében. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszhatott az a tény, hogy az első név szerint ismert váradi püspök Leodvin is Lotharingiából származott. Leodvin egyike volt annak a 24 kanonoknak, kik a Szent István király halálát követő trónviszályok és pogánylázadásokban meggyengült főpapság sorainak megerősítésére, 1047-ben jöttek Magyarországra. Tudjuk azt, hogy Leodvin és kanonok társai az 1047-ben III. Henrik német-római császár elleni Rajna-vidéki lázadás alkalmával Verdun környékén pusztító harcok során válnak hazátlanná és jöttek Magyarországra. Flandriában már a 11. század elején elterjed a Szent Jakab apostolnak a tisztelete. Liègben (Lüttich) 1015-ben a város nagy hírnevű püspökének, II. Baldarich idején kezdik el a Szent Jakabról elnevezett plébániatemplom és benedekrendi kolostor építését. A kolostor Robert nevezetű apátja 1056-ban Compostelába zárandokolt, ahonnan magával hozta Garcia navarai király ajándékát, Szent Jakab apostol lábcsontiját, melynek ezüst ereklyetartóját a mai napig a namuri Notre Dame apácakolostorban őrzik. Úgy ahogy, a lüttichi Szent Jakab templom és kolostor nagy szerepet játszott a Jakab apostol kultuszának flandriai elterjedésében, ugyanígy feltételezhető, hogy a Magyarországra került liègei kanonokok és köztük a későbbi nagyváradi püspök Leodvin is jelentős szerepet játszottak a zárandokutak védőszentjének magyarországi kultuszának kialakításában. Ez annál is inkább lehetséges, mivel belga források beszámolnak arról, hogy Leodvin bihari püspök 1064-ben Lottharingiába látogat és ez alkalommal felkereste a namuri és a liègei templomokat is. Azt is tudjuk, hogy Leodvin nem ment üres kézzel a rokoni látogatásra, hiszen magával vitte azokat a Szent György és Szent Miklós ereklyéket, melyeket Szent István király az 1018-as bulgáriai hadjáratában Durazzo-ból zsákmányolt. Namur városa és Flandria később is jelentős szerepet játszottak a magyarországi zárandokoknak spanyolországi útjában. Egy 13. századból származó krónika szerint, 1212-ben a namuri San Albano templomban temették el a santiagoói zárandokútja során itt elhalálozott magyar püspököt. Sajnos nem tudjuk, hogy melyik magyar püspök halt meg Namurban, 1212-ben feltételezhető, hogy a hagyományosan nagy számban Aachenbe zárandokoló egyik magyar főpapról lehet szó, aki Aachenből kiindulva próbált eljutni a messzi Santiago de Compostelába.

Érdekes megemlítenünk azt, hogy a középkor folyamán Nagyvárad maga is a Liège környékéről kiinduló zárandoklatoknak a célvárosai közé tartozott. Pásztor Lajos, a Jagellók korának vallási életét bemutató munkájában idéz egy belga forrást, mely szerint a Liège városi bíróságának azon listáján, melyeken az elkövetett bűn nagyságától függő búcsújáró kegyhelyek voltak felsorolva három közép-európai kegyhely között ott szerepelt a váradi Szent Péter templom is.

A Santiago de Compostela felé irányuló zárandoklatokon kívül, Nagyvárad igen jelentős szerepet játszhatott a Dél-Lengyelországból Jeruzsálem felé vezető búcsújárásokban. A szentföldi kapcsolatokra utalnak a vártól nyugatra fekvő Péntekhely városrészben álló egykori Szent Lélek és Szent Kereszt nevezetű plébániák, valamint az Olasziban fekvő Szent Erzsébet és Szent Lélekről elnevezett ispotályok. A jeruzsálemi zárandokutakkal állhatott kapcsolatban a Váradelőhelyen álló premontrei kanonokrend prépostsága. II. István (1116–1131) király idejében alapított prépostságnak a fel-

vidéki Jászó (ma Jasov – Szlovákiában) álló filiája a Keresztelő Szent János nevet viselte és a zarándokutakat támogató johannitákkal állt kapcsolatban. A váradelőhelyi prépostság mellett a johanniták már a 12. században egy kórházat tartottak fenn.

Nem zárhatjuk le a Nagyvárad és környékének a koraközépkori távlati zarándoklatokkal kapcsolatos történetét anélkül, hogy meg ne említsük, hogy a várostól északra a mai Bihardiószeg (Diosig) környékén a 13. század folyamán létezett egy a Szent Egyed nevét viselő apátság. Az apátság létrehozója a Gútkeled családból került, ki melynek tagjai többek között a csatári és a sárvári kolostorokat is alapították. Feltételezésünk szerint az apátság névadásánál szerepet játszhatott az, hogy 1113-ban Somogyvárról az ottani Szent Egyed kolostorból Nagyváradra helyezik át Szent Lászlónak a földi maradványait. Másrészt nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ezt a vidéket is érintették a Lengyelországból a franciaországi Szent Egyed sírja felé haladó zarándokok.

A bihariószegi Szent Egyed apátságon kívül, a Várad környékén áthaladó zarándokutakra utal az egykori Tulogd helységben és Biharugrán említett Szent Jakab plébániatemplomok. Ugyancsak Nagyváradtól nem messze, Szentjaboron (Siniob), ahol Szent István király jobb karja fölé 1084-ben a Mercurius nevezetű székesfehérvári örkanonok egy bencéskolostort épített, ezen a környékén – egy 1279-ből származó feljegyzés szerint egy Szent Jakabról elnevezett birtok állt.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF., BUNNYTAY VINCZE: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig* I. kötet. Nagyvárad, 1883., DR. CARL PLATNER: *Die Jahrbücher von Sanct Jacob in Liege von 1056 bis 1174. Die Jahrbüch der Lamberts des kleinen. Die Jahrbücher Reiners.* Leipzig, 1870., GOMBOS FERENC: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* III. kötet. 2556., STIENNEN J.: *Le voyage des Liégeois à Saint-Jacques de Compostelle en 1056. Mélanges Félix Rousseau. Étuds sur l'histoire du pay mosan en moyan âge.* Bruxelles, 1958.

NÉMETI

A 13. században a Hernád völgyében létező 10 úgynevezett királyi telepesfalvakból három viselte a Németi nevet. A három németinek a 13. század folyamán közös plébániatemplomjuk a Középnémetiben felépült Szent Jakab egyház papját az 1277–1290 közötti dokumentumok már említik. A Középnémeti Szent Jakab plébánia papja 1332-ben 25 garas pápai tizedet fizetett.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF., THEINER, A. 1859–60., KOVÁCS, 1987.

NÉMETI – Szentjakab

Pécsről délre, elsőízben 1330-ban van említve, a Szent Jakabról elnevezett templomnak papja, ki 1332-ben 40 bani pápai tizedet fizetett.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF.

NÉMETÚJVÁR – Güssing (Ausztria)

Rupp szerint a városnak a Szent Jakab temploma 1666-tól létezett, de valószínű, hogy a fontos kereskedelmi utak kereszteződése melletti városnak már a régi plébániatemploma is a zarándokszent nevét viselte. Az itt áthaladó zarándokutak fontosságára utal az a tény is, hogy itt már 1157-től egy benedekrendi majd később egy ágostonrendi kolostor létezéséről van tudomásunk.

Irod.: RUPP, 1870–76.; *Handbuch der historischen Stätten Österreich. Band I. Donauländer und Burgenland.* Stuttgart, 1970.

NYITRA – Nitra (Szlovákia)

Ortvay a Nyitraváros plébánosai között egy Szent Jakab templom plébánosát is említi.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

OCURA (Horvátország)

Szent Jakab gótikus templom

OGULIN (Horvátország)

Szent Jakab temetőkápolna

OPATIJA (Horvátország)

Az egykori halászfalu környékén épült fel a 15. század elején a volt San Giacomo benedekrendi monostor, melyből ma csak az 1506-ban épült Szent Jakab templom maradt fenn.

OTOK (Horvátország)

A zágrabi püspökséghez tartozó zagorai főesperesség területén, hol 1332–37 között a pápai tizedjegyzék szerint létezett egy, a Szent Jakab nevet viselő plébániatemplom.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

PÉCS – Fünfkirchen

A római kori Sopianae területén létező keresztény közösség valószínű, hogy átvészelte a népvándorlaskor viszontagságait. A város latin neve, a Quinqueecclesiae, melyet a német Fünfkirchen is átvesz, utal a római korban itt eltemetett öt ókeresztény vértanú templomára. Már a honfoglalás előtti időből vannak olyan adatok, melyek szerint 850 körül, Liutprand Salzburgi érsek a mai Dél-Magyarország területén több templomot, köztük a pécsi „ad Quinque Basilicas”-t is felszentelte. A tizedik század elején megtelepedet magyarok, itt Pécsen I. István királyunk idején 1009-ben alapítottak püspökséget. Az első püspöki székesegyház csak később, Péter király idején épült fel. A második, a 19. századig többször átépített, de alapjaiban a magyarországi románkori építészetnek legtöbb jellemvonását megőrző, ma is fennálló székesegyházat a 12. század első felében építették. Az 1332–37 években készített pápai tizedjegyzék szerint a Szent Péter székesegyházhoz tartozó Szent Jakab kápolna papja 1333-ban 15 bani pápai tizedet fizetett. A kápolna feltételezett helye a vártól nem messze a középkori óváros lehetett, ahol egy 1181-ből származó oklevél, olasz, francia és német eredetű hospeseket említ.

A Szent Jakabról elnevezet egyházi létesítmények számbeli csekélyége ellenére, a 13. század első felében Pécs a magyarországi Szent Jakab kultusz elterjedésének egyik központja lett. A Pécs környéki Szent Jakab nevéhez kötődő egyházi intézmények létrejötté Bertalan püspök (1219–1252) idejére esik. A valószínűleg burgund származású Bertalan püspök, II. András (1205–1235) királyunk második feleségének Courtenay Jolántának a kíséretében jött Magyarországra. Szülőhazájában, Burgundiában Berta-

lan egy előkelő családból származott és tanulmányait valószínű a Cluny-i székesegyházban végezte. A korabeli források szerint Clunyban volt eltemetve Bertalan püspök apja is, és 1252 után önmaga, is mint egyszerű szerzetes Clunyba vonult vissza. Ismert tény, hogy II. András uralkodása végén Bertalan püspök igen fontos diplomáciai szerepet játszott az aragon és a magyar királyi családok közti dinasztikus kapcsolatok továbbfejlesztésében. Az oklevelek tanúsága szerint 1219 és 1235 között Bertalan püspök négyszer járt Aragóniában, második útja 1234-re tevődik, amikor Clunyban is megfordult, meglátogatta apjának a sírját és elkészítette a végrendeletét, melyben abbeli óhaját fejezte ki, hogy őt is az apja mellé temessék. Valószínű, hogy a második útja előtt, 1225-ben alapította Bertalan a Patacs melletti Ürög (Iregh) falu fölötti hegyen a Mecsek vidékén élő remeték számára a Szent Jakab monostort. Természetes nem lehet kizárni azt sem, hogy Bertalan közvetlen elődje a Bár-Kalán nemzetséghez tartozó Kalán (Calanus) 1186 és 1218 között pécsi püspök, ki mint követ szintén megfordult Spanyolországban, hozta magával a Szent Jakab apostol tiszteletét. A későbbiek során gyakran Szent Jakab hegyinek nevezett monostor 1334-ig fennállt, majd a rablók garázdálkodásai miatt a monostor barátai átköltöztek Patacsra, ahol az ottani Szent Szűz tiszteletére épített egyházat veszik át. A középkori okiratok szerint a patacsi monostornak 1252-ben már 2 malma, 96 hold szántója, 2 hold irtásföldje, 5 hold szőlője és több kaszálója volt.

A Patacs melletti dombokon Szent Jakab tisztelete a török hódoltság után újraéledt. Az ide telepedett pálos remeték a Jakab kolostor romjainál 1732-ben július 25-én tartották először istentiszteletet. Ezek után 1736-ban újjáépül a templom és a kolostort a vezeklésre és a nyugdíjas papok elszállásolására alakították át. A 18. század folyamán az itt lakó remeték zarándokutakat szerveztek Jeruzsálembe, Rómába, Compostelába és Máriazellbe. 1759-ben XIII. Kelemen pápa a Jakabhegyi kolostornak búcsúengedélyt biztosít. Habár 1783-ban a Jakabhegyi házat felszámolják és a következő évszázadban, a kolostor romokban hever, de a környékbeli lakosság július 25-én, Szent Jakab apostol tiszteletére még sokáig elzarándokolt a volt kolostor romjaihoz.

Irod.: THEINER AUGUSTINUS: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I-II. Rómae, 1859-1860.

HENSZLMANN IMRE: *Pécsnek középkori régiségei* I-III., Pest, 1869-1873.

Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Bp., 1887.

SENTEKIRÁLYI ISTVÁN: *A Jakabhegyi remetéház és könyvtára. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudománygyetem könyvtárából.* 29. szám. 1934. GYÖRFFY ÁMF, Bp.,

KISBÁN EMIL: *A magyar pálosrend története* I. Bp., 1938.

POREC (Horvátország)

A Porec melletti Nova Vasi temetőkápolnában található 120 cm magas fából faragott 11. századból származó Szent Jakab szobor, püspöki ornátusban ótestamentumi szakállal és merev, szinte látnoki kifejezésben ábrázolja a zarándokszentet. Az egykor színes szobor kezei sajnos hiányoznak.

POZSONY – Bratislava (Szlovákia)

Sopronon kívül egyetlen magyarországi városból sincs annyi adatunk az aacheni és római zarándoklatokra, mint Pozsonyból.

PRELOG (Horvátország)

A zágrábi püspökség bexini főesperességének, Perlak (ma Prelog Varazdintól keletre) nevezetű helységében az 1332–37 pápai tizedjegyzék szerint egy Szent Jakab nevét viselő plébániatemplom létezett.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

PTÚJSKA GORA (Szlovénia)

A kőből faragott Ptújska Gorai gótikus Szent Jakab szobor valószínű a 15. századból származik és magán viseli a dalmáciai szobrásziskola jeleit. A könnyed esésű ruhában, bal kezében könyvet tartó, sapkáján nagy kagylóval, szakállas, bajuszos zarándokszentnek hiányzik a bal keze.

Irod.: JOZE ANDRELIC: *Kunst in Slovenien. Architektur, Malerei und Plastik im Sakralbereich*. Wien-München, 1985.

SAJÓLÁD

1387-ből létezett a Szűz Mária tiszteletére épített Sarlós Boldogasszony templom. A templom déli oldalán 1423-ban egy Szent Jakab oltár épült.

Irod.: RUPP, 1870–76.

SIBENIK (Horvátország)

Ott, ahol ma a sibeneki székesegyház áll, azon a helyen állhatott a 13. század második felében épített Szt. Jakab székesegyház. Az 1298 óta fennálló püspökség temploma a következő évszázadban egy tűzvész alkalmával annyira megrongálódott, hogy a 15. század elején a jólétének tetőpontján álló város egy új püspöki székhely építését határozta el. Az olasz reneszánsz egyes vonásait is magán viselő impozáns Szent Jakab székesegyházat 1431 és 1536 között olasz mesterek irányítása alatt épült. Ugyancsak olaszthonba tanulta mesterséget az a Sibeneki Gheorghius nevezetű mester, ki 1440 és 1450 között az oldalbejárat kapuját díszítő Szent Péter és Szent Jakab apostolok szobraikat alkotta. Ma, a Barbara templom gyűjteményében található Szent Jakab szobor Lorenzo Ghiberteni plasztikájának befolyását érzékelteti. A művészi redőnyökbe eső tógát viselő Szent Jakab bal keze hiányzik, jobb kezében vándorbotot tart, a vállán a zarándoktáska és a sapkáját a tipikus zarándokkagylók díszítik.

Sibenik azon kevés adriai városokhoz tartozik, mely 1538 után is Velence fennhatósága alatt maradt.

Irod.: HÖFLER, 1989.

SOPRON – Ödenburg

A római kori Scarbantia 796-tól a frank birodalomhoz tartozott. A 11. században a még álló római falakra épülhetett rá az ispáni vár. A várat több falu vette körül ezek egyikében a vártól északra fekvő dombon alakult ki a villa Soproniensis, melynek Szent Mihály temploma az egész településkomplex plébániája lett. A 13. század közepén a Szent Mihály plébániatemplom déli kapujával szemben a régi temető közepén épült fel a Szent Jakab temetőkápolna alatta csontházzal. A nyolcszögű egyoltáros kis temetőkápolna átmenetet mutat a román és a gótikus stílus között. A kápolnának egy ötszögű aszpisa van, csúcsíves kapujának oromzatában domborművekkel volt díszítve. Első írásos említése a kápolnának 1392-ből származik, amikor egy Fischer nevezetű soproni

polgár 5 bécsi dénárt ajándékoz a kápolna fenntartására. Sopron azon magyarországi városokhoz tartozik, melynek polgárai talán a leggyakrabban vettek részt az aacheni és a santiagoi zarándoklatokon. Ezen kívül a 15. században a soproni céhek létrehozták a Tizenkét apostol társulatot. Ennek keretében a Szent Jakab apostol társulata azonos volt a mézsáros céhhel. A társulatról szóló legkorábbi tudósítás egy 1435-ből származó bordézma jegyzékben szerepel.

Sopron egyik fontos pihenőhelye lehetett a Magyarországon keresztül áthaladó észak-dél irányú zarándokoknak, erre úttal az Ikva patak és a Szent Jakab kápolna közti területeken a Bécs felé vezető út közelében fekvő egykori johannita templom és rendház valamint az ettől nem messze a fürdők mellett fekvő ugyancsak a lovagrend gondozása alatt álló ispotály.

Sopron azon a magyar városok közé tartozik, ahonnan név szerint is ismerünk compostelai zarándokokat. Így 1499-ben egy Stadel Mihály nevezetű polgár rendelkezik a római és compostelai út előtt. 1513-ban egy Frisch János nevezetű, míg 1521-ben egy Pulyai Kristóf nevezetű soproni születésű pap járt a távoli Galíciában.

Irod.: PÓDA ENDRE: *A Szent Jakabról címzett régi temető-kápolna Sopronban*. Sopron, 1887.

DR. VITÉZ HÁZI JENŐ: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron, 1939.

BENKŐ JOSEF. Sopron, Stadtbaugeschichte. 1977.

STARA – PLOSCICA (Horvátország)

A zágrábi püspökség császári főesperességében fekvő Polosnica nevezetű helységben az 1332–37 pápai tizedjegyzék szerint létezett egy Szent Jakab plébániatemplom.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

STURLIC (Bosznia)

A zágrábi püspökséghez tartozó zagorai főesperesség területén az 1332–37-ben összeállított pápai tizedjegyzék lajstroma szerint a Stoymerich, ma Sturlic, Velika Kladusatól délre található helységben egy Szent Jakab plébánia templom létezett.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

SÜMEG

Bálint Sándor szerint a helységnek az 1237-ben említett temploma a Szent Jakab nevet viselte. A veszprémi püspökség tulajdonát képező várat 1210 után épült. Rendkívül érdekes az, hogy ez a vár 1312-ig a templomosok tulajdonába volt. Mivel a templomosok nagyon sok helyt a zarándok utak biztonságáért feleltek, úgy feltételezhető, hogy a török hódoltság előtt Sümegen, vagy a környékén zarándokszálló is létezhetett.

SZÁSZSEBES – Mühlbach – Sebes (Románia)

A fontos kereskedelmi és stratégiai utak mellett kialakuló Szászsebes már a 13. században jelentős település volt. Az 1200-as évek elején épült háromhajós, pilléres bazilikát, a Szűz Máriáról elnevezett plébániatemplomot a tatárok elpusztították. Újraépítése a következő évszázad második feléig tart, mert az ebben az időben megnövekvő török veszély arra készteti a Nagy Lajos által személyesen is meglátogatott város polgárait, hogy elsősorban a város falainak erősítésére összpontosítsák erejüket. A már említett városi plébániatemplom mellett létező Szent Jakab temetőkápolna létezését legelő-

ször egy 1382-ből származó okirat először említi. Ez a máig is fennálló kápolna valószínű a plébániatemplom kórusával egyidőben 1350 és 1382 között épült. A plébániatemplom támpillérei körbe-körbe baldachinos szobrokkal vannak díszítve, a hajó bal oldali részén lévő egyik támpilléren egy Szent Jakabot ábrázoló kőszobor áll mégpediglen úgy, hogy a zarándok szent tekintete a szemben lévő temetőkápolna oltárára esik. A szobor Szent Jakabot a szokásos zarándok kalappal, balkezeiben a zarándokbottal és a felismerhetetlenségig tönkrement jobb kezében valószínű a zarándoktáskával ábrázolta. A szobor kalapján és a ruháját összefogó övön jól felismerhető a zarándokjelvény, a Jakabkagyló.

Mivel egyes középkori okiratok Szászsebes területén létező három templomról tudósítanak, egyes kutatók feltételezték, hogy ezekben a forrásokban a Szent Jakab kápolna tévesen, templomokhoz volt felsorolva. A hatvanas évek elején, a plébániatemplom restaurálása alkalmával végzett ásátások alkalmával, Radu Heitel bukaresti régész a templom kórusának déli részén egy régebbi, – valószínű a tatárjáráskor előtti – szerinte szintén a Szent Jakab apostolnak szentelt kápolnának az alapjait találta meg.

Mivel szászsebes Magyarországról a Maros partján keletre haladó kereskedelmi út folytatásánál fekszik, feltételezhetjük, hogy a viszonylag magas temetőkápolnájának felső karzata pihenőhelyként szolgált az itt áthaladó zarándokoknak.

Irod.: ROTH V., 1914., ARION GH., 1974.

GÜNDISCH-KLEIN: *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Bukarest, 1976.

SZÁSZSZENTJAKAB – Jakobsdorf – Saniacob (Románia)

Besztercevidékre a németek már az Árpád-házi királyok korában három össze nem függő csoportban telepedtek le. A királyi birtokon alakult ki, az úgynevezett mezőségi szász településekhez tartozó Lekence melletti Szászszentjakab is, melyről az első feljegyzés 1332-ből származik. A pápai tizedlajstromban a már akkor szászok által lakott település papja Bernardus de Villa Jacobi Sacerdos-ként van említve. Egy 1456-ban keltezett okirat a falut, mint Zenthiacobot említi. A régi, valószínű Szent Jakab nevet viselő templom 1862-ben leégett. A falu monográfiája szerint ezt a régi templomot a környék lakossága évszázadokig, mint zarándokhelyet tisztelte. A falu régi lakosságának kivándorlása után, 1973-ban a ma is fennálló és 1870-ben épített templomot a román lakosság vásárolta meg.

Irod.: MARIA és DR. WILHELM SCHMIDT: *Heimatchbuch der Gemeinde Jakobsdorf in Nordsiebenbürgen*. 1989.

SZÉKESFEHÉRVÁR – Alba Regia – Stuhlweisenburg

A város belterületén árpádkori települések maradványai ismertek, a mai püspöki székesegyház dombján Szent István király korában királyi vár és püspöki palota épült, majd 1018 után ide helyeződött át az ország székhelye. A korai királyi vártól északra állt a Szent István által alapított és a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt királyi bazilika, a királyi család temetkezési helye, mely az 1601-es ostrom alatt elpusztult. A bazilikától nyugatra elterülő belvárosban, az úgynevezett kereskedő településben állott a Szent Jakabról elnevezett templom. E templomra vonatkozó adataink rendkívül szűkösek. Az említett Szent Jakab templom mellett Rupp tudósítása szerint a hajdani bazilika helyén, a domb tetején egy temető állt és ott volt a jezsuiták által plébániatemplomnak is használt Szent Jakab kápolna, melynek helyébe 1785 után egy új templom

építődött. Feltételezhető, hogy a Rupp által említett Szent Jakab kápolna azonos azzal a kápolnával, melyet a bazilikától nyugatra a 15. század második évtizedében, Ozorai Pipo (1369–1427), 1404-től haláláig temesi gróf, Luxemburgi Zsigmond, magyar király (1387–1437) egyik bizalmi embere, mint családi temetkezési helynek építtetett. A Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére elnevezett kápolna belsejét a toszkanai származású főúr eredeti nevén Filippo Scolari, a Magyarországra hozott honfitársának, Masolino név alatt ismert Tomasso die Cristofano Fini (1383–1440) olasz festőnek freskóival díszítette. Ebbe a kápolnába temették el az 1427-ben elhalt grófot, maga az épület az 1543-as ostrom alatt erősen megrongálódott.

A középkor folyamán, a Székesfehérváron állott az ispotályos joahannitáknak a temploma, mely a Szentföld irányában haladó zarándokokat hivatott segíteni. Ugyancsak az itten áthaladó zarándokok és a keresztesekre úttal a királyi bazilika szomszédságában, 1263-ban említett Szent Kereszt templom neve is.

Irod.: *Korai magyar történeti lexikon*. Bp., 1994., RUPP, 1870–76.

WENCEL GUSZTÁV: *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. Történelmi Tár Bp.*, 1884.

SZENTJAKABFA

A zala megyei Szentjakabfán 1357-ben egy Szent Jakab templom volt említve.

SZENTJAKABFALVA – Jakub – Jakobsdorf (Szlovákia)

A Szentjakabfalváról származó táblakép az egyike a legszebb és legváltozatosabb Szent Jakab ábrázolásoknak, melyet a középkori európai művészet létrehozott. A szakemberek véleménye szerint a táblakép 1480 körül keletkezhetett és mivel készítője ismeretlen, így a szakirodalomban festője, mint a jakabfalvi oltár mestere ismeretes. A múlt század második felétől a szárnyasoltár az esztergomi Keresztény Múzeumba került, innen kölcsönözték ki 1985-ben a belgiumi Gentbe rendezett első európai zarándok kiállításra.

Első leírója, Ipolyi Arnold szerint az oltárnak közepét egy nagy Szent Jakab festmény díszítette, ez később elveszett, ma csak nyolc táblakép maradt fenn, mely csodálatosan egyesíti a szent apostol halálának, holttestének spanyolországi translatiójának, és a calzadai csodatétel történetét. Szent Jakab apostol kivégzésének két táblakép van szentelve, az elsőben a zarándokbotját kezében tartó fehér köpenyes apostolt a vesztőhelyre vezetik, de még az úton megkereszteli Józiást, míg a második képet a fejvesztés pillanata uralja. A harmadik és a negyedik kép a kora középkori *Legenda Aurea* szerint azt a jelenetet ábrázolja, amikor tanítványok Galíciában az ott uralkodó Luppa királynő gáncskodása ellenére a későbbi Santiago de Compostelába viszik az apostol holttestét.

Az utolsó négy kép páratlan szépségével a Szent Jakab zarándokút legszebb legendáját, a felakasztott fiatalember történetét mutatja be. Ennek a sorozatnak az első képe két szinten játszódik le. Az előtérben a zarándokruhás apa és fia érkeznek egy zarándokszállóhoz, melynek kapujában a vendéglős áll. A kép második síkja az a jelenetet örökíti meg, amikor az alvó apa és fiú mellett a vendéglős lánya a zarándok fiatalember zsákjába rejti el a poharat. A következő kép azt a jelenetet ábrázolja, amikor a már elítélt összekötözött kezű fiatalembert a bíró elítéli és az apja elbúcsúzik a fiától. A negyedik kép a híres-nevezetes calzadai csoda jelenetét ábrázolja. A kép jobb oldali részét az asztalnál ülő bíró és felesége dominálja, abban a pillanatban, amikor a tyúk és a kakas

felrepül az asztalon elhelyezett tálcáról. Előttük a zarándokruhás apa áll, míg a bal oldali rész háttérben a felakasztott fiatalember látható. A negyedik és utolsó kép azt a jelenetet mutatja, amikor a bíró parancsára a kocsmáros lányát készülnek felakasztani, bal oldalt a háttérben a kagylóval díszített kalapos két zarándok, az apa és a fia vannak ábrázolva.

TINYE

Bálint Sándor Tinyében 1361-től létező Szent Jakab templomot említi.

TOPORACZ – Toporec (Szlovákia)

1303-ból említve van egy Szent Jakab tiszteletére épített kőkápolna.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

TORNASZENTJAKAB

A helység Zenth Jakab névvel 1273-ban jelenik meg először az egyik királyi diplomában. Szent Jakabról elnevezett egyházának papja 1332-ben 8 garas pápai tizedet fizetett.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF

TULOGD ma puszta Székelyhíd (Sacuieni) és Érslind (Silindru) között Románia

Tulogd a 13. század végén a Gútkeled nemzetség tulajdonában volt, a Szent Jakabról elnevezett temploma először 1296-ban volt említve.

Irod.: GYÓRFFY ÁMF

VASKA (Horvátország)

A zágrábi püspökség vaskai főesperességében az 1332–37-es pápai tizedjegyzék szerint egy Szent Fülöp és Jakabról elnevezett plébániatemplom létezett.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

VÁC

Középkorban püspöki székhely és ez nyomja rá a bélyegét a város korai fejlődésére, hisz még a 11. században is a város magja a püspöki vár volt. Ettől északra a tatárjárás után jelentékeny német ajkú lakos telepedik le, ez lesz a később úgynevezett német város, ettől délre a püspöki vár körül alakult ki a magyar város. A két város közötti szabad területen 1319-ben az ágostonosok alapítottak egy a Szent Jakabról elnevezett kolostort. Ennek templomát a törökök 1626-ban mecseté alakították át. A török hódoltság előtti Vác jelentős szerepet játszhatott a Magyarországon áthaladó zarándokutak történetében. Ezt jelzik a középkori városnak a templomcímei, melyek közül a már említett ágostonrendi Szent Jakab kolostor hagyományosan a Santiago de Compostela felé vezető zarándoklatra, míg a város északi részén a Nógrád irányában vezető nagyforgalmú út mellett fekvő Szentlélek ispotály, valamint a város déli részén a Pest fele vezető út szomszédságában fekvő Szentkereszt templom hagyományosan a Jeruzsálem felé irányuló búcsújárásokra utalnak.

Irod.: *Korai magyar történeti lexikon*. Bp., 1994., RUPP, 1870–76.

VÁG-SZEREDAHELY – Dolna Streda (Szlovákia)

Ortvay tudósítása szerint itt már 1313-ban egy Szent Jakab tiszteletére felavatott templom létezett.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

VITYA

Csóka Lajos a benedekrendiek történetéről írt munkájában említi, hogy a pannonhalmi benedekrendi kolostornak egyik remetelakja a Somogy megyei Vitya mellett állt és ennek kápolnája már a 12. században a Szent Jakab nevét viselte.

Irod.: LAJOS CSÓKA. *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn 1980.*

ZADAR – Zára (Horvátország)

A zárai székesegyház múzeumában őrzött karoling, más források szerint 12. századi dalmát ötvösiskola remeke az az aranyozott, ezüstlapokkal bevont a Szent Jakab ereklyetartó, melynek románkori stílusú ívmezejei alatt András és Pál apostol társaságában ott találjuk a tógát viselő Szent Jakabot is. Sajnos az említett ereklyét még nem állt módomban eredetiben látni. A kezembe került fényképmásolatok után nehéz határozott választ adni arra, hogy a „SCS + JACOBUS” feliratú szent esetében az idősebb, vagy a fiatalabb Szent Jakabról van szó. Egyes felvételek után úgy tűnik, hogy az apostol sapkáját kagyló díszíti. Ugyanakkor egyik felvételen sem látható a zarándokszent többi jele, mint táska vagy bot. A nyugati szakirodalomban ismeretlen ennek a Szent Jakab ereklyének a létezése. Feltételezve, hogy a 12. században készült kegytartó már eredetileg egy Szent Jakab ereklye befogadására volt készítve, akkor itt Zarábanban a zarándokszentnek a spanyol földön kívüli egyik legkorábbi jelenlétéről lenne szó. Hogy a zárai székesegyház már a 12. században ilyen becses ereklye birtokába juthatott azt az ugyanitt őrzött koraközépkori Szent Kristóf, Szent Dömötör és a Szent Orontius rendkívül szép románkori ereklyetartói teszik hihetővé.

A Zárától délkeletre fekvő Vrána nevezetű helységben a 11. században alapult benedekrendi apátság megerősített kolostora a következő század második felében a magyarországi Templomos Lovagrend központja lett. Az itteni templomosok jelentős szerepet játszhattak a Dalmát kikötővárosokon keresztül Szentföldre irányuló zarándoklatok támogatásában. Hogy a templomosok már rendkívül korán, már magyarországi tartózkodásuknak első évtizedeiben is jelentős figyelmet szenteltek a dalmát tengerpart vidékéről kiinduló zarándokutaknak, azt bizonyítja a Zárától északra a mai Nin melletti Bojisce nevezetű helységben alapított rendházuk, mely mellett már 1186-tól egy kolostorkórház is működött. A legújabb kutatások szerint Zarában már a 11. században létezett egy Szent Mártonról elnevezett kórház. Sajnos a szerző nem tudósít arról, hogy ki volt a kórház alapítója. Sokkal többet lehet tudni a 13. században alapított, Szűz Mária és Szent Bernhard elnevezésű kórházakról, melynek alapítója egy Koza Szaladin nevezetű zadari polgár volt.

Irod.: HÖFLER, 1989.,

ZOMBORI ISTVÁN: *Lovagok és lovagrendek.* Budapest, 1988.

BISERKA BELICZA: *Croatien Gerontology from the Ancient Times to the Seventeenth Century.* Zagreb, 2001. (Internet)

ZÁGRÁB – Zagreb (Horvátország)

Első írásos emlékei a Száva parti városnak a 11. századtól vannak, amikor 1091–94 táján Szent László magyar király itt püspökséget alapított. A tatárjárás után a feldúlt város gyors újjáépítéséhez nagyban hozzájárultak IV. Béla király által adományozott privilégiumok is. Ugyancsak IV. Béla idejében, 1250-ben történik az első említése a város melletti „Egedii”-nek nevezett szigeten a Boldogságos Szent Szűz kolostora mellett létező Szent Jakab templomnak. A Krupina és a Száva egybefolyása, a mai „Susegrad” környékén fekvő szigetet az 1258 utáni okiratok sokáig következetesen, mint Szent Jakab szigetként említik. Itt ezen a szigeten építetett 1257-ben Péter zágrábi főesperes a ciszterci szerzeteseknek egy kolostort. Ennek a kolostornak ajándékozta 1287-ban egy János nevezetű comes a Podgaradja nevű földjeinek egy részét. Egy 1307-ből származó oklevél a cisztercieknek a Szent Jakab szigetén található kolostorát, mint IV. Béla által alapítottként említi.

Ortvay tudósítása szerint a tatárjárás ideje alatt elpusztul Szent István székesegyház helyén 1275-ben épített kápolnában Szent Jakab ereklyéket is őriztek.

Zágráb valószínűleg egyik nagyon fontos állomása volt a Santiago de Compostela felé vezető zarándokutaknak, erre a már említett Szent Egyed és Szent Jakab emlékeken kívül a 15. század első felében a város területén létező Szent Antal, Szent Erzsébet és Szent Péter nevezetű kolostorkórházak létezése is utal. Míg az első kettő a közönséges kórházak sorához tartozott, addig a Szent Péterről elnevezett kórház a források szerint a leprás betegek befogadására volt alapítva. Az említett kórházak mellett, a középkori város falain kívül valószínű, hogy már a 13. század elején létezett egy templomos rendház is. A városnak a Nova villa nevezetű részében a Zágráb püspöke Prodán 1174-ben kórházat alapított. A zágrábi és a stratégiailag oly fontos tengerparti kikötőváros, Zára melletti Vránán III. István magyar király idejében épített templomos rendházak jelentős szerepet játszottak úgy a Szentföld, mint Róma és Santiago de Compostela felé vezető zarándokutak ellenőrzésében. A Templomos Lovagrend eltörlése után Zagreb melletti birtokaik és ezzel egyidőben a zarándokok támogatása a város melletti Szent János lovagrend rendházának tulajdonába ment át.

Irod.: JOANNES BAPT. TKALCIC: *Monumenta Historica Zagrabiae*. Zagreb, 1899.

FERENC L. HERVAY: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Róma, 1984.

DR. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a 19. sz. közepéig*. Bp., 1900.

LÉKAI LAJOS: *A ciszterciek*. Bp., 1991.

KLAUS-DETLEV GROTHUSEN: *Entstehung und Geschichte Zagreb bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*. In: *Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens*. Bd. 37. Wiesbaden, 1967.

ORTVAY T., 1891–92.

ZAGYVASZENTJAKAB

1279-ben, mint Szent Jakab szerepel, ahol a Tomaj nemzetségű Péter vásárolt birtokot. 1332-es pápai tizedjegyzékbe Szent Jakabról elnevezett egyházzal szerepel.

Irod.: GYÖRFFY III.

ZTREGOMBA (Horvátország?)

A zágrábi püspökség dubicai főesperességének Ztregomba nevű helységében (Ortvay szerint ismeretlen-eltűnt helység), ma is létezik egy Stregomba nevű patak, mely az Unnaba ömlik. Itt állhatott 1256-ban az Ortvay által említett Szent Jakab templom.

Irod.: ORTVAY T., 1891–92.

ZSELINCESZENTJAKAB

Legnagyobb valószínűség szerint az első olyan monostor Magyarországon, mely Szent Jakab nevét viselte. A zselinceszentjakabi bencés monostort a Győr nemzetség egyik őse, Otho (Ottó), mint somogyi ispán alapította 1061-ben. A kolostor felszentelésére valószínű, hogy csak 1064-ban (mások szerint 1068-ban) került sor, amikor a felszentelési ünnepségen résztvettek a Dalmáciai hadjáratból hazatérő Salamon király és Géza herceg is. Ákos mester szerint a Pot nemzetség, (melyből a Győr nemzetség is származik) első tagja azért nyerte a Pot nevet, mert ez a német származású lovag Endre és Salamon királyaink között közvetített, a követ német elnevezése pedig Bote, mely a régi németben Poth-nak hangzott. Anélkül, hogy ezt a változatot kétségbe vonnánk, szeretnénk arra figyelmeztetni, hogy az Altaichi Évkönyvek részletesen tájékoztatnak egy Boto nevezetű bajor palotagrófnak magyarországi cselekedeteiről. Boto (1027?–1104) a Majna középső vidékén már a 8. században ismert frank családból származik. Nagyapja I. Aribó 985-től bajor palotagróf volt, melynek funkcióját Boto korán elhált apja II. Hartwig is örökölte, de ez időben az Aribó család tagjai között salzburgi, kölni és manzi érsekeket is találunk. Boto testvére, II. Aribó 1021-től mainzi érsek és császári kancellár, majd 1041 és 1055 között bajor palotagróf volt. Boto maga 1050-ben Gebhard regensburgi püspök és Konrád bajor herceggel együtt III. Henrik német császár seregében harcolt a magyarok ellen.

1053 után Boto, testvérével II. Aribó volt mainzi érsekkancellárral együtt a III. Henrik ellen lázadó bajor herceg Konrád kíséretében Magyarországra menekült és ezzel egyidőben elvesztette a Salzburg, Karinthia és Regensburg környéki birtokait. Halála előtt III. Heinrich megbocsájtott Botonak, ki ez időben még Magyarországon tartózkodott, hisz a magyar források szerint 1060-ban Endre seregében Béla ellen harcolva fogságba is esett, de Béla nemcsak hogy szabadon engedte, hanem magas tisztségbe is emelte és birtokokat is adományozott neki.

Boto, Konrád bajor herceg halála után feleségül vette ennek özvegyét, Judithot és 1070-től, most mint Pottenstein grófja megint Németországban élt és 1075-ben IV. Henrik császár megbízatásából a lázadó szászoknál járt követségben. 1091-ben Boto, rokonával Erpo münsteri püspökkel együtt elzarándokolt Jeruzsálembe, onnan visszatérve felesége birtokán a Maina menti Theresben kolostort alapított, ahová 1104-ben eltemetik.

Potonak magyarországi harci cselekedetei olyan nagy visszhangra találtak a korabeli német társadalomban, hogy neve valószínűleg divat lett a nemesi családoknál. Ezenkívül Poto névadója lett egy egész sor ausztriai és németországi helységeknek is.

Zselinceszentjakabi alapításának idején valószínű, hogy Poto a kolostort családi temetkezési helynek szánta. Ilyen alapításoknak komoly hagyományai voltak a családjában hisz már a nagyapja, I. Aribó palotagróf 999-ben a Chimsse melletti Seonban a flandriai Szent Lambert tiszteletére egy bencés rendi apátságot alapított. Ez a kolostor a következő évtizedekben nagy hatással lett más dél-németországi családi kolostorok alapítására is.

Hogy miért is kapta a zselincei kolostor a Szent Jakab nevet, erre az eddig megjelent szakirodalom tanulmányozása után két válasz lehetséges. Az első, amiről már az alapítólevél is tudósít, a kolostort Poto egy régi elhagyott templom helyén építette, amely már 1061 előtt is a Szent Jakab nevet viselte. Az alapítólevél szerint a régi épület annyira elhagyott volt, hogy a kolostoralapítás előtt Poto úgy a templomot, mint annak népét más helyre telepítette. Az alapító oklevélnek ezt a részét bizonyítják az 1960-ban a kolostor romjait feltáró ásatások, melyek alkalmával az 1061-ben épített monostortól északra egy korábbi nyolcszögű kis kápolnának romjai kerültek a felszínre.

A második változatnál figyelemben kell vennünk az Aribokkal foglalkozó német nyelvű szakirodalmat, melyből kitűnik, hogy már a 8. századtól a család védőszentje Szent Lambert volt, kinek tisztelete a 10. században a délnémet területek nemesi családjainál nagyon elterjedt volt. Az Ariboknál a családi hagyomány szerint Szent a Lambert tisztelet egy egész különleges helyet foglalt el, hisz jól megerősített források szerint a már említett seeoni Lambert Kolostor alapításakor az Aribok tulajdonában volt a névadó szentnek egy becses ereklyéje is.

A Szent Jakab patrocínium választásánál feltétlenül figyelemben kell vegyük azt a tényt, hogy Poto gróf származási helye Bajorország azon kevés vidékekhez tartozik, ahol az idősebb Szent Jakab tisztelete már a 8. század közepétől elterjedt. Bernhard Graf német történész kutatása nemrég kimutatta, hogy a reformáció előtt Bajorországban, Ausztriában és Tirolban együttvéve 596 Jakab patrocíniumú templom és kápolna létezett. Ezek közül a zselinceszentjakabi alapítás, tehát 1061 előtt csak Bajorország területén 25 Szent Jakab templom vagy kolostor létezéséről van tudomásunk. Annak ellenére, hogy az Aribo család védőszentje már a 8. századtól a Szent Lambert volt, a család történetével foglalkozó kutatóknak is feltűnt, hogy a 9. századtól milyen gyakori a Jakab keresztnév a család férfi tagjainál.

A 11. század első felében Poto nagyszülei, I. Aribo bajor palotagróf majd később Poto testvére II. Aribo mainzi érsek és maga Poto is a délnémet területek legbuzgóbb kolostor alapítói közé tartoztak. Majdnem minden alapításuk, és itt csak Seeon, Göss, Millstat és Admont nevét említsük a Gorz-Cluny benedekrendi reformkolostorok befolyása alatt állottak. A szakirodalomból közismert, hogy már a 10. század végétől Clunynak döntő szerepe volt Spanyolország visszahódításában és a Szent Jakab kultusz európai elterjedésében.

Amint már említettük, ismeretes, hogy előrehaladót kora ellenére maga Poto gróf 1091-ben Jeruzsálembé zarándokolt. Magáról a compostelai zarándoklatokról is pontos értesülései lehettek, hisz nagyapja I. Aribo által alapított családi kolostor egyik apátja az 1004-ben elhalt Eberhard a híres seeoni kódexfestő iskola megteremtője egyike volt az elsőeknek kik német területől Compostelába zarándokoltak. A seeoni kolostorban ma is megcsodálható Eberhard síremléke, mely a könyvfestőt, mint zarándokot mutatja be, fején a kagylóval díszített zarándokkalappal, jobb kezében bottal és a vállán a jellegzetes bő zarándokköpennyel.

Magyarországon ideiglenesen menedéket találó Poto őrgrof valószínű, hogy az új hazájába is magával hozta szülőföldjén annyira ismert Szent Jakabnak tiszteletét. Erre utal nemcsak a zselinceszentjakabi kolostor, hanem az őrgrof által alapított ausztriai Pottendorf is. Érdekes azt is megemlíteni, hogy a pottendorfi plébánia templom, ma egy 18. századi barokk épület már a legrégebbi időktől a Szent Jakab nevet viselte. A zselinceszentjakabi bencés monostor érdekessége, hogy kezdetől fogva, mint fürdő és

valószínű ezzel egyidőben, mint betegápoló hely volt alapítva. Ez a tény szorosan kapcsolódik a bencés hagyományokhoz, mely előírja a szegények, betegek és zarándokok megsegítését. Mindezeket figyelembe véve és ismerve, hogy Poto gróf később maga is Jeruzsálemben zarándokolt, nem lehet kizárni, hogy a zselincseszentjakabi alapítás a keletre, a szentföldre irányuló zarándokok támogatására épült. Az alapító Atha, (Otho, Bote vagy Poto) bőkezűen gondoskodott a kolostor fenntartásáról, mely már 11. században több mint 200 család felett rendelkezett.

Hogy Zselincseszentjakab már az alapításától kezdve kapcsolatban állott a messzi Santiago de Compostela felé irányuló zarándoklatokkal, arra amint már említettük nincsenek közvetlen bizonyítékaink. Mégis figyelembe véve azt a tényt, hogy úgy Zselincseszentjakab, mint később a Szent László királyunk idejében alapított somogyvári Szent Egyed kolostor a Dráva folyó völgyében áthaladó keleti (jeruzsálemi) és nyugati (Róma valamint Santiago de Compostela) felé vezető zarándokutak mentén fekszik nem lehet olyan idegen számunkra ez a felfogás. Azon feltételezés mellett, hogy már alapításának idején Zselincseszentjakab egy fontos láncszeme lehetett a Santiago de Compostela felé vezető zarándokútnak, tanúskodik az ugyancsak az 1060-as évek körül a karintiai Ossiach-tó partján alapított Szent Jakab templom. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az említett karintiai templom, akárcsak a a következő évszázadokban ezen a vidékeken megjelenő tucatnyi Szent Jakab, Szent Egyed és Szent Lénárd templomok mindannyian az Alpok hágóíhoz vezető zarándok utak mellett voltak építve és amint azt a francia, az olasz és az osztrák zarándokutak leírásánál is láttuk ezek a patrocíniumok mindenütt a távoli Compostela felé vezető zarándokutak mentén állva, ezt az utat patronáló szentekkel és a róluk elnevezett kolostorokkal álltak kapcsolatba.

Az elkövetkező évszázadokban a Győr nemzetség tagjai többször meg kellett védjék az apátság fölötti kegyúri jogaikat. Egy 1270-ből származó okirat szerint az apátság a basali birtokai miatt Konrád mesterrel perel. A 16. század első felében a zselincseszentjakabi bencés apátság a firenzei bankoknál annyira eladósodott, hogy egy 1521-ből származó pápai utasítás, az adósság nem fizetés esetén kiközösítéssel fenyegeti Hagymási Máté bencés apátot és konventjét. Egy 1776-ból származó leírás szerint a Kapos folyó partjától nem messze a Kaposvár melletti halmon még látszottak a Szent Jakabról elnevezett egykori kolostor romjai és a falakat díszítő szentek képei.

Irod.: *Monumenta Romana. Episcopus Vespremiensis.* Tom. II. 1276–1415. Bp., 1899.;

Tom. IV. 1492–1526. Bp., 1907., *A pannonhalmi szent benedek rend története.*

Szerk.: ERDÉLYI L. – SÖRÖS P. XII./B. 1902–1906.

CSÓKA LAJOS: *Geschichte des benediktischen Mönchtums in Ungarn.* 1980.

RUPP, 1870–76.,

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1241-ig. Bp., 1984.

MÁLYUSZ ELEMÉR: *Die Eigenkirche in Ungarn. In. Studien zur Geschichte Osteuropas.* III. Teil-Graz-Köln, 1966.

WILHELM STÖRMER: *Bayern und der bayerische Herzog im 11. Jahrhundert. Die Salier und das Reich.* Bd. 1. Adel und Reichverfassung. Szerk.: STEFAN WEINFURT, 1991.

KLOSTER SEEON: *Beiträge zu Geschichte, Kunst und Kultur der ehemaligen Benediktinerabtei. Herausgeben durch Hans von Malotki.* 1993.

HEINZ DOPSCH: *Die Aribonen- Ein frühendes Adelsgeschlecht in Bayern und*

Kärnten während des Hochmittelalters. Wien, 1968. (Kézirat Diplomadolgozat)
KUMOROVITZ L. BERNÁT: *A zselincszentjakabi alapítólevél 1061-ből.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából XVI.* Bp., 1964.

L. SZABÓ TÜNDE: *Műemlékvédelem* 3/1976.

LAJOS KAKUCS

SAINT JAMES' MEMORIES IN MEDIEVAL HUNGARY

Present study intends to reveal the spreading of the cult of Saint James, especially in the territory of Hungary from before the Turkish occupation. It follows generally the geographic frame provided by the most significant contemporary document, the Papal tithe register compiled between 1332 and 1337. However, we must take it into consideration, that the spread of the cult of Apostle James happened parallel to the process of Christianization and the organization of Church institutions both in the Arpadian Hungary and in South-eastern Europe. It is well known, that the organization of dioceses in Hungary started by Saint Stephen continued in the second half of the 11th century, then developed further under the rule of Saint Ladislav, and by the end of the 13th century it had been adjusted to the external borders of royal administration. Thus parallel to the foundation of the Diocese of Zagreb, Croatia and Slavonia for a longer period, while the Dalmatian coast only temporarily got under the rule of the Hungarian Kingdom, as well as that of the Hungarian Church, or these territories were in tighter or looser contact with these authorities. According to data available, the cult of Saint James appeared firstly in the names of monasteries of different nationalities, and later on in that of royal monasteries, as well as the parish churches of settlements belonging to these monasteries were named after Saint James. In the following centuries mainly the parish churches of Flemish, Walloon, German or Italian settlements belonging to royal or bishopric territories were dedicated to Saint James. Since during the 12th-14th centuries due to the establishment of the dioceses of Syrmia (1376), Bosnia (1239) and Milcovia (1226-27) the authority of Hungarian dioceses at times extended over the borders of the Hungarian Kingdom, consequently our research in certain cases includes also border-territories being under Hungarian rule in the discussed period.

Present paper is part of an extended, independent study dealing with the relations between Hungary and Compostella, becoming published in the near future.

JÓZSA LÁSZLÓ

A KÖZÉPKORI KUNSZENTMÁRTON TEMPLOMA

Kunszentmárton az Alföld tiszántúli részén, Jász-Nagykun-Szolnok megyében, a Hármas-Körös folyó alsó szakaszának bal partján terül el. Létezése az államalapítás koráig vezethető vissza. Egyike lehetett azoknak a Szent István uralkodása idején szerveződött községeknek, amelyek templommal rendelkeztek. Az I. Géza király által 1075-ben kiadott garamszentbenedeki adományozó levél *villa Martini* (Mártonfalva) néven említ egy községet Csany halászfalu szomszédos településeként.¹ Dósa József és Szabó Elek véleménye szerint nem lehetetlen, hogy az oklevélben megnevezett „villa Martini” azonosítható a mai Kunszentmárton közelében, az úgynevezett telekparti határrészen egykor létező Árpád-kori községgel.² Bármennyire is szeretnénk, mai ismereteink szerint ez a vélekedés nem felel meg a valós tényeknek.³ Ennek ellenére, ha okleveles bizonyíték nem is támasztja alá, feltételezhető, hogy Kunszentmárton Árpád-kori magyar település, amely egyházáról, annak védőszentjéről: a lovagi és főpapi eszményként egyaránt népszerű Szent Márton püspökről kapta a nevét.⁴ Hitelt érdemlően a váradi regestrum említi először az 1212–15-ös évekből Marton falu megnevezéssel.⁵ A község tatárjárás alatti helyzetéről nincsenek ismereteink, de valószínűleg elpusztult, lakói elszéledtek, mert IV. Béla ezt a területet a kunoknak adta, akik a keresztség szentségében részesülve, felvették a környékbeli magyarok szokásait. A település – Kunhegyeshez, Kunmadarashoz hasonlóan – róluk kapta a századok viszontagságain keresztül máig megőrzött „Kun” előnevet. Ily módon tartozott a későbbiek során egészen 1876-ig, a Jászkun Kerületek megszűnéséig a Nagykunsághoz, s részesült annak területi kiváltságaiban.

A kunok birtokához való kötődés első ismert adata 1418-ból származik, amely Kunszentmártont a „Baál földhöz” tartozónak mondja. Hunyadi János egyik 1447. évi

1 A középkori oklevelek „villa” latin szócskával jelölték az állandó településeket. BENEDEK 1970. 9.

2 DÓSA-SZABÓ 1936. 7.

3 Ha a feltételezés igaznak bizonyul, 1975-ben meg lehetett volna ünnepelni Kunszentmárton fennállásának 900. évfordulóját. Turcsányi István tanár, helytörténeti kutató, levélben kereste meg Györffy György professzort, az MTA tudományos főmunkatársát, kérdést intézve hozzá, hogy az 1075-ben kiadott garam-szentbenedeki oklevél határleírásában szereplő *villa Martini* nevű falu Kunszentmártonra vonatkozhat-e. Györffy György 1974. október 14-én kelt válaszában kifejtette, hogy *villa Martini* az oklevélben említett Chon (a későbbi Csanytelek) településtől nyugatra, a mai Tömörkény körül feküdt, távol Kunszentmártontól. Egyébként *villa Martini* a birtokos nevét őrzi, Szentmárton pedig az egyház patrocíniumáról kapta az elnevezését.

4 BARNA 2001. 33–34.

5 TÓTH 1980. 568.

oklevele Szentmártonszállásnak nevezi, amely az ún. Telek nevű részen épült. A szállás név kunok jelenlétére utal.⁶ Mint a Kunsághoz tartozó kolbászszeiki község szabadállapotú hely volt, attól eltekintve, hogy 1521 körül II. Lajos király a Radics családnak adományozta, és a török időkben is többször más-más család birtokába jutott. A földesúri fennhatóság azonban soha nem érvényesülhetett, s ennek bizonyítéka az, hogy az adományozások ellenére a török uralom végén, 1699-ben a Nagykunság részeként írták össze.⁷ Feltűnő, hogy Kunszentmárton a régi Kolbászszeikhez tartozó összes kun szállások közül egyedül visel templomi védőszent nevet, amely erősíti azt a véleményt, hogy régtől fogva egyházas hely volt, és a tatárjárás alatt megsemmisült magyar falu nevét az ide telepített kunok minden változtatás nélkül átvették.⁸

Azt nem lehet tudni, Kunszentmárton magyar és kun eredetű népe mikor lett kereszténnyé, de az a körülmény, hogy az okmányok 1447-ben „Szent” jelzővel (Zenthmartonszallasa) illetik, bizonyosnak vehető a lakosság keresztény volta, és tekintélyes községe lévén a Kolbászszeiki Kunságnak, joggal feltételezhető, hogy nemcsak temploma, hanem plébániája is volt. Plébánosi székhelyként 1527. november 9-én történik róla említés, amikor Ferdinánd király a Szentmárton községbeli Hethwes Gergelyt és fiait nemesi rangra emelvén, a *plebánus* és Kara György szomszédságában lévő házát s nemesi udvartelkét minden adózás és szolgálat alól felmentette.⁹ Nem sokkal később, 1541-ben, amikor Szapolyai János özvegye, Izabella királyné a Szent Koronával – Budáról Lippa felé utaztában – Kunszentmártonban megszállt és egyik itt elhalt lengyel vitézét eltemettette, a krónikás megírta, hogy a plébánosnak a temetésért és isteni szolgálatért gazdag ajándékot adott.¹⁰

Többé nincs említés a kunszentmártoni plébánosról, illetve plébániáról, mert a törökidulás súlyos megpróbáltatásokat hozott községünkre. A gyulai szandzsák XVI. századi összeírása sem utal pap jelenlétére, nyilvánvalóan azért, mert a lakosság száma megcsappant, bár még 1567-ben is 92, 1579-ben 90 család lakta a helyiséget.¹¹ Adataink szerint négyszer vált a lángok martalékává: először 1552-ben, majd 1566-ban és 1593-ban, végül az 1686-os hadjárat idején, melynek során az ország felszabadult a 150 éves török uralom alól, de Kunszentmárton középkori települése végleg eltűnt a föld színéről. Neve ezután már csak abban az okmányban szerepel, melynek erejével I. Lipót császár 1702. március 22-én az egész Jászságot, a Nagy- és Kiskunságot földestül, népestül ötszázezer rhénus forintért a Német Lovagrendnek elzálogosította.¹²

Témánk szempontjából mégis az a legfontosabb kérdés: hol és milyen lehetett a török idők előtti Kunszentmárton temploma? A helyszín nagyjából adott, hiszen tudjuk, hogy a telekparti határrészen, az úgynevezett „vezérút”-tól balra található a Telekhalom (más elnevezés szerint telekparti halom), ennek tetején állott a templom. A történelem viharait még viszonylag jó állapotban vészelhette át, mert Pentz Johann Kristóf

6 A „szállás” kérdésére vonatkozóan lásd: JÓZSA 1995. 8. Vö. TÓTH 1980. 10.

7 TÓTH 1980. 567., 572. Vö. DÓSA-SZABÓ 1936. 8., 12–13.

8 KAKUK 1965. 6.

9 DÓSA-SZABÓ 1936. 119.

10 SZERÉMI 1979. 328.

11 Kunszentmárton a XVI. században a gyulai szandzsák békési náhije területén feküdt. KÁLDY-NAGY 1982. 250–252.

12 DÓSA-SZABÓ 1936. 31.

1699. október 31-én készült összeírása szerint a *Csongrádtól egy mérföld távolságra, a Körös mellett fekvő, mocsarakkal és nádasokkal körülvett, 1683-tól lakatlan Kunszentmártonnak* „van egy kőből épített temploma.”¹³ Lassú, de feltartóztathatatlan pusztulása az ezt követő másfél évszázad alatt következett be. A Magyar Királyság történeti-statisztikai-helyrajzi leírását tartalmazó, 1825-ben megjelent német nyelvű kiadvány is utal Kunszentmártonra arra, hogy határában láthatók a korábban elpusztított helység templomának maradványai.¹⁴ A templomromokat 1876-ban Rómer Flóris még látta, amikor Schweiger Lajos pusztaiatvánházi földbirtokos meghívására, Széll Farkas járásbíró kíséretében régészeti bejárást végzett a Tiszazug területén. Október 15-én jutott el a telekparti halomhoz, ahol az *Archaeologiai Értesítő*, valamint a Temesváron megjelenő *Történelmi és Régészeti Értesítő* lelkesült hangvételű beszámolója szerint – „Dr. Rómer Flóris a régi Kun-Szent-Márton helyén álló *Telekhalmon* egy eddig ismeretlen árpádkori templom romjait fedezte fel.”¹⁵ (Ettől az időponttól tartja számon a régészeti szakirodalom.¹⁶)

Az országos hírnévnek örvendő kiváló régész¹⁷ sebtében vázlatos rajzot készített jegyzetfüzete lapjain a középkori szentegyház támpilléres falmaradványairól. A tájolással is ellátott ábrázoláson a falaktól délre feltünteti az 1766-ban állított keresztet is, amely „telekhalmi kereszt” néven volt ismeretes, egészen addig, míg végleg el nem pusztult.¹⁸ A régészeti tudomány nagy kárára Rómer Flóris nem készítette el a leletek rajzának végleges kidolgozását, s elmaradt a szöveges elemzés is. (A jegyzetfüzetet a vázlatrajzokkal és a néhányszavas tájékoztatásokkal együtt a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára őrzi.)¹⁹ Csak egy későbbi feltárás tisztázhatja, milyen alapfalak rejtőznek a föld alatt. A templom méreteiről, építőanyagáról, stílusáról, az építés hozzávetőleges idejéről sincsenek ismereteink: kizárólag a szakirodalomra és az összehasonlítás lehetőségére hagyatkozhatunk.

Bizonyára érvényes az általános megállapítás, hogy az egész középkorban, sőt később is minden falu eleinte igénytelen épületeket emelt istentiszteleti célokra, s csak később került sor maradandóbb épületek létesítésére. A templom helyét sokszor a falut uraló dombon, vagy ha ilyen nincs, mesterséges feltöltéssel jelölték ki. Kunszentmárton esetében is így lehetett, hiszen a mocsaras, vízjárta környezetből feltűnően kiemelkedett a Telek-halom, amely a középkori falu települési magva lett. Más falvakhoz hasonlóan az is feltételezhető, hogy a templom körül alakították ki a temetőt. Egy alkalmas időben megtervezett, szakemberek vezetésével lefolytatott feltáró munka sok olyan kérdést tisztázhat, amelyre ma még biztos választ nem kaphatunk.

13 BENEDEK 2002. 134; CSEH 2002. 215.

14 SZEPEGHÁZY-THIELE 1825. 153.

15 *Archaeologiai Értesítő*, X. 293; *Történelmi és Régészeti Értesítő* (szerk. MILETZ JÁNOS), Temesvár. 1877. 1. sz. 37; GENTHON 1961. 170.

16 GERECE 1906. 415.

17 Rómer Flóris bencés szerzetes, archeológus; Pozsony, 1815–Nagyvárad, 1889. A hazai régészet tudományának kiemelkedő személyisége. Szinte az egész országot bejárta, felmérést készített a történelmi emlékekről. 1861: a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1868: egyetemi tanár, 1869: a Nemzeti Múzeum régiségtárának őre, 1877: nagyváradi kanonok. Hosszú ideig szerkesztette az *Archaeologiai Értesítő*t, valamint az *Archaeologiai Közleményeket*.

18 JÓZSA 1999. 264.

19 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára, Rómer Flóris úti jegyzőkönyvei. XXXIX. 149. p. Ezen a helyen mondok köszönetet dr. Maurer Zsuzsának, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

A falusi templomok – különösen az Alföldön – általában téglából épültek, de az alapozáshoz esetenként terméskövet is használtak. Az építéshez szükséges téglát helyben égették. A tégláégetés, valamint a falazás munkája szakmai jártasságot követelt, a mestereket idegenből hívták. A falu népe nem közvetlenül az építkezésben, hanem az anyagok helyszínre szállításában, földmunkákban, favágásban, illetve a kőművesek kiséítőjeként működött közre. Korai falusi templomaink többségének építési technikája meglehetősen változatos. Igen fontos szerepet játszik a téglafalazás, az igényesebb kőfaragó munkának aránylag kisebb szerep jutott, lényegesebb a kőművesmunka. A kis templomok fő jellegzetessége, hogy a szentély, az oltár és a miséző pap megkülönböztetett helye jól elkülönül a hajótól, ahol a hívek tartózkodnak. A templomot természetesen igyekeztek toronnyal és karzattal is ellátni, enélkül nehezen fogadta volna el a falu közössége.²⁰

A középkori Kunszentmárton templomából a felszínen semmi nem maradt. Köveit, téglamaradványait a környéken élők beépítették a tanyak és ólak falaiba.²¹ Így nincs más mód, mint az aránylag jó állapotban megmaradt *ecseri templomrom*²² legfőbb jellegzetességeinek vizsgálata, amelyek közül valamelyik bizonyára ráillett a kunszentmártoniak egykori templomának külső és belső megjelenésére is.²³ Csupán a képzeletre szorítkozhatunk, ha feltételezzük, hogy Kunszentmárton középkori temploma keletkezési idejét illetően, valamint építőanyagában, méreteiben és stílusában valamelyest hasonlíthatott a nem túl nagy távolságra lévő ecseri szentegyházhoz. A valós tények megismeréséhez csak egy régészeti feltárással juthatunk közelebb.²⁴

munkatársának önzetlen segítségéért, hogy lehetővé tette számomra a Rómer-hagyaték Kunszentmártonra vonatkozó anyagának beható vizsgálatát.

20 MAROSI 1975. 27-28., 33.

21 Egy 1699-ben végzett hivatalos bejárás alkalmával készült leírás a következő képet festi az egykor virágzó kun településekről: „Csorba templomának falazata is nagyobbbrézt fennáll. Mesterszállásé azonban romokban hever, maga a falu is emberemlékezet óta lakatlan.” Józsa 1995. 10. Hasonló sorsra jutott a Kunszentmárton határához tartozó Istvánháza temploma is, mely a község pusztulása után még sokáig látható volt. 1760 körül egy istvánházi kaszálóperben tartott tanúkihallgatáskor az egyik tanú így vallott: „Istvánházi puztán lévén *Pusztá Templomnak* falait bontogatta, arra *Szegőcsége* lévén...” SzML: Kunszentmárton iratai Fasc. 32. No 57. b.

22 Az ecseri templomromot 1985. július 14-én a helyszínen magam is tanulmányoztam és fényképfelvételeket készítettem róla.

23 Az ecseri templomrom Szentestől északkeletre, a kunszentmártoni út közelében található. A hajó téglalap alaprajzú, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. Falazása nagyrészt téglá, némi kőanyaggal, ami réti mészke lehet. Körülötte terült el a középkori Ecsér falu. A települést először 1138-ban említik: Álmos herceg a dömösi prépostságnak adta 65 szolgával, akik kenyérfeladással adóztak. A szakirodalom szerint „kun szállás, majd kun falu volt”, 1567-ben Külső-Szolnok vármegye része. A környék legtöbb településéhez hasonlóan valószínűleg a tizenöt éves háború alatt néptelenedik el. Az ecseri templomromon 1961-ben műemléki állagmegóvást végeztek, ezt ásatás előzte meg, amit az Országos Műemléki Felügyelőség régésze, Pamer Nóra vezetett. Az előzetes jelentés szerint a templom valószínűleg a XIV. században épült, és talán egy homlokzati tornya is volt. Végeztek egy másik ásatást is, még a századfordulón, amit bizonyára Csallány Gábor irányított. Ekkor hat sír került elő, egyikben néhány hajkarikát, másokban pedig I. András idejéből való pénzt találtak. E leletek tanúsága alapján a templomnak mindenképpen volt árpádkori előzménye. A szentesi Petrák-krónika szerint az ecseri templom tető nélküli ép falai az 1751. és 52. esztendőben omlottak le. GYÖRFFY 1966. 894. ZSILINSZKY 1987. I. 97. *Régészeti Füzetek MNM.* 1962. FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962. 28. TAKÁCS 1997.

24 Itt mondok köszönetet Töröcsik István egyetemi hallgatónak, aki az ecseri romok régészeti ismereteire vonatkozóan nyújtott értékes segítséget.

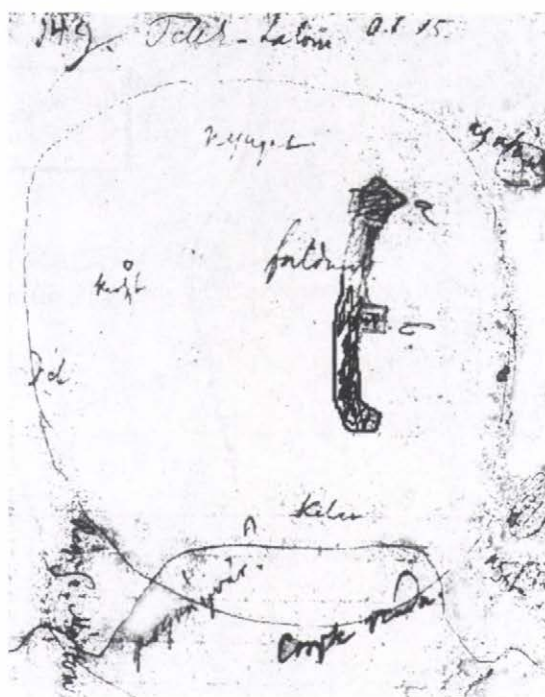
- BARNA GÁBOR 2001: *Kunszentmárton és a Nagykunság*. In: *Társadalom – kultúra – természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. Szerk.: BARNA GÁBOR Karcag–Szeged–Szolnok. 33–48.
- BENEDEK GYULA 1970: *Tiszapüspöki története*. Szolnok.
- BENEDEK GYULA ford. 2002: *Kunszentmárton város oklevelei és fontosabb iratai 1333–1737*. Documentatio Historica VII. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok.
- DÓSA JÓZSEF–SZABÓ ELEK 1936.: *Kunszentmárton története I*. Kunszentmárton.
- CSEH GÉZA 2002: *A Nagykunság leírása az 1699. évi Pentz-féle összeírásban*. In: ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária szerk. *Zounok. A Jász-Nagykin-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 17*. Szolnok. 195–218.
- FEHÉR GÉZA–ÉRY KINGA–KRALOVÁNSZKY ALÁN 1962: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei*. In: *Régészeti Tanulmányok II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GENTHON ISTVÁN 1961.: *Magyarország művészeti emlékei. II*. Budapest.
- GERECZE PÉTER 1906: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. In: FORSTER GYULA szerk. *Magyarország műemlékei. II*. Budapest. 415.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1966: *Az árpádkori Magyarország történeti földrajza. I*. Budapest.
- JÓZSA LÁSZLÓ 1995: *Mesterszállás története az önálló község megalakulásáig Dósa József és Szabó Elek kutatásai alapján*. In: *Mesterszállás. Fejezetek a község történetéből*. Szerk.: BARNA GÁBOR. *Mesterszállás*. 7–24.
- JÓZSA LÁSZLÓ 1999: *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, kereszték és temetők Kunszentmártonban*. Néprajzi Tanszék. Szeged.
- KAKUK MÁTYÁS 1965: *Kunszentmárton földrajzi nevei*. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 2. Szolnok.
- MAROSI ERNŐ 1975: *Magyar falusi templomok*. Corvina, Budapest.
- SZERÉMI GYÖRGY 1979: *Magyarország romlásáról* (ford.: Erdélyi László, Juhász László). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- TAKÁCS EDIT (szerk.) 1997: *Petrák-krónika*. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXV*. Szentés–Szeged.
- TÓTH TIBOR szerk. 1980: *Adatok Szolnok megye történetéből. I. (Kunszentmárton)*. Szolnok.
- ZSILINSZKY MIHÁLY 1897: *Csongrád vármegye története. I*.

THE CHURCH OF MEDIEVAL KUNSZERNTMÁRTON

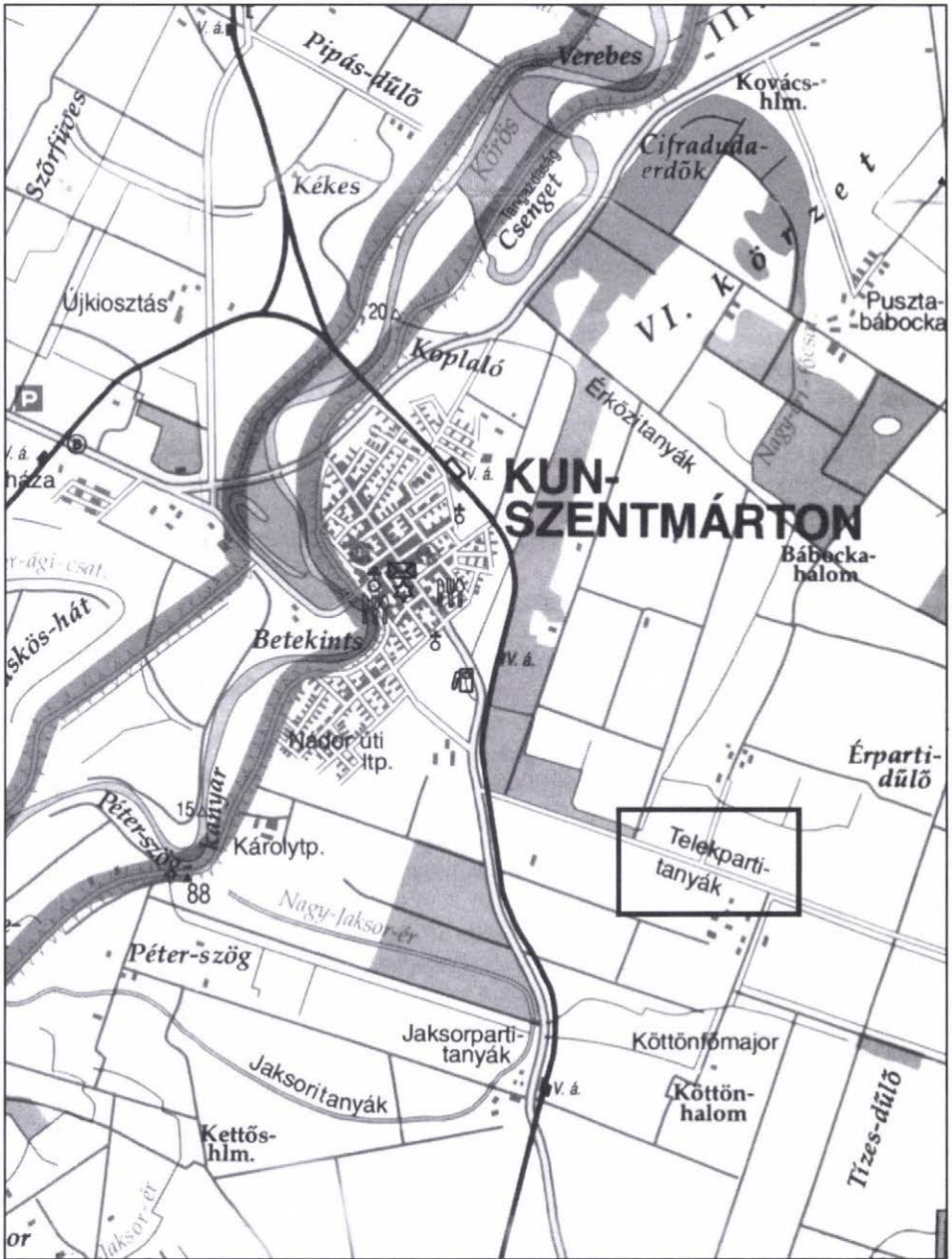
Kunszentmárton is situated on the Great Hungarian Plain, on the region east of the river Tisza, in Jász-Nagykun-Szolnok county, on the left bank of the river Hármas-Körös. Kunszentmárton is originated from the time, when the Hungarian Kingdom was established. There is no doubt that it was among the settlements which had a church even in St. Stephen's era. A grant from Garamszentbenedek issued by king Géza I in 1075 mentioned a settlement called villa Martini (Mártonfalva) as a neighboring village of Csany. Although there is a lack of documentary evidence, we may presume that Kunszentmárton was a Hungarian settlement from the Arpadian age. The village was named after the patron saint of its church, i.e. bishop Saint Martin, who was a popular ideal both as a knight and a prelate. Between 1212-1215 the settlement was first mentioned credibly as Marton village in the Regestrum of Várad. We do not have thorough knowledge on the conditions of the settlement during the Tartar invasion, although we may presume, that it was destroyed. The inhabitants dispersed, as Béla IV settled Cumanians on the territory. They soon turned Christian and got into the habit of the Hungarians living in the neighborhood. The village - similarly to Kunhegyes and Kunmadaras - was named after the Cumanians and kept the prefix "Kun" to present days throughout the adversities of the centuries. This way it belonged to the area of Nagykunság enjoying the privileges of the territory until 1876, when the Jazygian and Cumanian Districts were ceased to exist.

1. Rómer Flóris Ferenc bencés szerzetes, archeológus

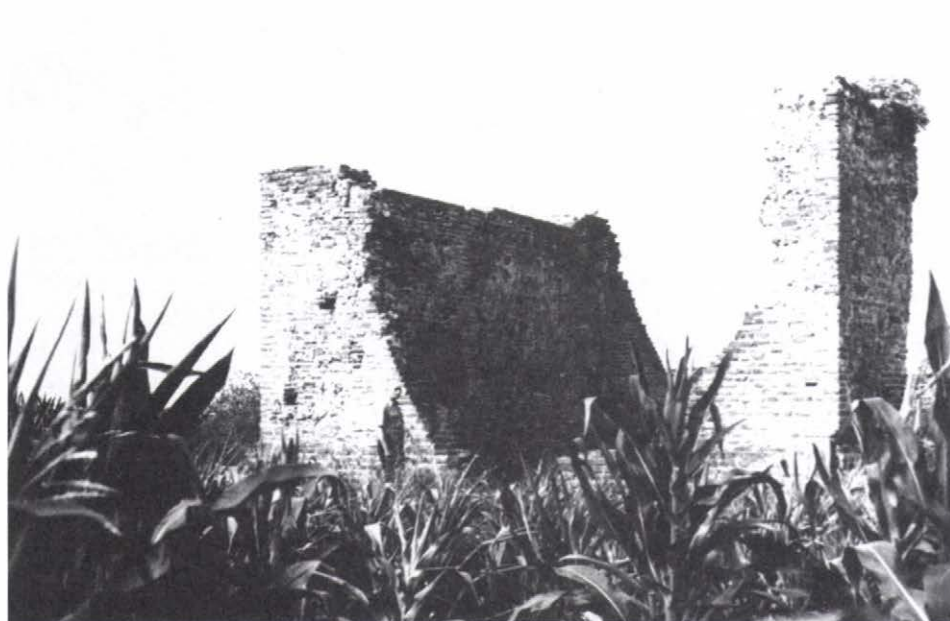
2. Rómer Flóris vázlatrajza Kunszentmárton középkori templomának romjairól. (1876.)

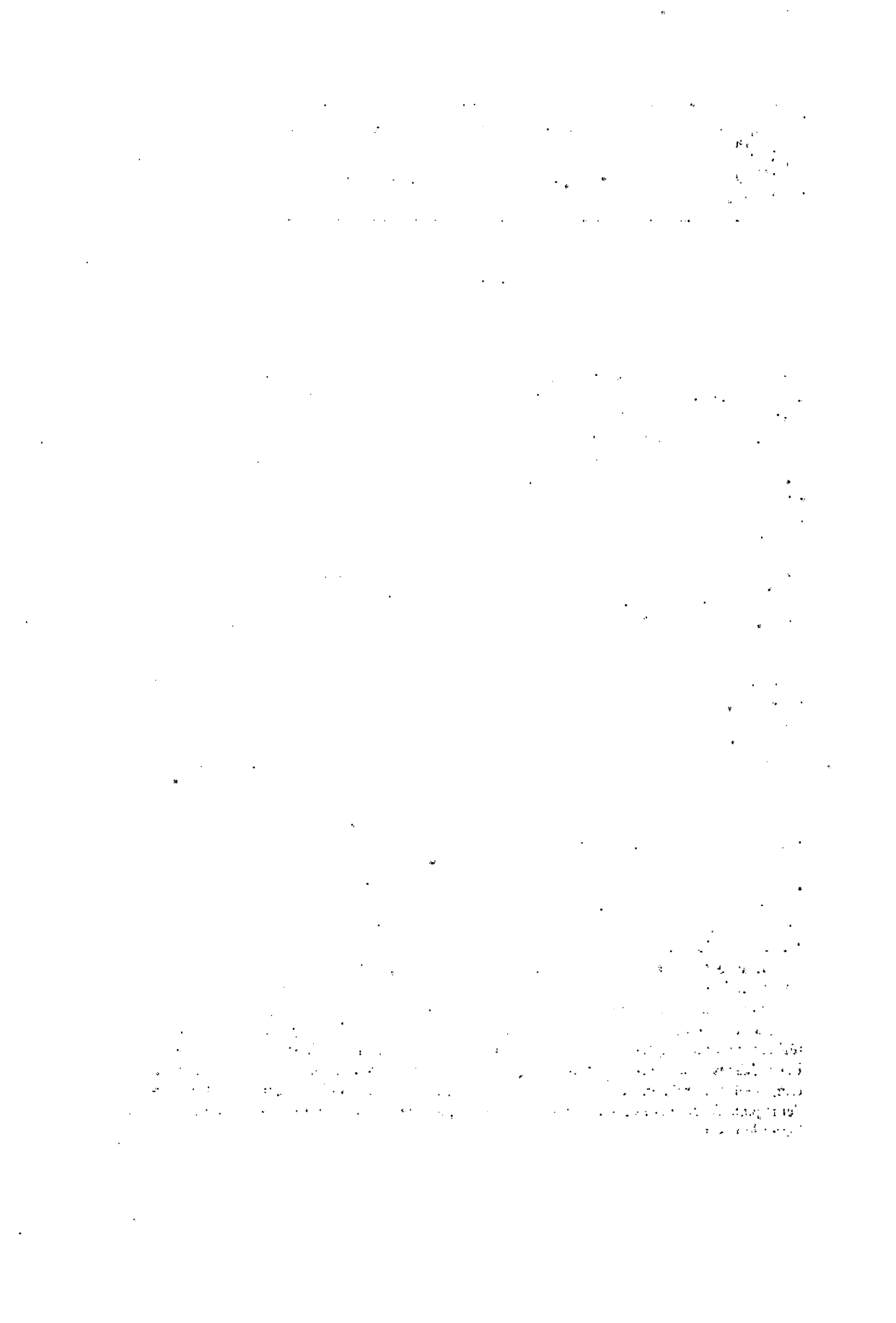
3. A Telekpart Kunszentmárton térképén

4. A telekparti halom 1985. július 14-én (Józsa László felvétele)

5. Az ecseri templom romjai Szentés határában (Józsa László felvétele)

ZVARA EDINA

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK 2002

10 éves a Péterfy Sándor Evangélikus Oktatási Központ, 1992–2002. Szerk. Hallgatóné Hajnal Judit, Fekete Gyula, Menyes Gyula. Győr: Péterfy Sándor Evangélikus Oktatási Központ, 2002. 114, [4] p.

A Péterfy Sándor Evangélikus Oktatási Központ Győr egyik legismertebb intézménye, amely óvoda, általános iskola és gimnázium is egyben. A kötet az újraindítás 10. évfordulójára jelent meg, amelyben a szerkesztők összegyűjtötték az egykori és a jelenlegi vezetők, tanárok neveit, valamint kronologikus rendben áttekinthetjük az iskola történetét. A névadó, Péterfy Sándor (1841–1913) korának egyik legjelesebb személyisége, többek között a Deák Téri Gimnázium tanára, igazgatója, majd királyi biztos is volt.

„Alamisna képpen conferáltam...” a szatmárnémeti református gimnázium alapítványai, 1667–1918. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Múzeuma és Levéltára, 2002. 292 p. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 11.)

A fenti kiadvány célja a forrásközlés. Míg a XVII–XVIII. században az alapítványokat létrehozók az egyház mellett az erdélyi fejedelmek és az erdélyi nemesség vezető rétegeiből kerültek ki, addig a XIX–XX. században már főleg az értelmiségiek, egyesületek, jobb módú polgárok tették az alapítványok nagy részét. Végrendelet útján hagyományozott alapítvány: 11; a gimnázium részére tett alapítvány: 89; tápintézeti alapítvány: 6; a Szatmárnémeti Református Tanítóképző Intézet részére tett alapítvány: 9; Szatmárnémeti Református Felső Leány- és Kereskedelmi Iskola részére tett alapítvány 8; a református elemi iskola részére tett alapítvány: 19; a két osztályos grammatikai iskola részére tett alapítványok.

Dercsényi Balázs–Marosi Ernő: Templomok Magyarországon. A fotókat kész. Szelényi Károly és mások. Bp.: Officina '96, 2002. 222 p. D 4752

Az igényes könyv első részében először *Marosi Ernő* tanulmányát olvashatjuk a szakrális építészet Magyarországon, a szakrális építészet alapfogalmai, és a magyarországi templomépítészet történetének vázlata témakörben, majd *Dercsényi Dezső*: *Templomok Magyarországon* című írását. A minőségi, szép képeket *Szelényi Károly* készítette a következő templomokról: Sopron, evangélikus templom; Pannonhalma, bencés főapátsági templom; Ják, bencés apátsági templom; Szentgotthárd, ciszterci apátsági templom; Sümeg, plébániatemplom; Zirc, ciszterci apátsági templom; Keszthely, ferences templom; Tihany, apátsági templom; Szenna, református templom; Pécs, Szekesegyház; Grábóc, szerb ortodox kolostortemplom; Esztergom, Bazilika, Budapest, Mátyás-templom, Szent Anna-templom, Bazilika, Deák téri evangélikus templom, Kálvin téri református templom, Dohány utcai zsinagóga, Fasori templom; Ócsa, református templom; Eger, Szekesegyház, ciszterci templom; Vizsoly, református templom; Karcsa, református templom; Debrecen, református nagytemplom; Szeged, Fogadalmi templom, Alsóvárosi templom, Új Zsinagóga. A fényképek mellett elolvashatjuk minden templom rövid történetét és művészettörténeti leírását.

Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból: a Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. Szerk. és sajtó alá rend. Hudi József et al. Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2002. 572 p. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 5.)

A canonica visitatiók (egyházlátogatások) jegyzőkönyvei nemcsak az egyháztörténet, hanem többek között a művelődés-, a könyvtörténet, a néprajz és a helytörténet igen jelentős forrásanyagai is. A Dunántúli Egyházkerület Könyvtárának Kézirattárában őrzött egyházkerületi összeírás hét folió nagyságú füzetben maradt fenn *Virágzó és siránkozó Helvética Confession lévő Szent Ecclesiák állapotjának rövid leírása* címmel. Az 1774-es összeírás a Barsi, a Komáromi, a Mezőföldi, a Pápai, a Somogyi, a Tatai és a Veszprémi egyházmegye adatait közli.

Herepei János: A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből. Kolozsvár: Művelődés, 2002. 271 p.

A kötet a kolozsvári Farkas utcai református templom 17. századi újjáépítésnek történetét eleveníti fel. A templomot eredetileg Mátyás király alapította, majd I. Rákóczi György újjátarta fel az akkor már romos épületet. A református templom ma a legnagyobb egyhajós gótikus templom a Kárpát-medencében. Herepei az azóta már jórészt megsemmisült levéltári források alapján írta meg az építéstörténetet. Herepei János 1947-ben készült el a kötettel, mely Sas Péter gondozásában jelent meg.

A Kalocsai Érseki Levéltár: levéltárismertető. Szerk. Lakatos Adél, Lakatos Andor, Szabó Attila. Kalocsa: Főegyházmegyei Levéltár, 2002. 341 p. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 2.)

A Kalocsai Érseki Levéltárról eddig még nem jelent meg átfogó és részletes tájékoztató segédlet. A kötet szerkesztői a történeti kutatásokat segítő kiadvánnyal az alapításának millenniumát ünneplő Főegyházmegyet köszöntik. A kiadvány 635 iratfolyóméter terjedelmű iratanyagot ismertet, melynek időhatára: a 18. század elejétől 1992-ig, tehát az egyházmegye török utáni újjászervezésétől a legutóbbi jelentős határmódosításig, a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye születéséig terjed. A szerkesztők célja az volt, hogy az iratok jellegéhez igazodó, informatív segédlet adjanak az olvasó kezébe. A bevezetésben röviden bemutatják a levéltárat, és összefoglalják az iratkezelés és a levéltári anyag elhelyezésének történetét. A kiadvány második, fő részét jelentő részben az iratok iratsorozatonként ismerteti a levéltári struktúra szerint, levéltári jelzeteik használatával. A fejezetcímek az egyes iratsorozatok levéltári jelzetét jelentik. Az adattár első részét a levéltárral kapcsolatos információk kronologikus összegzése alkotja, a másodikat pedig az egykori levéltárosok nevei.

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania, 1572–1717 = Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről, 1572–1717. Ed. István György Tóth. Roma: Római Magyar Akadémia; Budapest: METEM: MTA Történettudományi Intézet, 2002–. 2. köt. 2002. 757–1596 p. (Fontes. Bibliotheca Academiae Hungariae. Roma, 4.)

A Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregazione de Propaganda Fide) megalapításakor, a 17. században a hittérítés súlypontja még Európában volt. Ekkor a hangsúly nem a pogányok, a távoli kontinensek lakói, hanem az európai protestánsok térítésén, valamint az Itáliához közeli Török Birodalom misszióin volt. Ebből következőleg Magyarországnak mind a császár, mind pedig a szultán birodalmához tartozó darabja a Kongregáció számára a kiemelkedően fontos területek közé tartozott. Az okmánytár célkitűzése szerint egy igen bő válogatást tesz közzé a három részre szakadt Magyarország misszionáriusainak Rómába küldött leveleiből a katolikus missziók megindulásától a török korszakot lezáró pozsareváci békéig. A dokumentumok szinte kizárólag a Kongregáció római levéltárából vannak közölve, melyeket püspökök, érsekek, jezsuiták, ferencesek (obszervánsok és konventuálisok), bencések, apostoli vizitátorok küldtek Rómába.

A magyarországi baptisták 157. évi országos beszámoló közgyűlése ... Újpest 2002. április 13. Szerk. ... Mészáros Kornél. Bp.: Magyarországi Baptista Egyház, 2002. 146, 2 p.

A baptisták Magyarországra érkezésének 157. évében megtartott közgyűlés anyagát adja közre a kiadvány. A közgyűlési jelentésekben a vezető tisztségviselők mellett a bizottsági, a testületi és intézményvezetők számolnak be az elmúlt évben végzett munkákról.

Mészáros István: Pannonia Sacra. Mindszenty-tanulmányok. Szentendre: Kairosz Kiadó, 2002. 273 p.

A Kairosz Kiadó a fenti kötettel köszönti a 74 éves Mészáros Istvánt, amelyben a következő tanulmányok olvashatók: Az elszakított magyarságért: A felvidéki magyarság; Kárpátalja, Délvidék. Néhány későbbi levél; Egy üzenet hatása; Új Trianon; Boldogasszony éve – Lexikon szócikkek. Lelkipásztori utak I.; Nemzeti Mária-kongresszus; Iskoláink védelmezője; Vita Boldizsár Istvánnal; „Haladó katolikusok”; Téma – zsoltváltozatokkal; Bibó István és Mindszenty: Egy érdekes találkozás; Ostpolitik – Egy interjú a szocialista vallásszabadságról, a vatikáni diplomáciáról és Kádár gyűlöletének okairól; Lelkipásztori utak II.; Tallózás levelek között; Pannonia Sacra – Máriaremetei zárandoklat, 2002. IX. 14.

Ősz Lajos: A hatnyak birodalma. A tibeti műveltség története és összetevői. Bp.: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 2002. 282 p.

A kismonográfia Tibet kultúrtörténetét mutatja be úgy, hogy a vallást állítja a középpontba – a buddhizmus előtti tibeti vallásról is ír, a középpontban azonban a tibeti buddhizmus áll –, mert a tibeti művelődés minden szegmensét főként a vallás (a filozófia, az életbölcseesség), a vallási eszmerendszer, a világ rendjének és törvényeinek ismerete határozza meg. A szerző részletesen szól pl. az irodalomról, az asztrológiáról, az orvostudományról, a halotti misztériumokról. Főként leíró értelmezést ad.

Rácz István: Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján. Debrecen: KEK, 2002. 332 p.

A monográfia eddig fel nem dolgozott forrásanyag alapján mutatja be a Debreceni Egyházmegye (Tractus) 18–19. századi történetét. Annak a koncepciónak az igazolására született meg ez a munka, mely szerint egyház és társadalom a rendi világban, a rendi keretek között nem különíthető el egymástól, az egyháztörténet csak mint az általános történet, kivált a társadalomtörténet egyik döntő aspektusaként értelmezhető.

Sass Kálmán: Az érmelléki reformátusság nyomában. Jegyzetekkel ellátta, kieg. és szerk. Szij Rezső. Bp.: Szenci Molnár Társaság, 2002. 43 p.

A tanulmány eredetileg a *Lelkigondozó* című folyóiratban jelent meg 1943-ban. A kötetben olvasható még Révész Imre püspök: Szórvány és ébredés című tanulmánya, valamint Szij Rezső válasza (1944) is.

Szénássy Árpád: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. Komárom: KT Lap- és Könyvkiadó, 2002–. 1. köt. A nyitrai kerület. Szlovákia. 2002. 92 p.

Az elmúlt száz év kutatásai sok olyan adatot tártak fel, olyan eredményeket hoztak a Felvidéken, amelyek eddig nagyrészt ismeretlenek voltak. Ezeket foglalja most össze a szerző, amikor az Árpád-kori templomépítészet emlékeit bemutató sorozat első, a mai nyitrai kerületen végigvezető kalauzában a megvizsgált 345 településen közel száz román kori templom létezéséről számol be. A települések magyar nevének betűrendjében sorolja fel a helység valamennyi nevét, első írásos említését, leírja az épületet, valamint alaprajzokat is közöl.

Tóth Julianna: A Békési Református Gyülekezet küzdelmes századai. A Békési Református Gyülekezet története a kezdetektől 1948-ig. Békés: Békés Város Önkormányzata, 2002. 141 p.

A kötetben a következő fejezetekre osztva ismerhetjük meg a Békési Református Gyülekezet történetét: Békés város történetének áttekintése. I. A reformáció kezdete és gyors terjedése Európában, hazánkban, Békés megyében és Békés városában. II. A megpróbáltatások időszaka. 1. A XVII. század lelkipásztorai. 2. Az újratelepüléstől 1824-ig. III. Egyházközségünk élete 1824 és 1882 között. IV. A Kecskeméti korszak (1884–1918) 1. Szegedi Károly és Kecskeméti Ferenc együttműködésében. 2. A XX. század első kihívásai között. V. 1920-tól az iskolák államosításáig. VI. Függelék: Úrasztali készletek, harangok, egyéb adományok, a békési református egyház lelkipásztorai a kezdetektől az iskolák államosításáig. Mellékletek.

A zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1542–1544. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2002. 107 p. (Zalai gyűjtemény)

A törökök terjeszkedése miatt a déli megyékben bizonytalanná vált a hiteles helyi tevékenység. A zalavári anyagban egyre több olyan oklevél fordult elő, amelyek Somogy megyei ügyekben születtek. A török által még nem fenyegetett zalavári és kapornaki bencés konventek és hiteles helyeik szerepe a következő évtizedekben felértékelődött. A megnövekedett területi hatáskörrel együtt járó munka sűrűsödése egyre nagyobb problémákat okozott a hiteles hely személyzetében, különösen ott, ahol kevés alkalmas szerzetes volt. A feldolgozott, 1542–1544 közötti évekből a kapornaki konvent levéltárából maradt fenn több oklevél. A hiteles helyek belső munkája nem mutat ebben az időben változást. A fogalmazáshoz formuláriumot vagy mintaokleveleket használtak. A két zalai hiteles helyen formulákra utaló konkrét adat nincs, de az állandóan használt sztereotíp formulák minták használatára utalnak, amelyek egész oklevelek vagy oklevél-részek lehettek.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK 2003

75 év: képek a Budapest-kelenföldi Evangélikus Egyházközség életéből. Fel. szerk. Ittész Szilvia; a grafikák Martos Katalin munkái. Bp.: Budapest-kelenföldi Evangélikus Egyházközség, 2003. 95 p.

2003-ban volt hetvenöt éve, hogy Raffay Sándor püspök felszentelte a kelenföldi evangélikus templomot. Ebből az alkalomból jelent meg a könyv, amelynek első felében visszaemlékezések, köszöntők olvashatók, a második felében pedig grafikák és fényképek mutatják be a templomot és a gyülekezet életét.

Asztalos István: Az aszódi evangélikus középiskola története, 1728–1948. Szentendre: Pest, Megyei Múzeumi Igazgatóság; Aszód: Petőfi Múzeum, 2003. 399 p. (Múzeumi füzetek 52.)

2003-ban az aszódi középfokú oktatás 275. évét ünnepelte. Az aszódi evangélikus latin iskola 1727-ben jött létre, ténylegesen egy évvel később, 1728-ban kezdte meg működését. A Pest megyei esperességnek szüksége volt megfelelő értelmiségi utánpótlásra, illetve olyan intézményekre, amelyek mindezt biztosították. Az esperesség egyik világi vezetője Podmaniczky I. János, aki jelentős anyagi segítséget nyújtott az iskolának. Az aszódi latin iskolában olyan ludi magisterek is tanítottak, akik közül néhányan külföldi egyetemen is jártak, nagy részük pedig lelkeszi képesítéssel rendelkezett. Aszód 1761-ben kapott mezőváros rangot, s a lakosság igényelte a magasabb tudományokat oktató iskolát. 1948-ban az aszódi evangélikus gimnázium sem kerülhette el sorsát, állami intézmény lett. A mellékletben megtekinthetjük az evangélikus középiskolában tanítók rövid életrajzát, az evangélikus egyház felügyelőinek névsorát, diáknévsorokat, iskolai törvényeket, fegyelmi szabályzatokat, leltári jegyzékeket.

Barna Gábor: Egy szent raktár: tárgyak, szimbólumok, kommunikáció = A sacred depot: objects, symbols, communication. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 2003. 94 p., [62] t. (Devotio Hungarorum 10.)

A kötet az 1999 nyarán Szegeden megrendezett 4. Nemzetközi Néprajzi Diákszeminárium eredményeit tartalmazza. A diákok a tápéi temetőkápolna tárgyainak, mint szent raktárnak az inventarizálást végezték el, s dokumentálták a település lakóinak a kápolnához és a tárgyakhoz fűződő viszonyát. A temetőkápolna a XVIII. századi pestisjárványok emlékét idézi, amelyet az 1879-es árvíz után újjáépítettek, tehát egy fogadalmi kápolnáról van szó, melyet a nagy árvízből való megmenekülés után állítottak. A kápolnában a népi vallásosság jeleként igen sok tárgy található, melyek különböző forrásból, helyről és korból származnak. Az egész gyűjtemény egy-két generációval korábbi vallásosságot mutat. A leltározás célja e vallásosság elbeszélésekben is megformált történetét rögzíteni és megörökíteni. A munka résztvevői adataikat a helyi vallási kultúra szövetében, egy kommunikációs folyamatban, rendszerben igyekeztek értelmezni. Ebben az egyéni és a közösségi, a magán és a nyilvános, az otthon és a kápolna, régi és új, egyházas és a népi vallásosság, élő és kihalt gyakorlat egymást kiegészítő fogalomparjai adják az értelmezési keretet.

Barth János: Gyimesfelsőlóki emléklapok a templom építésének 100. évfordulójára. Kecskemét: Bárth Társadalomtudományi BT; Szeged: Agapé, 2003. 111 p.

Barth János 2001-ben és 2002-ben végzett kutatásai alapján (plébániai iratok, Historia Domus) mutatja be Gyimesfelsőlókot, ahol 1902-ben szentelték fel a csángók templomát, melynek Szent András lett a védőszentje: Gyimes - Gyimeslok - Középlók - Felsőlok, Templomépítés és egyházi önállósodás (1899-1908), Vázlatos kitekintés a XX. századra.

Bethlen Gábor és a baptisták: alvinci kéziratok, 1623-1644. Szerk. Zágoni Jenő. A kézirat szövegét átírta és ford. Bartha Ildikó Katalin. Bp.: Magyarországi Baptista Egyház Baptista Levéltár, 2003. 186 p. (Emléklapok 5.) (Baptista levéltári kiadványok 1.)

Biczó Pál: A Kosdi Református Egyház története. Kosd: Kosdi Református Egyházközség, 2003. 216, 24 p.

A könyv tulajdonképpen három nagyobb munkát tartalmaz. Az első Biczó Pál 1929-ben megjelent munkájának a közlése: A Kosdi Református Egyház története. Sajtó alá rend. Molnár Lajos. A másodikban Nagy Lajos a Kosdi Református Egyház 20. századi történetét írta meg: A Kosdi Református Egyház története, 1929-2000. A szöveggondozást végezte, és az 1995-től 2000-ig terjedő történetét összeállította: Fehér Benjámín. A harmadik pedig: Szenes László: Harmincegy évem Kosdon című munkája. (A szerző 31 évig volt Kosdon lekipásztor.)

Bodri Ferenc: Lukács érsek és kora. Bp.: Kossuth Kiadó, 2003. 297 p.

Lukács (1158-1181), a tizenötödik esztergomi érsek, az Árpád-kor egyik legjelentősebb főpapi személyisége volt. A források szerint Lukács a gregoriánus irányzat híve volt, azaz a papság világhatalmi szerepét vallotta. Az életrajz felvázolja származását, párizsi életét, tanulóéveit, egyházi pályájának alakulását, amely 1156 körül bontakozott ki az egri székeskáptalani kollégium jóvoltából, értékeli főpásztori működésének állomásait, küzdelmeit a római katolicizmus mellett, valamint világi és politikai tevékenységeit, különös tekintettel az esztergomi érsek jogkörébe tartozó koronázásra. Bodri Ferenc kiemelten foglalkozik Lukács érsek szentté avatásának kérdésével, a kanonizálás elmaradásával, az újrafelvételi eljárásokkal, s a mai helyzettel.

Boros László: A pécsi bazilika és a város ókeresztény emlékei: a világörökség rangján. Fényk. Kalmár Lajos. Pécs: Alexandra, 2003. 142, [2] p.

2000-ben az Unesco Világörökség Bizottsága a római kori Pécs ókeresztény temetőjét a világörökség részévé nyilvánította. A igényes kivitelű album fényképei és a művészettörténeti tanulmány bemutatja a Magyarországon is egyedülálló emlékeket, amelyek magukba foglalják a 4. szá-

zadi ókeresztény sírokat és a Szent István alapította püspökséget, az Árpád-kori alapokon álló székesegyházat és annak környezetét. A szerző áttekinti ezen emlékeket, s ezzel párhuzamosan összefoglalja a pécsi püspökség történetét és annak neves püspökeit, s bemutatja a barokk székesegyházat, a Pollack-féle, majd a Friedrich Schmidt-féle átépítés eredményét.

Bura László: A második évszázad (1904–2004). A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye kislexikona. Csíkszereda: Státus Könyvkiadó, 2003. 230 p.

A partiumi Szatmári Római Katolikus Egyházmegye 2004-ben ünnepli alapításának bicentenáriumát. Az első száz év története 1904-ben jelent meg Emlékkönyv (Schematizmus centenarius) címmel, a második száz év eseményeit pedig Bura László dolgozta fel lexikon formájában. A lexikonokra jellemző betűrendes szerkezet csak a nagyobb tematikus fejezetekre érvényes. Az áttekintése az egyházmegye és annak vezetésének történetével kezdődik. Ezt követi a XX. század püspökeinek és apostoli kormányzóinak, valamint a kapcsolódó események felsorolása. A következő részekben az egyházmegye plébániáit tekinti át, majd az intézmények, szerzetesrendek, a lelkiségi mozgalmak és az egyházmegye hívei, valamint az itt működők közül az irodalomban, a művészetekben alkotók, a közéletben kiemelkedő szerepet játszókat. A kötet végén az egyházmegye szórványainak adattár-jellegű statisztikája található.

Cevins, Marie-Madeleine de: L'Église dans les villes Hongroises a la fin du Moyen Age (vers 1320–vers 1490). Bp.–Paris–Szeged, 2003. (Publications de l'Institut Hongrois de Paris. Dissertationes I.)

Chadwick, Henry: A korai egyház. Bp.: Osiris, 2003. 285 p. (Osiris könyvtár. Vallástörténet)

A jeruzsálemi ösgyülekezetből megszülető és az V. század közepén már nemcsak nyelvben, hanem teológiájában és hagyományában is két ágra, a nyugati és a keleti egyházakra szétváló kereszténység történetének fő vonalaival ismerkedhetünk meg. Chadwick arra keresi a választ, hogy Jézus követőinek kicsiny közössége hogyan vált az apostoli misszió, az üldöztetések, történelmi fordulatok, a teológiai és egyházszerkezeti viták közepette világegyházzá, s mindeközben hogyan jöttek létre a későbbi évszázadokat meghatározó intézményei, a teológiai gondolkodást meghatározó dogmatikai döntései, a mindennapi életet is átható sajátos hagyományai. A szerző feltárja az egyház sokrétű és ellentmondásos kapcsolatát a zsidósággal, a hellenizmussal, a római állammal és a pogánysággal.

A kötet 1999-ben jelent meg először.

Chadwick, Owen: A reformáció. Bp.: Osiris, 2003. 443 p. (Osiris könyvtár. Vallástörténet)

Az angol történész könyvében pontos és részletes képet ad a nyugati civilizációt is megváltoztató egyházi reformról. A középkor kulturális és vallási szintézisének összeomlása elkerülhetlenné tette a nyugati egyház reformját. A 16. századi Európát gyökereiben megrengető eseménysorozat csak a majdnem egy évszázadig tartó hitviták kifulladásával, a felekezeti határok kialakulásával, rögzülésével és egy új erőegyensúly kialakulásával vesztette el erejét. A szerző bemutatja a reformáció előzményeit, a *Martin Lutherrel* elinduló protestáns mozgalmat, annak több irányzatra bomlását, majd a katolikusok válaszát.

A kötet 1998-ban jelent meg először.

Csetri Elek–id. Fridvalszky János: A köz hasznára – az ég kegyelmével: Fridvalszky János a jezsuita, tudós és feltaláló, 1730–1784. Bp.: METEM: Központi Bányászati Múzeum, 2003. 160 p. (METEM-könyvek 42.)

Fridvalszky János nevét manapság csak a tudománytörténet és lexikonok tartják számon, pedig a jezsuita korának jeles tudósai közé tartozott, sokirányú tevékenységével, kitartó munkájával, s mint művelődésünk jelentős személyisége ma is figyelmet érdemel. Élete és munkássága

betekintést nyújt a 18. század viszonyaiba, politikai, egyházi és tudományos életébe, ezért sok tanulással és információval gazdagíthatja a szakembert és a közönséget egyaránt. A kötet felépítése: I. Élete: 1. Származása. Ifjúkora. tanulmányai (1730–1761). 2. Élete virágkora (1761–1773). 3. Kolozsvárott világi papként (1773–1776). 4. Szepesti kanonok (1777–1784). II. Tudományos munkássága: 1. Földtudományok. 2. Vegytan és botanika. A feltaláló és felfedező. A papírgyártás. 3. Az agrárszakíró. 4. A gazdaságpolitikai gondolkodó. 5. A történetíró. 6. A teológiai-lelkiségi író.

Csóka Gáspár–Szovák Kornél–Takács Imre: Pannonhalma: képes kalauz a bencés főapátság történetéhez és nevezetességeihez. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2003. 64 p.

A pannonhalmi bencés apátságot *Géza fejedelem* alapította *Szent Márton* tiszteletére. A rendház 1996-ban ünnepelte fennállásának 1000. évfordulóját. Az ezeréves apátság történetének, művészeti emlékeinek és gyűjteményeinek (a torony, a templom, a Porta Speciora, a kerengő, a könyvtár, a képtár, az ásványtár, a növénytár, a csiga- és kagylógyűjtemény és a levéltár) rövid ismertetése olvasható e kötetben képekkel illusztrálva.

A kötet 1996-ban jelent meg először.

Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. Bp.: História, MTA Történettudományi Intézet, 2003. 260 p. (História könyvtár. Monográfiák 20.)

Santiago de Compostela, Jeruzsále, Róma, Aachen, Köln, Mont-Saint-Michel: talán a leghíresebb zarándokhelyek, melyeket Magyarországról is többen felkerestek. A könyv a Magyar Királyság területéről külföldi kegyhelyekre induló zarándokokkal foglalkozik. A szerző célja nem az volt, hogy egyszerűen a középkori magyar zarándokok minél teljesebb leltárát készítse el, hanem a nyugat-európai lehetőségeknek jóval szűkösebb forrásadottságok ellenére megkísérelje egy rendkívül heterogén, mégis jól körülhatárolt csoport társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatát bemutatni. A zarándoklatokkal kapcsolatos források egyértelműen igazolták, hogy a peregrináció a középkori Magyarországon a vallási élet szerves és természetes részének számított. A zarándoklat nem egyszerűen a vallási élet része volt, hanem kapcsolódott annak más megnyilvánulási formáihoz is: pl. istentiszteletek rendszeres látogatása, egyházak, oltárok, vallásos társulatok alapítása, támogatása, kegytárgyak, ereklyék vásárlása. A kötetből megtudhatjuk, milyen úti célok léteztek a középkorban, melyek voltak azok az indítékok, amelyek valakit a zarándoklatra bírtak, milyen zarándoklat-típusok léteztek, hogyan történtek meg az előkészületek, s melyek volta ezek, hogyan zajlott le az utazás.

Dávid Áron: Szent Kereszt tiszteletére: emlékkönyv a jászszentandrási r.k. templom építésének 100. és freskókkal való díszítésének 70. évfordulójára. Jászszentandrás: Jász Szó Alapítvány, 2003. 158 p.

Jászszentandrás vallási életével és a település templomával ismerkedhetünk meg. Minderre az kínál lehetőséget, hogy a templom építésének 100. és a freskók elkészítésének 70. évfordulóját ünnepelték Jászszentandrás lakosai 2003-ban.

Dávid Katlin: A kereszt mint jel és ereklye az Árpád-kori Magyarországon. Bp.: Szent István Társulat, 2003. 26 p.

Szent István után először csak a 12. század második felében, III. Béla pénzein találkozhatunk újra a kettős kereszttel, majd ezt követően III. Béla unokájánál, IV. Béla címerében jelenik meg újra. Ettől az időtől állandóan mint a magyar hatalmi jelvény tartozéka. A 13. század második felében IV. Béla fiának, V. István korában motívumváltozást figyelhetünk meg. Megjelenik a címer kettőskeresztjének harántszárán egy átfűzött karika. Felirata adja meg a magyarázatot, amit a király pecsétjén olvashatunk: *corona et crux sit virtus sigilli*.

Démonok és megmentők: népi vallásosság a tibeti és mongol buddhizmusban. Szerk. Kelényi Béla. Bp.: Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, 2003. 135 p.

A Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum kiadványát tekintheti meg az olvasó, melyben a tibeti és mongol népi vallásosság emlékei vannak összegyűjtve a múzeum gyűjteményéből és magyarországi magángyűjteményekből. A kötet az azonos témájú kiállítással együtt új szint képvisel a múzeum munkájában: a tibeti buddhizmus világát megjelenítő, számos alkalommal bemutatott művészi szobroknál és festményeknél kevésbé ismert, a mindennapi élethez is kapcsolódó, többnyire ma is élő hiedelmek tárgyait rendszerezi és értelmezi az olvasó és a látogató számára.

„Docete”: bencések a magyar oktatás és nevelés szolgálatában, 1802–2002: a 2002. október 29. és 31. között Pannonhalmán rendezett nemzetközi konferencia előadásainak és korreferenci hozzászólásainak írásos anyaga. Szerk. Varga Mátyás. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, cop. 2003. 339 p.

2002. október 29. és 31. között került sor a konferenciára, amelyet abból az alkalomból rendezett a Pannonhalmi Bencés Főapátság, hogy a magyar bencések kétszáz éve foglalkoznak szervezett iskolai formában középfokú oktatással. A konferencia témakörei a következők voltak: Tapasztalat és életforma – történeti visszapillantás a bencés iskolák létrejöttének körülményeire és sajátosságaira. Az egyházi iskola helyzete, alakulásának lehetőségei az Európai Unióban. A családot érintő társadalmi változások kihatása az egyházi iskolára – milyen családi és vallási hátteret várhat el, tételezhet fel az egyházi iskola; a más (esetleg nem keresztény) vallású diák jelenléte a katolikus iskolában. Az értékátadás lehetősége (vagy lehetetlensége) az „információrobbanás” korában. A fegyelmezés nehézségei – a diák és a nevelő integritásának és méltóságának megőrzése a fegyelmezési helyzetekben. A kollégiumi életforma sajátosságai – a személyes törődés fontossága a sikerorientáltsággal szemben; segítség a pályaválasztásban. Csoportmunka a nevelésben – lehetőség és fokozódó szükségesség. A „monostori” iskola sajátos helyzete – a végzett diákok „elkísérése”.

Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig: nemzetközi tudományos konferencia és kiállítás, Sárospatak, 2003. október 13. - Religious book culture in Europe and Hungary from the end of the 15th century to the late 18th century: international conference and exhibition: Sárospatak, 1–3 October 2003. Szerv. a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Miskolc: Gradatio, 2003. 151 p.

2003-ban 470 éve lesz, hogy az első teljes szövegében magyar nyelvű nyomtatvány, Komjáti Benedek Az szenth Pál levelei magyar nyelven című műve Krakkóban megjelent. Ennek tiszteletére a könyv egyik őrzője, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei 2003. október 1–3-án nemzetközi tudományos konferenciát és könyvkiállítást rendezett. A rendezvény célja kettős: egyfelől a könyvtár- és olvasástörténet, régi könyvészet legújabb eredményeinek, másfelől a régi könyvek modern technológiákkal való feldolgozási lehetőségeinek (beleértve a számítógépes katalógus készítése, digitalizálás, e-könyvtár, stb.) bemutatása. Néhány előadó és előadás cím a konferenciáról: *Monok István*: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, *P. Vásárhelyi Judit*: A Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségében folyó kutatások, *W. Salgó Ágnes*: Adalékok a görög irodalom 16. századi magyarországi utóéletéhez, *Petrőczy Éva*: Szenci Kertész Ábrahám, a 17. századi magyar puritán szerzők egyik legfontosabb nyomdászkiadója, *Farkas Gábor Farkas*: Az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteménye és a RARE-adatbázis, *Szabó András*: Szenci Molnár Albert és a németországi nyomdászok, *Viskolcz Noémi*: Hanau és Oppenheim jelentősége a magyar művelődésben.

Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp.: Szent István Társulat, 2003. 480 p.

Az esztergomi érsekség alapítása Szent István koronázása után történt, 1001. április 4-éhez fűződik, amikor II. Szilveszter pápa a Ravennai Zsinaton jóváhagyta az érsekség létrehozását. Az esztergomi érsek lett a magyar egyház feje, amelyet elősegített földrajzi adottsága, hiszen Esztergom nemcsak érseki, hanem királyi székhely is volt. Minden magyar egyház anyjaként a primási méltóságot is kiérdemelte. A főegyházmegyének a középkorban volt a legnagyobb a területe. 1776–1777-ben történt az első nagyszabású határmódosítás (a besztercebányai, a roznánybányai és a szepesi egyházmegyék e területből nyerték önálló püspökségüket, de megmaradtak az esztergomi tartományban), majd 1920-ban, s 1993-ban: II. János Pál pápa módosította minden magyar püspöki megye határát: így jött létre az Esztergom-budapesti Érsekség. A kötetben nyolcvanhárom esztergomi érsek életrajza szerepel a kezdetektől napjainkig, Domokostól Erdő Péterig. Beke Margitnak még egy összeállítása van a könyvben: Ábrázolások. Az esztergomi, esztergom-budapesti érsekek képmása, aláírása, pecsétje, címere és zászlaja címmel.

Az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium 1959–1963-ban végzett diákjainak értesítője az 1959–1963-as évekről. Szerk. Sarlós László, Nagy Béla. Esztergom: Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium, 2003. 50 p.

A Szent Ferenc-rend Szűz Máriáról Nevezett Rendtartományának főnöksége 1931-ben azon kérelemmel fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy Esztergomban rendi tanerők vezetése mellett rendi növendékei és internisták részére reálgimnáziumot nyithasson, amely kérés teljesült is. Az intézet neve Szentferenc-rendi Szent Antal Reálgimnázium lett. 1948-ban a gimnáziumot és az internátust államosították. 1950-ben az egyház és az állam megegyezése következtében újjáéledt az esztergomi Ferences Gimnázium és a Szent Antal Kollégium. 1959-ben az intézet a Temesvári Pelbárt Gimnázium és Diákotthon nevet vette fel.

Evans, G. R.: Hit a középkor világában. Bp.: Scholar, 2003. 160 p. (Scholar vallástörténet)

A középkori templomok, kolostorok színes fotóival és középkori műalkotások szintén színes reprodukcióival gazdagon illusztrált kötet összefoglalja a kereszténység történetét a középkor évszázadaiban. Milyennek látta a kor embere a világot? Miben és hogyan hittek? Leírja a hit és a politika, egyház és politika kapcsolatrendszerét, a papok és a szerzetesek életét, a szent háborúkat, s felvázolja azon személyek portréit, akik fellázkodtak az egyetemesnek nyilvánított hit és hitelvek ellen.

„Ezer nyelvű Biblia”: ritka bibliakiadások a Somogyi-könyvtár gyűjteményében: kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2002. július 15–október 22. A kiállítást rend., az ismertetőt írta és szerk. Szókefalvi-Nagy Erzsébet. Szeged: Somogyi-könyvtár, 2002. 40 p., [20] t.

A szegedi Somogyi Károly Megyei Könyvtár 2002-ben rendezett kiállításának anyagát mutatja be a kis kötet: a tárlat a legérdekesebb és a legfontosabb bibliakiadásokat tárja az érdeklődők elé. A tételek leírása tematikus csoportosításban, a bibliakiadások nyelvei szerint (polyglott, angol, baheli (hindi), baszk, breton, cseh, cseremis, dán, eszperantó, finn, gael (skót), gót, görög, grönlandi, héber, horvát (illír), kawi (ójávai), kondai vogul, lapp, latin, lengyel, lett, litván, lív, magyar, német, nogaj (tatár), olasz, ósláv, osztják (hanti), rétoromán, török, vend (alsószorb), votják (udmurt), walesi (cymraeg), zürjén), azon belül időrendben történik.

Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Bp.: Országos Széchényi Könyvtár, 2003. 398 p.

„Hihetetlen, de ha az ÜMIL nem téved, mégis igaz: az RMNy „atyja”, a közép-európai nyomdászattörténet Odysseusa, a korá újkori tipográfiai rejtélyeinek fáradhatatlan fűrkészője, a Kárpát-medence soknyelvű nyomtatványkincsének rendszerezője, régi könyvek szövevényes sorsának feltárója, a rájuk vonatkozó kutatási programok *spiritus rector*-a, a *Praeceptor ordonis bibliothecarium et philologorum* immár nyolcvanadik életévét érte el” – olvashatjuk a huszonöt ha-

zai és külföldi barát, tanítvány egyikének, *Bitskey Istvánnak* köszöntői szavait. A kötet három fejezete: 1. Ad multos annos! Congratulations. 2. Borsa Gedeon könyvtörténeti vállalkozásai (néhány tanulmány: *Jakó Zsigmond: A Régi Magyarországi Nyomtatványok* és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája; *Kulcsár Péter: Borsa Gedeon és a régi nyomtatványok; Paul Raabe: Die Hertzog August Bibliothek Wolfenbüttel – eine Quelle zur Ungarischen Kulturgeschichte; Gernot Nussbächer: Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung; Monok István: A 16. századi erdélyi nyomdászok szöveghagyományozó tevékenysége; Klinda Mária: A Piarista Központi Könyvtár ősnomtatványai; Velencei Katalin: A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól). 3. Borsa Gedeon köszöntésére készült tanulmányok (néhány tanulmány: *Vizkelety András: A Leuveni Kódex két Martinus de Troppau-sermója és nyomtatott variánsuk 1487-ből; Hervey Ferenc: A ciszterciek és könyveik a 12–16. században; Balázs Mihály–Káldos János: Karádi Pál nyomdája; P. Vásárhelyi Judit: Adalék Mantskovit Bálint és Káldi György közös forrásához; Heltai János: Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641); Font Zsuzsa–Keszérű Bálint: Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730); Perger Péter: A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés; Szelestei N. László: Könyvvizsgálás Mária Terézia korában).**

Farbaky Péter: Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 2003. 205+40 p. (Művészettörténeti füzetek)

Szatmári György (1457 k.–1524) a 16. századi Magyarország, a Jagelló-kor egyik legjelentősebb személyisége volt. Az 1526, 1541 előtti korszakban virágzott a kultúra. Az uralkodói mecénás szerepét a főpapok és a főurak vették át, a legjelentősebbek Bakócz Tamás és Szatmári György voltak. A kevésbé ismert Szatmári személyiségével, életével, pályájával, művészetpártoló, mecénási tevékenységével ismertet meg a szerző bennünket. Farbaky sorra veszi azokat a városokat (Kassa, Pécs, Esztergom), amelyek műalkotásokkal lettek gazdagabbak ebben az időszakban a jeles főpapnak köszönhetően.

Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951) = Matricula Collegii Pazmaniani Viennesis 1623–1918 (1951). Bp.: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003. 555 p. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.)

A bécsi egyetem alapítása óta (1365) vonzott magyarországi hallgatókat. Az egyetemi tanulmányokat elősegítendő kisebb alapítványok mellett azonban csak egyetlen nagyobb, magyarországi hallgatókat magába foglaló intézmény jött létre, a Pázmány Péter esztergomi érsek által alapított papnevelő, a Pazmaneum. Pázmány valószínűleg részben a színvonalas papképzés érdekében, részben a bizonytalan magyarországi helyzet miatt döntött úgy, hogy egyházmegyéjén kívül, Bécsben alapít egy szemináriumot. 1619. január 10-én bocsátotta ki a róla elnevezett intézet első alapítólevelét, majd 1623-ban a másodikat. Az intézet 1624-ben kapta meg a pápai megerősítést. Az adattár célja a Pazmaneum-növendékek névsorának a közzététele, melyek a következő fejezetben tanulmányozhatók: I. A Pazmaneum növendékei 1623–1715 között. II. A Pazmaneum növendékei 1716–1761 között. III. A Pazmaneum növendékei 1766–1784 között. IV. Az alapforrásokban nem szereplő, de mégis bizonyíthatóan a Pazmaneumban tanuló növendékek jegyzéke 1630–1755. V. A Pazmaneum növendékei 1803–1918 között. I. Függelék – A Pazmaneum növendékei 1919–1952 között. II. Függelék – Világi konviktorok a Pazmaneumban. III. Függelék – Credentionarius diákok.

Galli, Mark: Assisi Szent Ferenc és kora. Bp.: Scolar Kiadó, 2003.

Mark Galli megkísérel feltárni a középkori, ám egyben modern Szent Ferenc alakját. Bemutatja Szent Ferenc életét, világát. Nem azt próbálja elmondani az olvasónak, hogy mit gondolnak a kutatók más, Szent Ferencre vonatkozó tudományos nézetekkel kapcsolatban, valamint az életé-

re vonatkozó tudományos érveit sem mérlegeli. Sok Ferenc-életrajz túlzottan belebonyolódik a tudományos viták taglalásába. Mások ezzel szemben történelmi távlat nélkül mesélnek. A szerző művében a színpalak mögött, a rendelkezésre álló legszakszerűbb tudományos tényanyag felhasználásával próbálja meg bemutatni a rendalapítót.

A gelencei Szent Imre templom. Szerk. Jánó Mihály. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó, 2003. 122 p. (Horror vacui könyvek 1.)

A sepsiszentgyörgyi kiadónak az a célja a sorozattal, hogy bemutassa Erdély középkori falképekkel, festett faberendezéssel rendelkező templomait. A sorozat első kötete az igen híres gelencei templom legújabb (1995–2002) műemléki helyreállításait, restaurálásait és művészettörténeti kutatásainak eredményeit összegzi.

Heltai Nándor: Mit üzen az öreg kőtemplom? Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft.–Porta Közhasznú Egyesület, 2003. 111 p.

Lezárult a kecskeméti Szent Miklós-templom felújításának első szakasza, ebből az alkalomból jelent meg a könyv. Kecskemét legrégebbi templomának történetét a kezdetektől követi nyomon a szerző, mindeközben felidéri azokat az eseményeket, amelyek a városhoz kapcsolódtak. A kötet második felében a Barátok templomaként is ismert épület mai állapotát, külső és belső jellemzőit ismerhetjük meg.

„Hogy mindnyájan egyek legyenek...”: Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete: tíz év az egyházi levéltárak szolgálatában. Szerk. Szabadi István. Debrecen: MELTE, 2003. 155 p. (A Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületének kiadványai 3.)

1993-ban Debrecenben, az egyházi levéltárosok konferenciáján született meg az az ötlet, hogy az egybegyűltek hozzák létre a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületét. Az ötlet 1994-ben meg is valósult. A jubileumi kötet válogatást tartalmaz az elmúlt évek konferenciáinak előadásából és visszatekintést az elmúlt tíz évre. A tanulmánykötet tartalma: *Szabadi István*: MELTE – egy egyházi levéltáros egyesület története. *Horváth Erzsébet*: A MELTE nemzetközi kapcsolatai. *Hudi József*: Az egyházi levéltárak kiadványai az 1990-es években. *Czenthe Miklós*: Az evangélikus egyház levéltárai 1998–2003. *Janka Görgy*: A Görög Katolikus Püspöki Levéltár utóbbi tíz éve. *Lakatos Andor*: Beszámoló a katolikus levéltárak közelmúltjáról. *Muszka Ibolya*: Az Unitárius Levéltár elmúlt 10 éve. *Szabadi István*: Református levéltárak az utóbbi tíz esztendőben. *Zágoni Jenő*: A Baptista Levéltár tíz esztendeje 1993–2003. *Sipos Gábor*: Az erdélyi magyar egyházi levéltárak 1990 után. *Helmut Baier*: Egyházközségi krónikák és lelkészéletrajzok. *Beke Margit*: A szerzetesi levéltárak. *Dóka Klára*: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a levéltárakban és a kutatásban. *Kisasszony Éva*: Az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyaga a Magyar Országos Levéltárban. *Kormos László*: Református egyházi levéltárak iskolatörténeti forrásai. *Kiss Mária*: A plébániai levéltárak. A Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületének Alapszabályzata.

Jezsuiták tegnap és ma. Gond. Szabó Ferenc. 2. jav. utánn. Bp.: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 2003. 44 p.

A Loyola Szent Ignác (1491–1556) alapította szerzetesrend történetét, működését ismerhetjük meg a kiadványból: a társaság tevékenysége, a missziók, hivatás és küldetés, a lelkigyakorlatok, a rend szerkezete, mai munkaterületek a világon, a jezsuiták kiképzése és a magyar katolikus megújulás egyik legnagyobb személyisége, Pázmány Péter esztergomi érsek.

Kertzer, David I.: A pápák a zsidók ellen. Bp.: Ulpius-ház Kiadó, 2003. 446 p.

Igaz-e, és ha igen, mennyiben, annak a vatikáni vizsgálóbizottságnak a jelentése, mely szerint a 19–20. században jellemző volt ugyan a katolikusokra bizonyos zsidóellenesség, azonban antiszemitizmusról nem lehet szó. Az egyház vezetése távol tartotta magát a modern, faji és politikai antiszemitizmustól, a zsidóságnak csak vallását helytelenítette a keresztény teológia elvei alapján. A szerző alapos kutatások alapján arra az eredményre jutott, hogy bár a pápák közvetlenül

nem felelősek a holokausztért, felelőségük igen nagy az antiszemitizmus meggyökereztetésében, abban, hogy vallási indokokat adtak híveiknek, akik így sokkal fogékonyabbak és nyitottabbak lehettek és lettek a holokausztot létrehozó és végigvivő eszmék iránt.

Krónika az ezredfordulón: tanulmányok és adatok a Füzesgyarmati Református Egyházközség történetéhez. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen–Füzesgyarmat: Füzesgyarmati Református Egyházközség, 2003. 120 p., [8] t.

A könyv tanulmányokon keresztül mutatja be a Füzesgyarmati Református Egyházközség történetét: *Sajtos Szilárd*: A kezdetektől 1818-ig. 1. Adatok Füzesgyarmat történetéhez. 2. A füzesgyarmati egyház életének alakulása a kezdetektől 1818-ig. *Kovács József*: A Füzesgyarmati Református Egyház a XIX–XX. században: lelképásztorok, a gyülekezeti élet kiemelkedő eseményei. *Pluhár Gábor*: A közelmúlt eseményei. *Sajtos Szilárd*: Az egyházközség ingatlanjai és egyéb javai. A gyülekezet templomai és berendezésük. Az eklézsia egyéb javairól. Az egyházközség iskoláinak története 1712-től. *Mellékletek*: Az egyházközség lelkészei 1673–2003, Az egyházközség segéd- és helyettes lelkészei 1818–2003, Az egyházközség gondnokai 1764–2003, Az egyházközség egykori iskoláinak rektorai, tanítói, praepceptorai, kisiskolai tanítói, tanítónői.

Lábadi Károly: Grassalkovich Antal, a templomépítő. Gödöllő: Gödöllői Vármúzeum, 2003. 115 p. (Gödöllői múzeumi füzetek 5.)

A váci egyházmegye határain belül a gödöllői és a hatvani uradalomhoz tartozó települések templomait látogathatjuk sorra. Betekintést kapunk a Grassalkovich-család által emelt templomok és kegytárgyaik történetébe, művelődéstörténeti szerepébe és vallási-néprajzi fontosságába. A barokk-rokokó templomművészetben a foglalkoztatott legjobb hazai és külföldi mesterek keze munkájára irányítja a figyelmet (kelyhek, úrmutatók, pacifikálék, kazulák). A tehetség Grassalkovich Antal személyében jó ízléssel és országot, egyházat, kultúrát építő szándékkal találkozott. Grassalkovich Antal (1694–1771) az 1743–1748 közötti időszakban vette végképp birtokába Gödöllőt, ahol később felépítette kastélyát. Élete folyamán fáradságtalanul végezte gazdaságsszervezői és iparlétesítői tevékenységét a templomépítések mellett. Utolsó nagy közéleti szereplése az volt, hogy királyi biztosként 1771-ben közreműködött a Szent Jobb Raguzából való hazahozatalában.

Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények. Főszerk. Újváry Gábor. Fel. szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp.: Balassi Bálint Intézet: Magyar Országos Levéltár: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság: Országos Széchényi Könyvtár, 2003. 429 p.

Az újrainduló adattár – mely 1989–2001 között jelent meg *Monok István* és *Petneki Áron* szerkesztésében Lymbus. Művelődéstörténeti Tár címen, nyolc kötetben – célja az, hogy publikálási fórumot biztosítson a legkülönbözőbb hungarológiai témájú forrásközleményeknek. A kötet tartalma: *Szentmártoni Szabó Géza*: Muthnoky Mihály végrendelete (1552); *Szentmártoni Szabó Géza*: Gyarmati Balassi Ferenc epitáfiuma (1554); *Fazekas István*: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576); *Flóra Ágnes*: Kolozsvári ötvösregesztum (1549–1790); *Sunkó Attila*: A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok. *Tusor Péter*: Pázmány Péter esztergomi érsek levelei Rinaldo Collatóhoz (1621–1626); *Koltai András*: Egy főúri lakodalom előkészületei (Esterházy László és Batthyány Eleonóra menyegzője Rohoncon 1650-ben); *Szabó András Péter*: II. Rákóczi Györgynek poenitenciára való intése – 1658 vége; *Kerekes Dóra*: Johann Christoph von Kindsberg konstantinápolyi császári követ hagyatéki leltára 1678-ból; *Herner János–Radács András*: Szennay Kastélynak Könyve; *Németh S. Katalin*: Magyar diákok német éneke? *Bujtás László Zsigmond*: Johannes van de Velde holland lelkész halála Magyarországon (1711); *Szelestei N. László*: Bárod Szentiványi József verse az 1757. évi nagykarolyi farsangról (Adalék Janus Pannonius XVIII. századi ismeretéhez); *Gaal Bernadett*: Leopold Alois Hoffmann életrajza 1792-ből; *H. Kakucska Mária*: Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lőrínchez; *Hubert Ildikó*: Simon József alkalmi éneke (1764); *Csörsz Rumen István*: Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század

fordulójáról; *Somogyi Gréta*: Barabás Miklós levelei a nagyenyedi kollégiumban; *Seres Attila*: „A magyar nyelv annyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható”. Források a moldvai magyarság anyanyelvű egyházi oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a XIX. század végén; *Szende László*: Adalék Tompa Ferenc közéleti tevékenységéhez.

Madas Edit – Monok István: A könyvkultúra Magyarországon: A kezdetektől 1800-ig. 2. jav., bőv. kiad. Bp.: Balassi, 2003. 237 p.

A Balassi Kiadó oktatási segédlet-sorozatát indított el jelen kötettel, melyben a szerzők a hazai könyves kultúrát tekintik át a kezdetektől a 19. századig.

Madas Edit a kötet első részében, az Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon 1000–1526, először a középkori könyvkultúra kutatásának elsődleges forrásairól (pl. kódex-töredékek, könyvjegyzékek) ír, majd a kódexekről és a nyomtatott könyvekről, végül bemutatja a könyvhasználatot a középkori Magyarországon (pl. püspökségek és keresztelő egyházak, bencés könyvjegyzékek, a káptalani könyvtárak, késő középkori kolostori könyvkultúra, a magyar nyelvű kódexirodalom felvirágzása). A fejezet végén *Csapodi Csaba* már egy korábban közölt írását (*Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987.*) olvashatjuk a reneszánsz könyvkultúráról, amelyben a nevesebb humanista könyvtárakról ír. A könyv második részét *Monok István* írta *A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát–medencében 1526–1780* címmel. Munkájának egyik fő újdonsága az, hogy a Szegeden folyó könyvtári és levéltári kutatások alapján feldolgozott és nagy részben már kiadott források (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11–20. kötet) alapján dolgozott. Először rendszerezi a forrásokat az olvasmánytörténet jegyzékszerű és nem jegyzékszerű forrásai alapján, majd az intézményi (a budai és a gyulafehérvári udvar könyvgyűjteményei, városi, világi jellegű, egyházi – katolikus és protestáns – és iskolai könyvtárak) és a magánkönyvtárakat (főúri udvarok, köznemesek, tudósok, főpapok, katolikus papok, protestáns lelkészek és a polgárság) gyűjteményeit és olvasmányait mutatja be. A kötetet az olvasmányok nyelvi összetételéről és a könyvgyűjtési szokásokról szóló tanulmányok zárják.

Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István. Bp.: Szent István Társulat, 1996–. VIII. kötet. Lone–Meszl. 2003. 1008 p.

A Magyar Katolikus Lexikon nyolcadik kötete mind felépítésében, mind eszmeiségében meg egyezik a korábbi kötetekkel: elsősorban az egyetemes és a magyar katolikus egyházzal, vallással, személyiségekkel, jelenségekkel, eszmeáramlatokkal, intézményekkel foglalkoznak a szócikkek.

A Magyar Máltai Lovagok Szövetségének emlékkönyve, 1928–2003. Szerk. Csomós Géza. Bp.: Mikes Springer Tud. K., 2003. 240 p.

A rend az egyház legrégebb lovagrendje. 900 évvel ezelőtt Jeruzsálemi Szent János lovagrend néven jött létre, 1928-ban pedig újjáalapították. A kiadvány tulajdonképpen egy tanulmánykötet, melyben a következő írásokat olvashatjuk: *Török József*: A johannita, majd rodoszi, végül máltai lovagrend egyetemes története. *Frank Miklós–Zichy János*: Máltai boldogok és szentek. *Török József*: A rend története hazai földön.; *Magyar Máltai Lovagok Szövetségének története. Horgos János*: Az Észak-amerikai Delegáció története. *Erődi-Harrach Vilmos–Ugron Imre*: A Német-nyelvtérületi Delegáció története. *Legeza László*: A Magyarországi Delegáció története. *Károlyi György*: A Franciaországi Munkacsoport története.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon I. középkor és kora újkor Aachen-Bylica. Főszerk. Kószeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp.: Balassi Kiadó, 2003. 496 p.

A Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (MAMÜL) a magyar középkor és a kora újkor lexikona, az első magyar művelődéstörténeti lexikon. A művelődéstörténet, a kötet összeállítói szerint, a szaktudományok által kiharított tudományszekerek (irodalomtörténet, művészettörténet, zene-történet, jogtörténet, nyelvtörténet, filozófiatörténet, orvoslástörténet, ipar- és mezőgazdaságtörténet, pénztörténet stb.) együttes, komplex vizsgálata, ahol a vizsgálat tárgya a szó legta-

gabb értelmében felfogott, s nem esemény- és politikaközpontú történelem. A MAMŰL-t tíz, egyenként ötszáz oldalas, gazdagon illusztrált kötetben tervezik megjelentetni, évente 2-3 kötetet. A lexikon néhány szócikke: aacheni kincs, ablak, ácsmesterség, advent, ágostonosok, agyagművesség, ágyúöntés, állat- és növényzimbólumok, Augustinus (Szent Ágoston) recepciója, Ballasi Bálint, bányászat (és kohászat), barokk és rokokó bútorművészet, Batthyány-könyvtár(ak), bélapátfalvi cisztreci apátsági templom, bencés könyvtárak, betegségek, bibliafordítások és -kiadások, Birk-kódex, bizánci kereszténység, boszorkány, botanikus kert, börművesség, bűnök, büntetőjog stb.

Magyar zsidó útikönyv és adattár. Összeáll. Orbán Ferenc; Szelényi Károly fotóival. Bp.: Makkabi, cop. 2003. 82 p.

A kötet elején a magyarországi zsidóság történetének vázlatát mutatja be az összeállító, majd részletes adattár következik a hazai zsidó szervezetekről, hitközségekről, az oktatásról és a kultúráról, a szociális intézményekről, valamint a hazai és külföldi turisták ellátását biztosító vendéglátó egységekről. Végül javasolt turista útvonalakat ajánl a budapesti és a vidéki zsidó látnivalók meglátogatására.

Magyarhoni evangélikus misszionáriusok. Szerk. Brebovszky Gyuláné. Bp.: EKME, 2003. 88 p. (Külmissziói kiskönyvtár 4.)

A könyv az Evangélikus Külmissziói Egyesület ismeretterjesztő könyve. A szerzők azoknak az evangélikus misszionáriusoknak az életét mutatják be, akik vállalták az evangélium hirdetését a Magyarország határain kívül élő népek között. A bemutatott személyek: Pilder György, Böhm Sámuel, Kunst Irén, Pauer Irma, Hermann Adolf, Roth Henrik, Kunos Jenő, Bálintné Kis Beáta, Bálint Zoltán, Jó András és Jóné Jutasi Angelika, Mesterházy Balázs és Andrea.

A magyarországi baptisták 158. évi országos missziós közgyűlése 2003. május 23–24. Kiskőrös. Munkaanyag. Szerk. Mészáros Kornél. Bp.: Magyarországi Baptista Egyház, 2003. 146 p.

A baptisták Magyarországra érkezésének 157. évében megtartott közgyűlés anyagát adja közre a kiadvány. A közgyűlési jelentésekben a vezető tisztségviselők mellett a bizottsági, a testületi és az intézményvezetők számolnak be az elmúlt évben végzett munkákról.

Matits Ferenc: Protestáns templomok. Bp.: Városháza, 2003. 71 p. (A mi Budapestünk)

A sorozat jelen kötete huszonhárom budapesti protestáns templomot mutat be. Minden templom leírásánál elolvashatjuk annak rövid építés- és gyülekezettörténetét. *Evangélikus templomok*: Deák téri, budavári, fasori, kőbányai, óbudai, kelenföldi, budafoki, rákospalotai, csillaghegyi; *református templomok*: óbudai, Kálvin téri, Hold utcai, fasori, Szilágyi Dezső téri, Pozsonyi úti, Szabadság téri, csillaghegyi, Üllői úti, kelenföldi, kőbányai, Ildikó téri, rákoskeresztúri; *unitárius templomok*: Nagy Ignác utcai.

Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp.: METEM, 2003. 213 p. (METEM-könyvek 44.)

Molnár Antal kötetéből a Dunántúl török által megszállt területeinek katolikus intézményeiről kapunk az eddigieknél sokkal pontosabb képet. Az egyházi struktúrák vizsgálata több szempontból is szükségesnek tűnt. A hódolt Magyarország hatalmas területeit a magyar és a horvát egyházi intézmények a 17. század derekára felosztották egymás között: a Dunántúl a jezsuitáké és a bosnyák ferenceseké, a Dunától keletre eső alföldi területek pedig elsősorban a magyar és bosnyák ferenceseké lettek. A jezsuiták és a magyar barátok jórészt a magyar, a bosnyák franciskánusok pedig kizárólag a bosnyák és horvát katolikusok lelkipásztori ellátásáról gondoskodtak. Az etnikai és kulturális elkülönülést az egyházi jogi helyzet is híven tükrözte: az előző két rendi intézmény a magyar katolikus hierarchia, a bosnyákok pedig a Rómából közvetlenül irányított missziós szervezet joghatósága alatt álltak.

Molnár Antal: Püspökök, barátok, parasztok: fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Bp.: METEM, 2003. 120 p. (METEM könyvek 41.)

A jelen munka tárgyát képező szegedi kolostor története talán valamennyi közül a leginkább feltárt, török kori históriáját több tucat tanulmány és könyvfejezet tárgyalja. A kiemelt érdeklődés indokolt, hiszen ez az intézmény a magyar katolikus egyház és a magyar feudális hatalom déli végvára volt, amely igen jelentős szerepet játszott a Dél-Alföld, s az egész Hódoltság vallási és művelődési életében. Emiatt a kolostor múltjának talán legfontosabb, a helyi ferencesség és a katolikus társadalom öntudatát leginkább meghatározó időszakát éppen a török megszállás másfél évszázada jelentette és jelenti ma is. Molnár Antal új források alapján dolgozza fel a témát, s közli a szegedi ferences kolostor tagjainak névsorát az 1644–1686 közötti időszakból.

Nacsinák Gergely: A szem böjtje: tanulmányok az ortodox kereszténység művészetéről. Bp.: Paulus Hungarus: Kairosz, 2003. 287 p.

A munka kisebb témákat kiválasztva, egy-egy alkotón, képen, eldugott, romos templomon, vagy egy szent alakján keresztül mutatja be, hogy mennyire változatos és gazdag ez a merevnek és egysíkúnak gondolt művészet. Az írások között van rövidebb cikk, tanulmány, naplőfeljegyzés, esszé és személyes hangvételű vallomás is. A címek közül néhány: Eretnekség – orthodoxia, Orthodoxia és katolicizmus, Miszticizmus – misztika, Az orthodox művészet befogadásáról, Az orthodox ünnepek ikonjai (Szűz Mária születése, A Szent Kereszt felmagasztalása, Mária bevezetése a templomba, Krisztus születése, A Mennybemenetel, Püskösd), Ikonok a képmromlás előtt és után, Mihail Damaszkinosz és a krétai ikonfestészet, A keresztény képtisztelet kezdetei, Az ikonosztáz komplex rendszere, A Prodromosz ikonográfiája..

Nigg, Walter: Assisi Szent Ferenc: aki a szívével gondolkozott. Bp.: Kairosz, 2003. 113 p.

A ferences szerzetesi közösség megalapítójának, Assisi Szent Ferencnek (1181–1226) életéről, tanításairól mostanában több könyv is megjelent. Walter Nigg főszereplője is a Poverello, akit a „történelem egyik legpozitívabb személyiségé”-nek tart. Véleménye szerint Ferenc nemcsak az őskereszténység lényegéhez próbált visszatérni, hanem azok közé a misztikusok közé tartozott, akik szembeötlő közvetlenséggel éltek meg a misztikát.

„Oh, boldogságos Háromság”: tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről. Szerk. Barina Gábor. Bp.: Paulus Hungarus: Kairosz, 2003. 282 p. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 12.)

A tanulmánykötet írásai a kereszténység egyik nagy misztériumát vizsgálják: a Szentháromságos Egyisten személyeinek megjelenését és emberi módon való elképzelését, tiszteletének és kultuszának formáit. A szerzők több tudományág (folklorisztika, helytörténet, irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz, teológia, zenetudomány) jeles képviselői: *Történeti kérdések és ikonográfia: Szakács Béla Zsolt: Szentháromság-ábrázolások a középkori Magyarországon* – kutatási helyzetkép. *Szilárdfy Zoltán: A barokk évszázadok ikonográfiájának sajátos Szentháromság típusai különös tekintettel a haza emlékekre. Sári Zsolt: A premontreiek és az Oltáriszentség tisztelete. Voigt Vilmos: A magyar Szentháromságtan és a huszitizmus. Molnár Ambrus: A Szentháromság a XVIII. századi református népi látomásokban. Lángi József: Az abai Szentháromság tiszteletére szentelt plébániatemplom. Limbacher Gábor: A Szentháromság kultusza Nógrádban különös tekintettel a szabadtéri ábrázolásokra. L. Imre Mária: Szentháromság ábrázolások ikonográfiája a Dél-Dunántúlon. Kultuszformák: Jároli József: A Szentháromság oltalma alá helyezett gyulai földrész társulatok története. Józsa László: A Szentháromság tisztelet Kunszentmártonban. Vass Erika: Szentháromság vasárnap fogadalmi mise egy egykori szőlőhegyben. Szabó Irén: A Szentháromság és személyeinek kifejezése a magyar görög katolikus vallásgyakorlat gesztusaiban. Grynaeus Tamás: „Apokrif” elemek a dávidi néphagyományban. Szövegek, verbális szimbólumok: Dienes Erzsébet: Jézus Krisztus ábrázolása az Érdy-kódexben. Szalay Olga: A Kájoni-Cantionale strófikus doxológiái. Kámán Erzsébet: A Szentháromság értelmezése az orosz*

vallásos népénekekben. *Lengyel Ágnes*: „...Én Jézus Krisztus magam tulajdon isteni kezemmel írtam...” Égi levelek, látomásban közvetített imádságok a palóc népi valláossággban. *Polner Zoltán*: A Szentháromság a népi imádságok tükrében. *Pusztai Bertalan*: Ex voto szövegek. Írott kegyesség a Jézus Szíve kultuszban.

A pápóci prépostság iratai. Szerk. Vajk Ádám. Győr, 2003. (A Győri egyházmegyei levéltár kiadványai. Segédletek 2.) 112 p.

Jelen kiadvány a pápóci prépostság levéltárában az 1527–1600 közötti időszakból fennmaradt összes irattájékoztató regesztáit közli. Elkészítésükkor nem forráskiadási célok, hanem a kutatók elsődleges, gyors tájékoztatása volt a meghatározó. A Győri Egyházmegyei Levéltár állományai közül az egyik legkisebb, a győri káptalan magánlevéltárának részét képező pápóci prépostság iratai. Az Isteni Megváltóról nevezett pápóci prépostságot négy fő káptalanával Magyar Pál özvegye alapította 1365-ben.

Péteri Pál: Róma régi és új templomai. Kaposvár: Szerző, 2003-. 2., kieg. köt. 2003. 46 p., XXVI t.

2001-ben jelent meg a *Róma régi és új templomai* című kötet, melyben több mint 500 római templom került bemutatásra. Azóta a szerző újabb nyolcvan templommal gyarapította a templomok számát. A több mint háromszáz római plébániából tizenkettő maradt ki; ezek között van olyan, melynek nincs temploma, tehát nem került bemutatásra. Azonban több száz filiális templomot bemutatott a szerző. Mindezek alapján elmondható, hogy a római templomok 95%-a fel van dolgozva. A kis kötet tehát az előző kiegészítése: egyrészt újabb templomokat mutat be, másrészt az első kötetben írt ismertetők közül néhányat kiegészít újabb információkkal.

Pezenhoffer Antal: A magyar nemzet történelme (A mohácsi vésztől napjainkig). A katolikus Egyház és a Habsburg-ház történelmi szerepe: történelmi apologetika. Pilisszentlélek: Út, Igazság, Élet Kiadó, 1993–. 6. köt. 2003. 457 p.

A szerző új megvilágításban, sajátos értelmezésben mutatja be Magyarország történetét. A VI. kötet II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot tárgyalja. Néhány jellegzetes cím a tartalomról: 1. II. Rákóczi Ferenc felkelésének állítólagos okai. 2. Visszavágás Rákóczi felé (pl. Ki volt nagyobb mézárós: Carafa vagy Rákóczi Ferenc?, Azok a kinszenvedések, melyeket nem Lipót, hanem Rákóczi hozott a magyar népre, Ki szegte meg jobban és többször a magyar alkotmányt: Lipót vagy Rákóczi, Rákóczi más kiáltó törvénytörései, Közös vonások Rákóczi mozgalma és a bolsevizmus között). 3. Beszélhet-e Rákóczi a magyar nemzet nevében? (pl. A Rákóczi-felkelés valódi okai, Mennyire nem kellett Rákóczi a magyarnak, Az eszme vezette-e a kurucokat?, Németek és labancok hősiessége).

Pezenhoffer Antal: A magyar nemzet történelme (A mohácsi vésztől napjainkig). A katolikus Egyház és a Habsburg-ház történelmi szerepe: történelmi apologetika. Pilisszentlélek: Út, Igazság, Élet Kiadó, 1993–. 7. köt. 2003. 421 p.

A sorozat 7. kötetének tartalmából: 1. II. Rákóczi Ferenc (1676-1735): A „Rákóczi-ház”, A gyarló Rákóczi, A pompakedvelő Rákóczi, Rákóczi nemi élete, Rákóczi és az Egyház, Rákóczi és a papság, Rákóczi és a jezsuiták, Rákóczi és a haza. 2. Rákóczi Ferenc szabadságharcának többi szereplői: Bercsényi Miklós, Károlyi Sándor, Hazaárulással szereztek-e birtokaikat a magyar főurak, Bottyán János, A kuruc főnemesek, Ocskay, Bezerédi és Béri Balogh Ádám, A többiek, labancok, Széchenyi Pál, Végeredmény.

Rabár Ferenc, ifj.: *Keresztes Nővérek Érden. Zsámbék: Apor Vilmos Katolikus Főiskola; Érd: Szent Keresztről Nevezett Irgalmas Nővérek Marianum Általános Iskola, 2003. 103 p.*

A szerző három tanulmányban ad áttekintést az érdi Keresztes Nővérek történetéről: 1. A Keresztes Nővérek letelepedése Érden. 2. A Keresztes Nővérek érdi közössége. 3. A Keresztes Nővérek nevelő közössége.

Rajki Zoltán: *A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp.: Advent, 2003. 207 p. (Societas et ecclesia 6.)*

A H. N. Adventista Egyház 2. világháború utáni élete főbb vonásaiban megegyezik a többi Magyarországon legálisan működő egyházzal. Az adventisták a többi kisegyházhoz hasonlóan tevékenységük legalizálására törekedtek. A kötet felépítése: A H. N. Adventista Egyház kialakulása, fontosabb hitelvei, szervezeti felépítése. Az adventizmus fejlődése Magyarországon 1945-ig. A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1949 között: az adventisták helyzete a magyar társadalomban; az egyházszerkezet újraépítése; az evangélizáló egyház; a H. N. Adventista Egyház a statisztika tükrében; a H. N. Adventista Egyház belső élete. A Rákosi-rendszer nyomása alatt: a pártállam egyházpolitikájának jellemző vonásai az ötvenes évek első felében; szabadegyházak a Rákosi korszakban; a Magyar Unió kapcsolata az állammal, a többi egyházzal és a külföldi adventista szervezetekkel; konfliktusok az ötvenes években. A Buday-mozgalom; az adventközösség belső élete; a Magyar Unió taglétszámának alakulása 1950 és 1956 között. Kettős nyomás alatt. Adventisták a Kádár-korszakban: a pártállam egyházpolitikája; a szabadegyházak helyzete Magyarországon a Kádár-rendszerben; az illegális vallási közösségek és az állam; adventisták a forradalom és a kommunista restauráció éveiben (1956–1958); erőltetett egyházasítás, avagy a felekezetek államosítása. Az 1965/66-os szakadás. A H. N. Adventista Egyház 1966 és 1975 között. Az Egerváry-mozgalom. A fokozatosan tárguló lehetőségek időszaka. A H. N. Adventista Egyház a statisztikai vizsgálat mérlegén 1958 és 1989 között.

Rosikoń, Janusz: *Európa Madonnái. Zarándokutak Mária szentélyeihez. Bp.: Gabó, 2003. 380 p.*

A kötet a legnevezetesebb európai Mária zarándokhelyeket mutatja be. Térképvázlatok jelzik az adott település helyét, rövid ismertető szól a kegyhelyek jellemzőiről, az ott tisztelt Madonna csodatételeiről, a neki tulajdonított gyógyulásokról és jövendölésekről. A könyvet a lengyel fotóművész gyönyörű fényképei teszik igazán értékessé.

Rossi, Renzo: *A középkori kolostor. Bp.: Balassi, 2003. 45 p. (A középkor világa)*

A kolostor nemcsak egyszerűen egy szerzetesi épület, hanem egy önálló kis világ helyszíne is. A kitűnő illusztrációk, a kolostorok külső és belső bemutatását segítő ábrák, a szöveggel egyenértékű rajzok híven idézik fel a kolostorok világát, így pl. a káptalantermet, a scriptoriumot, a rektóriumot, a dormitóriumot.

Sághy Marianne: *Versek és vértanúk. A római mártírkultusz Damasus pápa korában, 366–384. Bp.: Hungarus Paulus–Kairosz Kiadó, 2003. 334 p. (Catena. Monográfiák.)*

A konstantinuszi fordulatig (333), a kereszténység államvallássá válásáig a Római Birodalomban üldözték a keresztényeket, akik közül sokan vértanúk lettek. Őket mutatja be a szerző, s azt, hogy miként tekintettek az immár hatalomra jutott keresztények vértanú elődeikre. Legfőbb forrásai Damasus pápa (366–384) versei, melyeket mint műalkotásokat elemez, s mint a vértanú elődöket dicsérő-méltató dokumentumokat mutat be.

Schanda Balázs: *Magyar állami egyházjog. 2. átd. kiad. Bp.: Szent István Társulat, 2003. XVI, 352 p. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. I., Institutiones, 4.)*

Az állami egyházjog a világi jognak olyan területe, mely az elmúlt majd ötven évben Magyarországon nem szerepelt tantárgyként és önálló publikációk sem igen jelentek meg erről a témáról. Átalakuló jogrendszerünk lassanként elég bőséges anyaggal rendelkezik a vallásszabadság és az egyházak témakörében ahhoz, hogy komoly és rendszeres összefoglalás szülessen e jogterület egészéről. Ezt tűzte ki célul Schanda Balázs munkája. A rendszerváltozással, az alkotmányos, demokratikus jogállam létrejöttével Magyarországon új alapokra került az állam és az egyház viszonya. Több évtizedes korlátozás után megvalósult a vallás szabadsága. Az állam és az egyházak egymástól elválasztott, de együttműködő viszonya olyan szabadságot adott a vallási jelenség és közösségi megnyilvánulása az egyházak számára, amilyen a magyar történelem során jóformán soha nem jöhetett létre. Jelen munka célja, hogy megfogalmazza a vallásszabadsággal kapcsolatos állami joganyag alapelveit, és áttekintést adjon arról: milyen szabályozás épült ezekre az alapokra.

Spitzer, S'lomo-Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Bp.: MTA Judaisztikai Kutatócsoport: Osiris, 2003. 977 p. (Hungaria Judaica 16.)*

Kohn Sándor *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* című munkája 1881-ben jelent meg, amely a középkori és a kora újkori magyar történelem akkor ismert héber forrásait közölte magyar fordításban: 31 tételben mintegy 50 szöveget és szemelvényt. Jelen gyűjtemény ezt a könyvet kívánja felváltani. Kohn könyvének címét a tisztelet jeléül a szerzők megtartották, az új *Kútforrások* azonban lényegbevágóan különbözik a régitől. A 195 tétel, amelyet magába foglal, összesen 402 önálló szöveget vagy hosszabb-rövidebb szemelvényt jelent, és felöleli az ismert teljes forrásanyagot, amely a XVII. század vége előtti héber és jiddis irodalomban Magyarországra, az ország történetére, a magyarországi zsidók életére, szokásaira, liturgiájára vonatkozik. Továbbá, a magyar fordítások mellett tartalmazza az eredeti héber szöveget is, többnyire nehezen hozzáférhető, részben XVI–XVIII. századi rabbinikus kiadványok alapján. Végül, a fordításokat kísérő bőséges életrajzi ismertetés, kommentár, jegyzet és bibliográfia, illetve sokféle és terjedelmes mutató található a kötet végén. A szerzők könyvük legfontosabb újdonságának azt látják, hogy megfelelő figyelmet fordítanak a zsidó közösség belső történetére, liturgikus és rituális szokásaira, kapcsolataira Nyugat-Európa, illetve a Balkán és Törökország más zsidó közösségeivel és személyiségeivel. A XIX. század végi magyar-zsidó történetírásra jellemező asszimilációs paradigma helyett a zsidó közösség viszonylagos, belső autonómiájának és a diaszpóra különböző országaiban élő zsidóság szerves összetartozásának és kapcsolatainak történeti tényét tartja szem előtt.

A sümegi ferences kegytemplom. Összeáll. Kovács Kalliszt. Sümeg: Sümegi Ferences Rendház, 2003. 112 p.

A sümegi ferences kegytemplom történetével hat fejezetben ismerkedhetünk meg: I. A kegyhely előtörténete. II. 1699. Az első csoda. Sümeg: kegytemplom. III. A kegytemplom felvirágzása (1703–1762). IV. A csendes továbbfejlődés kora (1762–1900). V. A kegytemplom a XXX. század első felében (1900–1950). VI. A kegytemplom története 1950-től.

Szarka Géza: *A székesfehérvári belvárosi plébánia története. Szerk. Csurgai Horváth József, Kovács Eleonóra, Mózessy Gergely. Székesfehérvár: Székesfehérvár Város Levéltára: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2003. 447 p.*

Szarka Géza Székesfehérvár kulturális életének kiemelkedő személyisége volt a két világháború között. 1948-tól a székesfehérvári püspökség könyvtárosaként dolgozott. Munkáját 1951–1956 között írta meg, mely csak most jelent meg először. A szerző munkája mellett a kötet

ben szerepel *Kovács Eleonóra*: Szarka Géza életútja, munkássága és írói hagyatéka, valamint *Mózessy Gergely*: A székesfehérvári székesegyház fél évszázada című tanulmánya.

Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratos prédikációk. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003. 198 p. (Pázmány irodalmi műhely. Források 4.)

A magyarországi ferencesek 17. századi prédikációból kimutatható, hogy létezett a ferences prédikálásnak olyan vonulata, melyben az érzelmek felkeltésének az átlagosnál nagyobb volt a szerepe. Az érzelmi ráhatás fontosságát hangsúlyozta a ferences Gyöngyösi Krizosztom 1665-ben prédikáló papok számára kiadott útmutatásában. Anyanyelvű vallásos emlékeink nemcsak kötött ima- és énekszövegek révén érintkeznek közvetlenül a középkorral, hanem a barokk hitélet középkori szövegeket megőrző lelkisége, megnevezhető szerzők révén is. Nem maradt fenn sok nyomtatott emlék a ferencesek ez irányú tevékenységéről, talán a rend szegénysége is oka ennek. A közölt forrásokra és környezetükre azért is kell figyelni, mert a latin és a magyar nyelv használatának viszonyára következtethetünk belőlük. A kéziratban fennmaradt csíksomlyói kötetek későbbi kezek feljegyzései szerint segédkönyvek lehettek, egymásnak azonban nem forrásai. A latinul és anyanyelven egyaránt jól tudó szerzetesek a prédikálási útmutatókban ajánlott módon, a könyvtárunkban hozzáférhető könyvekből állították össze beszédeiket, adott községükhöz is igazodva.

Szent Ferenc leányai Baján. Háztörténet 1929–1949. A Bajai Ferences Szegénygondozó Nővérek feljegyzései. Szerk., a szöveget gond., az előszót írta Merk Zsuzsa, Rapcsányi László. Baja: Türr István Múzeum: Múzeumbarátok Köre Alapítvány, 2003. 238 p. (Bajai dolgozatok 12.)

A könyv a Baján 1929-ben letelepedett Ferences Szegénygondozó Nővérek háztörténete. 1929-től 1948 márciusáig gondosan feljegyezték tevékenységeiket a háztörténetbe. Beszámolnak gazdálkodásuk gondjáról-bajáról, a város polgárainak magatartásáról, vendégeikről. Baján az 1921-ben tartott törvényhatósági ülésen határoztak az Egri Norma bevezetéséről, mely a különböző jótékonyági egyesületek, az egyházak és a hatóság együttműködését jelentette. Ebben az évben érkeztek meg az első Szegénygondozó Nővérek is, akik egy ideig csak a nyílt szegényügyben tevékenykedtek. 1930-ban átvették a városi Szegényház, vagyis a zárt szegénygondozás feladatát is. Az Egri (Magyar) Norma a m. kir. belügyminiszter 1936. évi rendeletével országosan is bevezetésre került Magyarország városaiban. Igazán jól azonban ott működött hatékonyan, ahol megjelentek a Szegénygondozó Nővérek is – s ez igaz volt Baja esetében is.

Szomorú napok. Greszl Ferenc plébános, 1903–1987, születése 100. évfordulójának emlékére = Traurige Tage. Zur Erinnerung am hundertjährigen Geburtstag von Franz Greszl. Összeáll. Pájer Árpád. Nagykovácsi: Pájer Á., 2003. 550 p.

Jelen munkában Greszl Ferenc (1903–1987) plébános élete olvasható, melyet Leyrer Mihály írt meg, majd a plébános naplójából olvashatunk részleteket, mely a kötet fő részét jelenti. Az életrajz és a naplórészletek németül is olvashatók

Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok = Alte ungarische Kirchen = Anciennes églises hongroises = Hungarian churches of yore. Utánnny. Tyukod: Black & White, 2003. 247 p.

A könyv két részből áll. Az elsőben a szerző bemutatja a magyar templomépítés kezdeteit: Szent István székesfehérvári bazilikája. Az első székesegyházak. A szerzetesi templomok: bencések, premontreiek, ciszterciek, pálosok. A kriptá. A lectorium. A torony és a négytoronyúság. Templomkapuzatok. Román stílusú templomi épületplasztika. A csúcsíves stílus. A reneszánsz. A barokk, rokokó és klasszicizmus. Falusi templomok. Templomerődök. Fatemplomok. Templomi falfestés. A templomok felszerelése. A kötet második részében a templomok képei szerepelnek, mellettük pedig rövid történetük, leírásuk.

Eredeti kiadása: Bp.: Műemlékek Országos Bizottsága: Magyar Könyvbarátok, 1933.

Templomok a történelmi Magyarországról = Churches in historical Hungary = Kirchen des historischen Ungarn. Bp.: PubliCITY „1492” Kiadó, 2003. 223 p. (Nemzeti örökségünk)

A történelmi Magyarország templomait igen szép fényképeken, a települések betűrendjében bemutató kötet a magyarországi templomépítésze-tről ad áttekintést, bemutatva a hazai korszakokat, stílusokat.

A kötet 2001-ben jelent meg először.

Terézi Kármel: Száz éves a magyar rendtartomány. Szerk. Vörös András. Bp.: Magyarországi Sarutlan Kármelita Rendtartomány, 2003. 188 p.

A magyar rendtartomány centenáriuma alkalmából összeállított műben Terézi Kármel gondolatai olvashatók többek között a rendről, Keresztes Szent János műveiről, a Kármel karizmáról, a kármeliták „Eredeti Szabály”-áról és annak szelleméről, Avilai Szent Terézről, valamint beszélgetések egy kármelita testvérrel, nővérrel atyával, kispappal, és a tartományfőnökkel.

Thullner István: A Római Katolikus Egyház Magyaróváron: a magyaróvári Szent Gotthárd plébániatemplom és a kápolnák. Mosonmagyaróvár: Mosonmagyaróvári Szent Gotthárd Egyházközség, 2003. 167 p.

Thullner István munkájából megismerhetjük Magyaróvár (Győr-Moson-Sopron megye) katolikus gyülekezetének történetét, egyházközségének és szerzetesrendjeinek működését, templomainak, kápolnáinak építéstörténetét, s azok képzőművészeti emlékeit. A város bemutatásakor képet kapunk az egyháznak a térségben betöltött szerepéről. A városba látogatók útikalauzként is használhatják a kötetet.

Tomlin, Graham: Luther és kora. Bp.: Scolar, 2003. 189 p. (Scolar vallástörténet)

Friedenthal hasonló című nagymonográfiája után most egy újabb kortörténetet vehet a kezébe az az olvasó, akit a 15–16. század fordulója, a 16. század első fele, a reformáció korszaka érdekel. Tomlin a legújabb kutatások és a mai szellemi áramlatok tükrében rajzolja meg Martin Luther (1483–1546) életét és azt a korszakot, amelyben élt, valamint foglalkozik a lutheri hagyatékkal, az utókorra gyakorolt hatással.

Udvardy József: Bácsalmás község plébánia története. A kézirat szövegét gond. Sövény Mihály. Szerk. Szénásiné Harton Edit. Az előszót írta: Fischerné Grócz Zita. Bácsalmás: Bácsalmás Baráti Köre Egyesület, 2003. 156 p. (Bácsalmási dolgozatok 6.)

Udvardy József (1911–2000) nyugalmazott szeged-csanádi megyéspüspök, a Magyar Katolikus Püspökkari Konferencia Egyháztörténeti Bizottságának egykori elnökének neve leginkább a kalocsai érsekekről (A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526. Köln, 1991.) és a főszékeskapitánról (A kalocsai főszékeskapitán története a középkorban. Bp.: METEM, 1992.) írt műve által ismert. Szülővárosa tisztelgett előtte azzal, hogy megjelentette a bácsalmási római katolikus egyházközség történetéről írott munkáját.

Van't Spijker, Willem: Kálvin élete és teológiája. Bp.: Kálvin János Kiadó, 2003. 161 p.

A reformáció, a kálvinizmus iránt érdeklődők újabb Kálvin élet- és kortörténetet vehetnek a kezükbe. A szerző kronologikusan mutatja be a nagy reformátor életét: I. Franciaország a 16. század kezdetén. II. Kálvin korai fejlődése. III. Kálvin megtérése. IV. Institutio christianae religionis. V. Genf 1536–1538. VI. Strasbourg 1538–1541. VII. Genf 1541–1546: Szervezés. VIII. Genf 1546–1555: Krízis. IX. Genf 1555–1564: Konszolidáció. X. Kálvin teológiája. XI. Kálvin hatása. (A kötetben sajnos tévesen van lefordítva a franciaországi Vienne város neve Bécsre.)

Vischer, Lukás: Kálvin öröksége és a református egyházak jelenkori szakadásai. Bp.: Kálvin Kiadó, 2003. 79 p.

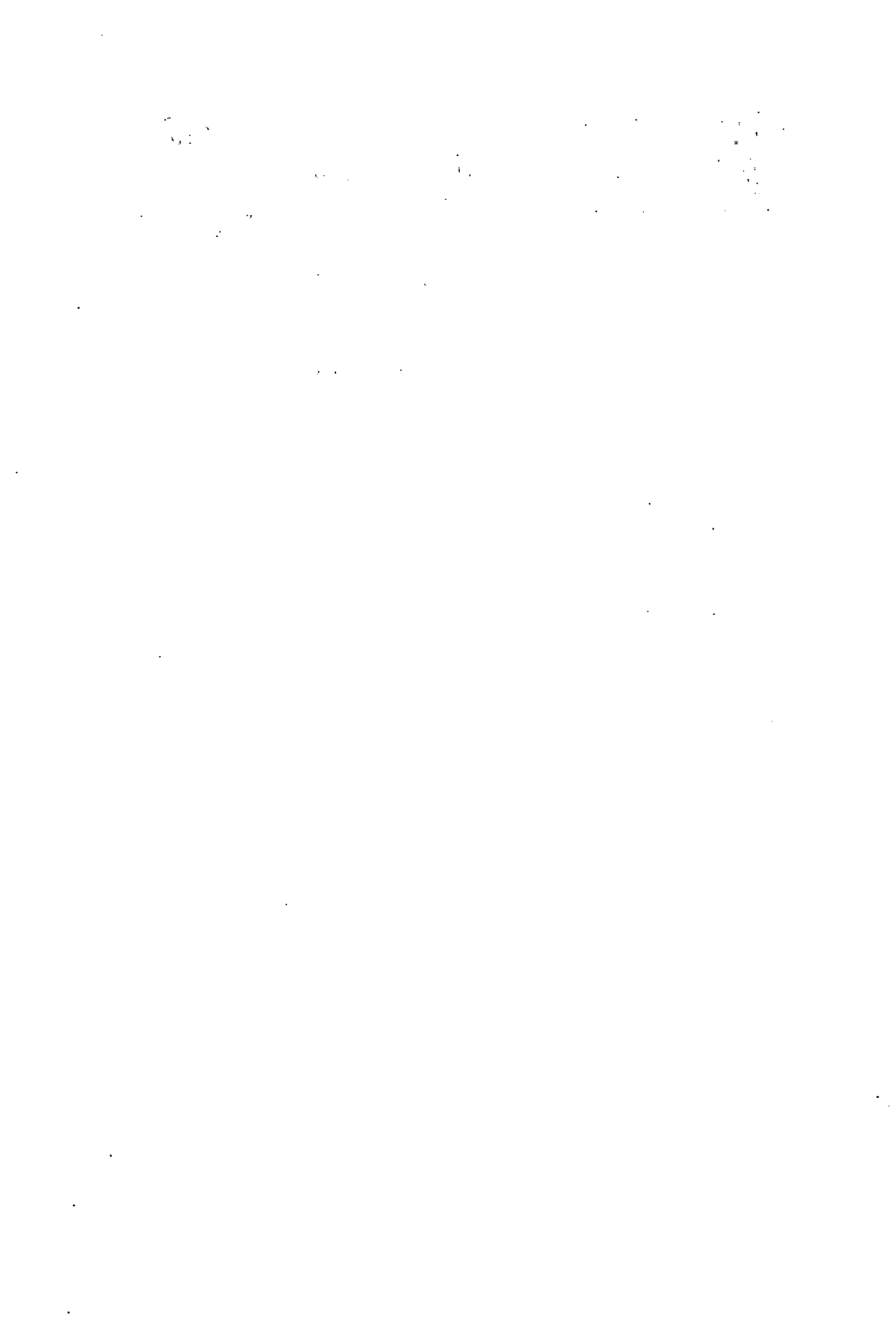
A reformátusok nem voltak képesek megmaradni az egység kötelékében, hanem – gyakran semmisnek mondható okok miatt – szétváltak, olvasható a bevezetőben. Ezzel a ténnyel számos református keresztyén nem néz szembe. Vagy egyszerűen elhallgatják, vagy napirendre térnek fölötte, mintha bár sajnálatos, de nem lényegbevágó dologról lenne szó. Nyitott kérdés marad, hogy milyen utakon valósul meg a reform, milyen alapokon és milyen eszközökkel lehet megvalósítani. Vischer könyve első fejezetében Kálvin-idézeteket gyűjtött egybe, a másodikban pedig „Kálvin egyházértelmezése és a református egyházak mai szakadásai” címmel próbál válaszolni a feltett kérdésekre.

Vörös József: A Balatonberényi Római Katolikus Elemi Népiskola története. Kaposvár: Megyei és Városi Könyvtár, 2003. 89 p. (A somogyi honismeret kiskönyvtára)

A balatonberényi iskola történetét 1982-ben írta meg Vörös József plébános, melyben áttekinti az iskola történetét.

Zakar Péter: „Hazám sorsa az én sorsom”: Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben. Szeged: Belvedere Meridionale, 2003. 130 p.

A főegyházmegye irányítói Jaross Vince kivételével a császári kormányzattal szimpatizáltak, és egyházkormányzati tevékenységük során alárendeltjeiket is ebben a szellemben utasították, befolyásolták. Ennek ellenére mind a papság, mind az érseki gazdaság alkalmazottai közül sokan rokonszenveztek a forradalom és szabadságharc ügyével. A papság jelentős része reménykedett az egyházkormányzat demokratizálásában, a magyar nyelvű liturgikus nyelv bevezetésében, illetve a káplánok helyzetének javításában. Sokan vállaltak szolgálatot a nemzetországban, majd a fegyveres harc kirobbanását követően a harctérre is elkísérték híveiket. Noha a magyar liberális politikai kultúrában szinte közhellyé vált 1848/49-ben a papság hazafiatlanságáról beszélni, a kutatások nyomán világossá vált, hogy a főegyházmegye klerikusainak nem elhanyagolható része vallotta Saaghy Vendellel együtt: „Hazám sorsa az én sorsom. Ha ez dül, én is dülök.”

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

GHIDUL ADRESELOR DIECEZEI ROMANO-CATOLICE DE TIMIȘOARA A TEMESVÁRI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYE CÍM- ÉS NÉVTÁRA

Adressenverzeichnis der Diözese Temeswar pro anno Domini 2003

Timișoara: Typis Typographiae „Mirton,” 2003. 68 p.

Hosszú és súlyos évtizedek után végre, 2003-ban megjelent a temesvári római katolikus egyházmegye névtára. Az új schematismus fontos mérföldköve a romániai katolikus egyház XX-XXI. századi történetírásának, hiszen olyan adatokat is tartalmaz, amelyek csak most, a 2000-es évek elején váltak publikussá.

A romániai forradalom előtt – nyilvánvaló okok miatt – egyáltalán nem volt lehetőség ilyen típusú kiadvány megjelentetésére. Így először 1996-ban – majd 1997-ben, 1998-ban, 1999-ben és 2000-ben – a *Vita Catholica Banatus* című folyóirat, 4-4 oldalon közölte le az akkori temesvári egyházmegyes papok név- és címtárát. Az első önálló formában is kiadott névtár 2001-ben jelent meg. Ez a – „*Schematismus cleri dioecesis Timișoarensis pro anno Domini 2001*” című – kiadvány azonban mindössze 20 oldalas volt és az egyházmegyéről csak a legfontosabb adatokat közölte. Így a 2003-ban megjelent schematismust nyugodtan tekinthetjük a „felszabadult” temesvári római katolikus egyházmegye első, teljes névtárának.

A „fiatal”, mindössze 73 éves temesvári egyházmegyének igen viharos évtizedek jutottak osztályrészül. Már megalapítása is az egyik legnagyobb nemzeti tragédiánkhoz köthető. A trianoni békediktátum következtében ugyanis a csanádi római katolikus egyházmegye három részre szakadt. 33 plébánia maradt Magyarországon, 65 Jugoszláviához, 160 pedig Romániához került. Ez utóbbi plébániákból – miután Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök új székhelyének Szegedet jelölték ki – szervezte meg a Szentszék 1923. február 17-én a temesvári apostoli kormányzóságot. Ezen – egyelőre ideiglenes jelleggel felállított – egyházkormányzati intézmény vezetőjének pedig 1923. március 12-én Augustin Pacha csanádi kanonokot és irodaigazgatót nevezték ki.

XI. Pius pápa 1930. június 5-én – a „*Solemni conventione*” kezdetű bullával – a temesvári apostoli kormányzóságot egyházmegyei rangra emelte és október 16-án kinevezte megyéspüspökének Augustin Pacha lebedoi címzetes püspököt, eddigi apostoli kormányzót.

Az 1948. augusztus 4-ei román kultusztörvény azonban a temesvári püspökséget – hasonlóan az egyesített szatmár-nagyváradhoz – nem ismerte el egyházmegyének. Ez az állapot egészen 1983-ig állt fenn. Ekkor került ugyanis olyan ordinárius – Sebastian Kräuter püspöki tanácsos, temesgyarmati esperes-plébános személyében – a püspök-

ség élére, akit már az állam is elfogadott. Megyéspüspököt – Sebastian Kräutert – azonban csak a romániai forradalom után, 1990. március 14-én nevezett ki a Szentatya a temesvári egyházmegye élére. Kräuter püspök 1999-ben nyugállományba vonult és azóta – 1999. június 24-e óta – Martin Roos a temesvári püspökség főpásztor.

Az utolsó csanádi egyházmegyei névtár, amely még tartalmazza a romániai rész adatait is 1922-ben – „*Schematismus cleri dioecesis Csanádiensis*” címmel – jelent meg. Ebben a kiadványban a plébániák már külön, három országra (Románia, Magyarország, Jugoszlávia) bontva kerültek ismertetésre.

A csanádi püspökség romániai részének 1927-ben – „*Schematismus cleri administrationis apostolicae super partem dioecesis Csanadiensis in Rumenia exestis*” címmel – jelent meg az első névtára. Ezt követték 1931-ben, 1934-ben, 1937-ben, 1940-ben, 1943-ban és végül 1948-ban – „*Schematismus cleri dioecesis Timișoaraensis pro anno Domini ...*” címmel – a már önálló temesvári egyházmegye schematismusai, szám szerint hat darab.

A temesvári püspökség 2003-as névtárának tematikai felépítése hasonlóan alakul a többi katolikus egyházi schematismuséval.

A könyv borítóján a temesvári egyházmegye címere látható. A kiadványban egyébként még két címer (Martin Roos jelenlegi és Sebastian Kräuter nyugalmazott megyéspüspöké) és öt fénykép (az egyházmegye védőszentjéről, Szent Gellértről, a temesvári székesegyházról, a székesegyház védőszentjéről, Szent Györgyről, Martin Roosról és Sebastian Kräuterről) található.

A schematismus első része a Szentatya, a romániai pápai nuncius – Jean-Claude Périsset címzetes érsek – és a metropolita – Ioan Robu bukaresti érsek – személyével, majd pedig a temesvári egyházmegye belső hierarchiájával ismertet meg bennünket. Először a jelenlegi- és a nyugalmazott megyéspüspököknek, az általános helynököknek és a püspöki kúria többi tisztségviselőjének (2 fő), a székeskáptalan tagjainak (10 stallumból jelenleg 10 van betöltve), a tiszteletbeli kanonokoknak (6 fő), a pápai címekkel – pápai prelátus és káplán – rendelkező papoknak (7 fő) és a tiszteletbeli főespereseknek (3 fő) a neveit és címeit sorolják fel. Ezt követi a püspöki tanácsosok testülete (6 fő), a papi szenátus (14 fő), az egyházmegyei bíróság (12 fő), a közigazgatási hivatal (3 fő), az egyházmegyei jogtanács (1 fő), az építészeti hivatal (3 fő), az egyházmegyei levéltár (3 fő), a Hildegárd ház (1 fő), a kateketika központ (2 fő), az egyházzenei hivatal (2 fő), az ifjúsági központ (2 fő), a sajtó ügyekkel foglalkozó hivatal (1 fő), a Szent Gellért Líceum (4 fő) és a főesperesi könyvelőségi iroda (3 fő) tisztségviselőinek a – hivatalok szerinti – névsora.

A névtár következő része a temesvári egyházmegye területi beosztásának adatait tartalmazza. A négy főesperességre – a székesegyházira (Catedralei), amely csupán egy kanonoki stallummal egybekötött cím volt, a temesire (Timiș), a marosira (Mureș) és a hegyvidékire (Montan) – és ezen belül nyolc esperesi kerületre – a temesvárira (Timișoara), a dettaira (Deta), a csanádira (Cenad), az aradira (Arad), a vingaira (Vinga), a pankotaira (Pâncota), a krassóira (Caraș) és a szörényire (Severin) – osztott püspökség területén jelenleg 73 plébánia működik.

Csak összehasonlítás képen említjük meg, hogy 1930-ban, az egyházmegye megalapításakor ennél jóval többet, 8 főesperességet (I. székesegyházi, vagy más néven csanádi, II. temes-felsői, III. temes-alsói, IV. torontáli, V. aradi, VI. pankotai, VII. szörényi, VIII. krassói) és ezeken belül 16 esperesi kerületet (1. temesvári, 2. zsombo-

lyai, 3. vingai, 4. lippa, 5. csáki, 6. dettai, 7. billédi, 8. csanádi, 9. aradi, 10. randnai, 11. pankotai, 12. újszentannai, 13. karánsebesi, 14. lugosi, 15. oravicabányai, 16. resicabányai) állítottak fel. A plébániák száma pedig a püspökség első évében, 1931-ben 161, míg – állami szempontból – „utolsó” évében, 1948-ban 164 volt.

A schematismus utolsó részében a más egyházmegyékben élő (4 fő: 1 Gyulafehérváron, 3 Németországban) és nyugdíjas (11 fő) papjainak, valamint a püspökség területén működő szerzeteseknek (15 fő: 3 minorita Radnán, 6 minorita Aradon, 1 piarista Temesváron és 5 szalvatoriánus Temesváron) és apácáknak (12 fő 11 rendből) a neveivel és címeivel ismerkedhetünk meg. Ezután következik a temesvári egyházmegye teljes papságának (98 fő) a névjegyzéke – amely tartalmazza az egyes személyek neveit, valamint a születési- és szentelési időpontjukat –, valamint kispapok (20 fő: 10 Gyulafehérváron, 8 Fuldában, 1-1 pedig Rómában, illetve Kassán tanul) névsora. Csak az érdekesség – és az „elrettetés” – kedvéért említjük meg, hogy 1931-ben 217, 1948-ban pedig 211 pap teljesített szolgálatot a temesvári egyházmegyében.

A kiadvány utolsó oldalán az egyházmegye térképe található, amelyen a főespereségek határai, valamint a jelentősebb plébániák vannak feltüntetve.

Fontos még megemlíteni, hogy a kötet alapvetően latin nyelvű, de szinte minden adatnak megtalálható a román, a magyar és a német nyelvű fordítása is. Érdekes továbbá, hogy a személynevek esetében a keresztnév mindig az adott személy nemzetiségi hovatartozásának – magyar, német, román – függvényében szerepel.

Merényi-Metzger Gábor

VITETNEK ÍTÉLŐSZÉKRE...

Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve

A latin nyelvű forrást közzéteszi, a jegyzőkönyvet magyarra fordította, a bevezető tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat készítette

S. VARGA KATALIN,

Kalligram, Pozsony, 2002. 344. old. + 2 térképmelléklet.

Ugyanis, miután végre lehullt a lepel, kiderült, a veszedelem teljes egészében a vallást sújtja – írta jól retorizált, a külföldi lutheránus és kálvini egyházaknak címzett (természetesen latin nyelvű) levelében Kovásznai Péter erdélyi református püspök, ahogyan ő fogalmaz: valamennyi hitbéli társa nevében. A levél Kolozsvárott kelt 1671. március 16-án és panaszos hangon számol be az evangélikusok templomainak (*templa evangelicorum*) erőszakos elfoglalásáról (*evangélikusoknak*, így magyarázza Kovásznai, a reformátusokat és a lutheránusokat értik náluk), a lelkipásztorok erőszakos elűzéséről és a gyülekezetek végső veszedelméről.

Ez a levél, amely nemhogy nem segített az üldözött prédikátorokon, hanem később éppen vádpontul szolgált ellenük, az ún. Wesselényi-féle szervezkedésből kinövő felső-magyarországi felkelés megtorlásának idején, a köznemesi felkelők ellen felállított pozsonyi *iudicium delegatum* működése alatt íródott, mintegy másfél hónappal a három rabságra vetett főúr, Zrinyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc kivégzése előtt.

A körülmények és az események viszonylag jól ismertek: a rendi szervezkedés „nádori” szakasza után, amikor is a később büntetlenül maradt I. Rákóczi Ferenc egyezséget kötött a sérelmeiket hevesen hangoztató reformátusokkal, Zrínyi Péter 1670 márciusában felkelésre szólított fel Horvátországban, amelynek nyomán Felső-Magyarország is hadba szállott a bécsi udvar ellen. A szervezetlen felkelés később inkább vallási sérelmekre hivatkozott s ezekben kereste magyarázatát. A katolikus hitre való áttéréssel a *iudicium delegatum* is megelégedett, illetve megelégedett volna. Szegény Bónis Ferenc, aki kitartott és végül egyedülként kellett meghalnia a 154 megvádolt közül, hazájának „szörnyű változását” siratta megható búcsúversében s ugyanakkor az igaz hitet is féltette a *hímes szavaktól*. A vallási gyűlölködés ezután elemi erővel lángolt fel: 1672-ben, az ún. bujdosók első támadásakor, a felheccelt kuruc csapatok elsőként a katolikus papokon vettek sorra kíméletlen elégtételt. 1673 koratavaszán aztán Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök és Szelepcsényi György esztergomi érsek vezetésével az udvari politika megfontolt ellentámadást készített elő: szeptemberben 33 protestáns lelkészt idéztek Pozsonyba, majd 1674 márciusára mintegy 730 prédikátort rendeltek a pozsonyi rendkívüli bíróság (*iudicium delegatum extraordinarium*) elé. Itt büntetlenséget biztosítottak mindazoknak, akik áttérnek a katolikus hitre, vagy lemondanak papi hivatásukról, illetve elhagyják működési területüket. Végül természetesen nem minden perbefogott jelent meg s a megjelentek közül is sokan választották az exilium felkínált lehetőségét. Végül 46 lutheránus és 47 református lelkész tartott ki a végsőkig (megjegyzem, hogy a Pozsonyban az *ítélőszék* előtt megjelent 336 lelkész közül 52 volt református, a többi lutheránus, így leginkább a reformátusok maradtak tehát igazán állhatatosak), végül negyvenkettővel indultak, de csak alig harminccal érkeztek meg Nápolyba. Őket köztörvényesként adták el ott gályarabnak. A császár, I. Lipót, 1676 február elején adott engedélyt kiváltásukra, természetesen azzal a feltétellel, hogy soha nem térnek vissza Magyarországra. Az életben maradt 26 prédikátor így még e hónapban Svájcba került. Az ún. *gyászévtized* tehát gyakorlatilag már 1677-ben lezárult, ám a szabad vallásgyakorlatot csak az 1681-es soproni országgyűlés rögzítette.

Mint mondtam, a körülmények és az események viszonylag jól ismertek. A túlélők közül ketten, *Kocsi Csergő Balint* és *Otkorocsi Főris Ferenc*, tudósították is mindjárt (természetesen latinul) az európai közvéleményt. Az viszont mégis igaz, hogy a gályarabok szörnyű megpróbáltatásait csupán a megemlékezések állították – időről időre – a figyelem előterébe. A pert, annak hátterét és szereplőit mindmáig nem tudta a történelemtudomány kritikus munkával teljességgel feltárni.

És akkor S. Varga Katalin az Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött, eddig egyetlen eredetinek minősült jegyzőkönyvet megtalálta, kritikai vizsgálat alá vette, a legkorszerűbb textológiai igények szerint meghatározta a szöveg helyzetét és kétnyelvű, nagyon szép kiadásban közölte is azt. (Az eredeti 74 számozott dupla oldal és Szelepcsényi György érsek hitelesítette aláírásával.) A Kalligram kiadó régóta biztatta őt ugyan arra, hogy a per egy ismert másolati példányát fordítsa magyarra s közölje, ám S. Varga Katalin szívós (és nagyon szimpatikus) kutatómunkával inkább az eredetét kereste és meg is találta. Egy forrásszöveg felfedezése fontos és ritka esemény a történelem- és filológus számára. Örülök nagyon annak, hogy a szerzőnő így nyilatkozik: a „tudományos kihívás a per történetét megvilágító további, kellően elmélyült munkára serkentette” őt (9. o.) s hogy a hátteret is kellőképpen meg akarta ismerni. Nagyon jól tájékoztató, gazdagon megjegyzetelt, a történelmi hátteret, a per lefolyását, a jegyző-

könyv másolati példányát és az eredeti jelentőségét is szakszerűen felmérő előszót írt (*Processus Pozsonyban*), amely 27 oldalon a következő fontos alfejezetekre oszlik: *A per és a történelmi emlékezet* (11–13. o.); *A per jogtörténeti és történeti háttere* (13–19. o.); *A per és előtörténete* (19–23. o.); *A per lefolyása* (23–28. o.); *A per jegyzőkönyve* (28–32. o.); *A textusról* (32–33. o.); *Néhány megjegyzés a kötet használatához* (33–38. o.). Ez utóbbiban hasznos segítséget ígér az olvasónak: a jegyzőkönyv, jellege szerint, „tagolás nélküli szövegfolyam”, ezért S. Varga Katalin a gondolati egységeket külön bekezdésekbe rendezi és mind a latin, mind a magyar szöveget központoszza. A jegyzőkönyv latin szövegének s magyar fordításának közlése (*A jegyzőkönyv [bilingvis] szövege* 39–217. o.), figyelembe véve a *tagolás nélküli szövegfolyamot* és annak nagy terjedelmét, hibátlan. A jegyzőkönyv természetesen tartalmazza az eljárásban felhasznált iratokat (a prédikátorok kikiáltásait, levelesítéseit, a döntőnek vélt bizonyítékokat stb), így olvashatjuk pl. azt az elhíresült rejtjeles Vitnyédi levelet is, amelyet Bethlen Miklósnak írt s amelyben *pápista ebeket* fenyeget (72–75. o.). Tudjuk, hogy ez hamisítvány és nyilván provokációnak szánták, Bethlen Miklós is visszautasította 1675-ben, éppen az üldözötteknek írott levelében, szerfelett csodálkozva azon, hogy Vitnyédi az összeesküvés hű katolikus mozgatóit, Frangepánt, Zrínyit, Rákóczit is talán párista ebeknek gondolta? Ez a döntőnek szánt bizonyíték mindazonáltal jól mutatja a per jellegét s a hiszterizált szereplőket.

Tudjuk, hogy egy szövegkiadás esetében a személy- és helynevek milyen nehézséget okoznak. A sajtó alá rendező S. Varga Katalin korszerűen és elegánsan oldotta meg a feladatot: a személynevek írásmódját betűhíven megőrizte, miközben jelezte a forrásban tapasztalható esetleges következetlenségeket. A jegyzőkönyvet (amely szerintem is további, részletesebb vizsgálatot igényel), *A perbe fogott prédikátorok betűrendes névjegyzéke* követi (219–237. o.). Ezután olvashatjuk azon helységneveket ahonnan a prédikátorokat megidézték (239–259). A helységnevek a latin szövegben betűhív átírásban, a magyar fordításban korabeli magyar nevükön szerepelnek, a helységnevjegyzékben pedig a magyar nevek mellé, ahol ez azóta szükségessé vált, S. Varga Katalin feltüntette jelenlegi közigazgatási elnevezéseiket is. Ezt az informatív listát egy nagyon meghatározó betét követi, a kötet Hodosi Sámuel albumából közöl *rajzolt képeket* (261–289). Nem tudjuk, ki rajzolt e szörnyű eseményekről naív részletességű fontos képeket, de az bizonyos, hogy a „képi forrás legmértőbb helyet ebben a kiadványban kapott” (261. o.) Mindezek után – szerényen „tájékoztató jellegűnek” nevezett – *Személyi adattár* következik, amely nyilvánvalóan nem lehet teljes (*Személyi adattár*: 291–308. o.), majd *Névmutató* (309–319. o.), illetve *Helynévmutató* (321–335. o.). Nagyon elegáns a kötet befejezése is: négy, a per és a perbefogottak, valamint a későbbi tudományosság szempontjából fontos nyelven olvashatunk összefoglalásokat, azaz *szlovákul, angolul, németül és holland nyelven*. Végül a per jegyzőkönyve alapján két térkép is készült (egy áttekintő és egy részletes) azokról a helységekről, ahonnan a prédikátorokat 1674. március 5-re törvényszék elé idézték.

Eötvös Péter

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:
Várszegi Asztrik OSB és Zombori István

1. **Szabó Ferenc S. J.:** A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 365. p.
2. kiadás Budapest, 1998. 368 p. ára: 399 Ft
elfogyott
ára: 980 Ft
2. **Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik:**
Pannonhalmi főapátok. 1. Kreuzsz Krizosztom (1856–1885),
Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 p. ára: 280 Ft
3. **Udvardy József:** A Kalocsai Főszékeskáptalan története a
középkorban, Budapest, 1992. 152. p. ára: 180 Ft
4. **Csapodi Csaba:** Gróf Zichy Nándor élete és politikája
Budapest, 1993. 160. p. ára: 200 Ft
5. Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla)
Szerk.: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. p. ára: 300 Ft
elfogyott
6. **B. Murádin Katalin:** Faragott kőszószékek Erdélyben
Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. p. ára: 350 Ft
7. **Elmer István:** Börtönkereszt
Budapest, 1994. 224. p. ára: 350 Ft
8. **Fülöp Éva Mária:** A magyarországi bencés kongregáció
birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949)
Budapest, 1995. 252. p. ára: 400 Ft
9. **Gerics József:** Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a
középkorban. Budapest, 1995. 318. p. ára 550 Ft
elfogyott
10. **Reisner Ferenc:** A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának
repertórium (1887–1944). Budapest, 1995. 178 p. ára: 250 Ft
11. **Boba Imre:** Morávia története új megvilágításban
Budapest, 1996. 197 p. ára: 650 Ft
12. **Orbán Gyula József:** Friedensbewegung katholischer Priester in
Ungarn, 1950–1956. Budapest, 1996. 380 p. ára: 1500 Ft
13. **Rónay Jácint:** Napló
Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 p. ára: 896 Ft
14. **Galcsik Zsolt:** Szerzetesrendek feloszlása
Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény)
Budapest, 1996. 316 p. ára: 650 Ft
15. **Mező András:** A templomcím a magyar helységnevekben
(11–15. század). Budapest, 1996. 314 p. ára: 650 Ft

16. **Sólymos Szilveszter:** Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon
Budapest, 1996. 176 p. + [18] t. ill. ára: 650 Ft
17. **Magyar egyháztörténeti bibliográfia (1980–1990)**
Budapest, 1997. 223 p. ára: 450 Ft
18. **Jakó Zsigmond:** Társadalom, egyház, művelődés.
Tanulmányok Erdély történelméhez. Budapest, 1997. 479 old. ára: 950 Ft
19. **Dóka Klára:** Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19.
században. Budapest, 1997. 463 p. ára: 850 Ft
20. **Hermann Egyed Emlékkönyv.** Budapest, 1998. 206 p. ára: 650 Ft
21. **A magyar piarista rendtartomány történeti névtára
1666–1997.** Budapest, 1998. 548 p. ára: 1350 Ft
22. **Kubinyi András:** Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a
középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 382 p. ára: 1200 Ft
23. **Zakar Péter:** A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–1849-ben
Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
24. **Kelemen Miklós:** Unitárius kislexikon. Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
25. **Borovi József:** Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása.
Budapest, 2000. 218 p. ára: 1200 Ft
26. **Holl Béla:** Laus librorum. Budapest, 2000. 300 p. ára: 1500 Ft
27. **Szabó Lajos:** Utolsó szalmaszál
Budapest, 2000. 352 p. ára: 1000 Ft
28. **Mészáros István:** „Állok Istenért, egyházért, hazáért”.
Írások Mindszenty bíborosról. Budapest, 2000. 222 p. ára: 1200 Ft
29. **Állam és egyház a polgári átalakulás korában
Magyarországon 1848–1918.**
Szerkesztette: Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 184 p. ára: 1200 Ft
30. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden.
1917–1948. Budapest–Szeged, 2001. 226 p. ára: 1200 Ft
31. **Kund Miklós Regényi:** Die ungarischen Konvente der
oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter.
Budapest–Heidelberg, 2001. 130 p. ára: 1500 Ft
32. **Orbán Imre:** „Ecce, iam vici mundum!”
Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon.
Budapest, 2001. 233 + 24 p. illusztráció. ára: 1500 Ft
33. **Orbán József Gyula:** Katolikus papok békemozgalma
Magyarországon. 1950–1956. Budapest, 2001. 307 p. ára: 1500 Ft
34. **Szilas László SJ:** Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben
(1591–1599). Budapest, 2001. 159 p. ára: 1200 Ft

35. **Frenyó Zoltán:** Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid ára: 1500 Ft
életműve. Budapest, 2002. 277 p.
36. **Tempfli Imre:** Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki ára: 4800 Ft
helynök élete és kora 1892–1966. Budapest, 2002. 1157 + 10 p.
illusztráció.
37. **A bécsi Pázmáneum.** Budapest, 2002, ára: puha kötés: 2000 Ft
377 + 29 p. illusztráció. kemény kötés: 2500 Ft
38. **Sarnyai Csaba Máté:** Polgári Állam és katolikus egyház (1848. ára: 1200 Ft
március–december). A katolikus autonómia-törekvések
megjelenése. Budapest, 2002. 179 +5 p. illusztráció.
39. **Schwarcz Katalin:** „Mert ihon jönn Aßonyotok és kezében ára: 1600 Ft
új szoknyák” – Források a klarissza rend magyarországi
történetéből. Budapest, 2003. 288 p.
40. **Mező András:** Patrocíniumok a középkori Magyarországon. ára: 1800 Ft
Budapest, 2003. 546 p.
41. **Molnár Antal:** Püspökök, barátok, parasztok. ára: 1000 Ft
Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből.
Budapest, 2003. 120 p.
42. **Csetri Elek-Frivaldszky János, id.:** A köz hasznára – az ég ára: 1300 Ft
kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló.
(1730–1784). Budapest, 2003. 160 p.
43. **Valter Ilona:** Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon ára: 3500 Ft
Budapest, 2004. 330 p
44. **Molnár Antal:** A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. ára: 1500 Ft
Budapest, 2003. 213 p.
45. **Molnár Antal:** Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori ára: 1500 Ft
történetéhez.
Budapest, 2004. 189 p.
46. **Tóth Sándor Attila:** Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich ára: 2000 Ft
Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa. Budapest, 2004. 311 p.
47. **Leslie László:** Church and State in Hungary ára: puha kötés: 4000 Ft
(1919–1945). Budapest, 2004. 400 p. kemény kötés: 4500 Ft

Előkészületben:

Holl Béla: A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású
bejegyzései a 18. században

A Magyar Sion repertórium

ECCLESIA SANCTA

sorozat

1. A katolikus egyház Magyarországon. Budapest, 1991. 160 p. ára: 150 Ft
2. A katolikus egyház a Szovjetunióban. Budapest, 1994. 124 p. ára: 150 Ft
3. A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, 1994. 441 p. ára: 280 Ft
4. Az orosz ortodox egyház története. Budapest, 1999. 295 p. ára: 1200 Ft
5. A katolikus egyház a balti országokban. Budapest, 2000. 344 old. ára: 1680 Ft
6. A katolikus egyház Írországban. Budapest, 2002. 414 p. ára: 2500 Ft
7. A katolikus egyház Észak-Európában. Budapest, 2003. 284 p. ára: 1900 Ft
8. A katolikus egyház Svájcban. Budapest, 2004. 495 p. ára: 2600 Ft

Előkészületben:

- A cseh egyház története
- A horvát egyház története
- Az örménykatolikusok
- A kopt egyház története

EGYÉB KIADVÁNYOK

- Igazságot szeretettel.** Szerk.: Zombori István. Budapest-Szeged, 1995. 203 + 4 p. ára: 440 Ft
- Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.** Szerk.: Zombori István. Szeged, 1995. 172 + 28 p. ára: 360 Ft
- Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 337 + 16 p. ára: 1250 Ft
- Pál József: Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944).** Budapest, 1996. 80 p. ára: 300 Ft
- Lapo Lombardi: La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli arbori della guerra fredda.** Roma-Budapest, 1997. 155 p. ára: 850 Ft
- Mille anni di storia dell'arciabbazia di Pannonhalma.** Roma-Pannonhalma, 1997. 233 p. + [11] t. ill. ára: 1200 Ft
- Rudnay Sándor és kora.** Esztergom-Nagyszombat, 1998. 188 p. ára: 1000 Ft
- Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban** Piliscsaba-Budapest, 1999, 358 p. ára: 1400 Ft
- Lorenz Weinrich: Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma. Instrumenta et priorum registra (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.)** Roma-Budapest, 1999, 416 p. ára: 2000 Ft

- Bálint László:** Lakos Endre. Budapest–Szeged, 2000. 90 p. ára: 400 Ft
- Katolikus múzeumok és kincstárak Magyarországon.** ára: 1200 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 106 p.
- Kereszténység, kultúra, közélet.** Szerk.: Žilka Tibor. ára: 1200 Ft
Budapest–Piliscsaba, 2001. 184 p.
- Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata** ára: 1990 Ft
1920–2000. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 135 + 21 p.
- Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede** ára: 2200 Ft
1920-2000. A cura di István Zombori. Budapest, 2001. 146 + 21 p.
- Sasvári László:** Az ikonosztáz vonzásában. Budapest, 2002. 122 + 6 p. ára: 900 Ft
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et ára: 3000 Ft
Transilvania (1572–1717) I. (Bibliotheca Academiae Hungariae in
Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2002. 756 p.
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et ára: 3000 Ft
Transilvania (1572–1717) II. (Bibliotheca Academiae Hungariae in
Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2003. 839 p. (757–1596 p.)
- Cevins, M.-M. de:** L'église dans les villes Hongroises ára: puha kötés: 4000 Ft
à la fin du Moyen Age (1320–1490). kemény kötés: 4500 Ft
Budapest–Paris–Szeged, 2003. 419 p.
- Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból.** ára: 3800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 396 p.
- Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.** ára: 1800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 219 p.
- Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the** ára: 2500 Ft
16th Century. Edited by István Zombori. Budapest, 2004. 227 p.

HASONMÁS KIADVÁNYOK:

- Pásztor Lajos:** A magyarság vallásos élete a Jagellók korában ára: 1200 Ft
Budapest, 2000. 181 p.
- Monumenta Vaticana I–VI., (V–VI. – egy kötet).** Budapest, 2000 ára: 1800 Ft/db
- Monumenta Vaticana II. sorozat I–III.** ára 1800 Ft/db

A Monumenta Vaticana (Vatikáni Magyar Okirattár) köteteinek eredeti megjelenési éve

Első sorozat:

- I. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest, 1887. LXXVII + 520 p.
- II. Gentilis híbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. Budapest, 1885. CXX + 510 p-
- III. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1396. Budapest, 1888. XXXVIII + 365 p.
- IV. IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. Budapest, 1889. 654 p.

- V. A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. Budapest, 1889. XXVIII + 168 p.
- VI. Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490. Budapest, 1891. LXXV + 275 p.

Második sorozat:

- I. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Budapest, 1884. CLIII + 472 p.
- II. Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései. Budapest, 1886. CLIV + 308 p.
- III. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. Budapest, 1909. XXXVI + 485 p.

EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Sorozatszerkesztők:
Szántó Konrád és Zombori István

1. Kalocsai főegyházmegye. Budapest, 1994.
135 p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
2. kiadás, Budapest, 1998. 115 p.	ára: 250 Ft
2. Váci egyházmegye. Budapest, 1997.
136 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária	ára: 250 Ft
3. Székesfehérvári egyházmegye. Budapest, 1997.
127 p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
4. Veszprémi egyházmegye. Budapest, 1997.
296. p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 450 Ft
5. Egri főegyházmegye. Budapest, 1998.
217. p. Összeállította: Dóka Klára	ára: 250 Ft
6. Győri egyházmegye. Budapest, 1998.
214 p. Összeállította Dóka Klára	ára: 250 Ft
7. Pécsi egyházmegye. Budapest, 1999.
208 p. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária	ára: 250 Ft
8. Szombathelyi egyházmegye. Budapest, 1999.
276 p. Összeállította Dóka Klára	ára: 400 Ft
9. Esztergomi főegyházmegye. I–IV. Budapest, 2000.
Összeállította: Hegedűs András–Tóth Krisztina	ára: 3000 Ft
I. kötet A–K. 300 p.	
II. kötet L–Z. 251 p.	
III. kötet. Mutató. 168 p.	
IV. Térképek 12 db.	

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dugonics tér 12, H-6720 Hungary. Tel.: +36+62+426+043. Fax: 36+62+426+062.

E-mail: heh@axelero.hu

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4Y 2R5. Tel.: 1-416-922-2476. Fax. 1-416-922-2773

